ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2195

ЮРИДИЧНІ НАУКИ 81/2009

Засновано 1958 р.

Пропонуються результати наукових досліджень з питань екологічного, цивільного, кримінального, фінансового, господарського права. Окремі статті присвячуються питанням теорії держави та права, конституційного права.

Для науковців, практиків, студентів.

The results of scientific research of ecological, civil, criminal, financial, economic law questions are proposed to the reader's attention. Some articles are devoted to some questions of state theory and law, constitutional law.

The issue is intended for scientists, practicing lawyers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І.С. Гриценко, д-р юрид. наук
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Р.А. Майданик, д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); О.В. Клепікова, канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); Г.І. Балюк, д-р юрид. наук, проф.; О.М. Вінник, д-р юрид. наук, проф.; О.В. Кохановська, д-р юрид. наук, проф., Н.Ю. Пришва, д-р юрид. наук, проф.; О.В. Дзера, д-р юрид. наук, проф.; О.О. Шевченко, д-р юрид. наук, проф.; В.О. Глушков, д-р юрид. наук, проф.; І.А. Безклубий, д-р юрид. наук, проф.; Ю.Д. Притика, д-р юрид. наук, проф.; Т.В. Боднар, д-р юрид. наук, проф.; О.В. Зайчук, д-р юрид. наук, проф.; А.Т. Комзюк, д-р юрид. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-17, вул. Володимирська, 60, юридичний факультет ☎ (38044) 239 31 67
Затверджено	Вченою радою юридичного факультету 08.12.09 (протокол № 4)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/4 від 14.10.2009
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009

ЗМІСТ

Безклубий І.А., Ковальчук О.М., Котюк В.О.
Літопис кафедри теорії та історії держави і права ... 3
Кохановська О.В.
Концепція науково-дослідної роботи на юридичному факультеті:
вірність традиціям і відповідь на світові тенденції розвитку інформаційного суспільства ... 11
Щербина В.С.
Наукові здобутки вчених кафедри господарського права ... 20
Вінник О.М.
Деякі проблеми визначення частки держави в статутному капіталі акціонерного товариства
та розв'язання пов'язаних з цим конфліктів ... 26
Беляневич О.А.
Про застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела права ... 31
Клепікова О.В.
Кодифікованість транспортного законодавства ... 38
Радзивілюк В.В.
Проблеми правової регламентації плану санації боржника ... 42
Пацурія Н.Б.
Страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів:
порівняльно-правовий аналіз законодавства України з *acquis communautaire* ... 45
Дзюба В.Т.
Видатні правники – представники школи Київського Університету
та їх внесок у формування засад сучасного кримінального права національного спрямування ... 51
Глушков В.О.
Аналіз політичних та державно-правових ідей слов'янофільства ... 61
Андрушко П.П.
Категорія "інтерес" у кримінальному праві ... 77
Майданик Р.А.
Київська цивілістична школа (до 175-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка) ... 89
Кузнєцова Н.С.
Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав ... 100
Дзера О.В.
Актуальні проблеми інституту правочину ... 106
Гриценко І.С.
Принципи адміністративного права: становлення та розвиток ... 113
Безклубий І.А.
Гармонія взаємин учасників університетської спільноти в Україні ... 117
Шевченко О.О.
Формування сучасного наукового світогляду студентів ... 121
Ковальчук О.М.
Неволін К.О. – перший теоретик права Київського Університету ... 125
Котюк І.І., Лисенко А.М.
Кафедра криміналістики – вчора, сьогодні, завтра ... 131
Дунаєвська Л.Г.
Планування початкового етапу розслідування злочинів, вчинених при наданні медичної допомоги ... 137
Котюк І.І.
Методологічні засади пізнавальних процесів у сфері судочинства потребують вдосконалення ... 140
Лисенко А.А.
Основні способи підроблення документів та техніко-криміналістичне їх дослідження ... 146
Притика Ю.Д., Кірєєва Н.О., Шибіко В.П.
Розвиток правничої думки на кафедрі правосуддя ... 159
Притика Ю.Д.
Співвідношення понять "стадія" та "провадження" в цивільному процесуальному праві ... 163
Шибіко В.П.
Забезпечення права особи на доступ до правосуддя у системі принципів кримінального процесу України ... 166
Грабовська О.О.
Теоретичні аспекти визначення функції прокуратури та мети участі прокурора у цивільному судочинстві ... 170
Ковальчук Т.Г., Коваленко Т.О.
Кафедра трудового, земельного та екологічного права: історія і сьогодення ... 172
Балюк Г.І., Кохановська О.В.
Екологічне право України: передумови і особливості його подальшого розвитку ... 179
Панасюк О.Т., Черноус С.М., Дуюнова О.М.
Розвиток науки трудового права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка ... 186
Носік В.В.
Теоретичні проблеми права власності на землю українського народу ... 195
Ковальчук Т.Г.
Розвиток науки земельного права на юридичному факультеті Київського університету ... 204
Панасюк О.Т.
Майбутнє трудового права ... 211
Мірошниченко А.М.
Принципи права як джерела земельного права України ... 218
Воронова Л.К., Пришва Н.Ю.
Наукові здобутки кафедри конституційного та адміністративного права ... 222
Пришва Н.Ю.
Питання розвитку науки фінансового права ... 226
Лотюк О.С.
Дослідження процесів конституційного розвитку в сучасний період ... 230
Лисенко А.М., Бобонич Є.Ф.
Центр дослідження проблем прав людини у структурі юридичного факультету ... 233

І.А. Безклубий,
доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри
теорії та історії держави і права

О.М. Ковальчук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
теорії та історії держави і права

В.О. Котюк,
кандидат юридичних наук,
професор
кафедри теорії та історії
держави і права

ЛІТОПИС КАФЕДРИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1

Відкриття юридичного факультету у 1835 р. в Київському університеті було великою подією. Це пояснювалося необхідністю підготовки кваліфікованих кадрів для практичної роботи в судах та інших державних органах. Із семи кафедр, що планувалося відкрити на факультеті, однією з перших свою роботу розпочала кафедра енциклопедії законознавства та російських державних законів.

На кафедрі вже з моменту заснування Київського університету працювали видатні професори-юристи, які заклали основи юридичної науки, що мало великий вплив на її розвиток в Україні та Росії.

Започаткували наукову та освітню діяльність кафедри енциклопедії законознавства та російських державних законів відомі професори. Серед них особливо виділявся Костянтин Олексійович Неволін (1806–1855) – фундатор нової науки правознавства не тільки в Україні, але й у Росії. Одним із найважливіших напрямів його робіт було звернення до проблем виникнення та історичного розвитку права, зокрема, спроба пояснення його закономірностей, кодифікація та ін. Ідеї вченого, постановка ним теоретичних питань тією чи іншою мірою вийшли за межі законодавства царської Росії, що сприяло розвитку вітчизняної правової науки, розробці оригінальних концепцій з використанням елементів різних правових шкіл і течій.

У Київському університеті викладання енциклопедії законознавства почалося з часу заснування юридичного факультету. До 1843/44 навч. року лекції з цієї навчальної дисципліни читав К. Неволін, який саме в Київському університеті в 1839–1840 роках написав фундаментальну працю "Энциклопедия законоведения".

Ця робота була змістовною, написана з використанням джерел, приведених у певну систему, глибоким аналізом багатьох теоретичних питань. "Энциклопедия законоведения" К. Неволіна за рівнем не поступалася відомим юридичним енциклопедіям зарубіжних країн, а в деяких питаннях і перевершувала їх. Жоден твір на той період не охопив стільки відомостей з теорії права, як ця фундаментальна праця.

Професор К. Неволін виховав багато поколінь юристів спочатку у Київському, а потім у Петербурзькому університетах та Імператорському Училищі Правознавства. Багато з них стали науковими працівниками, освіченими державними діячами. Вчений відкрив їм шлях до самостійного розвитку вітчизняного правознавства та подальшого утвердження в Україні та Росії європейської юридичної науки. Однак роль К. Неволіна в історії Київського університету цим не обмежилася. Після короткочасного очолювання університету Максимовичем і Цихом ректором було обрано К. Неволіна, який з гідністю працював на цій посаді шість років (1837–1843). За визначні досягнення в галузі науки в 1840 р. цар Микола I нагородив його орденом святого Володимира четвертого ступеня.

Професор К. Неволін написав цінні історичні монографії: "Рассуждения о философии законодательства у древних", "О преемстве Великокняжеского Киевского престола", "Образование управления в России от Иоанна Ш до Петра Великого", "История российских гражданских законов", за яку йому було присвоєно повну Демидівську премію Важливо зазначити, що на той час в російській юридичній літературі не було такої фундаментальної праці, яка вміщувала б усю систему цивільних законів від стародавніх часів до його

© Безклубий І.А., Ковальчук О.М., Котюк В.О., 2009

днів. Характерною рисою досліджень К. Неволіна було те, що він широко використовував першоджерела як зарубіжні, так і вітчизняні. Уточнюючи і аналізуючи, приводив їх у певну систему і робив відповідні висновки. Своїми дослідженнями, які проводив протягом 16 років, намагався заповнити прогалини вітчизняного законодавства, підносячи його на світовий рівень. В силу об'єктивних причин деякі з його робіт залишились невиданими. Загальне вчення про право у К. Неволіна було засноване на ідеях гегелівської філософії права.

Із переходом К. Неволіна до Санкт-Петербурзького університету викладання енциклопедії законознавства було покладено на Миколу Дмитровича Іванішева (1811–1874), але із тимчасовим закриттям університету він не зміг приступити до читання лекцій. Професор М. Іванішев відіграв значну роль у становленні і розвитку історико-правової науки в Україні і Росії. М. Іванішеву – одному з перших українських юристів – належить думка про необхідність вивчення слов'янського законодавства для пояснення стародавнього російського права, щоправда, цю думку до нього висловлював і Г. Данилович, але не так рішуче. Київському університету М. Іванішев присвятив половину свого життя як професор і декан юридичного факультету з 1848 по 1861 рік, ректор з 1863 по 1865 роки і почесний член університету.

Правова концепція вченого орієнтована на глибоке вивчення численних історичних фактів. Як справедливо відмічає професор В. Андрейцев: "Іванішев не просто систематизував сучасні закони у відповідних ділянках права, але подавав цілу розгорнуту схему історичного розвитку законодавства в кожному конкретному питанні" [2, с. 220]. М. Іванішев намагався показати справедливу історію народу, розкриваючи при цьому і її негативні сторони, а також загальний розвиток права та його національні особливості. Для цього він використовував достовірні пам'ятки права – вітчизняні, зарубіжні, приватні, офіційні, які допомагали встановити дійсну історію. Вчений першим звернув увагу на значення актових книг, які були найважливішим матеріалом для історії. Він, як і багато інших російських вчених, відвідав Прагу, де працював під керівництвом відомого чеського вченого В. Ганки. Це був період зародження і розвитку ідеї науки слов'янського права.

М. Іванішев написав не так багато робіт, але всі вони належать до розряду самостійних і глибоких досліджень. Тому, без сумніву, в 40-х і 50-х рр. він займав одне з почесних місць серед вчених юридичного факультету. Багато часу вчений приділяв опрацюванню книг Київського центрального архіву. Частина робіт М. Іванішева, які були написані як наслідок закордонного відрядження, стосується вивчення слов'янського законодавства, зокрема дисертаційна робота на ступінь доктора російського законодавства "О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою вирою" (1840), "Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском" (1842), "Древнее право чехов" (1840) та ін. В окремих роботах досліджувалися аспекти політичної і юридичної дійсності тієї частини російського народу, яка зазнавала впливу польської цивілізації. До них належать: "О древних сельских общинах в юго-западной России" 1863 р., "Сведения о начале унии, извлеченные из актов киевского центрального архива" тощо. Всі його роботи за глибиною досліджень історії слов'янських законодавства ще в той період зацікавили німецьких, чеських і російських слов'янознавців, що стало сильним поштовхом для розвитку слов'янської науки, яка зберегла пізнавальний інтерес і до сьогодні. Тенденцію вивчення права свого краю М. Іванішев зумів передати молоді, яка його оточувала і займалася наукою. Найбільш видатними серед його учнів були О. Леонтович, О. Кістяківський, М. Владимирський-Буданов, О. Романович-Славатинський, який був першим професором, що читав на юридичному факультеті курс "історії політичних і правових вчень", досліджував окремі інститути державного права.

Протягом 1844–1846 років енциклопедію законознавства викладав Г. Цвєтков. У 1846 р. прибув з-за кордону М. Пилянкевич, де він спеціально готувався для викладання енциклопедії законознавства.

На юридичному факультеті Київського університету М. Пилянкевич читав загальну частину енциклопедії законознавства й історію філософії законодавства по дві години на тиждень. Результатом цього стала його праця "История философии права". І хоча її було підготовлено в 1849 р., однак надруковано лише в 1870 р. після смерті автора під редакцією М. Ренненкампфа. Ця праця на той час мала важливе наукове значення. У 1866 з історії філософії права було лише одне видання – переклад роботи німецького професора Гейера. Це був період занепаду всього просвітництва і особливо філософських ідей. Але, як бачимо, і тоді в Київському університеті були вчені, які в силу своїх можливостей робили внесок у розвиток теорії юридичної науки.

Період після реформ 60-х рр. на юридичному факультеті, зокрема на кафедрі енциклопедії права, відзначений підвищенням творчої активності вчених, виходом у світ фундаментальних праць у галузі права. Але головна особливість юридичної науки того часу полягала в новаторському перегляді й переоцінці застарілих теорій і напрямів. Не можна не помітити, що викладацька робота в Київському університеті на кафедрі енциклопедії права, порівняно з дореформеним періодом, значно поліпшилася.

З 1858 по 1877 рік енциклопедію законознавства, яку в зв'язку з введенням університетського Статуту 1863 р. було перейменовано в енциклопедію права, по одній годині на тиждень викладав Микола Карлович Ренненкампф (1832–1899). Свою наукову і викладацьку діяльність у Київському університеті М. Ренненкампф почав у 1858 р., коли його було призначено на кафедру енциклопедії законознавства. Основна його праця "Очерки юридической энциклопедии", яка перевидавалась кілька разів. Учений читав енциклопедію права, історію філософії права та історію іноземних законодавств. В 1869 р., коли на юридичному факультеті відбулося відокремлення викладання історії найважливіших законодавств від кафедри енциклопедії права, М. Ренненкампфа було затверджено на посаду професора на кафедру історії найважливіших стародавніх і нових законодавств. Але у зв'язку з тим, що не було спеціаліста в галузі юридичної енциклопедії, він безплатно викладав з 1871 по 1880 роки також юридичну енциклопедію. У 1883 р. М. Ренненкампфа було обрано ректором Київського університету, і обіймав він цю посаду до 1890 р.. Це був саме той період, коли у своїй діяльності університет переходив від статуту 1863 р. до статуту 1884 р. Крім наукової роботи М. Ренненкампф брав активну участь у суспільному житті міста Києва, безпосередньо у формуванні міського самоуправління, за що його було обрано в 1875 р. міським головою на чотири роки. За цей час було побудовано думу, закладено Миколаївський парк і т. ін.

М.К. Ренненкампф написав декілька праць історико-правового характеру, серед яких вирізняється насамперед стаття "О современной обработке сравнительного правоведения". На його думку, чим буде більший кругозір, тим правильніше буде розуміння державно-правових явищ і їх удосконалення.

У своїй науковій діяльності М. Ренненкампф намагався завжди бути на рівні світових досягнень юридичної науки. У цьому йому також допомогли відрядження за кордон в такі країни, як Австрія, Прусія, Франція, Бельгія, Англія, Італія, з метою вивчення теорії права і позитивних законодавств. Звичайно, знайомство з досягненнями зарубіжної правової науки не могло не вплинути на становлення правових поглядів молодого правознавця. Він вивчав багато юридичних дисциплін, але основну увагу вчений зосередив на питаннях теорії права як самостійної дисципліни. Його цікавили проблемні питання, такі як виникнення права, його форми, співвідношення права і моралі, відношення права до держави та ряд інших. Як наслідок – у 1869 р. побачила світ його найкраща для свого часу праця "Очерки юридической энциклопедии". Слід зазначити, що свою енциклопедію він опрацював і написав самостійно, до того ж вітчизняної літератури тоді було мало і доводилося використовувати літературу зарубіжних авторів.

У 1877 р. для викладання енциклопедії на юридичний факультет Київського університету прибув М. Хлєбніков – випускник Московського університету. Він очолював кафедру енциклопедії юридичних і політичних наук з історією і філософією права до 1880 р.. Написав такі праці: "Право и государство в их обоюдных отношениях", "Русское государство и развитие русской личности", "О влиянии общества на организацию государства" та ін.

З 1894 до 1898 р. енциклопедію права викладав М. Ренненкампф, а історію філософії права – Євген Миколайович Трубецькой (1863–1920), але вже з 1898 до 1906 р. і енциклопедію права, і історію філософії права викладав Є. Трубецькой. Він був видатним мислителем, роботи якого увійшли в золотий фонд вітчизняної правової і філософської думки. На юридичному факультеті Київського університету він працював з 1899 по 1905 р. і читав тут лекції з енциклопедії права та філософії права. Він видав свої "Лекции по энциклопедии права", які було надруковано у 1899 р., "Эциклопедию права" у 1906 р., а в 1907 р. вийшли друком "Лекции по истории философии права", 1905 р. "Політичні ідеали Платона і Аристотеля". Є. Трубецькой з усіх теоретиків права Київського університету використовував доктрину відродженого природного права найширше.

З 1914 по 1916 р. в Київському університеті Євген Васильович Спекторський (1875–1951) викладав енциклопедію права і був завідуючим кафедрою. За високий професіоналізм і значні досягнення в науковій сфері Є. Спекторського було обрано в 1918 р. деканом юридичного факультету, а потім ректором Київського університету. Після встановлення Радянської влади в Україні Є. Спекторський вимушений був емігрувати в Чехію. Там він продовжував займатися науковою і викладацькою роботою. Є. Спекторський працював також у Белградському і Люблінському університетах. У другій половині 40-х років XX ст. учений був професором Св. Володимирської православної духовної академії в Нью-Йорку.

Є. Спекторьский написав бл. 150 праць – монографії, статті, рецензії. Ряд його праць написані з філософії, наприклад "История социальной философии", а також на релігійну тематику "Християнство и культура," "Церковное право," "Проблема будущего и христианство". Основними серед юридичних робіт можна назвати "Энциклопедию права", "Пособие к лекциям по истории философии права", "Начала науки о государстве и обществе" і ряд інших. Багато його робіт залишилося у рукописах неопублікованими за кордоном.

Важливо зазначити, що вчені Київського університету намагалися вивести українську і російську юридичну науки на один рівень з європейською. Тому результатом їхньої плідної праці стала розробка багатьох оригінальних ідей і підходів.

Необхідно звернути увагу на те, що розвиток правової науки в Київському університеті, як і в університетах Росії, нерозривно пов'язаний з дією університетських статутів. Аналізуючи викладацьку й наукову діяльність професорів юридичного факультету Київського університету в галузі теорії права, потрібно підкреслити той цікавий факт, що їхня діяльність мала найбільший підйом в період дії університетських статутів 1833 і 1863 років.

Початок наукової і педагогічної діяльності Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова (1838–1916) припадає на 60-ті рр. XIX ст. То була епоха відомих російських економічних і політичних реформ, започаткованих скасуванням кріпацтва, реформою суду, місцевого самоврядування та інших великих перетворень. У той час в університетах України і Росії було прийнято і введено в дію новий статут 1863 р. Молоді вчені того періоду мали більш сприятливі умови для розвитку правової теорії, ніж їх попередники.

Важливу роль у формуванні їх поглядів відіграло і відновлення відряджень за кордон. Ці поїздки позитивно вплинули на розширення наукового кругозору вчених. Вони мали можливість ознайомитися з численними джерелами, які давали великий матеріал для вирішення суперечок, що виникали внаслідок зіставлення висновків. З'явилося більше можливостей для публікації наукових праць та зайняття слов'янськими законодавствами, на що свого часу велику увагу звертали університетські викладачі Г. Данилович, М. Іванішев. Перебуваючи за кордоном, М. Владимирський-Буданов відвідав Відень, Мюнхен, Гейдельберг. Там він слухав лекції корифеїв німецької юриспруденції таких, як Миттермайєр, Вагнеров, Блюнчлі. Потім він переїхав до Кенігсберга, де, за словами М. Іванішева, в знаменитому архіві стародавньої Прусії можна було знайти ще безліч важливих невиданих матеріалів з історії литовсько-руського права.

Найбільше М. Владимирського-Буданова цікавила історія російського права, яке стало об'єктом спеціальних досліджень в історичному плані. Викладання цієї дисципліни було передбачено університетським Статутом 1863 р. Учений займався також вивченням чеського, польського хорватського права. Він розумів, що законодавство не можна цілком зрозуміти, якщо не знати його історію.

М. Владимирський-Буданов намагався з'ясувати історію російського права з усіма його загальнолюдськими рисами і національними особливостями. Ця нова наука, як і її досягнення, тісно пов'язані з науковою діяльністю М. Владимирського-Буданова. Вченому, який займався дослідженням не тільки історії російського права, а й цивільного та кримінального права, доводилося бути першопрохідцем в більшості питань йдучи зовсім "не утореваними дорогами". Тому не випадково йому дали звання "патріарха сучасної історії російського права". Саме в галузі історії держави і права він захистив магістерську "Немецкое право в Польще и Литве" (1864), (одне із перших досліджень про проникнення в Польщу і Південно-Західну Русь німецького права і особливо інститутів війтівства і магдебурзького права), і докторську "Государство и народное образование в России с XVII в. до учреждения министерств" (1874) дисертації.

За більш ніж сорокарічний період роботи в Київському університеті М. Владимирський-Буданов написав близько 50 праць. Це – історико-правові монографії, статті, рецензії, коментарі до пам'яток права і систематичний курс науки, над яким він працював усе життя.

Своїми дослідженнями вчений збагатив російську історико-правову науку, за що був відзначений званнями почесного члена кількох університетів і товариств. М. Владимирський-Буданов був членом вищої наукової установи країни – Академії наук, членом Київського юридичного товариства, дійсним членом і головою Київського історичного товариства Нестора Літописця. З 1882 р. М. Владимирський-Буданов очолив роботу Київської комісії з розбору стародавніх актів, під його редакцією було видано близько 20 томів. У протоколі засідання Ради імператорського університету Святого Володимира від 04.11.11 зазначалося, що "вчене ім'я М. Владимирського-Буданова користується дуже великою популярністю не тільки в межах неосяжної вітчизни, але і за кордоном, зокрема у Франції і Німеччині (не кажучи вже про слов'янські землі)" [3, с. 171–242]. Вченого вважали "родоначальником нової західноруської галузі нашої науки" [4, с. 36–38].

За змістом роботи М. Владимирського-Буданова можна розділити на дві основні групи. Частину з них потрібно віднести до галузі вивчення литовсько-російського і слов'янського права, інші містять узагальнення загальноісторичного ходу розвитку держави і права. Але і в тих і в інших порушуються питання загальної теорії права. Найбільш цікавим з цього погляду є "Обзор истории русского права", який був навчальним посібником не тільки в Київському, але й інших університетах України та Росії.

Потрібно відмітити, що і до М. Владимирского-Буданова робили спробу викласти історію російського права професор Петербурзького університету Михайлов і професор Московського університету Беляєв. Значні наукові позитивні якості мав також курс В. Сергієвича. Проте тільки "Обзор истории русского права" М. Владимирського-Буданова витримав сім видань і вважався на той час найкращим університетським курсом з погляду повноти викладу. Як відмічав І. Малиновський, він був "єдиним повним курсом з історії російського права" [5, с. 488]. У ньому була викладена історія російського права від стародавніх часів до видання Зведення законів, висвітлювалася історія державного права у зв'язку із зовнішньою історією

права, історія кримінального і цивільного права і процесу. Ця праця має виключно науковий характер. Всі свої твердження і висновки вчений будує на зібраних і проаналізованих ним джерелах шляхом поглибленого їх тлумачення. Він відкидав ті думки, які не збігалися з точними науковими даними, і погоджувався з тими, які відповідали першоджерелам. Характерним для його досліджень було те, що у своїх розробках він звертав увагу на ще не з'ясовані для юридичної науки питання.

Доповнювала "Обзор истории русского права" "Хрестоматия по истории русского права" (1872, 1873, 1875), яку вчений розробляв з метою дати можливість студентам безпосередньо знайомитися з пам'ятками вітчизняного законодавства. Вказуючи на важливість "Хрестоматии по истории русского права" для того часу, Ф. Тарановський відмічав, що поки в нашій літературі не має нічого рівного їй ні навіть подібного. Коментуючи пам'ятки стародавнього права, М. Владимирський-Буданов намагався врахувати всі спірні питання, які на той час залишались відкритими. Учений не обмежувався простим передруком джерел, в необхідних випадках він зіставляв різні видання, у т. ч. й рукописні, намагаючись встановити дійсну редакцію кожної пам'ятки права.

М. Володимирський-Буданов приділяв велику увагу вивченню питання походження права і вважав, що першоджерелом права є природа людини, яка підпорядковується таким же законам, як і природа органічна та неорганічна. Тому "право на першій стадії є відчуттям", потім воно проходить через свідомість і перетворюється з явища природи в дію волі. Відмінність права у різних народів вчений пояснював рівнем розвитку економічних, культурних і релігійних особливостей.

Наукова діяльність відомих професорів Київського університету здійснювалася в тісному контакті, як з російськими професорами багатьох центральних університетів Росії, так і багатьма вченими інших країн.

Учених Київського університету направляли у відрядження в інші країни не тільки з метою навчання, але й для передачі досвіду, а також збору архівних документів для встановлення наукової істини, що приносило користь як вітчизняній науці, так і західній. Це сприяло написанню наукових праць, які за своїм змістом і обсягом були на рівні грунтовних досліджень відомих західноєвропейських вчених.

Багато хто з професорів усю свою багаторічну наукову діяльність присвятили Київському університету, працюючи над проблемами теорії і історії держави та права. Серед них можна назвати М. Іванішева, М. Ренненкампфа М. Владимирського-Буданова та ін.

Багато вчених Київського університету обиралося почесними членами інших університетів, товариств. Дехто з них починав свою наукову кар'єру в Київському університеті, але внаслідок певних обставин, що склалися, продовжували свою роботу в інших університетах Росії та західних країн, проповідуючи там свої правові ідеї. Так, К. Неволін працював у Санкт-Петербурзькому університеті, Є. Спекторський – у Варшавському, Є. Трубецькой – у Московському.

Це ще раз підтверджує, що юридична наука в Київському університеті не була відірвана від загального розвитку світової правової науки, а використовувала її досягнення і одночасно мала свій позитивний вплив на той або інший напрям.

2

Після революції 1917 р. і громадянської війни в 1920 р. наказом Київського Губ ВНО Київський університет було реорганізовано в зв'язку із реформою вищої школи і на його базі створено Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова. В 1926 р. його було перейменовано в Київський інститут народної освіти. У 1922 р. юридичний факультет було передано в Інститут народного господарства з метою наблизити юриспруденцію до потреб народного господарства. Замість кафедри було створено предметну комісію загальної теорії права, яку очолював проф. Р. Розанов. Вступ до науки права читав проф. Р. Бобун, курс з історії права М. Василенко, історії політичних вчень – проф. В. Бошко.

Київський університет було відновлено лише в 1933 р., а юридичний факультет у складі університету лише в 1936 р. У цьому році була також відновлена кафедра теорії та історії держави і права, кафедра цивільного права, кафедра кримінального права та процесу.

У зв'язку з реформою вищої школи на Україні влітку 1920 р. Київський університет було реорганізовано і на його базі створено Вищий Інститут народної освіти ім. Драгоманова (з 1926 р. називався КІНО Київський інституті народної освіти). Кафедру загальної теорії права очолив професор Я. Розанов. Вступ до науки права читав проф. Р. Бабун, курс з історії права – проф. М. Василенко, з історії політичних і правових вчень – проф. В.Бошко.

З поверненням юридичного факультету до складу Київського університету у 1937 р. на відновленій кафедрі працювали: проф. І. Бошко, проф. Д. Гершонов – декан юридичного факультету, доц. Б. Разін – декан юридичного факультету, доц. Б. Соколов, доц. Г. Олександренко, викладач М. Куликівський.

Хоча юридичний факультет до другої світової війни проіснував всього п'ять років, але за цей короткий час було надруковано ряд монографічних досліджень.

З 1937 по 1940 рр. на факультеті проводилися різні організаційні зміни, а з початком війни (1941–1945) юридичний факультет в складі університету був евакуйований до міста Кзил-Орда Казахської РСР, де на базі Київського і Харківсько-

го університетів був створений об'єднаний Український державний університет. 15 січня 1944 р. після звільнення Києва від німецької фашистської окупації університет і юридичний факультет відновив свою роботу.

В післявоєнний період кафедра забезпечувала вивчення курсів: теорія держави і права, історія держави і права зарубіжних країн, історія політичних і правових вчень, а також: радянське державне і адміністративне право, державне право іноземних країн, римське право і міжнародне публічне право.

На кафедрі працювали проф. В. Бошко, який з 1944 по 1949 р. завідував кафедрою, П. Стоян (завідувач, 1949–1950), проф. В. Покровський (завідувач, 1950–1952), проф. В. Лісовський (завідувач, 1953–1954), С. Макогон (завідувач, 1954–1959), проф. П. Недбайло (завідувач, з 1959–1974). У цей період на кафедрі працювало багато видатних і шанованих викладачів теоретиків і істориків держави і права: П. Бонтош, А. Таранов, О. Гранін, В. Копейчиков, М. Закревський, Р. Сінельникова, Є. Колош, Є. Курішков, М. Вітрук, Д. Яковенко, А. Дубровіна, В.М. Катрич, А. Ткач, Є. Назаренко, Л. Потарикіна, Є. Тіхонова, Н. Прозорова, М. Земляний, В. Марчук, М. Стеценко, В. Хірсін, О. Шевченко, О. Зайчук й ін.

У 1972 р. кафедру теорії та історії держави і права було поділено на дві кафедри – теорії держави і права, та історії держави і права. Кафедрою теорії держави і права завідували проф. П. Недбайло (1972–1974), проф. Є. Назаренко (1974–1979), проф. Н. Прозорова (1979–1984), проф. Є. Тихонова (1984–1986). У 1986 р. ці дві кафедри знову були об'єднані в одну кафедру теорії та історії держави і права, яку очолював проф. А. Ткач (1986–1990). У радянські часи об'єднана кафедра забезпечувала вивчення таких основних нормативних курсів: теорія держави і права, історія держави і права СРСР, історія держави і права УРСР, історія держави і права зарубіжних країн, історія політичних і правових учень, проблеми теорії держави і права, а також "Основи правознавства" на інших факультетах.

Значний вклад в розвиток юридичної науки в радянський період вніс Заслужений діяч науки УРСР, проф. член-кор. АН України, зав. кафедри теорії та історії держави і права П. Недбайло (1907–1974). 2 грудня 1968 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй на своєму пленарному засіданні присудила Премію ООН за видатні досягнення в галузі прав людини з врученням Золотої медалі ООН постійному представнику УРСР в Комісії ООН з прав людини професору Київського університету П. Недбайлу. Він був відомим в СРСР і за кордоном фахівцем у сфері загальної теорії держави і права. Ним написано більше 100 наукових прав, у т.ч. монографії, навчальні посібники, статті, рецензії. Праці П. Недбайло з дослідження норм радянського права, їх тлумаченню та застосування зробили суттєвий внесок в вітчизняну юридичну науку. За заслуги в розвитку юриспруденції і в справі підготовки кадрів йому було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України. Він був доктор honoris causa Лодзинського університету (Польща). З 1958 р. він представляв Українську РСР в багатьох органах ООН, в комісії ООН з прав людини, обирався її головою і віце-головою; був доповідачем шостого (юридичного) комітету XVII сесії Генеральної асамблеї ООН, очолював делегацію УРСР на міжнародній конференції по правам людини в Тегерані, приймав участь в різних наукових семінарах і конференціях з прав людини в складі урядових, наукових і культурних делегацій, виступав з лекціями і доповідями в університетах зарубіжних країн. Він також був членом Центрального правління Асоціації співробітництва (содействия) ООН в СРСР, Наукової Ради по проблемам закордонних ідеологічних течій і Наукової Ради "Закономірності розвитку держави, управління і права" АН СРСР, голова секції права Науково-методичної Ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ректор Київського міського університету правових знань, головний редактор збірника "Проблеми правознавства".

Проф. П. Недбайло в 1930 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Після закінчення інституту працював викладачем кафедри теорії та історії держави і права, навчався в аспірантурі у проф. В. Сливицького, потім працював молодшим науковим співробітником науково-дослідного інституту радянського будівництва і права при ЦВК УРСР. У грудні 1939 р. був командирований на роботу у Львівський університет, в якому пропрацював 20 років (з перервою під час війни). У Львові був завідувачем кафедри теорії держави і права, деканом юридичного факультету. В 1947 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Закон в радянській державі", а в 1957 р. – докторську дисертацію на тему: "Применение советских социалистических правовых норм". З вересня 1959 р. працював завідувачем кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченко. Ним написані фундаментальні праці: "Советские социалистические правовые нормы" (1959), "Применение советских правовых норм" (1960) та ін., які мають актуальне значення й нині.

Професор П. Недбайло займався розробкою основних принципів міжнародного права і міжнародної правосуб'єктності радянських союзних республік, питаннями законності та правопорядку, правосвідомості та правового виховання населення, тлумаченням норм права. Великою заслугою цього вченого було теоретичне обґрунтування підвищення ролі держави і права в розвитку радянського суспільства. Його наукові інтереси були багатогранні. Він також досліджував питання з

державного права та радянського будівництва, політичної організації радянського суспільства тощо. Його діяльність була відома також і за кордоном. Окремі його розробки перекладені на іноземні мови. Він виступав з лекціями і доповідями у Карловому університеті (Чехословаччина, Прага), в Люблінському (Польща), Єльському (США), на європейських семінарах в Варшаві та Стокгольмі, був делегатом III Конгресу міжнародної асоціації юристів-демократів, членом Ради цієї Асоціації, делегатом I Всесвітнього конгресу прихильників миру).

Проф. П. Недбайло користувався великою повагою і популярністю, широкою науковою ерудицією, педагогічною майстерністю, високою культурою, принциповістю та скромністю [6]. У 2007 р. виповнюється ювілейна дата – сторіччя з дня народження визначного українського вченого професора П. Недбайла.

З 1949 р. по 1990 р. питаннями історії держави і права зарубіжних країн займався В. Катрич, який був завідувачем кафедрою (1950–1952), а також деканом юридичного факультету (1954–1957). Він брав участь у Другій світовій війні та був нагороджений орденами і медалями. Написав велику кількість історичних праць, в т.ч. "Історія рабовласницької держави і права Стародавньої Греції" (1969), "Держава і право Стародавнього Риму" (1974) тощо. Дослідженнями проблем з історії політичних і правових вчень на кафедрі (з 1963 по 1987 р.) займалася проф. Н. Прозорова, учасник Другої світової війни. Вона написала понад 60 наукових робіт, в т.ч. "Історія політичних і правових вчень", "Політико-правові погляди Джона Лільберна", "Політико-правові погляди М.А.Бакуніна", "Політико-правові погляди Т.Мора", "Політико-правові погляди декабристів" тощо. За активну участь у ВВВ вона нагороджена орденами "Красная Звезда", "Отечественной войны II степени", "Славы III степени" і багатьма медалями.

Великі дослідження з історії держави і права України проводив проф. А. Ткач (1924–1990), учасник Другої світової війни. Він опублікував понад 120 наукових праць, в тому числі 9 монографій з історії держави і права України, в т.ч. "Історія кодифікації дореволюційного права України" (1968), "Розвиток радянської державності на Україні" в співавторстві (1966). За активну участь у Великій Вітчизняній війні нагороджений багатьма орденами та медалями. Працював з 1959 по 1962 рр. секретарем Вченої Ради факультету, заступником декана факультету (1962–1963 рр.), завідувачем кафедрою історії держави і права (1972–1986), об'єднаної кафедри теорії та історії держави і права (1986–1990).

Аналогічними питаннями з історії держави і права України з 1973 по 1997 рр. займалася проф. Л. Потарикіна, учасник Другої світової війни, Лауреат Державної премії УРСР в галузі науки та техніки (1981). Вона є співавтором значної наукової праці "Історія держави і права Української РСР (т. 1–2, 1987)". За бойові заслуги в період війни нагороджена орденами та медалями.

Науково-педагогічною діяльністю в сфері теорії держави і права з 1946 по 1994 роки займалася проф. Є. Назаренко. Вона опублікувала багато наукових праць, у т.ч. "Теорія держави і права" (1958, 1961), "Соціалістична правосвідомість і радянська правотворчість" (1968), яка перекладена на німецьку мови. Приймала участь в розробці Концепції розвитку законодавства України 1997–2005 р., Концепції державно-правової реформи (1997), співавтор Коментаря до Конституції України і багато інших. Нині продовжує працювати професором в Академії праці і соціальних відносин профспілок України.

З 1971 по 1978 р. на кафедрі працював професор В. Копейчиков (1923–2002), заслужений діяч науки і техніки України і академік АПН України, учасник Великої вітчизняної війни. З 1978 р. працював в Інституті держави і права АН СРСР, Національній академії внутрішніх справ України, з 1995 р. був науковим консультантом Президента України з питань державного будівництва, приймав активну участь у підготовці проекту Конституції України. Він написав велику кількість праць з теорії держави і права, в т.ч. "Загальна теорія держави і права" (1995–2000), "Механізм радянської держави" (1968), "Державний механізм радянської федерації" (1973), "Народовладдя і особистість" (1991), "Основи правознавства" (1998–2001) тощо.

Проблемами теорії держави і права і державним правом з 1973 по 1990 р. займалась проф. Є. Тіхонова. Вона автор понад 100 публікацій, в т.ч. 5 монографій. З 1984 по 1986 рр. працювала завідувачем на кафедрі. Ветеран праці, академік АПН України. З 1956 по 1992 рр. на кафедрі працювала доц. А. Дубровіна, яка досліджувала проблеми історії держави і права України. Вона написала багато праць, в т.ч. "Джерела права України в першій половині XIX століття" (1966), "Державний і суспільний лад Київської Русі", "Судова система України в першій половині XIX століття" (1967), "Запровадження земельної реформи на Правобережній Україні" (1971) та ін. В Радянські часи на кафедрі працював відомий вчений і практик проф. М.В. Вітрук (1963–1971), який перейшов працювати в Інститут держави і права АН СРСР, пізніше працював в інших вузах Москви, а з 1991 р. суддя Конституційного Суду Російської Федерації, заступник голови, в.о. Голови Конституційного Суду РФ. Досліджував проблеми правового статусу особи, методології права, правової кібернетики тощо. Автор великої кількості праць, у т.ч. "Право і влада" (1990), "Загальна теорія держави", "Політологія" (1993), "Правовий статус особи" та багато інших.

Значний внесок в розвиток історичної науки зробив В. Марчук, який багато уваги приділяв науково-педагогічній діяльності і дослідженням в сфері

історії політичних і правових вчень. Він написав дві монографії з соціології права (про концепцію "вільного права" Є.Ерліха), підручник з історії політичних і правових вчень, юридичний словник тощо. Крім того він був заступником декана факультету, головою профбюро факультету. З утворенням юридичного факультету в складі Чернівецького університету переїхав туди на роботу і завідував кафедрою теорії та історії держави і права.

Великий внесок в розвиток юридичної науки України і зокрема теорії держави і права зробив проф. М.І.Козюбра, який з 1990 по 1996 рр. був завідувачем кафедри. З вересня 1996 по грудень 2002 рр. був призначений президентом України суддею Конституційного Суду України і за сумісництвом продовжував працювати і нині працює на кафедрі. Він брав активну участь у розробці проекту Конституції 1996 р., Декларації про державний суверенітет України і інших проектів законодавства. Він з 1996 р. є головним редактором часопису "Українське право". Займається дослідженнями проблем теорії права, філософії права, теорії конституційного права. Він автор більше 120 наукових праць, у т.ч. "Соціалістичне право і свідомість" (1779), "Правове виховання молоді" (1985), "Демократія і перебудова" (1988), "Методологічні проблеми юридичної науки" (1991), "Основи політології" (1991, у співавторстві), "Основи конституційного права України" (1997–1998 рр. у співавторстві) тощо. За період своєї науково-педагогічної діяльності він підготував більше 50 аспірантів і докторантів. В 1996 р. обраний академіком ПАНУ, академік Академії політичних наук з 1993 р., Заслужений юрист України з 1997 р. Крім того він також займається іншою науково-педагогічною діяльністю.

З

Традиції кафедри, які мають багаторічну історію та тенденцію до розширення, зберігаються і збагачуються дружним колективом однодумців. В останні десятиліття, в умовах незалежності України на кафедрі відбувалися певні зміни в кадровому складі та в організації навчального процесу. Кафедра значно омолодилася за рахунок випускників магістратури і аспірантури факультету.

Сьогодні на кафедрі працюють професори, доктори юридичних наук: І. Гриценко, О. Шевченко, професор, кандидат юридичних наук В. Котюк; доценти, кандидати юридичних наук: Ж. Дзейко, Н. Кабанець, О. Ковальчук, О. Костенко, Б. Малишев, А. Машков, М. Неліп, В. Самохвалов, Н. Толкачова, Ю. Цвєткова, В. Чехович; асистенти: О. Верник, О. Вовк, С. Дудар, П. Косянчук, Т. Котенко, М. Левчук, К. Ліщук, О. Москалюк. Очолює кафедру професор, доктор юридичних наук І. Безклубий.

Кафедра забезпечує викладання близька 10 нормативних і 20 спеціальних курсів, зокрема: історія українського права? історія державності України, історія держави і права зарубіжних країн, історія політичних і правових вчень, загальна теорія держави та права, проблеми теорії та філософії права, соціологія права, методологія юридичних досліджень, юридична відповідальність, порівняльне правознавство, основи правознавства, звичаєве право тощо.

У 2008 р. в результаті таємного голосування на засіданні Вченої ради юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка очолив доктор юридичних наук доцент кафедри теорії та історії держави і права І. Гриценко. Він читає лекції з курсу "Історія правничої думки в Київському університеті", "Історія українського права", "Розвиток правничої думки в Київському університеті", "Основи етнодержавознавства". Нещодавно побачила світ монографія І. Гриценка "Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права" (2007). Напрямками його наукової діяльності є історія українського права та історія розвитку юридичної освіти та науки в Україні.

Науковими дослідженнями проблем історії держави і права України та зарубіжних країн займається професор О. Шевченко. На кафедрі почав працювати з 1971 р. асистентом, доцентом і професором. Маючи великий науково-педагогічний досвід створив оригінальні програми з навчальних курсів і спецкурсів з "Історії держави і права зарубіжних країн" і "Порівняльного правознавства". Автор понад 50 публікацій, у т.ч. "Історії держави і права зарубіжних країн" (3 видання); "Історія українського права" (2001), "Історія держави і права України" (курс лекцій в співавторстві); "Хрестоматія з історії держави і права України" і інші. З 2000 р. був головою спецради, а нині заступник голови спецради по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Багато зусиль прикладає для підготовки аспірантів, свій педагогічний досвід передає молодим викладачам кафедри. За великі досягнення в науці і підготовці юридичних кадрів нагороджений Міністерством освіти і науки України почесним знаком "Відмінник освіти".

Дослідженням питань загальної теорії держави і права, філософії права, історії українського права, проблемам правового виховання населення тривалий час займається проф. В. Котюк. Вченим опубліковано курс лекцій з "Загальної теорії права" (1996), "Основи держави і права" (1998–2001 – 5 видань), навчальний посібники з "Загальної теорії держави і права" (2005), а також у співавторстві написано три монографії з проблем правового виховання молоді.

Наукові розробка в контексті проблем історії українського права та державності тривалий час здійснює доцент В. Чехович, який є співавтором трьох монографій з історії держави і права України та автором понад 50 публікацій.

Останнім часом науковцями кафедри самостійно або у співавторстві опубліковано ряд монографічних і навчально-методичних праць. Зок-

рема, доцент кафедри В. Самохвалов написав навчальний посібник "Правові проблеми влади: теоретико-методологічні та історичні засади" (2006) та у співавторстві з сином – монографію "Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії у сфері права" (2009); доцент Н. Толкачова оприлюднила друге видання навчального посібника "Звичаєве право" (2006); у 2007 р. доцент Ж. Дзейко опублікувала монографію "Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження", доцент О. Костенко – посібник для вступників до вищих навчальних закладів "Основи правознавства", а проф. І. Безклубий – монографію "Банківські правочини" та навчальний посібник "Правочини в банківській діяльності"; у 2008 р. вийшов друком курс лекцій доцента А. Машкова "Проблеми теорії держави і права. Основи" та опубліковано монографію доц. Б. Малишева "Судовий прецедент у правовій системі Англії";

Починаючи з 2006 р. започатковано щорічний випуск наукових праць учених кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Про українське право". Тематика статей присвячена актуальним проблемам теорії та історії держави і права. Автори збірника знайомлять читача з власними науковими дослідженнями. Вийшло друком три числа кафедрального часопису. Крім викладачів кафедри дописувачами збірника є відомі не тільки в Україні науковці. Так, у третьому числі часопису за 2008 р. брали участь: завідувач кафедри теорії держави і права та політології юридичного факультету Московського державного університету імені М.В. Ломоносова проф. М. Марченко; завідувач кафедри теорії та історії держави і права Інституту повітряного і космічного права Національного авіаційного університету проф. В. Марчук; відомий філософ права проф. А. Козловський та ін.

На кафедрі традиційно працює науково-студентський гурток з теорії та історії держави і права, проблемна група з Європейського права. Викладачі кафедри постійно підвищують і вдосконалюють свою професійну майстерність і кваліфікацію, приймають участь у науково-практичних конференціях, круглих столах з проблем правознавства і ведуть іншу наукову та громадську діяльність.

Науковців кафедри пов'язують давні дружні відносини з колегами кафедр інших навчальних закладів, що здійснюють аналогічні напрямки наукової та освітньої діяльності, зокрема, юридичних факультетів Львівського національного університету ім. І. Франка, Ужгородського національного університету, Університету в м. Ніш (Сербія), Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (Росія).

1. Из сообщения о торжественном открытии Киевского университета 15 июля 1834 года. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1834. – №7. – С. 296-309. 2. Андрейцев В.І., Коротких В.А. Микола Іванішев: Монографія – К.: Прайм, 1999. – 220 с. 3. Протоколы заседаний Совета императорского университета Св. Владимира, 4 ноября 1911г. // Университетские Известия. – 1913. – №4. – 171-242 с. 4. Яковкин И.И. Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1916. Декабрь. – С. 36-38. 5. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1918. – 488 с. 6. Див. Шестидесятилетие професора П.Е. Недбайло. – Правоведение. 1967. № 4.

О.В. Кохановська,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права,
заступник декана з наукової роботи

КОНЦЕПЦІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НА ЮРИДИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ: ВІРНІСТЬ ТРАДИЦІЯМ І ВІДПОВІДЬ НА СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Концепція науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2009–2014 рр. являє собою систему сучасних принципів і пріоритетів організації і здійснення його фундаментальних і теоретико-прикладних наукових досліджень [1]. Концепція декларує сучасні погляди науковців юридичного факультету на науково-дослідну ро-

© Кохановська О.В., 2009

боту, креативні інноваційні підходи, які покликані забезпечити підвищення рівня правових наукових досліджень, ефективність підготовки науково-педагогічних кадрів і втілення результатів наукових розробок в юридичну практику.

Розробка політики розвитку науки і механізмів її реалізації на юридичному факультеті університету імені Тараса Шевченка викликана необхідністю переходу країни на інноваційний шлях розвитку і використання наукових досягнень в реальному секторі економіки та відповідає процесу активізації наукової, науково-технічної і інноваційної діяльності у ВУЗах і наукових організаціях системи освіти України в нових умовах інформаційного суспільства. Цілеспрямований розвиток інформаційних відносин, зростання обсягу застосування новітніх інформаційних технологій призвели наприкінці XX – на поч. XXI ст. до стрімкого формування інформаційного суспільства, яке характеризується, перш за все, переорієнтацією економіки з використання матеріальних ресурсів на ефективне провадження знань, підтримку інновацій, науки і освіти [2, С.4]. Виходячи із цього, Концепція наукової діяльності на 2009–2014 роки ставить за основну мету збереження видатних досягнень і розвиток наукового потенціалу юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; встановлюючи взаємозв'язок науки і освіти, а також науки і практики.

Слід враховувати, що перетворення структурних ресурсів повинно допомогти науці системи освіти ефективно функціонувати в ринкових умовах. У зв'язку з цим необхідна розробка системи організаційно-правових, фінансових і управлінських заходів із забезпечення цих перетворень. Крім того, Концепція наукової діяльності юридичного факультету є складовою частиною науково-технічної політики України, яка здійснюється в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка і розроблена з урахуванням: • необхідності забезпечення підтримки науки в системі освіти з метою підвищення якості спеціалістів, наукових і науково-педагогічних кадрів, • активізації діяльності самого юридичного факультету у розв'язанні проблем реалізації наукових програм різного рівня. Велике значення при формуванні наукової політики університету і його структурних одиниць набуває не лише визначення чіткої стратегії і її спрямованість на подальше удосконалення всього комплексу наукової діяльності, але і можливість використання всіх механізмів регулювання з урахуванням реальних ресурсів для її здійснення.

Враховано також і те, що сучасний етап суспільного розвитку, коли самий Всесвіт розглядається як глобальна інформаційна система, про що йшлося при дослідженні нами інформаційних систем [3], перетворює освіту в одну із найбільш розгалужених і важливих сфер людської діяльності, яка найтіснішим чином пов'язана з усіма іншими сферами суспільного життя і є вирішальним чинником у якісній підготовці спеціалістів, наукових і науково-педагогічних кадрів.

Сучасний стан розбудови юридичної науки України характеризується поглибленням уваги суспільства до науково-дослідної складової діяльності вищих навчальних закладів; підвищенням якості наукових досліджень, присвячених як загальнотеоретичним, так і прикладним проблемам, формуванням нових і підтримкою давно відомих наукових шкіл, зміцненням зв'язків між національними та зарубіжними науково-освітніми закладами. Саме тому наука на юридичному факультеті інтегрується в існуючу систему наукової та науково-технічної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка на засадах єдиної нормативно-правової бази, яка забезпечує ефективність її функціонування.

Важливе місце в системі університетської науки традиційно займає наукова діяльність юридичного факультету, на якому зосереджено вагомий інтелектуальний потенціал. Відповідно до сучасних вимог науковці факультету приділяють значну увагу вивченню і дослідженню актуальних проблем правової системи України, захисту прав та інтересів особи і громадянина, розробкою науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій для практичної діяльності установ та організацій. Насамперед це пов'язано із необхідністю переорієнтації наукових досліджень на прогнозування тих соціальних процесів і правових явищ, які відбуватимуться в нашій державі у довгостроковій перспективі, а також на наукове забезпечення процесів удосконалення нормативно-правової бази наукової діяльності факультету, які б відповідали викликам XXI ст.

Цим процесам сприяє сьогодні також інформаційна політика держави, яка спрямована на рішення ряду проблем, зокрема: забезпечення доступу громадян до інформації, розвиток національних систем і мереж інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності; забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України [2, С. 134].

Виходячи з цього, з метою глибокого наукового підходу до самого змісту нової Концепції пропонується врахувати також подану нами класифікацію інформації на • інформацію, яка є самостійним особливим об'єктом цивільних прав (відомості та інші види інформації, які не належать до двох

наступних видів); • інформацію як об'єкт виключних прав інтелектуальної власності; • інформацію як об'єкт особистих немайнових прав, оскільки її специфіка впливає і на правовідносини, об'єктом яких вона виступає [2, С.124].

Наукова діяльність на факультеті є не лише складною інформаційною діяльністю в усіх її проявах, але й інтелектуальною цілеспрямованою творчою роботою, що здійснюється у формі фундаментальних і прикладних наукових досліджень та спрямовується на одержання і використання нових знань у сфері права.

Нормативно-правовою основою Концепції є Конституція України, Закони України "Про наукову та науково-технічну діяльність", "Про вищу освіту", інші нормативно-правові акти з питань наукової і науково-освітньої діяльності, захисту авторських і суміжних прав тощо.

Концепція враховує основні положення доктрини розвитку української науки, концепції реформування української науки і освіти, концепції інформаційної та інноваційної політики України, концепції національної безпеки України і національної програми розвитку освіти, а також проекти законодавчих актів у сфері науки і освіти.

Важливе місце в підготовці Концепції посідають Указ Президента України про Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка та положення про юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У Концепції враховані також основні положення звітів про наукову діяльність університету та факультету за останні п'ять років, пропозиції кафедр, завідуючих кафедр, керівництва факультету і науковців факультету з питання покращення науково – дослідної роботи на факультеті.

Головною метою наукової політики юридичного факультету є забезпечення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, спеціалістів на рівні світових кваліфікаційних вимог, ефективне використання її освітнього, наукового потенціалу для розвитку правової науки і вирішення правових завдань, отримання нових наукових знань шляхом здійснення наукових досліджень і розробок та їх спрямування на створення і впровадження нових конкурентоспроможних результатів.

Головною метою реалізації Концепції є досягнення наступних цілей:

- переорієнтація наукових досліджень факультету відповідно до викликів нового інформаційного століття;
- перехід від констатації і характеристики правових і суспільно-політичних процесів до їх прогнозування;
- створення наукового підґрунтя для інтеграції відомчої правової науки у систему європейської і світової науки;
- зміцнення наукового потенціалу юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- забезпечення достатньої глибини теоретичних розробок та практичної значущості прикладних досліджень науково-педагогічних працівників факультету;
- систематичне і комплексне отримання нових фундаментальних і прикладних наукових результатів у галузі права, витребуваних теорією і практикою, ведення інноваційної науково-педагогічної діяльності,
- залучення студентів у здійснення наукової діяльності, укріплення і розширення наукових зв'язків.

Напрямки наукових досліджень факультету мають узгоджуватися з пріоритетами вітчизняної політики у сфері освіти і науки і з урахуванням специфіки наукової діяльності у Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Згідно основним законодавчим актам України про науку і освіту в Україні, здійснення наукової діяльності університетами є обов'язковим, тому наукова діяльність на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка є невід'ємною складовою освітньої діяльності і здійснюється з метою інтеграції наукової, навчальної і практичної діяльності викладачів-науковців юридичного факультету.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішення наступних основних завдань: розробка і перегляд існуючої системи локально-правових актів щодо врегулювання науково-дослідної роботи на факультеті; підготовка висококваліфікованих спеціалістів, науковців, формування національної правової еліти, міжнародне визнання наукових досягнень факультету; переведення діяльності факультету на якісно новий, сучасний рівень для підвищення статусу юридичного факультету в Україні і світі; сприяння у забезпеченні реалізації в установленому порядку комплексу заходів щодо перетворення КНУ імені Тараса Шевченка на Київський національний дослідницький університет імені Тараса Шевченка – головний навчально-науковий центр України з підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації, як це зазначено в Указі Президента України № 412/2008 від 05.05.08; сприяння позитивному вирішенню на практиці питання про остаточне присудження наукових ступенів та вчених звань університетом; забезпечення впровадження наукових досягнень у навчальний процес шляхом підготовки на базі наукових розробок нових підручників, навчальних посібників, практикумів,

спецкурсів, лекцій тощо; запровадження ефективних методів підготовки та атестації наукових та науково-педагогічних кадрів; забезпечення ефективності докторантури і аспірантури; якості докторських і кандидатських дисертацій; покращення ефективності роботи здобувачів; розширення і поглиблення міжнародних зв'язків з науковими закладами і науковцями зарубіжних країн; застосування нових наукових, науково-технічних знань при підготовці фахівців з вищою освітою; забезпечення органічної єдності змісту освіти і програм наукової діяльності; забезпечення стандартів вищої освіти на рівні сучасних наукових розробок, створення підручників та навчальних посібників з урахуванням досягнень науки; розвиток різних форм наукової співпраці (у т. ч. міжнародної) з установами і організаціями, які входять до системи вищої освіти і які знаходяться поза її межами, для спільного розв'язання складних наукових проблем, впровадження результатів наукових досліджень і розробок; залучення до навчально-виховного процесу провідних учених і науковців, працівників інших вищих навчальних закладів, інших наукових установ і організацій – зокрема, за Договорами про співпрацю; організація на високому науковому і навчально-методичному рівні наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, олімпіад, конкурсів, науково-дослідних, курсових, дипломних, магістерських та інших робіт; інтеграція наукової діяльності факультету і наукових установ Національної академії наук України, Академії правових наук України, яка здійснюється за пріоритетними науковими програмами, для проведення актуальних наукових досліджень, створення експериментальних розробок тощо на засадах поєднання кадрових, фінансових та організаційних ресурсів відповідно до чинного законодавства; участь у розробці і реалізації державних цільових програм економічного, соціального і правового розвитку; створення науково-навчальних, науково-дослідних об'єднань та інших організаційних форм кооперації з іншими вузами, установами і організаціями; забезпечення права інтелектуальної власності на результати наукової діяльності; організація і розширення обсягу і змісту спільної видавничої діяльності факультету та інших наукових закладів; органічне поєднання фундаментальних, пошукових та прикладних досліджень з конкурентоспроможними розробками комерційного характеру; широке використання новітніх освітніх і інформаційних технологій у науковій роботі; створення умов для правової та іншої підтримки молодіжних наукових організацій факультету; використання розробок у сфері високих технологій з метою оснащення факультету сучасними приладами, науковими і навчальними лабораторіями, інформаційно-телекомунікаційними мережами для проведення наукового пошуку на сучасному інформаційному рівні; тісне партнерство з іншими факультетами університету, сприяння і забезпечення правовою підтримкою розвиток науково-технологічних парків, бізнес – інкубаторів, науково-дослідних об'єднань, мистецьких творчих майстерень тощо, які створюються в масштабах університету; підвищення наукового рівня експертизи проектів законодавчих та нормативно-правових актів тощо.

Для вирішення сформульованих завдань необхідно забезпечити: участь у визначенні і підтримці пріоритетних напрямків фундаментальних, пошукових і прикладних НДР, а також інноваційній діяльності сумісно з іншими факультетами, іншими ВУЗами і науковими закладами; Академією правових наук України; участь у підготовці і обговоренні, науковому редагуванні, у підготовці нормативно-правових і законодавчих актів; удосконалення післявузівської професійної освіти у відповідності з пріоритетними напрямками науки; розширення освітніх функцій аспірантури, поліпшення планування і формування якісного складу аспірантів і докторантів; розвиток цілісної системи підготовки аспірантів і докторантів, проведення їх об'єктивної атестації за розробленими на факультеті методиками; забезпечення активної участі вчених факультету в університетських і міжвузівських наукових програмах; інноваційних програмах і конкурсах грантів, які оголошуються різними міністерствами і відомствами, державними науковими фондами, Українською академією правових наук і Українською академією наук та іншими державними академіями; налагодження зв'язків із державними органами, які здійснюють правозастосовну діяльність з метою забезпечення доступу науковців до матеріалів практики і покращення правозастосовної практики; створення умов для ефективної участі факультету у міжнародному співробітництві у науковій, освітній і інноваційній сферах, участі вчених факультету у міжнародних наукових і освітніх програмах для залучення зарубіжних інвестицій у наукові розробки факультету; докладне з'ясування стану справ на факультеті у сфері наукової діяльності з урахуванням умов нового інформаційного століття; корегування усіх планів і конкретної діяльності, виходячи із зробленого узагальнення; регулярне винесення питань науки на розгляд Вченої Ради факультету з обговоренням актуальних проблем методології наукової діяльності і конкретних питань наукових досліджень, які проводяться на факультеті.

Крім того, доцільно раз на рік приймати і затверджувати на Вченій раді факультету загальнофакультетську тему для розробки, окрім тематики, яка ведеться Центром правових досліджень у межах бюджетного фінансування, як тему "колективної ди-

сертації", яка розробляється відповідно затвердженому плану усіма чи переважно усіма кафедрами з різних боків і в межах певних термінів із визначенням її актуальності, мети, завдань, об'єкту й предмету дослідження, пошуком літературних джерел.

З метою успішного розв'язання поставлених завдань наука на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка покликана виконувати такі основні функції:

- спрямування науково-дослідних робіт на розв'язання актуальних теоретичних і практичних проблем у сфері права;
- науковий супровід законотворчої діяльності;
- підготовка висококваліфікованих фахівців, науковців і викладачів;
- упровадження в юридичну практику сучасних вітчизняних і зарубіжних науково-дослідних результатів і методик.

Реформування наукової діяльності на факультеті здійснюватиметься на таких принципах: органічна єдність правової науки, освіти і практики; збалансованість співвідношення фундаментальних і прикладних наукових досліджень; комплексний підхід до розв'язання наукових проблем у сфері права; плановість проведення наукових досліджень; економічна доцільність та ефективність наукових досліджень і впровадження їх результатів; поєднання новаторського характеру творчої наукової діяльності і наслідування наукових поглядів і традицій; визнання академічної свободи у визначенні методології, проблематики і методики досліджень; проголошення академічної відповідальності за достовірність і оригінальність отриманих результатів; створення оптимальних умов для вільного пошуку наукової істини, її вільного викладення і поширення; орієнтованість на отримання наукових результатів, витребуваних практикою; оптимальне поєднання загально університетського керування і факультетського самоврядування в питаннях наукової і науково-методичної діяльності; концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках досліджень; проведення повного циклу правових досліджень і розробок за визначеними темами, які завершуються формуванням пропозицій для практики; всебічна підтримка наукових і науково-педагогічних шкіл, кафедр, тимчасових наукових колективів, провідних вчених, здатних забезпечити випереджувальний рівень наукових досліджень і освіти, розвиток творчості молоді; підтримка різних форм поєднання наукової роботи і практичної діяльності науковців факультету з метою подолання розриву між теорією і практикою, науковими досягненнями і їх реалізацією; а також для накопичення практичного досвіду науковцями для розробки теоретичних робіт і доктринальних висновків; багатоманітність форм організації наукової діяльності; забезпечення конкурентності при формуванні тематичних планів, наукових програм; підтримка підприємництва у науковій сфері; інтеграція науки і освіти у міжнародне співтовариство; визнання визначної ролі наукової діяльності; відповідність структури наукових досліджень факультету пріоритетним напрямкам фундаментальних, прикладних і міжгалузевих досліджень; узгодженість проблематики наукових досліджень факультету із змістом національних проектів; безперервність наукового пошуку і підготовки кадрів вищої кваліфікації на факультеті; єдність учбового і наукового процесів; активне залучення студентів факультету до науково-дослідної роботи; розвиток нових форм інтеграції вузівської, академічної і галузевої науки; органічна інтеграція наукової діяльності з освітнім процесом і орієнтованість її в тому числі на потреби учбово-методичної роботи; регулярне підвищення науково-педагогічного рівня професорсько-викладацького складу відповідно до змін у діючому законодавстві і розвитку наукової доктрини; постійне впровадження конкретних наукових результатів і методик викладання в освітній процес; дотримання наукової і ділової етики у спілкуванні з колегами; шанобливе ставлення до думки колег, визнання їх заслуг, коректність у веденні наукової дискусії; розумне сприйняття критики, яка висловлюється з приводу отриманих наукових результатів; широкий обмін думками з актуальних проблем правової науки і практики на факультеті з іншими науковими колективами, органами державної влади і місцевого самоврядування, установами і організаціями; взаємоповага і вільний обмін думками з іншими науковими колективами і організаціями.

Наукова робота на факультеті має бути орієнтована на більшу самостійність й ініціативу самих кафедр у виборі форм і способів ведення наукової роботи, при цьому необхідне узгодження їх дій і допомога з боку керівництва факультету. Особливо важлива така ініціатива з урахуванням нинішньої кризової ситуації, коли можливості державного фінансування обмежені або відсутні. Саме кафедри мають пропонувати важливі для них заходи, джерела фінансування, в тому числі – виступати з пропозиціями про укладання відповідних договорів.

Особливе місце в структурі факультету посідає Центр досліджень прав людини, що зумовлює і його широкі можливості як самостійного утворення для роботи над науковими проектами, так і допомоги і забезпечення реалізації спільних факультетських і університетських проектів. Центр потребує перейменування на Центр правових досліджень, укомплектування значно більшою кількістю спеціалістів фактично з усіх напрямків юридичної науки, оскільки їх робота є, перш за все, інтелектуальною, творчою правовою науковою роботою. Центр міг би за таких умов працювати і над підготовкою про-

ектів висновків на запит різних організацій, і акумулювати необхідні наукові сили з кафедр. На його базі може бути також створена і Рада з науково-правової експертизі при юридичному факультеті, яка працювала б на підставі договорів і використовувала як інтелектуальний потенціал кафедр, так і Центру, заробляючи при цьому кошти не лише за державним замовленням, але і за договорами. Центр має бути підпорядкований безпосередньо заступнику декана з наукової роботи.

Важливою для наступних поколінь науковців має стати створення на кожній кафедрі невеличкого (в майбутньому – значного) музею чи стенду з презентацією наукової роботи кафедри, який би актуалізувався з кожним новим заходом, в якому можна представити монографії представників кафедри – сучасні і в історичному контексті, світлини видатних науковців, ст. і журнали, в яких опубліковані роботи, програми майбутніх або результати проведених заходів, об'яви і цікаву або важливу інформацію. Це може стати цікавим і інформативним, "матеріалізованим" інформаційним "сайтом" кафедри. Ініціатива молодих учених в цьому проекті має знайти схвалення.

Основними факторами, які забезпечують зростання наукового потенціалу факультету, ефективність його наукового пошуку і конкурентоспроможність результатів, підвищення інтелектуального рівня наукових розробок, є кадровий науковий склад факультету, інтеграція у світову науково-дослідну систему, сприйняття інновацій, концентрація зусиль всіх науковців факультету для виконання крупних проектів, випереджувальна підготовка науковців, яка охоплює весь спектр напрямків досліджень у сфері права.

Система планування і фінансування наукової діяльності на факультеті визначається характером досліджень, які ним проводяться.

Суб'єктами планування, організації і виконання науково-дослідної роботи на юридичному факультеті є: Вчена рада факультету; декан юридичного факультету; заступник декана з наукової роботи; кафедри, завідувачі кафедр; Центр досліджень прав людини; тимчасові творчі колективи; спеціалізовані вчені ради факультету; професорсько-викладацький склад, аспіранти, пошукувачі, студенти.

До виконання наукових робіт на факультеті можуть залучатися наукові, педагогічні і науково-педагогічні працівники, працівники інших факультетів і навчальних закладів, особи, які навчаються на факультеті, а також фахівці інших організацій. Керівництво факультету і університету створюють умови і здійснюють підтримку всіх етапів наукової діяльності – від фундаментальних, прикладних досліджень до реалізації їх на практиці.

Основним джерелом фінансування наукової діяльності на факультеті є кошти державного бюджету. Додатковим джерелом надходжень можуть бути кошти місцевих бюджетів, власні кошти факультету, кредити та інші позабюджетні джерела, не заборонені законодавством. Бюджетне фінансування здійснюється за базовим і програмно-цільовим напрямами. Базове фінансування здійснюється для забезпечення проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень за пріоритетними напрямами діяльності факультету, підготовки наукових кадрів.

Програмно-цільове фінансування здійснюється на конкурсній основі для забезпечення виконання наукових програм, спрямованих на реалізацію пріоритетних напрямів розвитку науки, проведення найважливіших прикладних науково-технічних розробок, а також проектів у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва.

Система фінансового забезпечення повинна створити стабільні передумови для швидкого розвитку науки з метою підвищення ефективності використання їх досягнень.

Фундаментальні дослідження фінансуються переважно із засобів державного бюджету. Бюджетні кошти плануються і виділяються для фінансування тематичних планів науково-дослідних робіт факультету як складової Київського національного університету імені Тараса Шевченка. При цьому забезпечується державна підтримка діяльності наукових колективів, розвиток наукового потенціалу системи освіти, зміцнення взаємозв'язку науки і освіти. На конкурсній основі формується фінансування у формі грантів, призначених для найбільш перспективних і важливих ініціативних проектів, які пропонує факультет, наукові колективи факультету, окремі вчені; фінансування наукових програм і проведення планових і додаткових наукових досліджень організацій за договором.

Реформування системи фінансового забезпечення наукової діяльності факультету включає: оптимізацію бюджетних асигнувань на наукові розробки та інші витрати, пов'язані з проведенням науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт; фінансування наукової діяльності за рахунок виконання факультетом на госпрозрахунковій основі науково-дослідних робіт.

Для виконання поставлених завдань необхідно здійснити такі заходи, як:

- визнання фінансування наукових розробок одним з пріоритетних напрямів видатків факультету;
- розвиток одночасно різних (альтернативних) системи фінансового забезпечення наукової діяльності;
- забезпечення ефективності використання коштів на функціонування і розвиток науки на факультеті;

• створення дієвої системи стимулювання наукової творчості фахівців університету.

Наукова діяльність факультету повинна фінансуватися переважно за рахунок засобів, залучених в порядку виконання науково-дослідних проектів з державних замовлень, грантів, договорів з органами державної влади і місцевого самоврядування, організаціями і громадянами. Джерелами фінансування наукової діяльності також мають виступати засоби, залучені факультетом в порядку організації курсів наукових лекцій, семінарів та інших заходів, спрямованих на підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації наукових кадрів. Розподіл коштів, залучених факультетом для виконання науково-дослідних проектів, передбачає резервування коштів на покриття розходів, пов'язаних з видавничою діяльністю факультету, укріплення його матеріально-технічної бази, проведення наукових заходів, здійснення ініціативних наукових досліджень. Частина коштів, залучених факультетом в порядку виконання науково-дослідних проектів за договорами з органами державної влади і місцевого самоврядування, організаціями і громадянами, повинні спрямовуватися на оплату праці осіб, які приймають участь у виконанні відповідних проектів залежно від ступеня і характеру їх особистої участі.

Окремі напрямки науково-дослідної роботи можуть фінансуватися також за рахунок власних коштів факультету:

• участь професорсько-викладацького складу в наукових заходах;
• підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу (короткострокові курси, семінари, індивідуальні стажування);
• набуття наукової літератури (монографічної, періодичної);
• видання наукової літератури (частково);
• доступ до інформаційних баз (у т. ч. електронних).

Необхідно активізувати роботу позабюджетних та інших фондів факультету, розвивати мережу факультетських та кафедральних позабюджетних фондів, використовувати їх для фінансування проектів факультету і окремих кафедр, Центру дослідження прав людини.

У сфері матеріально-технічного забезпечення передбачається розроблення практичних заходів щодо розвитку матеріально-технічної бази факультету, спрямованих на:

• оснащення кафедр і структурних одиниць факультету, особливо Центру досліджень прав людини сучасним обладнанням та іншими засобами для проведення наукових досліджень;
• комплексне технічне забезпечення потреб факультету, створення умов для використання сучасних інформаційних технологій у процесі проведення науково-дослідних робіт;
• розширення бібліотечних фондів (за рахунок наукових видань та нормативно-правових актів, електронних баз даних);
• підвищення ефективності використання наявної матеріально-технічної бази факультету;
• концентрація державних і факультетських ресурсів, створення спеціальних фондів;
• залучення матеріально-технічних ресурсів університету і факультету, наукових кадрів, підготовлених факультетом;
• використання частини доходів від наукової діяльності на потреби і розвиток наукової бази факультету.

Наукова діяльність на факультеті потребує здійснення комплексу організаційних та науково-дослідних заходів.

Організаційні заходи спрямовуються на удосконалення структури, форм та змісту організації наукової діяльності, науково-дослідні – на розроблення науково обґрунтованих шляхів підвищення якості планування та організації наукових досліджень та науково-дослідної діяльності.

Наукові дослідження на факультеті проводяться на кафедрах та в Центрі досліджень прав людини відповідно до їх спеціалізації і затверджених наукових тем.

Подальший розвиток наукової діяльності на факультеті повинен спрямовуватися, насамперед, на формування кадрового забезпечення для належного наукового розв'язання актуальних правових проблем.

Для проведення наукових досліджень можуть утворюватися тимчасові творчі колективи (у т. ч. на контрактній основі) у складі науковців, найбільш досвідчених працівників та висококваліфікованих спеціалістів у відповідних галузях науки.

Має відбутися реорганізація наукових програм, в результаті якої буде сформовано чотири системоутворюючих блоки програм:

• програма фундаментальних і прикладних пошукових досліджень. В межах фундаментальних досліджень слід розробити перелік пріоритетних напрямків досліджень;
• галузева програма, спрямована на розвиток наукових досліджень факультету;
• міжгалузева програма з пріоритетних напрямків розвитку науки, яка забезпечує вирішення проблем університету;
• комплексні факультетські, вузівські і міжвузівські наукові програми з іншими вузами і організаціями.

Така реорганізація забезпечить реалізацію програми розвитку науки на факультеті і забезпечить активну участь вчених факультету в інших

програмах університету і комплексних державних наукових програмах.

Проведення фундаментальних наукових досліджень здійснюється у тісній співпраці з освітніми та науковими закладами системи вищої школи, Національною академією наук, Академією правових наук, Міністерством освіти і науки, Міністерством юстиції та іншими заінтересованими органами, які мають у своєму складі наукові установи з потужною дослідницькою та науково-експериментальною базою. Одним із шляхів забезпечення успішності такої роботи можуть бути міжгалузеві науково-дослідницькі програми, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів про співпрацю в науковій сфері.

Важливо підтримувати дослідження, які проводяться на стику правових наук та інших наукових галузей знань – економічних, соціальних, технічних тощо. Прикладне наукове забезпечення наукової діяльності слід орієнтувати на практичні запити органів суду, прокуратури тощо. Прикладні наукові дослідження повинні проводитись у рамках визначених пріоритетних напрямів. З метою уникнення дублювання фундаментальні та прикладні наукові дослідження повинні проводитися на підставі узгодження наукових планів кафедр та Центру дослідження прав людини.

Ефективність наукової діяльності головним чином визначається можливістю доступу до наукової інформації. Розвиток процесів поділу наукової праці привів до різкої інтенсифікації інформаційного обміну, перетворивши науково-інформаційну діяльність на один з найважливіших елементів наукової інфраструктури. Одним з основних напрямів удосконалення наукових досліджень на факультеті визначено інформатизацію.

Основною метою інформатизації наукової діяльності є забезпечення ефективної координації наукових досліджень і оптимізація використання інформації в структурі як факультету, так і Університету в цілому для забезпечення концентрації наукових ресурсів на пріоритетних напрямах досліджень.

Основними напрямами розвитку інформаційного забезпечення наукової діяльності факультету є:

- уніфікація правових, методичних, програмно-технічних і технологічних підходів, пріоритетність забезпечення кафедр та інших структурних підрозділів факультету сучасною комп'ютерною технікою, розвиток і вдосконалення інформаційного обліку та системи гарантування інформаційної безпеки;
- широке використання можливостей глобальної мережі Інтернет з метою апробації наукових досліджень (розміщення на вебсторінках результатів наукових досліджень для широкого обговорення їх фахівцями).

Необхідно всебічно підтримувати новітні форми наукової діяльності, в яких використовуються сучасні інформаційні технології – електронні журнали, телеконференції, експерименти з віддаленими та розмежованими інформаційними ресурсами тощо; активно сприяти розробці правових механізмів функціонування електронного навчального видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка та його змістовному наповненню статтями і науковими працями науковців факультету; надати правову підтримку проекту розробки інформаційних ресурсів інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі в університеті і прийняти участь в змістовному його наповненні.

Використання сучасних інформаційних технологій дасть змогу проводити безперервний моніторинг процесу організації розвитку науки, включаючи такі аспекти, як статистика у сфері науки та інновацій, реструктуризація системи наукових установ, їх фінансування, інтеграція вітчизняної вищої освіти і науки у світову, оцінка результатів реформування тощо. Застосування сучасних інформаційних технологій повинне спрямовуватися насамперед на забезпечення взаємозв'язку між наукою, освітою та практикою, а також на підвищення якості і прискорення реалізації наукомістких проектів.

Інформаційні ресурси слід розвивати у двох напрямках: змістовному і структурному. У змістовному аспекті інформаційні ресурси мають:

- забезпечити доступність отримання і обміну знаннями та інформацією;
- надання якісних інформаційних послуг на основі удосконалення технологій, в тому числі дистанційного обміну знаннями; в режимі он-лайн тощо;
- реалізувати комплексну інформаційно-методичну підтримку науковим дослідженням і навчальному процесу з використанням наукових результатів, науковій діяльності в межах центрів колективного користування науковими, освітніми ресурсами; відкритого доступу до них, постійного моніторингу якості отримуваної інформації, необхідних заходів із захисту інформаційних ресурсів;
- створити розподілену базу даних, включаючи мультимедійні і дистанційні технології освіти, які забезпечують відкритий доступ до освітніх інформаційних ресурсів на базі центру інформатизації університету і центрів нових інформаційних технологій на факультетах;
- забезпечити подальший розвиток інформаційних систем у сфері освіти.

У структурному плані інформатизація на факультеті має розвиватися на таких рівнях:

- приєднання до мереживної інфраструктури наукових, освітніх і інноваційних структур;

• участь у розвитку сегменту національної мережі комп'ютерних комунікацій для науки і вищої школи.

Для цієї вище діяльності треба ретельно і повно оснастити Центр досліджень прав людини факультету не лише кадрами, але і ресурсами;

• слід створити на кожній кафедрі і в Центрі, а також у заступників декана міні-офісні комплекси (великий ксерокс, 2 принтери, сканер, факс тощо), ввести в обіг власні адреси електронної пошти у всіх цих структурах;

• нагальну необхідність для ефективного ведення досліджень має підключення факультету до Інформаційно-пошукової бази "Ліга", постійне осучаснення доступу до системи Інтернет;

• для проведення конференцій та інших наукових заходів слід обладнати великий зал системою перекладу, лінгафонною системою, мультимедійними розробками, обладнанням для проведення презентацій на великих екранах і, можливо, для Інтернет-конференцій;

• бібліотеки факультету, особливо, викладацька бібліотека повинні мати комп'ютерні місця з доступу до всіх інформаційних систем, які пропонує університет і які буде вважати за необхідне мати факультет, включаючи вищеназвані;

• видавничо-поліграфічний центр факультету має нарощувати відповідно до потреб факультету свої потужності, своєчасно і повно забезпечуватись витратними матеріалами і сучасною технікою, доглядом професійним за нею і обслуговуванням;

• необхідно підтримати і розробити план необхідних заходів для влаштування на факультеті бібліотеки з читальним залом для викладачів, що сприятиме ефективному використанню часу науковцями факультету при розробці ними наукових тем, зокрема, відвести придатне для цього приміщення та оснастити його на рівні сучасних вимог до наукової бібліотеки;

• слід здійснити розрахунки щодо можливості постійної підписки на вітчизняні періодичні видання, у тому числі, в електронному вигляді, і здійснювати щорічно максимально можливу за переліком видань підписку, яку пропонують кафедри; постійно оновлювати і закупати для бібліотеки факультету монографічні роботи, монографічні серії вітчизняних та зарубіжних видань, різного роду енциклопедій, матеріалів конференцій, авторефератів дисертацій (зокрема, особливо необхідні кафедрам наукові видання Інституту держави і права ім. В.М. Корецького, Юридична антропологія у 10 томах, збірники поточного законодавства, нормативних актів тощо);

• підтримати пропозиції кафедр у придбанні для них сучасної учбової літератури (підручників, навчальних посібників, задачників, практикумів) українських та зарубіжних авторів за основними курсами та спецкурсами, що викладаються на кафедрах; кафедри для цього щорічно подають детальний перелік таких видань з вказівкою на автора, видавництво, рік видання) та зазначають кількість необхідних примірників;

• усіляко сприяти використанню у науковій діяльності факультету у найближчий і подальші періоди електронних ресурсів, запропонованих науковцями факультету як бажані – шляхом придбання і підписки на них, зокрема таких як Інформаційна база "Ліга"; Дисертаційний зал РГБ (Росія); Бібліотека конгресу США; Бібліотека Карлова університету у Празі; Бібліотека Берлинського університету тощо.

Впровадження наукових розробок юридичного факультету у практику здійснюється на планових засадах. План впровадження повинен передбачати конкретні організаційні, навчальні, методичні, практичні заходи, а також їх авторський супровід.

Організація планування фундаментальних та прикладних наукових досліджень повинна здійснюватися за умови ретельного вивчення питань, які вирішуються, а також чіткого визначення кінцевих результатів і шляхів їх подальшого використання з попереднім прогнозом ефективності.

Результати наукових розробок впроваджуються в практику на основі укладених між замовниками і виконавцями від факультету договорів щодо проведення конкретних досліджень, а також шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів, управлінських рішень, надання методичних рекомендацій тощо.

Окрім зазначених питань, Концепція включає також наступні питання і пропонує способи їх вирішення: наукові кадри юридичного факультету: підготовка, наукова творча діяльність, соціальний захист; міжнародне та інше зовнішнє наукове співробітництво юридичного факультету; оцінка ефективності науково-дослідної роботи на факультеті; очікувані від впровадження Концепції результати; робота спеціалізованих вчених рад; аспірантура і докторантура на юридичному факультеті; заступник декана з наукової роботи юридичного факультету; науково – дослідна робота кафедр юридичного факультету; науково-практичні конференції, семінари, круглі столи та інші наукові заходи на юридичному факультеті; міжнародні та інші зовнішні зв'язки, науковий імідж факультету; гранти, стипендії, проведення наукових розробок на платній основі на юридич-

ному факультеті; публікація результатів наукових досліджень на юридичному факультеті; збереження наукової спадщини юридичного факультету; студентська науково-дослідна робота на юридичному факультеті; статус концепції; відповідальність; премії, нагороди та відзнаки науковців юридичного факультету за активну науково – дослідну роботу.

Концепція науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2009–2014 роки визначає шляхи перетворення системи наукової діяльності на факультеті в дієвий ресурс розвитку науки на факультеті, нарощування його інтелектуального, духовного, творчого потенціалу, удосконалення форм і методів наукової діяльності; орієнтує кафедри та інші наукові структури факультету на використання внутрішніх резервів їх наукового потенціалу, на структурну перебудову і пошук нових, більш ефективних форм діяльності, на підвищення ролі і місця правової науки в Україні і за її межами.

1. Концепція розвитку науково – дослідної роботи на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Проект д.ю.н., проф., заступника декана з наукової роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кохановської О.В. від 23.02.09. 2. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві: монографія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2006. – 463 с. – С.4. 3. Кохановська О.В. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин: монографія. – К., 2001. – 212 с.

В.С. Щербина,
доктор юридичних наук, професор,
академік АПрН України, завідувач кафедри господарського права,
заслужений юрист України

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ ВЧЕНИХ КАФЕДРИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

"Наука в лице своих представите ей делится своим багатством с практикой, практика вызывает на свет ученые труды"
И.Г. Побирченко

Кафедра господарського права веде своє існування з 1973 р., коли було створено кафедру цивільного і господарського права, яку в 1975 р. було розділено на дві: господарського права та цивільного права.

У 1987 р. внаслідок злиття кафедри господарського права і кафедри трудового права, сільськогосподарського та природоресурсового права і було створено кафедру господарського та трудового права. Через рік її було реорганізовано в кафедру господарського та аграрного права. У 1992 р. вона була перейменована в кафедру економічного права. У 1996 р. у зв'язку із створенням кафедри трудового, земельного та природоресурсового права, повернуто назву "кафедра господарського права", яка відображає основне її науково-навчальне спрямування.

У витоків викладання господарського права в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (таку назву носив тоді наш університет) і створення в ньому "київської" школи науки господарського права і арбітражного процесу стояв Ігор Гаврилович Побірченко – доктор юридичних наук (1971), професор (1972), академік Академії правових наук України (1993), Заслужений діяч науки і техніки України (1990).

Ігор Гаврилович Побірченко народився 15 листопада 1923 р. в м. Києві.

Закінчив юридичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1953).

Працював в університеті з серпня 1965 р. по липень 1993 р.: доцент (1965–1971), професор (1971–1972), завідувач кафедри (1972–1988), професор (1988–1993).

Ігор Гаврилович першим у бувшому Радянському Союзі розробив і викладав протягом 28 років університетський курс господарського права і спецкурс з арбітражного процесу; створив і протягом 16 років очолював першу в СРСР кафедру господарського права; засновник нового наукового напрямку в юридичній науці – господарської юрисдикції; автор понад 230 публікацій, в тому числі: "Рассмотрение дел в Государственном арбитраже" (1961); "Споры о понуждении заключить договор" (1964); "Подведомственность хозяйственных спо-

© **Щербина В.С., 2009**

ров" (1969); "Правові питання економічної реформи" (1970); "Хозяйственная юрисдикция (Общее учение)" (1973); "Хозяйственное процессуальное законодательство" (1976); "Договорно-правовая и претензионно-исковая работа" – співавтор і титульний редактор (1977); "Разрешение хозяйственных споров" (1980); "Основы хозяйственного права" (1983, 1988); підручник "Советское хозяйственное право" – співавтор і титульний редактор (1985); підручник "Советский арбитражный процесс" (1988) та ін.

Підготував 10 докторів і кандидатів юридичних наук.

Був членом експертної ради з філософських і правових наук Вищої атестаційної комісії СРСР, членом науково-консультативної ради Вищого арбітражного суду СРСР, головою цивільно-правових секцій наукової ради "Закономірності розвитку держави, управління і права" та науково-консультативної ради при Верховному Суді УРСР та ін.

Нагороджений орденом Князя Ярослава Мудрого IV і V ступенів, орденом Богдана Хмельницького III ступеню, орденом Вітчизняної війни II ступеню, іменною вогнепальною зброєю, 25 медалями, почесними грамотами Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України.

Щербина Валентин Степанович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України.

Народився 7 листопада 1950 р. у с. Новоандріївка Новгородківського району Кіровоградської області.

Після закінчення у 1978 р. юридичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка працює на цьому факультеті, пройшовши шлях від асистента до завідувача кафедри господарського права.

У 1983 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Правове становище учасників арбітражного процесу" (спеціальність 12.00.04), у 1996 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему "Проблеми попередження господарських правопорушень в умовах становлення ринкової економіки" (спеціальність 12.00.04).

В.С. Щербина досліджує актуальні проблеми господарського права і господарського-процесуального права. Під його науковим консультуванням і керівництвом захищено 2 докторські і 16 кандидатських дисертацій.

Опублікував понад 120 наукових праць, серед яких монографії "Попередження господарських правопорушень" (1993), "Очерки акционерного права Украины" (1995, у співавторстві), "Правові проблеми створення та діяльності промислово-фінансових груп в Україні" (2005, у співавторстві), "Суб'єкти господарського права" (2008), "Правова система України: історія, стан та перспективи", Т. 4 (2008, у співавторстві), "Актуальні проблеми правового регулювання розвитку підприємницької діяльності в Україні" (2008, у співавторстві); навчальні посібники з господарського права України (1995, 1996, 1998, 1999, 2001, 2002), одноосібний підручник "Господарське право" (2003, 2005, 2006, 2007, 2008), навчальний посібник "Арбітражний процес" (1999, у співавторстві).

Є співавтором і редактором Науково-практичного коментаря Господарського кодексу України (2004, 2008).

Член Науково-консультативної ради з питань правової політики Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, та Науково-консультативної ради при Вищому господарському суді України.

Голова Науково-методичної комісії з права МОН України, член Експертної ради ВАК України.

З кафедрою господарського права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка тісно пов'язано ім'я професора **Грацієли Василівни Пронської** – видатного вченого, яка внесла значний вклад у розвиток юридичної науки, зокрема, господарського права. Грацієла Василівна Пронська з повним правом може вважатися одним з найбільш значних дослідників господарського права.

Свій шлях в юридичній науці Г.В. Пронська розпочала з дослідження проблем, пов'язаних з правовим становищем виробничих об'єднань. Ця організаційно-правова форма розглядалась у той час як нове явище в управлінні промисловим виробництвом. Підсумком багаторічної роботи вченої стало опублікування цілої низки статей, захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Правове становище промислових об'єднань у СРСР" (1970) та створення фундаментальних монографічних праць, присвячених правовим питанням організації та діяльності промислових об'єднань; компетенції господарських міністерств УРСР; правової організації галузевих господарських систем. Теоретичні положення, висунуті та обґрунтовані у названих працях, сприяли подальшому розвитку доктрини господарського права і знайшли безпосереднє підтвердження на практиці. У монографії "Правовые вопросы организации и деятельности промышленных объединений" визначено поняття соціалістичного промислового об'єднання як державного органу, який здійснює оперативне управління промислово-господарським комплексом на основі поєднання планово-регулятивних та оперативно-господарських функцій. Виділені види промислових об'єднань: об'єднання першого ступеня (трест-об'єднання, фірма-об'єднання) та об'єднання другого ступеня (комбінати, промислові об'єднання). Особливу цінність роботи складає унікальне на той час дослідження право-

вих організацій промислових об'єднань в європейських країнах соціалізму.

У монографії аналізується компетенція промислових об'єднань та ставиться питання про їх правосуб'єктність, у зв'язку з чим робиться висновок про відсутність у фірми (як об'єднання) статусу юридичної особи, який належить головному підприємству, а не власне фірмі.

Світлу пам'ять залишив по собі кандидат юридичних наук **Пилипенко Анатолій Якович**, який працював доцентом кафедри господарського права. Свої наукові дослідження А.Я. Пилипенко здійснював у галузі господарського права, будівельного права та акціонерного права. Наприклад, у монографії "Правовое регулирование внутрихозяйственных отношений в производственном объединении" А.Я. Пилипенко розглядає правові питання організації і регулювання відносин, що виникають всередині виробничих об'єднань при здійсненні ними виробничо-господарської діяльності. Значна увага приділяється характеристиці правосуб'єктності об'єднання та його виробничих одиниць, правового режиму майна об'єднання, компетенції виробничих одиниць у різних сферах виробничо-господарської діяльності, організації та регулювання господарського розрахунку всередині об'єднання. Виробничу одиницю А.Я. Пилипенко визначав як частину єдиного комплексу – суб'єкта виробничо-господарської діяльності, що здійснює виробничу або іншу специфічну в межах спеціалізації діяльність (господарську, проектну, конструкторську, науково-дослідницьку).

Відомим представником науки господарського права є доктор юридичних наук, професор кафедри господарського права юридичного факультету **Вінник Оксана Мар'янівна**. У докторській дисертації на тему "Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних та приватних інтересів в господарських товариствах" проф. Вінник О.М. уперше в національній науці комплексно дослідила проблеми правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах. Безумовний науковий інтерес має історико-порівняльний аналіз становлення та розвитку правового регулювання корпоративних відносин в Україні й за кордоном та аргументовані висновки, зроблені за підсумками цього аналізу, зокрема щодо: появи різних модифікацій господарських товариств внаслідок ускладнення системи інтересів учасників корпоративних відносин; посилення ступеня конфліктності в господарських товариствах, зумовлених зазначеною обставиною, а відтак – необхідності застосування нарівні з традиційними нових правових механізмів попередження та розв'язання корпоративних конфліктів з відповідним обґрунтуванням доцільності їх запровадження в Україні.

Проф. Вінник О.М. є автором понад 100 наукових праць і 30 навчально-методичних праць, у т.ч. двох монографій: "Господарські товариства і виробничі кооперативи: правове становище" (1998), "Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення" (2003), а також Науково-практичного коментаря Господарського кодексу України (у складі авторського колективу – 2004, 2008), 7 навчальних посібників: Інвестиційне право (2000, 2005, 2009), Господарське право (2005, 2008), Акціонерне право (у співавторстві з Щербиною В.С. – 2000), Господарське право: Практикум (у складі авторського колективу – 2001, 2003).

Під її керівництвом у 2008 р. успішно захищені дві кандидатські дисертації.

Яскравим представником кафедри господарського права є доктор юридичних наук, професор **Беляневич Олена Анатоліївна**. У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук "Теоретичні проблеми господарського договірного права" (науковий консультант проф. Пронська Г.В.), захищеній у 2006 р., вперше в сучасному українському правознавстві комплексно досліджено господарське договірне право як інституту господарського права, спрямованого на розв'язання важливої наукової та практичної проблеми правового забезпечення соціально орієнтованої економіки, підтримання правового порядку в сфері господарської діяльності через оптимальне поєднання зовнішнього, в тому числі нормативно-правового, регулювання господарських договірних відносин та їх саморегуляції. В основу концепції господарського договірного права покладено ідею про необхідність розробки загальної теорії договору, оскільки історичний та законодавчий матеріал свідчить про можливість і необхідність використання конструкції договору для досягнення цілей правового регулювання широкого кола відносин (у т. ч. за участю юридично нерівних суб'єктів та організаційних відносин, в сфері господарювання). Загальнотеоретичним підґрунтям концепції господарського договірного права, запропонованої О.А. Беляневич, є те, що цей інститут сформований і розвивається в рамках процесів правової спеціалізації – уніфікації, диференціації та конкретизації. Саме під таким кутом зору було запропоновано вирішення задач не тільки питання розташування нормативного матеріалу в різних законодавчих актах (тобто питання системи господарського законодавства), але й вирішення проблеми колізій між нормами Господарського та Цивільного кодексів, що регулюють договірні відносини. У межах запропонованої концепції Беляневич О.А. ретельно вивчено внутрішню структуру господарського договірного права, в тому числі з позицій деонтичної логіки, що дало змогу, зокрема, не тільки по-іншому підійти до проблеми лакун у праві та способів їх заповнення, але й по-іншому

охарактеризувати роль судової практики у забезпеченні належного деонтичного стану господарського договірного права як системи норм. Значним кроком вперед в науці господарського права стало дослідження джерел господарського договірного права в контексті двох рівнів соціального регулювання – нормативного та індивідуального.

Відомим представником науки господарського права є кандидат юридичних наук, доцент **Винокурова Людмила Федорівна**. У 1984 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Предмет господарського права в доктрині зарубіжних соціалістичних країн – членів РЕВ", в якій дослідила досвід правового регулювання господарських відносин в країнах – членах РЕВ, теоретичні проблеми господарського права, здійснила порівняльне дослідження господарського законодавства цих країн, досвід кодифікації господарського законодавства.

Доцент Винокурова проводить науково–дослідну роботу в галузі господарського права і міжнародного комерційного арбітражу, навчально–методичну роботу. Людмила Федорівна вдало поєднує викладацьку, науково – дослідницьку і практичну діяльність, є членом спеціалізованої вченої Ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук К 26.006.05 у ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана", заступником Голови Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, а також арбітром Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті Російської Федерації.

Доцент Винокурова Л.Ф. є співавтором навчального посібника "Правовое обеспечение хозяйственного управления в условиях ускорения социально – экономического развития УССР", збірників "Международный коммерческий арбитраж в Украине: законодательство и пактика"/ Под общ. ред. И.Г. Побирченко, "Міжнародний комерційний арбітраж в Україні: теорія та законодавство" / Торг.-пром. палата України; За заг. ред. І.Г. Побірченка.

Яскравим представником кафедри господарського права є кандидат юридичних наук, доцент **Радзивілюк Валерія Вікторівна**, на сьогодні докторант кафедри господарського права, яка є автором більше тридцяти наукових праць, у тому числі навчального посібника "Судова процедура санації". Кандидатська дисертація доц. Радзивілюк В.В. на тему "Санація як судова процедура банкрутства: порівняльно-правове дослідження" є першим в національній науці дослідженням зв'язку та спільних рис судової процедури санації з її історичним попередником – адміністрацією по справах торгових, що була запроваджена вітчизняним законодавцем ще у першій половині XIX ст.

Авторкою пропонується визначення судової процедури санації, що містить усі її суттєві ознаки, сформульоване на основі аналізу норм чинного законодавства та господарської практики, вперше розроблена та наведена розгорнута класифікація процедур санації на основі визначення різних класифікаційних підстав, виявлені відмінні ознаки судової процедури санації та аналогічних їй процедур порівняно з іншими правовими засобами запобігання банкрутству, пропонується власне визначення судової процедури розпорядження майном боржника, яка є необхідною у будь-якому процесі банкрутства, за часом передує судовій процедурі санації і логічно пов'язана з нею тощо.

Вагомий внесок у дослідження проблем правового регулювання страхової діяльності в Україні зробила кандидат юридичних наук, доцент **Пацурія Ніно Бондовна**, яка захистила кандидатську дисертацію на тему: "Правове регулювання страхової діяльності в Україні (організаційно-правовий аспект)".

У дисертації, яка стала першим комплексним дослідженням організаційно-правового аспекту страхової діяльності (справи) в Україні, Н.Б. Пацурія на підставі чинного законодавства здійснила комплексний аналіз призначення, змісту та кола учасників страхової діяльності, дослідила правову природу і правовий статус кожного виду учасників страхової діяльності, зміст, межі та правові форми державного нагляду за страховою діяльністю в Україні. Основну увагу в своїй роботі Н.Б. Пацурія приділила розробці пропозицій щодо удосконалення законодавства України про страхову діяльність та їх обґрунтуванню. Результатом такого дослідження стало внесення пропозицій щодо змін і доповнень до чинного законодавства України, і, зокрема, введення таких понять, як: "страхова діяльність (справа)", "страхова компанія", "об'єднання страховиків"; на підставі існуючих визначень, з урахуванням норм чинного законодавства України, доопрацьовано поняття "товариство взаємного страхування".

Н.Б. Пацурія має 23 публікації, з них 17 наукового та 6 навчально-методичного характеру, у тому числі у співавторстві підручник "Господарське право України" за ред. акад. Мамутова В.К., "Порівняльно-правовий аналіз правового регулювання страхування та роздрібних фінансових послуг в Європейському Союзі та Україні".

Після закінчення аспірантури у 2003 р. на кафедру прийшла працювати асистент **Клепікова Ольга Вікторівна**. З 2006 р. Клепікова О.В. працює на посаді доцента кафедри господарського права, з 2008 р. є відповідальним секретарем редколегії "Вісника Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки", має вчене звання доцента. На цей час Ольга Вікторівна захистила кандидатську дисертацію на тему "Правове регулювання перевезень вантажів морським транспортом" і була ініціатором відродження викладання на юридичному факультеті спецкурсу

"Транспортне право". Слушна підтримка і інтерес кафедри до цього спецкурсу стали підставою для включення його до навчально-методичних планів підготовки спеціалістів і магістрів за спеціалізацією "Господарське право". Читання спецкурсу й теоретичні напрацювання Клепікової О.В. з питань правового регулювання транспортної діяльності спонукали її до визначення теми подальших наукових досліджень. Сьогодні Ольга Вікторівна є автором публікацій, присвячених питанням транспортного права, серед яких підручник з транспортного права (у співавторстві з Булгаковою І.В., К., 2005), навчальний посібник з договірного права (у співавторстві, за ред. О.В. Дзери, К., 2009), статті, тези виступів на конференціях. Клепікова О.В. є лауреатом премії ім. В. Суміна, лауреатом премії фонду юридичної науки академіка права В. Сташиса, брала участь у Програмі "Помічник Голови комітету Верховної Ради України".

На кафедрі господарського права працює випускниця нашого університету, а нині кандидат юридичних наук, доцент **Кологойда Олександра В'ячеславівна**. У червні 2005 р. захистила кандидатську дисертацію "Правове регулювання лізингової діяльності", у якій вперше науково обґрунтовано визначення поняття лізингової діяльності як виду господарської діяльності, системно досліджені основи державного регулювання лізингової діяльності, визначено поняття, цілі та зміст державного регулювання лізингової діяльності, його методи, правові форми, засоби. Значну увагу в дисертації авторка приділила правовому регулюванню договірних відносин лізингу, зокрема, визначила поняття та ознаки договору лізингу як самостійного виду господарського договору, дослідила юридичну природу, форму та зміст договору лізингу, а також особливості господарсько-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань за договором лізингу.

Кологойда О.В. є автором більше 20 наукових і навчально-методичних праць, серед яких можна виділити монографію "Правове регулювання лізингової діяльності в Україні"; навчальний посібник "Правове регулювання фондового ринку України"; та книгу "Огляд стану адаптації законодавства України до acquic communautaire".

Після закінчення Київського національного університету імені Тараса Шевченка почала працювати на кафедрі **Поєдинок Валерія Вікторівна**, яка сьогодні є кандидатом юридичних наук, доцентом. У кандидатській дисертації Поєдинок В.В. на тему "Інвестор як суб'єкт господарських відносин" вперше досліджена сукупність юридично значущих ознак інвестора, які розкривають специфіку його функції у процесах суспільного відтворення; визначені принципи регулювання господарсько-правового статусу інвестора та простежені проблеми їх реалізації в конкретних інвестиційних правовідносинах; системно досліджені господарські права та обов'язки інвестора; здійснена класифікація інвесторів за комплексом юридично значущих критеріїв, визначені особливості та проблеми регулювання правового становища окремих видів інвесторів; досліджена система гарантій прав та законних інтересів інвесторів як особливих господарсько-правових засобів.

Поєдинок В.В. з 2008 р. працює над докторською дисертацією на тему "Теоретичні проблеми регулювання інвестиційної діяльності: господарсько-правовий аспект", є автором бл. 20 наукових праць, у тому числі навчального посібника "Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності".

Одним із представників кафедри господарського права є кандидат юридичних наук, асистент **Лукач Ірина Володимирівна**. У 2007 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: "Правове становище холдингових компаній за законодавством України", що стала першим комплексним дослідженням правового статусу холдингових компаній в науці господарського права України. І.В. Лукач визначила поняття та основні ознаки холдингових компаній, здійснила класифікацію холдингових компаній, визначені поняття та зміст холдингових правовідносин. Системно досліджений порядок створення холдингових груп як умова виникнення контролю, проблеми та обмеження корпоративного контролю холдингових компаній. Окремо розглянуто правове становище та особливості управління державними холдинговими компаніями. Особлива увага приділена розробці конкретних практичних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України про холдингові компанії та практики його застосування.

У 2008 р. на основі матеріалів дисертації І.В. Лукач видала монографію "Правове становище холдингових компаній", що стала першою в Україні книгою, в якій досліджені проблеми правового становища холдингових компаній.

Викладач кафедри господарського права, кандидат юридичних наук, асистент **Попова Анастасія Володимирівна** у дисертації "Правове становище професійних учасників ринку цінних паперів в Україні" вперше у вітчизняній юридичній науці провела комплексне дослідження правового становища професійних учасників ринку цінних паперів, на основі якого обґрунтувала нові наукові положення та розробила пропозиції щодо покращення регулювання правового становища професійних учасників ринку цінних паперів згідно з господарським законодавством України.

У практичному плані особливої уваги заслуговує внесення авторкою пропозицій щодо удосконалення визначення поняття професійних учасників ринку цінних паперів і понять кожного професійного

учасника окремо на підставі виділених ознак, закріплення ряду господарських санкцій, встановлених підзаконними нормативно-правовими актами про професійну діяльність на ринку цінних паперів, на рівні закону, а також визначення поняття, принципів та форм державного регулювання професійної діяльності на ринку цінних паперів в Україні, поняття договору про обслуговування інститутів спільного інвестування, договору про обслуговування пенсійного фонду та договору на ведення реєстру власників іменних цінних паперів як господарських договорів.

В межах проблематики з господарського права та господарського процесуального права здійснюють свої дослідження асистенти кафедри. Так, під науковим керівництвом проф. Щербини В.С. пишуть кандидатські дисертації асистент Науменко Оксана Миколаївна за темою "Виконання рішень господарських судів за законодавством України", асистент Чупрун Олександра Сергіївна – "Правове регулювання здійснення аудиторської діяльності в Україні"; під керівництвом проф. Вінник О.М. – асистент Повар Павло Олександрович досліджує "Правове регулювання ліквідації підприємств в Україні", асистент Якимова Ірина Ігорівна – "Правове регулювання концесійної діяльності в Україні". Проф. Беляневич О.А. керує науковим дослідженням асистента Паракуди Ірини Вікторівни – "Види провадження в господарському судочинстві України".

З січня 2006 р. сформоване технічне завдання на проведення наукового дослідження за темою "Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу". Науковим керівником цієї наукової теми є д.ю.н., проф. Беляневич О.А.

Технічним завданням з теми передбачено дослідження за чотирма науковими напрямками, зокрема, третій напрямок – "Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в сфері захисту прав громадян України в галузях господарських правовідносин" очолює проф. Вінник О.М.

Кафедра господарського права постійно бере участь у підготовці та проведенні наукових конференцій, круглих столів із проблем господарського права. Так, 20 листопада 2008 р. кафедрою господарського права під керівництвом проф. Щербини В.С. спільно з провідними науковцями Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України була організована та проведена Всеукраїнська науково-практична конференція "Удосконалення правового статусу учасників відносин у сфері господарювання". На конференції піднімались актуальні проблеми сьогодення щодо правових аспектів державного регулювання господарської діяльності; правового статусу учасників корпоративних відносин тощо. Серед гостей конференції були провідні фахівці України в галузі юриспруденції, зокрема, Кампо В.М., суддя Конституційного Суду України; Остапович Г.М., науковий консультант Вищого господарського суду України; Бірюков О.М., член Науково-експертної ради при комітеті Верховної Ради України з питань європейської інтеграції, член Науково-консультативної ради при Вищому господарському суді України та інші відомі вчені і практики.

Кафедра є випускаючою з господарсько-правової спеціалізації і здійснює підготовку юридичних кадрів для народного господарства, головним чином для юридичних служб господарських організації та господарських судів.

Кафедра господарського права забезпечує викладання двох нормативних дисциплін – "Господарське право" та "Господарське процесуальне право", а також значної кількості спецкурсів (проблеми господарського права, теорія господарського договірного права, інвестиційне право, корпоративне право, правові засади аудиторської діяльності, правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності, право промислової власності, міжнародний комерційний арбітраж, комерційне право зарубіжних країн, правове регулювання банкрутства, правовий режим майна суб'єктів господарювання, правове регулювання ринку цінних паперів, транспортне право, правові засади страхової справи), кожний з яких забезпечується методичною літературою.

Члени кафедри здійснюють плідну науково-дослідну роботу. Ними написано та видано низка монографій, велика кількість наукових статей з проблем господарського права і господарського процесуального права, навчальні посібники та підручники, в тому числі: Щербиною В.С. "Господарське право України" – навчальний посібник (1995, 1996, 1998, 1999, 2000, 2001) і підручник (2003, 2005, 2006, 2007, 2009), навчальний посібник "Арбітражний процес" (1999, у співавторстві); Вінник О.М.: навчальні посібники "Інвестиційне право" (2000, 2005), "Господарське право" (2005, 2008), Акціонерне право (у співавторстві з Щербиною В.С. – 2000); Беляневич О.А. "Господарський договір: поняття та способи укладання" (навчальний посібник – 2002), участь (у складі авторських колективів) у написанні підручника "Цивільне право України" (1999) та "Договірне право України. Загальна частина" (2008), а також підготовлених викладачами кафедри навчальних посібників: Радзивілюк В.В. – "Судові процедури санації" (2005), Клепіковою О.В. – "Транспортне право України" (у співавторстві з Булгаковою І.В. – 2005); Пацурія Н.Б. – "Страхове право України" (2006), Поєдинок В.В. – "Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності" (2006), Кологойда О.В. – "Правове регулювання фондового ринку України" (2008). Колективом кафедри був підготовлений і виданий за загальною

редакцією В.С. Щербини навчальний посібник "Господарське право: Практикум" (2001, 2003).

Члени кафедри були у складі робочих груп з підготовки та доопрацювання проекту Господарського кодексу України, а після його прийняття – членами авторського колективу, який підготував до видання Науково-практичний коментар Господарського кодексу України (2004, 2008).

Серед найближчих планів здійснення наукових досліджень кафедри господарського права можна назвати підготовку навчального посібника "Теоретичні проблеми господарського права" та "Господарське право: Практикум", підготовка трьох докторських і семи кандидатських дисертацій тощо.

О.М. Вінник,
доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського права

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЧАСТКИ ДЕРЖАВИ В СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОВ'ЯЗАНИХ З ЦИМ КОНФЛІКТІВ

Акціонерні товариства (АТ) за участю держави – поширене явище в економіці України, що зумовлено універсальністю форми АТ, завдяки придатності її використання:

- як для безпосереднього здійснення господарської діяльності (і відповідно – створення підприємств, комерційних банків, страхових компаній), так і для її організації (державні холдингові компанії, Національний депозитарій);
- у трансформаційних процесах (приватизація державного майна, корпоратизація державних підприємств, фінансова підтримка держави підприємств приватно-колективної форми власності в обмін на частку в статутному капіталі);
- для створення господарських організацій за спільної участі держави, територіальної громади/громад, приватних осіб, у т.ч. іноземних інвесторів (так звані змішані АТ) для реалізації, скажімо, пріоритетних інвестиційних/інноваційних проектів державного та/або регіонального рівня, що зумовлює заінтересованість держави, територіальної громади (в особі уповноважених органів/організацій) не лише в контролі за ефективністю використання наданих для фінансової підтримки коштів, а й у вирішенні питань управлінського та майнового характеру щодо реалізації таких проектів.

Як відомо, акціонерні товариства – класичні об'єднання капіталів, участь в яких на етапі заснування товариства забезпечується сплатою вкладу до статутного капіталу товариства у формі оплати акцій. У процесі функціонування АТ статус його акціонера може набуватися в результаті придбання акцій у самого товариства (при розміщенні додаткових акцій чи продажу товариством раніше викуплених у його акціонерів акцій з метою наступного продажу бажаним інвесторам) чи у акціонерів товариства.

Найчастіше держава забезпечує собі участь в АТ як його засновник (один із засновників), проте в період фінансової кризи та за інших негативних для економіки країни ситуацій може набувати значних за розмірами пакетів акцій і відповідно – частку у статутному капіталі АТ, що створювалися без участі держави [1, с. 172-173; 2, с. 9-12; 3, с. 232-234], з метою підтримки таких товариств. Це є поширеним явищем в економіці багатьох країн світу.

Разом з тим, участь держави в АТ може бути різною залежно від:

- **ступеню її участі в статутному капіталі АТ (вирішальна,** що дозволяє контролювати АТ; **значна,** яка забезпечує можливість впливу на прийняття загальними зборами АТ рішень стратегічного плану, що потребують кваліфікованої більшості голосів; **незначна,** що не породжує жодної залежності АТ від акціонера, який володіє такою часткою);
- **виду та складу майна**, яким сплачуються акції (частка акціонера в статутному капіталі/СК);
- **права, на якому передається таке майно АТ**: праві власності чи праві користування, а в окремих випадках – на праві господарського відання, що передбачено ч. 13 ст. 6 Закону "Про холдингові

© Вінник О.М., 2009

компанії в Україні" [4] стосовно майна державних холдингових компаній.

Наявність чи відсутність згаданих чинників може впливати на правове становище АТ (напр., державні АТ), рівень їх самостійності, в т.ч. щодо можливості використання майна, сплаченого за акції (зазвичай акції сплачуються в грошовій формі, проте на етапі заснування та у процесі функціонування, в т.ч. збільшення розміру СК шляхом розміщення додаткових акцій, можуть сплачуватися у формі як "тілесного" майна, тобто такого, що має речову форму, так і безтілесного – нематеріальних активів, – ст. 13 Закону від 19.09.91 "Про господарські товариства" / **Закон ПГТ** [5], ст. 11 і 23 Закону від 17.09.08 "Про акціонерні товариства" / **Закон ПАТ** [6]).

Законодавець, на жаль, не враховує вплив **форми** сплаченого як вклад (за акції) майна на правове становище АТ і можливості товариства щодо використання закріпленого за ними майна (такий висновок можна зробити на підставі аналізу актів законодавства, в яких використовуються без відповідного визначення поняття "частка держави в СК" та "корпоративні права держави в СК"). Так, закріплюючи критерії визначення особливостей правового становища АТ спеціальними актами законодавства в ст. 1 Закону ПАТ, законодавець згадує три категорії АТ за участю держави: державні АТ/ДАТ, тобто товариства єдиним засновником та учасником яких є держава; АТ, створені у процесі корпоратизації та приватизації до реалізації плану розміщення їх акцій, тобто АТ зі значною (в межах від 100 до 25 %) **часткою держави у СК капіталі**; АТ, у СК капіталі яких є **корпоративні права держави**. Проте при цьому не визначається відмінність чи співвідношення змісту згаданих термінів.

Перше поняття – **частка учасника/акціонера (в т.ч. держави) у СК** – вітчизняний законодавець використовує в Законі ПГТ (ст. 10, 23), Законі від 04.03.92 "Про приватизацію державного майна" (частини 1 і 3 ст. 5, ст. 18) [7], Господарському кодексі/**ГК** [8] (ст. 22, ч. 5 ст. 79, ч. 5 ст. 89), а також в інших актах законодавства, у т.ч. у пунктах 1.3 і 4.3 Положення про порядок реструктуризації підприємств, затв. наказом ФДМУ № 667 від 12.04.02 [9]. В Законі ПАТ також зустрічається це поняття (ч. 4 ст. 87).

Другим поняттям ("корпоративні права держави в СК") законодавець оперує (без закріплення відповідного визначення) у Законі від 21.09.06 "Про управління об'єктами державної власності" / **ПУОДВ** [10] (ч. 1 ст. 3 та ін.) – щодо господарських, т.ч. акціонерних, товариств, у яких держава бере участь (є акціонером/учасником), а згодом – у Законі ПАТ (абз. 2 ч. 3 ст. 1) – щодо визначення спеціальним законом особливостей управління АТ, "у статутних капіталах яких є корпоративні права держави або територіальної громади".

Поява другого поняття та його своєрідний зміст ймовірно пов'язані із затвердженими Постановою Верховної Ради України від 27.06.95. Правилами застосування Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" [11], в п. 10 яких міститься визначення *корпоративного права* як права власності на частку (пай) в статутному фонді юридичної особи, створеної відповідно до законодавства про господарські товариства, включаючи право на управління та отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи. В дещо іншій (але подібній за замістом) модифікації поняття *корпоративних прав* згодом було закріплено у кількох нормативно-правових актах (у новій редакції п.1.8 ст. 1 вищезгаданого Закону [12], п. 1 Положення про порядок здійснення органами виконавчої влади управління належними державі акціями, частками, паями товариств та контролю за реалізацією цих функцій, затв. постановою Кабінету Міністрів України/КМУ № 1741 від 04.11.98 [13]; прийнятому у відповідність з ним Положенні про реєстр державних корпоративних прав, затв. наказом Національного агентства України з управління державними корпоративними правами 14.05. 1999 р. № 72 (п. 1.1 і 1.2) [14], а також Положенні про такий реєстр (п. 1), затв. постановою КМУ № 1679 від 29.10.03 [15]), аналіз яких свідчить про ототожнення законодавцем понять **"корпоративні права держави"** та "участь держави у майні/СК господарських організацій", оскільки поняття **належні державі акції, частки паї** вживається у розумінні **державних корпоративних прав.**

Проте, на наш погляд, кожне з цих двох понять має своє значення, а для з'ясування питання щодо їх співвідношення слід звернутися до поняття **корпоративних прав**, закріпленого в ч. 1 ст. 167 ГК ("корпоративні права – це права особи, частка якої визначається у статутному фонді/майні господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку/дивідендів даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами") та п. 8 ч. 1 ст. 2 Закону ПАТ ("корпоративні права – сукупність майнових і немайнових прав акціонера – власника акцій товариства, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні АТ, отримання дивідендів та активів АТ у разі його ліквідації відповідно до закону, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи статутними документами").

Як свідчать наведені визначення, "корпоративні права" та "частка у СК" – суміжні, але різні за значенням, поняття. Володіння часткою/акцією чи пакетом акцій в СК забезпечує відповідний (пропорційно цій частці/пакету акцій) розмір корпоративних прав (кількість голосів на загальних зборах; частки прибутку, що отримує учасник/акціонер у

процесі його/прибутку розподілу; частини належної учаснику/акціонеру вартості майна господарської організації у разі її ліквідації). Це підтверджується іншими положеннями законодавства, в т.ч. визначеннями: АТ як господарського товариства, СК якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, **корпоративні права за якими посвідчуються акціями** (ч. 1 ст. 3 Закону ПАТ); **державної холдингової компанії, її корпоративних підприємств та холдингового корпоративного пакета акцій,** що містяться в ст. 1 Закону від 15.03.06 "Про холдингові компанії в Україні", оскільки законодавець, визначаючи вирішальну участь держави у холдинговій компанії, а також участь останньої в акціонерних товариствах холдингової групи застосовує такі критерії, як **володіння 100 % акцій** та **володіння, користування і розпорядження холдинговим корпоративним пакетом акцій корпоративного підприємства.**

Право на частку в СК капіталі виникає внаслідок передання особою (засновником/учасником) господарському (у т.ч. акціонерному) товариству свого майна для формування його майнової бази (активів), яку нерідко ототожнюють зі СК, що утворюється з суми номінальної вартості всіх розміщених акцій товариства (на етапі створення АТ розмір його активів зазвичай збігається з сумарною вартістю розміщених акцій/сплаченим СК). Власна майнова база господарського товариства формується за рахунок відповідних джерел (ст. 12 Закону ПГТ), серед яких провідне місце посідає майно, сплачене засновником (учасником, акціонером) як вклад до СК (у складі ж вкладу можуть бути його корпоративні права щодо іншого господарського товариства).

Отже, слід розрізняти • **корпоративні права, що виникають у результаті майнової участі особи (акціонера) у формуванні СК/сплати акцій,** та • **корпоративні права щодо іншого господарської організації,** які вносяться засновником АТ чи його акціонером до СК цього ж АТ при оплаті акцій.

Відтак, частка акціонера (у т.ч. держави-акціонера) в СК і частка корпоративних прав у вкладі, що сплачується товариству за участь в ньому, – різні поняття. У разі внесення особою, зокрема державою, вкладу у розмірі 30 % СК товариства, частка корпоративних прав в якому (вкладі) становить, наприклад, 50 %, ми матимемо дві величини: частка такого акціонера в СК – 30 % і частка внесених ним (акціонером) корпоративних прав у СК – 15 % СК. Також слід враховувати правовий титул, на якому корпоративні права передаються АТ: праві власності чи праві користування (в першому випадку власником корпоративних прав стає АТ, у другому – АТ набуває лише право користування такими правами, власником яких залишається акціонер, який сплатив повністю чи частково свій вклад/акції у такій формі).

Відтак, доцільно розмежувати поняття "частка держави в статутному капіталі АТ" і "частка корпоративних прав держави в статутному капіталі АТ" як різні за значенням, хоча й суміжні, і, відповідно, закріпити їх зміст у законах ПАТ та ПУОДВ, шляхом доповнення останніх такими положеннями:

- **частка акціонера (у т.ч. держави) в статутному капіталі АТ** – це розмір участі акціонера у статутному капіталі АТ, що визначається як виражене у відсотках відношення вартості майна та/або коштів, сплачених акціонером за акції (як вклад), до розміру статутного капіталу товариства;
- **частка корпоративних прав акціонера** (у т.ч. держави) у статутному капіталі АТ – розмір участі акціонера у статутному капіталі АТ у формі корпоративних прав, переданих на праві користування товариству, що визначається як виражене у відсотках відношення вартості переданих товариству на праві користування корпоративних прав, до розміру статутного капіталу АТ.

Також доцільно доповнити ст. 13 Закону ПГТ реченням такого змісту: "У разі сплати частки (акцій) у формі права користування певним майном (у т.ч. корпоративними правами), таке майно залишається у власності учасника (акціонера), а товариство набуває лише право користування цим майном в межах, визначених в договорі з таким учасником (акціонером)".

Крім того, потребує вирішення проблема оцінки вартості сплаченого державою за акції майна з врахуванням правового титулу, на якому воно (у т.ч. корпоративні права) передаються АТ (право власності чи право користування), що має неабияке значення для товариства: **право власності** на передані корпоративні права дозволяє АТ використовувати їх на власний розсуд, у т.ч. розпоряджатися ними, тоді як **право користування** такої можливості на надає. Це має відбиватися на оцінці вкладу, що, на жаль, існуючими методиками (включаючи й затверджену постановою КМУ від 02.08.99 № 1406 [16]) належним чином не враховується.

Проблема визначення частки держави у статутному капіталі акціонерного товариства тісно пов'язана з розв'язанням конфлікту інтересів, зумовленого розбіжностями при визначенні частки кожного акціонера у так званому змішаному АТ (за участю держави та суб'єктів, що функціонують на інших формах власності – комунальній, колективній, приватній). Проте Закон ПАТ **не оперує цим поняттям,** яке є усталеним в зарубіжному акціонерному праві, а також використовується у затверджених Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку/ДКЦПФР Принципах корпоративного управління [17, п. 3.3.2, с. 47–48], розроблених відповідно до кращих надбань світової практики регулювання корпоративних відносин [18, с. 59, 99–100]. Невикористання законодавцем категорії конфлікту інтересів при регулюванні відносин в АТ, на наш по-

гляд, є одним з недоліків Закону ПАТ, оскільки не враховує не лише зарубіжний, але й власний досвід. Так, протягом останніх десяти років у законах та інших актах вітчизняного законодавства нерідко вживається це поняття (конфлікт інтересів) [наприклад: 19, ст. 10, 15, 47; 20, ст. 55, 76, 88; 17, п. 3.3.2] щодо випадків наявності суперечностей між інтересами різних категорій учасників корпоративних відносин (самої господарської організації, її акціонерів/учасників, посадових осіб її органів, споживачів фінансових послуг/вкладників банків, їх тимчасового адміністратора) та/або між інтересами двох і більше представників однієї категорії (акціонерами/учасниками, посадовими особами органів господарських організацій певних видів – фінансових установ, у т.ч. банків), що стосуються діяльності таких організацій, у т.ч. з питань оцінки негрошових вкладів акціонерів/учасників, визначення їх частки у статутному капіталі. На жаль, оперуючи цим поняттям, вітчизняний законодавець або не закріплює його визначення [19; 20], або використовує його у вельми вузькому значенні [17, п.3.3.2].

Різновидом конфлікту інтересів є корпоративні конфлікти. Якщо перші є родовим поняттям (можуть виникати щодо будь-яких – як безпосередніх, так і опосередкованих – **учасників корпоративних відносин**, за участю двох/кількох осіб і навіть щодо однієї особи – так звані внутрішньо-особистісні конфлікти, пов'язані з виконанням однією особою різних рольових функцій: акціонера, посадової особи АТ, члена наглядової ради організації-конкурента), то другі (корпоративні) – видове поняття, оскільки виникають лише між **суб'єктами корпоративних відносин** як носіями корпоративних інтересів – загально-корпоративного (до них належать: товариство, його органи, посадові особи), так і індивідуально-корпоративних (засновники, учасники/акціонери), і зазвичай характеризуються більш-менш активною поведінкою учасників конфлікту чи одного з них [3, с. 146–152].

Слід, однак, віддати належне вітчизняному законодавцеві, який передбачив низку правових механізмів, що сприяють запобіганню та/або розв'язанню деяких видів корпоративних конфліктів в АТ: щодо порядку оцінки вкладів засновників/акціонерів, зроблених в негрошовій формі (у разі оплати акцій в такій формі – ст. 11 і 8 Закону ПАТ); чіткішого розмежування повноважень між органами АТ (ст. 33, 52, 58, 73); обов'язків посадових осіб цих органів (ст. 62-63); можливості запровадження посади корпоративного секретаря як особи, відповідальної за взаємодію з акціонерами (ст. 56); порядку вчинення правочинів, щодо яких є заінтересованість, та значних правочинів (ст. 70–72); проведення перевірок фінансово-господарської діяльності АТ (ст. 73–76); закріплення за акціонером так званого права на незгоду (а у версії Закону ПАТ – права акціонера вимагати викупу товариством належних акціонеру акцій у разі прийняття загальними зборами рішень з окремих питань діяльності АТ, що зачіпають законні інтереси акціонерів, – ст. 68–69 Закону ПАТ) та ін. Ступінь ефективності зазначених правових механізмів виявить практика їх застосування, проте можна з упевненістю констатувати, що їх правове закріплення потребує вдосконалення (щодо кількості, якості, у т.ч. ґрунтовності, порядку застосування).

Правові засоби щодо запобігання конфлікту інтересів в АТ (у т.ч. корпоративних конфліктів) різноманітні. Насамперед це стосується вдосконалення акціонерного законодавства за трьома основними напрямами: за змістом, за формою і за системою. Особливе місце посідає перший напрям, оскільки передбачає запровадження нових і вдосконалення діючих механізмів врахування та захисту законних інтересів учасників корпоративних відносин в АТ.

Серед нині чинних правових засобів розв'язанні конфлікту інтересів в АТ слід виділити:

- **внутрішньо-корпоративні механізми:** розгляд таких конфліктів на загальних зборах акціонерів, наглядовою радою, виконавчим органом, а у випадках, якщо подібний конфлікт стосується фінансово-господарської діяльності товариства, – то й за участі ревізійної комісії/ревізора та/або аудитора (аудиторської фірми) в передбаченому законом та/або статутом АТ порядку; участь у розв'язанні корпоративного конфлікту корпоративного секретаря, який, однак, не може виконувати роль арбітра, а радше – функції медіатора з огляду на його основне призначення – забезпечення взаємодії АТ з акціонерами та/або інвесторами (ч. 4 ст. 56 Закону ПАТ);
- **розв'язання конфлікту компетентними державними органами** в межах наданих їм повноважень (ДКЦПФР [21], антимонопольними органами [22, ст. 7; 23, ст. 24, 30, 31, 33, 50] та ін.) застосовується у разі, якщо корпоративний конфлікт зачіпає публічні інтереси (відповідно – на ринку цінних паперів: наприклад, щодо проведеного з порушенням встановлених вимог розміщення додаткових акцій, в результаті якого зменшуються частки окремих чи навіть багатьох акціонерів у статутному капіталі АТ; у сфері економічної конкуренції: зокрема щодо набуття одним акціонером без отримання попереднього дозволу Антимонопольного комітету чи Кабінету Міністрів України значного за розмірами пакета акцій АТ, що призводить до кваліфікованої економічної концентрації), захист яких потребує оперативного втручання держави з метою попередження чи зменшення негативних наслідків таких конфліктів;
- **судові процедури**, передбачені чинним законодавством, які застосовуються у разі неефективності чи неможливості використання вищезгаданих

процедур **за ініціативою** щонайменше одного з учасників конфлікту (а у разі порушення публічних/державних інтересів – уповноважених органів, прокурора) за умови, що подібний спір може бути предметом судового розгляду.

Разом із тим, слід зауважити, що внутрішньокорпоративний і судовий порядки розгляду конфлікту інтересів в АТ (у т.ч. корпоративних конфліктів) потребує вдосконалення з огляду на збільшення можливостей щодо захисту законних інтересів учасників конфлікту та/або зменшення негативного впливу таких конфліктів на АТ, економічну систему країни. Цьому сприятиме низка заходів, серед яких:

- закріплення в Законі ПАТ положення про визначення акціонерним товариством (шляхом включення відповідних положень до статуту АТ чи прийняття спеціального внутрішнього документу) порядку розгляду корпоративних конфліктів (з дотриманням вимог законодавства, визначення посадових осіб та/або спеціального органу/арбітражної комісії, відповідальних за забезпечення розгляду таких конфліктів в АТ, процедури подання заяви, її розгляду, винесення відповідного рішення, повідомлення учасників конфлікту про результати його розгляду);
- закріплення за акціонерами додаткових прав, що забезпечуються захист їх інтересів (досить актуально для змішаних АТ за участі держави, але без відповідного контролю з її боку), у т.ч. права подання **непрямих** позовів (подаються акціонером/акціонерами в інтересах АТ у разі завдання шкоди товариству з боку посадових осіб його органів, акціонерів та/або третіх осіб) та **колективних позовів** (подання одним акціонером позову в інтересах групи акціонерів, права та/або законні інтереси яких було порушено). І хоча подібні позови (непрямі та колективні) притаманні для корпоративного права США [24, § 7.40–7.47; 25, с. 75-80; 3, с. 262-264], що слідує англосаксонській правовій традиції, проте їх спрямованість на врахування інтересів окремих чи меншості акціонерів, неспроможних впливати на прийняття органами АТ рішень, що зачіпають їх (акціонерів) інтереси, заслуговує на увагу. Доцільність запровадження таких позовів зумовлена: (1) закріпленим в Конституції України [26, ч. 4 ст. 13] соціальним спрямуванням вітчизняної економіки, що, серед іншого, включає забезпечення соціальної справедливості в акціонерних відносинах (за допомогою дрібних акціонерів формуються великі капіталі, якими фактично розпоряджаються крупні акціонери, а то й окрема особа – так званий контролюючий власник корпоративних прав [27, с. 4] або контролюючий акціонер); (2) суто прагматичними міркуваннями (крупні акціонери володіють ринковою більшістю, що виявляється в їх частці в статутному капіталі АТ та кількості голосів на загальних зборах акціонерів і, відповідно, впливові на діяльність АТ, а дрібні – численною більшістю, від якої може залежати навіть доля країни у разі масових заворушень, викликаних невдоволенням таких акціонерів зловживаннями з боку контролюючих власників корпоративних прав, які використовують ці права та пов'язані з ними можливості, ігноруючи законні інтереси численної більшості акціонерів – міноритаріїв (На небезпеку таких зловживань та їх деструктивний вплив на суспільство ще понад 100 років тому звертав увагу Л. Петражицький [28]). Останній аргумент особливо актуальний в умовах нинішньої фінансової кризи, що загострила соціальні суперечності/конфлікти, від оптимального розв'язання яких залежить в цілому доля країни, а відтак – економічної системи держави та акціонерних товариств як її складових.

1. Гражданское и торговое право капиталистических государств. 3-е изд., переб. и доп. / Отв. ред. Васильєв Е.А.: учебник. – М.: МО, 1993. – 560 с. 2. Погрібний Д.І. Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації. Автореферат дис…канд. юрид. наук зі спеціальності 12.00.04 / Погрібний Д.І. – Харків, 2008. – 20 с. 3. Вінник О.М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія / Вінник О.М. – К.: Атіка, 2003. – 352 с. 4. Закон України від 15.03.2006 р. "Про холдингові компанії в Україні" // Відомості Верховної Ради України, 2006 р., № 34, ст. 291. 5. Закон від 19.09.91 "Про господарські товариства" // Відомості Верховної Ради України, 1991, N 49, ст.682. 6. Закон України від 17.09.08 "Про акціонерні товариства" // Відомості Верховної Ради України, 2008 р., № 50, (№ № 50-51), ст. 384. 7. Закон України від 04.03.92 "Про приватизацію державного майна" // Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 24, ст. 348. 8. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 18, ст. 144. 9. Положення про порядок реструктуризації підприємств, затв. наказом Фонду державного майна України № 667 від 12.04.02 // Офіційний вісник України, 2002 р., № 19, ст. 967. 10. Закон України від 21.09.06 "Про управління об'єктами державної власності" // Відомості Верховної Ради України, 2006 р., № 46, ст. 456. 11. Правила застосування Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств", затв. Постановою Верховної Ради України від 27.06.95 // http://zakon.rada.gov.ua. 12. Закон України від 28.12.94 "Про оподаткування прибутку підприємств" // Відомості Верховної Ради України, 1995 р., N 4, ст. 28. 13. Положення про порядок здійснення органами виконавчої влади управління належними державі акціями, частками, паями товариств та контролю за реалізацією цих функцій, затв. постановою Кабінету Міністрів України № 1741 від 04.11.98 (втратила чинність) // Офіційний вісник України, 1998, № 44, с. 23. 14. Положення

про реєстр державних корпоративних прав, затв. наказом Національного агентства України з управління державними корпоративними правами 14.05.99 № 72 // Офіційний вісник України, 1999, № 22, с. 166. 15. Положення про реєстр корпоративних прав держави, затв. постановою Кабінету Міністрів України № 1679 від 29.10.03 // Офіційний вісник України, 2003 р., № 44, ст. 2303. 16. Методика оцінки державних корпоративних прав, затв. постановою Кабінету Міністрів України № 1406 від 02.08.99 // Офіційний вісник України, 1999, № 31, с. 90. 17. Принципи корпоративного управління, затв. рішенням ДКЦПФР від 11.12.03 № 571. – К.: Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, 2004. – 72 с. 18. Міжнародні та національні стандарти корпоративного управління (збірник кодексів та принципів). – К.: Міжнародна фінансова корпорація, 2002. – 248 с. 19. Закон України від 12.07.01 "Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг" // Відомості Верховної Ради України, 2002 р., N 1, ст. 1. 2. Закон України від 07.12.2000 "Про банки і банківську діяльність" // Відомості Верховної Ради України, 2001 р., N 5-6, ст. 30. 21. Правила розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій, затв. рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 11.12.07 № 2272 // Офіційний вісник України, 2008, № 12, ст. 317. 22. Закон України від 26.11.93 "Про Антимонопольний комітет України" // Відомості Верховної Ради України, 1993, N 50, ст. 472. 23. Закон України від 11.01.01 "Про захист економічної конкуренції" // Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 12, ст. 64. 24. Переглянутий модельний закон США "Про підприємницьку корпорацію" (в ред. 2002) / Model Business Corporation Act, 3rd Edition // http://www.abonet.org/buslaw/library/onlinepublication/mbca2002.pdf. 25. Сыродоева О.Н. Акционерное право США и России (сравнительный анализ) / Сыродоева О.Н. – М.: СПАРК, 1996. – 112 с. 26. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28.06.96 // Відомості Верховної Ради України, 1996, N 30, ст. 141. 27. Кравець І.М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень. Автореферат дис... канд. юрид. наук зі спеціальності 12.00.04 / Кравець І.М. – К.: 2008. – 16 с. 28. Петражицкий Л. Акционерная компания. Акционерные злоупотребления и роль акционерных компаний в народном хозяйстве. По поводу предстоящей реформы акционерного права / Петражицкий Л. – СПб: Тип. Министерства финансов (В. Киршбаума), 1898. – 220 с.

О.А. Беляневич,
доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського права

ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА

Пунктом 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, і реалізація повноважень органами цих гілок влади здійснюється у встановлених Конституцією межах та відповідно до законів України. Судова влада діє як **частина** державного механізму, що взаємодіє з іншими гілками влади. Відповідно до ст. 2 Закону України "Про судоустрій України" суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Із ратифікацією Україною Конвенції в країні створено підґрунтя для впровадження в українську правову систему прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – практика Євросуду). На цей час питання застосування в Україні практики Євросуду врегульовано Законом України від 23.02.06 "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" (далі – Закон).

© Беляневич О.А., 2009

Як випливає з назви та преамбули Закону, його основними цілями є:

- забезпечення виконання рішення Європейського суду з прав людини у справах **проти України**;
- упровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини.

Частиною 1 ст. 17 Закону встановлено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського Суду з прав людини як **джерело права**.

Нижче будуть розглянуті деякі аспекти реалізації цієї норми.

Судове регулювання є важливою складовою соціального регулювання господарських відносин.

Законодавець не регулює *всі* суспільні відносини, що виникають в сфері господарювання, залишаючи простір для саморегуляції цих відносин самими суб'єктами господарювання (на рівні договорів та локальної нормотворчості). З огляду на це підтримання (відновлення) рівноваги в господарських договірних відносинах шляхом вирішення судом спору є важливим фактором, що впливає на правопорядок в сфері господарювання загалом.

Самостійність судового правозастосування як елементу правової системи виявляється в дії специфічного юридичного механізму – індивідуального судового регулювання, за допомогою якого певною мірою знімаються суперечності, що виникають між чинним законодавством та конкретними суспільними відносинами, які розвиваються [1, с. 7, 8]. З погляду формалізації результатів розгляду справи за ієрархію актів судових органів, що відображає "глибину індивідуалізації" судового регулювання, можна виділити:

- акти правотворчості у вигляді рішень Конституційного суду України з визнання неконституційними нормативно-правових актів та інтерпретаційні рішення (щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України);
- узагальнення судової практики, тобто акти Верховного Суду України та Вищого господарського суду України, спрямовані на забезпечення однаковості застосування судами норм законодавства;
- казуальну практику, тобто акти (рішення та постанови), що ухвалюються господарськими судами при вирішенні господарських спорів по суті (первісна практика) або при апеляційному та касаційному перегляді судових рішень (у літературі досвід застосування законодавства, виражений в рішеннях вищих судових інстанцій по конкретних справах, в яких подається зразок однозначного тлумачення і застосування права, якому повинні наслідувати інші суди було запропоновано визначати як прецедентну практику. При цьому спеціально підкреслюється, що прецедентну практику слід відрізняти від судового прецеденту [3, с. 187–189]).

Виходячи із смислу норми ч. 1 ст. 17 Закону, застосування практики Євросуду може відбуватися на всіх щаблях судової системи України, але механізм такого застосування буде різним з огляду: • на повноваження судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України (далі – КСУ), • різних судових інстанцій у системі судів загальної юрисдикції.

Законом України "Про судоустрій України" встановлено, що судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції (ч. 4 ст. 1 Закону), проте КСУ не здійснює правосуддя у спірних правовідносинах. У літературі зверталася увага на підпорядкованість загальної юрисдикції конституційній, яка зумовлюється не лише верховенством конституційного права над іншими галузями права. Специфіка юрисдикції КСУ полягає у тому, що предметом його розгляду є правові акти у відірваності від реальної життєвої ситуації [тобто у статичному стані – О.Б.], в той час як практика судів загальної юрисдикції, в тому числі господарських, витікає із досвіду вирішення безлічі юридичних конфліктів, адже ці суди завжди розглядають спори, що виникають у конкретних правовідносинах між конкретними особами [тобто таких, що перебувають у динамічному стані, – О.Б.] [2, с. 83].

У літературі зверталася увага на те, що правотлумачення, здійснюване Конституційним Судом України, не може йти врозріз із положеннями діючих міжнародних договорів і конвенцій (зокрема, Європейської конвенції з прав людини), які стали частиною національного законодавства України. При цьому виникає необхідність у залученні рішень Європейського суду з прав людини, які є джерелом acquis communautaire [5, с. 136–137].

Практика Європейського Суду може застосовуватися КСУ безпосередньо при здійсненні ним своїх повноважень, визначених ст. 13 Закону "Про Конституційний Суд України", якими є прийняття рішення та дача висновків, зокрема, у справах конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Прикладом такого посилання на Конвенцію та практику Євросуду може бути рішення КСУ у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Кіровоградобленерго" про офіційне тлумачення положень частини восьмої ст. 5 Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" (справа

щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) від 20.06.07 № 5-рп/2007. В мотивувальній частині рішення зазначено, що пунктом 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. врегульовано, зокрема, що кожен має право на справедливий і відкритий розгляд його справи упродовж розумного стр. незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. У низці рішень Європейського суду з прав людини, юрисдикцію якого в усіх питаннях, які стосуються тлумачення і застосування Конвенції, визнано Україною, закріплено, що право на справедливий судовий розгляд може бути обмежене державою, якщо це обмеження не завдає шкоди самій суті права. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини *у справі* **"Осман проти Сполученого Королівства" від 28.10.98** [виділено нами – О.Б.] викладено позицію, відповідно до якої "обмеження не буде сумісним з пунктом 1 ст. 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою".

Застосування КСУ практики Євросуду в свій діяльності є дещо схожим із заходами загального характеру, що вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Євросудом порушення, а також усунення підстави для надходження до Євросуду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Євросуді. Одним із таких заходів є внесення змін до чинного законодавства, яке може мати місце, зокрема, і у зв'язку із необхідністю виконання рішення КСУ. Ст. 152 Конституції встановлено, що закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Як зазначив КСУ в рішенні у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України "Про чинність Закону України "Про Рахункову палату", офіційного тлумачення положень частини другої ст. 150 Конституції України, а також частини другої ст. 70 Закону України "Про Конституційний Суд України" стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) від 14.12.2000 №15-рп/2000, положення частини другої ст. 150 Конституції України щодо виконання рішень Конституційного Суду України необхідно розуміти так, що закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, **не підлягають застосуванню як такі, що відповідно до частини другої ст. 152 Конституції України втратили чинність** [виділено нами, – О.Б.] з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

На здійснення судочинства господарськими судами України практика Європейського суду з прав людини може впливати як безпосередньо, так і опосередковуючись актами правотлумачення КСУ.

На рівні вищих судових інстанцій ця практика має застосовуватися як при розгляді ВГСУ в касаційному порядку справ господарської судової юрисдикції та перегляді ВСУ судових актів ВГСУ за винятковими обставинами, так і при наданні методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України та законів у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики, підготовці рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ, підвідомчих господарським судам.

Відповідно до цілей Закону і кола відносин, які ним регулюються, розрізняються (ст. 1):

- **практика Суду** як родове поняття (практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини);
- **Рішення Суду у справі проти України** як видове поняття (остаточне рішення, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, остаточне рішення щодо справедливої сатисфакції, рішення щодо дружнього врегулювання).

З огляду на ці визначення, можна говорити про двозначність тлумачення і певною мірою неясність глави 4 Закону. Відповідно до ст. 17 Закону господарські суди мають застосовувати **практику** Суду, тобто **будь-яке** рішення або ухвалу, винесені Європейським судом, незалежно від суб'єктного складу справи, у т. ч. й у справах проти України. Водночас, у ст. 18 Закону йдеться лише про рішення/ухвалу Європейського суду у справі проти України. Уявляється, що правильну позицію в цьому питанні зайняв Вищий господарський суд Україн, який в інформаційному листі від 24.07.08 № 01-8/451 "Про внесення змін до Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 18.11.03 № 01-8/1427 "Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та юрисдикцію Європейського суду з прав людини" вказав на те, що у зв'язку з ратифікацією Конвенції, протоколів до неї та прийн-

яттям Верховною Радою України Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" господарським судам у здійсненні судочинства зі справ, віднесених до їх підвідомчості, слід застосовувати судові рішення та ухвали Суду **з будь-якої справи, що перебувала в його провадженні.**

Значення практики Євросуду як джерела права для господарського судочинства зростатиме, серед іншого, і через сумнівне "лідерство" України за кількістю поданих проти неї заяв, у тому числі й щодо порушення п. 1 ст. 6 Конвенції при здійсненні господарського судочинства. Одним з найбільш відомих для вітчизняного юридичного загалу є рішення Євросуду у справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України від 25.07.02, в якому Євросуд послався на верховенство права, одним з елементів якого є принцип правової певності. Цей принцип, зокрема, виявляється, серед іншого, в тому, що у будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлено під сумнів. Євросуд в зазначеному рішенні висловив свою стурбованість щодо різних та часто суперечливих підходів до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами: Вищий арбітражний суд двічі скасовував рішення судів нижчої ланки у зв'язку з тим, що останні не застосували відповідним чином законодавство, не розглянули належним чином та глибоко факти у справі та аргументи заявника, і що висновки, зроблені ними були передчасними і суперечливими [6, с. 384].

Останнім часом з'явилися посилання на практику Європейського суду в узагальненнях ВГСУ та окремих актах ВСУ. Так, в оглядовому листі Вищого господарського суду України від 12.11.08 № 01-8/676 "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням господарськими судами законодавства про інформацію (за матеріалами справ, розглянутих у касаційному порядку Вищим господарським судом України)" міститься посилання на правову позицію, наведену в рішенні Європейського суду з прав людини в справі "Лінгенс проти Австрії" (12/1984/84/131), у пункті 41 якого зазначено, що: свобода вираження поглядів, гарантована пунктом 1 ст. 10 Конвенції, становить одну з основних підвалин демократичного суспільства й одну з принципових умов його розвитку та умов самореалізації кожної особи; за умови додержання пункту 2 (ст. 10 цієї Конвенції) свобода вираження стосується не лише тієї "інформації" чи тих "ідей", які отримані належним чином або розглядаються як необразливі чи незначні, а й тих, що викликають образу, обурення або неспокій; такими є вимоги плюралізму, терпимості й широти поглядів, без яких "демократичне суспільство" неможливе [8].

Іншим прикладом може бути викладена в інформаційному листі Вищого господарського суду України від 17.03.06 № 01-8/661 "Про Інформаційний лист Верховного Суду України" від 25.01.06 № 1-5/45 позиція ВСУ відносно особливостей застосування ст. 6 Конвенції. Із посиланням на низку рішень Євросуду у справах проти України, ВСУ пояснює, що у цивільних, адміністративних і господарських справах перебіг провадження для цілей ст. 6 Конвенції розпочинається з моменту подання позову і закінчується винесенням остаточного рішення у справі. Критерії оцінювання "розумності" строку розгляду справи є спільними для всіх категорій справ (цивільних, господарських, адміністративних чи кримінальних). Це – складність справи, поведінка заявника та поведінка органів державної влади (насамперед, суду). Відповідальність держави за затягування провадження у справі, як правило, настає у випадку нерегулярного призначення судових засідань, призначення судових засідань з великими інтервалами, затягування при передачі або пересиланні справи з одного суду в інший, невжиття судом заходів до дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів, повторне направлення справи на додаткове розслідування чи новий судовий розгляд [9]. Можна припустити, що застосування практики Євросуду вищими судовими інстанціями в узагальненнях судової практики набуватиме поширення.

Прийняття Закону стало важливим кроком у створенні в Україні якісно іншої системи захисту прав і свобод людини і громадянина, втім він не створив достатніх механізмів імплементації правових позицій Європейського суду в поточну юрисдикційну діяльність судів (казуальну практику).

Забезпечення реалізації норми ст. 17 Закону в поточній практиці господарських судів потребує, насамперед, теоретичного розв'язання низки питань, деякі з яких визначені нижче.

У літературі звертається увага на те, що Конвенція, на відміну від інших міжнародних договорів, є комплексним складним механізмом захисту прав людини, який включає власне конвенційні норми, рішення Європейської комісії з прав людини та Комітету міністрів Ради Європи, судову практику Європейського суду з прав людини, прецедентне право, загальновизнані принципи та норми міжнародного права, специфічні методи тлумачення Конвенції, наукову доктрину з питань її застосування тощо. Відповідно застосуванням Конвенції є застосування не лише її норм, але й усього комплексного правового механізму без спеціальної згоди на це Верховної Ради України [7, с. 50, 51]. Запровадження такого концептуального підходу в в господарському судочинстві доволі складне, зважаючи на особливості правової системи України, її належність до романо-германської правової сім'ї,

чільне місце закону в ієрархії джерел права, в якій судова практика лише в останнє десятиріччя на науковому рівні стала визнаватися джерелом права, усталені традиції правозастосування та стиль правового мислення в країні загалом. У романо-германській правовій сім'ї власне явище, що іменується прецедентом, є багатозначним і відрізняється від судового прецеденту в системі загального права. Юристи цих правових сімей використовують різні логіко-методологічні стандарти: якщо в романо-германській сім'ї, де за судовою практикою визнається вторинний характер, юрист мислить **дедуктивно** від загального до окремого, то в англосаксонській, навпаки, юридичне мислення **індуктивне**, від окремого до загального, спрямоване на виявлення ключових аналогій і переходу від них до загальної класифікації. Врахування цих обставин є передумовою імплементації практики Суду у вітчизняне судочинство.

Як відомо, практика Суду є прецедентною, оскільки Суд, як це випливає із ст. 30 Конвенції, при розгляді справ має не допускати, аби отриманий результат був несумісним з рішенням Суду, постановленим раніше. Відомо також, що в основі судового прецеденту знаходиться принцип ratio decidendi ("підстава для вирішення"), відповідно до якого вирішено справу. Цей принцип міститься у мотивувальній частині рішення і є судовим стандартом (чому саме так вирішено судову справу). Обґрунтовуючи рішення, судді застосовують норми законодавства, попередні прецеденти та мотивацію суддів при їх прийнятті, цитати з авторитетних доктринальних джерел, посилання на іноземні прецеденти та законодавство тощо [7, с. 53].

Разом з тим, логічний шлях прийняття рішення вітчизняними судами інший, адже суд повинен застосувати норму закону до спірних правовідносин.

Визнання практики Європейського Суду джерелом права знайшло юридичне закріплення в ст. 8 КАС, якою передбачено, що адміністративні суди при вирішенні справ застосовують принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. В ГПК таке правило відсутнє, натомість Ст. 4 ГПК визначає законодавство, яке застосовується при вирішенні господарських спорів. З огляду на зміст чинного Господарського процесуального кодексу України можна стверджувати, що норма Закону, якою встановлено обов'язок застосування практики Суду судами України (отже, і господарськими судами) при вирішенні підвідомчих їм справ, не знаходиться у системному зв'язку із процесуальним законодавством.

Ця виявляється, зокрема, в тому, що законодавцем не визначено, чи може бути законним рішення господарського суду у випадках, коли:

- рішення винесене без застосування практики Європейського суду з прав людини, якщо ні – то за яких умов воно повинно визнаватися незаконним;
- рішення відповідає нормам матеріального права України, але не відповідає практиці Європейського Суду.

Законність є однією із основних засад судочинства, закріплених в ст. 129 Конституції України. Її зміст не розкривається ані в Конституції, ані в Законі України "Про судоустрій України", у ст. 2 якого визначено, що суд, здійснюючи правосуддя, **на засадах верховенства права** забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Хрестоматійним для вітчизняної науки процесуального права є положення про те, що рішення господарського суду (як правозастосовний акт та як акт органу судової влади) повинно відповідати вимогам, визначеним в законі. Ці вимоги стосуються як змісту, так і порядку винесення рішення. Законність та обґрунтованість є найбільш загальними вимогами, що ставляться до судового рішення. Під законністю судового рішення може розумітися: • дотримання судом при розгляді та вирішенні господарських спорів норм матеріального і процесуального права; • як властивість самого рішення, зумовлена правильним застосуванням при розгляді і вирішенні справ норм матеріального і процесуального права.

На необхідність забезпечення вимоги законності судових рішень звертали увагу вищі судові інстанції України.

Верховний Суд України, на який відповідно до Закону "Про судоустрій Україні" покладено обов'язок забезпечення однакового застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції (ч. 1 ст. 47 Закону), в Постанові Пленуму № 11 від 29.12.76 "Про судове рішення" звернув увагу на те, що рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного процесуального законодавства і всебічно перевіривши обставини, **вирішив справу відповідно до норм матеріального права**, що підлягають застосуванню до даних правовідносин, а при їх відсутності – на підставі закону, що регулює подібні відносини, або виходячи із загальних засад і змісту законодавства України. Мотивувальна частина кожного рішення повинна мати також посилання на закон та інші нормативні акти матеріального права та у відповідних випадках – на норми Конституції України, на підставі яких визначено права і обов'язки сторін у спірних правовідносинах (пункт 6 зазначеної Постанови).

У роз'ясненні Вищого господарського суду України від 10.12.96 № 02-5/422 "Про судове рішення"

(із наступними змінами і доповненнями) зазначається, що у відповідності з статтею 4 ГПК України рішення з господарського спору повинно прийматись у цілковитій відповідності з нормами матеріального і процесуального права та фактичними обставинами справи, з достовірністю встановленими господарським судом. У рішенні господарського суду має бути зазначено **правову кваліфікацію** відносин сторін, виходячи з фактів, установлених у процесі розгляду справи, і **правову норму**, яка підлягає застосуванню для вирішення спору.

У літературі зверталася увага на те, що застосування норми прецедентного права відрізняється від застосування норми закону за "площиною" здійснення всіх операцій. Вплив норми закону на спірну ситуацію має вертикальний характер, в той час як прецедентна норма характеризується горизонтальними зв'язками із об'єктами свого регулювання, що здійснюється за принципом "від прецеденту до прецеденту" [4, с. 200–201].

Рішення господарського суду як акт правосуддя "переводить" абстрактну правову норму в площину конкретної, тобто унікальної, одиничної життєвої ситуації. Саме з унікальності одиничної життєвої ситуації витікає складність визначення поняття "аналогічна справа", яке вживається у ст. 111-15 ГПК України, хоча саме воно слугує критерієм для виявлення різного застосування Вищим господарським судом України одного і того ж положення закону як підстави для оскарження до Верховного Суду України постанов ВГСУ. Як відомо, одним з найбільш поширених аргументів "проти" визнання за судовою практикою статусу джерела права якраз і полягає в тому, що судове рішення стосується сторін спору і вичерпується його виконанням, хоча судове рішення може стати фактичним підґрунтям для винесення рішень по інших справах, тотожних за предметом та правовими підставами позову, а також мати значення прюдиції для інших справ.

Що ж стосується рішення Європейського суду з прав людини, то ratio decidendi міститься у мотивувальній частині судового рішення (так званому імперативному висновку). У літературі звертається увага на те, що існують певні складнощі для виокремлення цього принципу, оскільки мотивувальна частина рішення не містить чіткого формулювання (так, як сформульована, наприклад, норма у законі). Цей принцип є частиною суддівської мотивації, тобто суддівських пояснень [7, с. 54]. Таким чином, ця складність виокремлення ratio decidendi при застосуванні практики Суду, як це приписує ст. 17 Закону, має щоразу долатися українськими судами при розгляді конкретних справ.

Іншою ускладнюючою обставиною, поряд із застосуванням судом до спірних господарських правовідносин ratio decidendi, виокремленого з рішень Європейського суду, є необхідність дотримання вимоги законності, що ставляться до судового рішення українським процесуальним законодавством. Практично ж таке застосування може виявляти глибинну невідповідність не лише поточної судової практики, але й законодавства напрацьованим Судом принципам.

Проілюструвати це можна рішенням Європейського суду у справі "Горнсбі проти Греції" (Case of Hornsby v. Greece) від 19.03.97. Приводом для звернення заявників-громадян Великої Британії, які постійно мешкають на острові Родос, до національного суду, стала відмова компетентних органів видати дозвіл на відкриття на Родосі приватної мовної школи (frontistirion) для вивчення англійської мови на тій підставі, що отримати такий дозвіл можуть лише громадяни Греції. В зазначеному рішенні, зокрема, вказується, що право було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Принцип верховенства права набуває навіть більшої ваги в контексті адміністративного провадження при розгляді спору, результат якого має вирішальне значення для цивільних прав сторони. Подаючи заяву про проведення перевірки в порядку судового контролю до найвищого адміністративного суду держави, сторона у спорі домагається не тільки визнання оспорюваного рішення недійсним, а насамперед усунення його наслідків. Ефективний захист сторони у такому судовому процесі та відновлення законності передбачають, що адміністративні органи зобов'язані виконати рішення цього суду. У зв'язку з цим Суд зазначає, що адміністративні органи є складовою держави, яка керується принципом верховенства права, а відтак інтереси цих органів збігаються з необхідністю належного здійснення правосуддя. Якщо адміністративні органи відмовляються або неспроможні виконати рішення суду, чи навіть зволікають з його виконанням, то гарантії, надані статтею 6 стороні на судовому етапі, втрачають свою мету. Подібна певною мірою позиція про те, що застосування адміністративним судом того чи іншого способу захисту повинно реально забезпечувати поновлення прав позивача, була сформульована у постанові Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 10.10.07, яка прийнята в порядку провадження за винятковими обставинами у справі за позовом Установи "І..." до Виконавчого комітету Л-ої селищної ради про визнання недійсними рішень. ВСУ вказав, що суди, які розглядали справу в попередніх інстанціях, не взяли до уваги те, що право особи, яка вважає себе власником майна, відчуженого третій особі, не може бути захищене шляхом визнання незаконними та скасування рі-

шень Виконавчого комітету про оформлення права власності на це майно. При виборі ж способу захисту цивільного права необхідно ураховувати специфіку права і характер його порушень. У силу цього норма про компетенцію адміністративних судів відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 17 КАСУ вирішувати спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень має застосовуватися з урахуванням положень ст. 216, 386, 388, 392, 393 ЦКУ щодо способів захисту права власності, а також положень ЦПК і ГПК стосовно юрисдикції судів. Звертаючись до суду в порядку господарського чи цивільного судочинства за захистом права власності за допомогою цивільно-правових способів, які не можуть бути застосовані в судах адміністративної юрисдикції, вимогу про визнання недійсним акта суб'єкта владних повноважень заявляти не слід. **У такому разі протиправність акта може бути підставою, а не предметом позову.** В мотивувальній частині рішення суд може дати оцінку правомірності актів органу місцевого самоврядування, якщо їх прийняття сприяло порушенню цивільних прав позивача. Таким чином, існуючи правила розмежування юрисдикції господарських та адміністративних судів можуть лише перешкоджати ефективному захисту прав суб'єктів господарювання.

Зазначені в преамбулі Закону цілі можуть бути досягнені, серед іншого, через дотримання встановленого Законом порядку посилання на практику Суду. У ст. 18 Закону такий порядок встановлений, принаймні, це випливає із назви ст.. Але, як свідчить аналіз її змісту, він полягає і обмежується лише приписом використовувати переклади текстів рішень Суду, надрукованих відповідно до ст. 6 цього Закону, а за відсутності перекладу – оригінальний текст. В інформаційному листі Вищого господарського суду України від 24.07.08 № 01-8/451 зазначається, що найбільш повним і систематизованим джерелом судової практики Суду у перекладі українською мовою є щоквартальний журнал "Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі", що видається з 1999 р. Видавцем цього журналу є Український Центр Правничих Студій. Рішення Суду англійською та французькою мовами (офіційними мовами Суду) можна знайти також на веб-сайті Суду (http://www.echr.coe.int), де є спеціальна пошукова система HUDOS (http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/hudos). Переклади рішень Суду доступні і в деяких пошукових системах та на веб-сайті Міністерства юстиції України й на веб-сайті Центру інформації та документації Ради Європи в Україні (http://www.coe.kiev.ua)" (п. 9).

Таким чином, ВГСУ спробував заповнити прогалину в законодавстві, вказавши, що обов'язковість застосування практики (рішень) Європейського суду з прав людини не ставиться у залежність від того, чи здійснено переклад рішення названого Суду українською мовою. В той же час навряд чи це є беззастережним вирішенням проблеми, адже інформаційні листи ВГСУ не мають обов'язкової сили.

Ураховуючи те, що цим Законом встановлено тільки порядок доступу до Рішення (тобто стислий виклад Рішення, сповіщення про Рішення, переклад та оприлюднення Рішення), а не порядок **доступу до практики** Європейського Суду загалом, реальне застосування **практики** Суду при здійсненні судочинства судами України є дещо умоглядним (і поки що маловірогідним). Тому, якщо законодавець вважає необхідним застосовування при здійсненні судочинства *всіх* правових позицій Європейського Суду незалежно від національності держави-відповідача, він має визначити механізм доступу до цієї практики (перекладу та оприлюднення). На нашу думку, з огляду на необхідність забезпечення дотримання в Україні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод важливе значення для юрисдикційної діяльності національних (господарських судів), першорядне значення мають ті рішення і ухвали Європейського суду, в яких Суд витлумачив норми Конвенції (наприклад, про право на справедливий суд, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на мирне користування майном тощо).

1. Ершов В. В. Судебное правоприменение (теоретические и практические проблемы). – М., Правовая академия Министерства юстиции СССР, 1991. – 97 с. 2. Куйбіда Р.О. Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України // Бюлетень Міністерства юстиції. – 2005. – № 9. – С. 82-91. 3. Лебедев В.М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, юридический факультет, 2001, Издательство "Лань", 2001. 4. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії. – К.: Праксіс, 2008. – 344 с. 5. Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). – Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 4. – Львів: "Астрон", 2002. – 192 с. 6. Рішення Європейського Суду з прав людини від 25 липня 2003 р. у справі "Совтрансавто-Холдинг проти України" // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 1. – С. 372-390. 7. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – К.: Реферат, 2006. – 848 с. 8. http://www.arbitr.gov.ua/documents/01-8_676_2008-12-11.html. 9. http://www.arbitr.gov.ua/documents/01-8_661_2006-03-17.html.

О.В. Клепікова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права

КОДИФІКОВАНІСТЬ ТРАНСПОРТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Транспортне законодавство – це багатогранна правова категорія, щодо якої в юридичній літературі чимало дискусій. Основу таких дискусій становлять різні погляди вчених щодо питань поняття транспортного законодавства, його ознак, системи, правової природи. З огляду на це, вважаємо за актуальне визначення як самої категорії "транспортне законодавство", так і його основної ознаки – кодифікованості.

Категорія "транспортне законодавство" використовується в нормативно-правових актах і в спеціальній літературі (мова йде саме про підручники з транспортного права і ст., приурочені до цього питання [1-4]). Проте, однозначного визначення не запропоновано. Це зумовлено, насамперед, різними поглядами вчених і їх належністю до різних наукових шкіл права, зокрема, це стосується праць Гуцуляка В.М., Булгакової І.В., Діковської І.А., Єгіазарова В.О., Самойленко Г.В., Свистун Л. та ін.

Визначення транспортного законодавства може бути зумовлено двома аспектами розуміння сутності транспортного законодавства [5]. У широкому розумінні, транспортне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів, які регулюють не тільки транспортні відносини, а й усі відносини, що виникають у цій сфері. У спеціальному розумінні, визначення транспортного законодавства приурочується до предмету регулювання транспортного законодавства – тобто транспортних відносин. Згідно з цією позицією, транспортне законодавство є системою нормативно-правових актів, якими регулюються транспортні відносини [6], тобто відносини, що виникають у зв'язку із організацією та/або здійсненням транспортної діяльності [7].

На нашу думку, правова сутність категорії "транспортне законодавство" розкривається через сукупність притаманних ознак. З огляду на правову природу таких ознак, вони можуть бути віднесені до групи загальнотеоретичних(універсальних), предметних або спеціальних. Загальнотеоретичними ознаками транспортного законодавства є ознаки, які притаманні не лише транспортному законодавству, а й іншим системам законодавства. Теорією права запропоновано чимало ознак, що є характерними для системи законодавства [8, 9] і які визначають систему законодавства як елемент системи права в цілому, його структуру тощо. З огляду на це, зазначимо, що для транспортного законодавства є характерними загальнотеоретичні ознаки системності (структурності) й інтегративності. Системність (структурність) транспортного законодавства дають підстав визначати внутрішню організацію нормативно-правових актів транспортного законодавства. Інтегративність дає підстав стверджувати, що система транспортного законодавства виступає джерелом транспортного права і є формою його існування.

Предметні ознаки транспортного законодавства визначають його правову природу, роль та місце в системі господарського законодавства, і, в своїй більшості, збігаються з ознаками господарського законодавства:

- Однією з ознак транспортного законодавства є комплексний зміст основних нормативних актів, оскільки переважна більшість таких актів включає норми двох і більше галузей права. Ознака комплексності є притаманною саме транспортним законам, кодексам і статутам.
- Наявність нормативних актів колишнього СРСР. До системи транспортного законодавства входить велика кількість нормативних актів СРСР. Зазначимо, наприклад, правила перевезення вантажів морським транспортом 1989 р., статут внутрішнього водного транспорту 1955 р., статут автомобільного транспорту 1969 р. продовжують діяти до сьогодення, однак, безумовно потребують заміни, оскільки не відповідають сучасним умовам господарювання.
- Наявність значної кількості підзаконних нормативних актів. У цьому контексті в юридичній літературі звертається увага на наявність нормативних актів обмеженої сфери дії – відомчих, локальних тощо, а також нормативних

© Клепікова О.В., 2009

актів з різним ступенем адекватності сучасному стану ринкових відносин в Україні й стрімкість прийняття актів законодавства [10].

• Для транспортного законодавства характерна також ознака поєднання з комерційним правом інших країн та міжнародними договорами згідно з принципами: пріоритету спеціальних норм міжнародного договірного права над загальними нормами господарського права України; надання нормам міжнародних економічних договорів статусу національного законодавства України; права сторін зовнішньоекономічних договорів обирати (погоджувати вибір) право країни, яким визначаються права та обов'язки сторін договору [11].

Спеціальні ознаки є визначальними для транспортного законодавства, дають підстав визначити його особливості:

• На транспортне законодавство України має значний вплив міжнародне законодавство. Це пояснюється тим, що більшість положень міжнародних конвенцій та угод з питань врегулювання транспортної діяльності знайшли своє відображення у відповідних нормативно-правових актах України. Зокрема, це положення Конвенцій про міжнародну цивільну авіацію (м. Чикаго, 07.12.44) про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, щодо уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень, підписану у Варшаві12.10.29; додаток до Варшавської конвенції, щодо уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень, які здійснюються іншою особою, крім договірного перевізника, підписану у Гвадалахарі 18.09.61 тощо.

• Відсутність єдиного кодифікованого нормативного акту також є визначальною ознакою транспортного законодавства. Проте, це питання залишається в юридичній літературі найбільш актуальним, оскільки сьогодні в літературі висловлені точки зору з приводу необхідності кодифікації.

• Галузева належність транспортного законодавства до господарського законодавства. З огляду на це, зазначимо, що транспортне законодавство спрямоване на врегулювання транспортних відносин, які є різновидом господарських [8].

• Євроінтеграційність транспортного законодавства є актуальною з огляду на прийняття Закону України від 18.03.04 "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" [12]. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі за текстом – Програма) визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Згідно з наведеним Законом, метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України acquis communautaire з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Адаптація законодавства України є планомірним процесом, що включає кілька послідовних етапів, на кожному з яких повинен досягатися певний ступінь відповідності законодавства України до acquis Європейського Союзу. Перший етап виконання Програми розрахований на 2004–2007 рр. Саме на першому етапі виконання Програми транспорт визначено пріоритетною сферою адаптації законодавства України.

Акумуляційною (лат. **accumulare** – збирати, накопичувати) ознакою транспортного законодавства, правова сутність якої розкривається шляхом узагальнення всіх ознак, незалежно від їх належності до тої чи іншої групи, є ознака кодифікованості.

Кодифікованість, як ознака транспортного законодавства, вказує на результат правотворчості, вдосконалення та упорядкування транспортного законодавства. Кодифікованість свідчить про наявність в системі транспортного законодавства кодифікованих актів.

Належність кодифікованих актів до системи транспортного законодавства зумовлена предметним критерієм, який дає підстав визначити: безпосередньо (абсолютно) чи опосередковано (відносно) кодифікований акт спрямований на регулювання транспортних відносин у сфері господарювання. Так, скажемо, Земельний кодекс, на відміну від Кодексу торговельного мореплавства України [13] (далі – КТМУ) містить лише окремі норми, які опосередковано мають відношення до регулювання транспортних відносин. Тому, на нашу думку, система транспортного законодавства включає лише такі кодифіковані акти, які безпосередньо регулюють транспортні відносини у сфері господарювання. З огляду на це, вважаємо, що для транспортного законодавства ознака кодифікованості набуває

абсолютного предметного характеру і є визначальною для його правової природи.

Однак, враховуючи те, що кодифіковані акти можуть бути результатом різної кодифікації (загальної, галузевої, спеціальної, комплексної [14]), віднесення їх саме до системи транспортного законодавства, може бути зумовлено сферою їх дії. Кодифікаційні акти транспортного законодавства загальної дії є результатом галузевої кодифікації, тому вони не в цілому, а лише окремі їх норми, спрямовані на регулювання транспортних відносин у сфері господарювання (§5 гл. 58, гл. 64, 65 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), гл. 32 Господарського кодексу України (далі – ГКУ)). Спеціальний характер мають кодифікаційні акти транспортного законодавства спеціальної дії, норми яких в своїй більшості спрямовані на регулювання саме транспортних відносин (КТМУ, Повітряний кодекс України [14] (далі – ПКУ)). Саме це у свій час давало підстав деяким науковцям вести мову про самостійність інститутів морського і повітряного права [16-17] та іменування їх галузями права. Саме щодо кодифікаційних актів транспортного законодавства спеціальної дії являється можливим зазначення на те, що вони є транспортними. В юридичній літературі словосполучення "транспортні кодекси", "транспортні статути" тощо використовуються давно і сумнівів не викликають.

Кодифікаційні акти транспортного законодавства спеціальної дії можуть мати різні форми (види):

- Транспортний кодекс – це єдиний, зведений, юридично і логічно цілісний, внутрішньо узгоджений нормативний акт транспортного законодавства, спрямований на регулювання транспортних відносин, що виникають на певному виді транспорту. Як складові транспортного законодавства, транспортні кодекси виконують дві основні функції: узагальнення і систематизація транспортного законодавства, ліквідація множинності актів транспортного законодавства. В Україні діють два транспортні кодекси – ПКУ та КТМУ.

ПКУ прийнятий 04.05.93 і спрямований на врегулювання різного роду відносин, що виникають у сфері цивільної авіації [18]. Складається ПКУ з 18 розділів: загальні положення, авіаційні правила України, використання повітряного простору України, повітряні судна, авіаційний персонал, екіпаж повітряного судна, аеродроми і аеропорти, повітряні траси і місцеві повітряні лінії, польоти повітряних суден, міжнародні польоти, повітряні перевезення, авіаційні роботи, захист авіації від актів незаконного втручання, пошукові та аварійно-рятувальні роботи, розслідування авіаційних подій, відповідальність за порушення законодавства, що регулює використання повітряного простору України, авіаційне страхування, атрибутика, прапор, емблема, вимпел. ПКУ регулює діяльність користувачів повітряного простору України з метою задоволення інтересів України та її громадян і забезпечення безпеки авіації. Дія ПКУ поширюється на всіх користувачів повітряного простору України в частині, що їх стосується, як на території України, так і за її межами, якщо закони країни перебування користувача не передбачають іншого.

Основним нормативним актом на морському транспорті є КТМУ, прийнятий ВРУ 23.05.95, Структура КТМУ визначається його 11 розділами: загальні положення, судно, екіпаж судна, морський порт, морські перевезення, фрахтування суден, морське буксирування, морське страхування, надзвичайні морські події, обмеження відповідальності судновласника, претензії та позови. Порядок застосування КТМУ обумовлюється такими чинниками: застосуванням загальних засад законодавства України; сферою дії КТМУ, застосуванням колізійних (відсилочних) норм, застосуванням визначеного права у зв'язку з заподіянням судном шкоди, застосуванням іноземного законодавства.

- Транспортний статут – це кодифікаційний акт організаційно-управлінського характеру, регулює питання взаємодії відомств, міністерств, інших суб'єктів транспортної діяльності в процесі здійснення транспортної діяльності. В Україні продовжують діяти Статут внутрішнього водного транспорту СРСР, затверджений Постановою Ради Міністрів СРСР 15.10.55 і Статут автомобільного транспорту УРСР, затверджений Постановою Ради Міністрів УРСР 27.06. 69, Постановою Кабінету Міністрів України від 06.04.98 був затверджений Статут залізниць України.
- Правила перевезень є кодифікаційними актами транспортного законодавства, які визначають порядок організації та здійснення перевезень різними видами транспорту.

Наприклад, на залізничному транспорті діють "Правила перевезення вантажів залізничними лініями вузької колії", затв. Наказом Мінтрансу 21.11.2000 № 644, складаються з 16 пунктів; "Правила перевезень пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України", затв Наказом Мінтрансу 28.07.98 № 297; Правила перевезення вантажів у прямому змішаному залізнично-водному сполученні, затверджені Наказом Мінтрансу України 21.11.2000 № 644.

На повітряному транспорті застосовуються "Правила повітряних перевезень вантажів", затв. Наказом Державіаслужби 14.03.06 № 186; "Правила повітряних перевезень пасажирів і багажу", затв. Наказом Державіаслужби 14.06.06 № 187.

На автомобільному транспорті застосовуються "Правила перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні", затв. Наказом Мінтрансу 14.10.97 № 363; "Правила надання послуг паса-

жирського автомобільного транспорту", затв. Постановою КМУ 18.02.97 № 176. На морському транспорті пасажирські перевезення виконуються відповідно до "Правил перевезення пасажирів, ручної поклажі і багажу і надання послуг на судах і в портах Міністерства морського флоту СРСР", затвердженими Міністерством морського флоту СРСР 01.06.87 (РД 31.16.02-87); Загальних правил перевезення вантажів морем РД 31.10.10-89, затверджених Наказом Міністерства морського флоту СРСР від 02.01.90; тощо.

• Окремі транспортні закони також можуть бути визначені кодифікаційними актами транспортного законодавства залежно від змісту, обсягу та сфери регулювання транспортних відносин, спрямованості на об'єднання певних правових норм. Відповідно до наведеного критерію, до транспортних законів, які є кодифікованими актами, на нашу думку, відносяться: Закон України "Про транспорт" від 10.11.94; Закон України "Про залізничний транспорт" від 04.07.96; Закон України "Про автомобільний транспорт" від 05.04.01, Закон України від 15.05.96 "Про трубопровідний транспорт".

Отже, • кодифіковані акти транспортного законодавства – це юридично і логічно цілісні, внутрішньо узгоджені нормативно-правові акти транспортного законодавства, спрямовані на регулювання однорідних транспортних відносин. • Залежно від сфери дії та предмету регулювання, можна визначити два види кодифікованих актів транспортного законодавства: кодифікаційні акти транспортного законодавства загальної дії та кодифікаційні акти транспортного законодавства спеціальної дії. • Кодифіковані акти транспортного законодавства є окремою складовою системи транспортного законодавства.

Наявність кодифікаційних актів в системі транспортного законодавства, а також їх системність є одним із аспектів визначення окремої ознаки транспортного законодавства – його кодифікованості. Абсолютний предметний характер кодифікованості транспортного законодавства дає підстав визначати транспортне законодавство інститутом господарського законодавства.

1. Тарасов М.А. Транспортное право. – Р н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1968. – 236 с. 2. Транспортне право України: Навч. посіб. / За заг. ред. В.К. Гіжевського. Е.Ф. Демського. – К.: Юринком Інтер, 2002. – 416 с. 3. Транспортное право: Учеб. пос./О.В. Сиваков, В.К. Ермолаев, Ю.Б. Маковский. – М.: Былина, 2001. – 384 с. 4. Булгакова І.В., Клепікова О.В. Транспортне право України: академічний курс: Підр. для студ. юр. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2005. – 536 с. 5. Клепікова О.В. Шляхи вдосконалення транспортного законодавства в контексті висвітлення пропозицій щодо необхідності внесення змін та доповнень до Повітряного кодексу України // Вісн. Київ. національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 77-78. – С. 6. Клепікова О.В. Про визначення транспортних правовідносин // Збірник тез Міжнародної наукової конференція молодих вчених "Четверті осінні юридичні читання" (21-22 жовтня 2005 р.). Частина друга: "Приватно-правові науки". – Хмельницкий: Хмельницький університет управління та права, 2005. – с. 120-122. 7. Клепікова О.В. Поняття, ознаки та види транспортної діяльності // Тези доповідей учасників Круглого столу "Актуальні проблеми господарського права" (16.12.04) Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. – К., 2004. – С. 98-99. 8. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С.397-399. 9. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи : Курс лекцій. – К.: Четверта хвиля, 2008. – С.102-107. 10. Вінник О.М. Господарське право: Навч.посіб. – 2-е вид., змін. та допов. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність", 2008. – С. 36-37. 11. Щербина В.С. Господарське право: підручник / В.С. Щербина. – 4-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 84-85. 12. Урядовий кур'єр. – 2004. – 4. – № 74. 13. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47. – Ст. 349. 14. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 25. – Ст. 274. 15. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Поняття, зміст сутність та види систематизації законодавства // Правова держава. Щорічник наукових праць. – 2003. – Випуск 14. – С.11. 16. Вопросы воздушного права: сборник. Ч.2. – М., 1930. – С. 211. 17. Жудро А.К. Правовое регулирование эксплуатации советского морского транспорта / Автор. … дис. канд. – М., 1953. 18. Клепікова О.В. Шляхи вдосконалення транспортного законодавства в контексті висвітлення пропозицій щодо необхідності внесення змін і доповнень до Повітряного кодексу України // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка). – № 1-2. – 2008. – С. 210-214.

В.В. Радзивілюк,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри господарського права

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПЛАНУ САНАЦІЇ БОРЖНИКА

Питання пов'язані з правовою регламентацією плану санації боржника завжди привертають до себе увагу і це перш за все пояснюється тим, що план санації є ключовим елементом даної процедури.

План санації боржника має включати конкретні заходи щодо відновлення платоспроможності боржника, основні з яких, пропонуються ст. 18 Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" 1992 р. (далі за текстом – Закон України 1992 р.) [1], а також строки здійснення таких заходів, умови участі інвесторів (за їх наявності) у повному або частковому задоволенні вимог кредиторів, зокрема, шляхом переведення боргу (частини боргу) на інвестора, умови відповідальності інвестора за невиконання взятих згідно з планом санації зобов'язань, строк відновлення платоспроможності боржника, строк та черговість виплати боржником або інвестором боргу кредиторам.

Частина 2 ст.18 Закону України 1992 р. містить можливий перелік заходів по відновленню платоспроможності боржника. Такі заходи неоднакові за спрямованістю, змістом, правовими формами їх реалізації та суб'єктним складом. Вони включають у себе як заходи відновлення платоспроможності боржника за рахунок його внутрішніх ресурсів, так і заходи, що передбачають залучення зовнішніх фінансових ресурсів з боку третіх осіб.

Вибір тих чи інших заходів з відновлення платоспроможності боржника у кожному конкретному випадку має визначатися, виходячи із особливостей фінансово-господарської діяльності боржника, зіставлення витрат на реалізацію даних заходів та передбачуваних результатів їх реалізації, а також з урахуванням співвідношення можливих строків реалізації певних заходів з установленими строками відновлення платоспроможності боржника.

Уявляється, що конкретний план санації повинен містити продуману та обґрунтовану економічними розрахунками комбінацію як заходів, передбачених ст. 18 Закону України 1992 р., так і інших заходів з відновлення платоспроможності боржника.

Поряд з цим, звертає на себе увагу вельми тезисна регламентація змісту плану санації боржника. Вітчизняний законодавець не приділив достатньої уваги правовому регулюванню змісту цього документа і дуже багато питань залишились поза межами законодавчих приписів. Це підтверджується і досвідом правового регулювання змісту плану процедур аналогічних судовій процедурі санації за законодавством зарубіжних країн.

Із цього приводу, варто звернутися до досвіду правового регулювання змісту плану процедур аналогічних судовій процедурі санації за законодавством зарубіжних країн, і зокрема, досвіду США, де ця процедура має законодавче оформлення понад 200 років, а зміст плану реорганізації регламентується найбільш детально (§ 1123 Кодексу про банкрутство США [2]), Болгарії в законодавстві якої міститься розгорнута регламентація змісту плану оздоровлення підприємства (ст. 700 Торгового кодексу Болгарії [3]), Росії (ст. ст. 106, 109 Федерального Закону "Про неспроможність (банкрутство)" [4]) та інших країн.

Порівняння положень, присвячених регламентації плану санації за Законом України 1992 р. та аналогічних планів за законодавством зарубіжних країн дає змогу прийти до висновку про доцільність вдосконалення правового регулювання змісту плану санації в межах національного законодавства.

План санації, на нашу думку, має містити:

1. Обґрунтування можливості й доцільності санації, а саме:
   - результати аналізу фінансового становища боржника та причини виникнення його неплатоспроможності;
   - заходи, були вжиті після відкриття провадження у справі про банкрутство та їх вплив на розробку та реалізацію плану;
   - порядок і способи оцінки майна боржника та можливі співвідношення вартості цього майна з ціною продажу, при застосуванні у плані санації заходів, пов'язаних з розпорядженням майном боржника;
   - обґрунтування можливості відновлення платоспроможності боржника у встановлений планом санації строк;

© Радзивілюк В.В., 2009

2. основну частину, яка має містити:

- конкретні заходи з відновлення платоспроможності боржника;
- умови, порядок і строки реалізації заходів;
- витрати на їх реалізацію та інші витрати боржника;

3. визначення механізму розрахунків із кредиторами, зокрема:

- поділ кредиторів згідно з характером їхніх вимог на черги, підчерги, залежно від черговості відповідно до ст. 31 Закону України 1992 р. та на базі реєстру вимог кредиторів;
- данні про рівень передбачуваного задоволення вимог кредиторів, стосовно кожної черги, порівняно з тим, яке дана група отримала б у разі проведення ліквідаційної процедури;
- вказівки на конкретну можливість задоволення вимог кредиторів в передбачуваному планом санації розмірі;
- вказівки щодо строків і порядку задоволення вимог кредиторів.

На нашу думку, введення цих положень до плану санації буде більш адекватно відповідати законодавчо визначеним цілям санації, тобто не тільки оздоровленню фінансово-господарського становища боржника, а також задоволенню в повному обсязі або частково вимог кредиторів.

У редакції 1999 р. Закону України 1992 р. містились положення, згідно з якими розрахунки з кредиторами повинні були проводитися за межами судової процедури санації. Стосовно цих положень ще у 2001 р. була внесена пропозиція ввести до плану санації боржника розділ, що буде визначати механізм та строки розрахунків з кредиторами саме у межах судової процедури санації. Відповідні зміни до Закону України 1992 р. були внесені законами України від 07.03.02 [5] та 03.04.03 [6].

Згідно із ч.1 ст.21 Закону України 1992 р. у розрахунки з кредиторами, вимоги яких включені до реєстру вимог кредиторів, проводяться керуючим санацією починаючи з дати, зазначеної у затвердженому господарським судом плані санації, в порядку черговості, установленому ст. 31 Закону України 1992 р., тобто правила щодо задоволення вимог кредиторів у ліквідаційній процедурі діють і у процедурі санації [7].

А також план санації має містити:

- вказівки щодо можливості внесення керуючим санацією змін до установчих документів боржника;
- умови виходу засновників (учасників) боржника з його складу;
- заходи щодо соціального захисту працівників боржника;
- положення щодо процедури та строків внесення можливих змін та доповнень до цього плану тощо.

Законом України 1992 р. регламентована процедура розгляду та затвердження плану санації.

Відповідно до положень названого Закону план санації, як правило, розробляється керуючим санацією та надається ним для схвалення комітету кредиторів протягом трьох місяців із дня винесення ухвали про санацію боржника. Якщо боржник має інвесторів, то план санації розробляється та погоджується за участю інвесторів (ч.6 ст.17, ч.1 ст.18).

Законодавством України також визначено, що потребують погодження з Фондом державного майна України плани санації окремих категорій боржників, зазначених у п.1.2 положення "Про порядок погодження планів санації та мирових угод" затвердженого наказом Фонду державного майна України [8], а саме: державних підприємств, щодо яких прийнято рішення про приватизацію; підприємства, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави, в статутних фондах яких корпоративні права держави перевищують 50 % і перебувають в управлінні фонду [9]; господарські організації з корпоративними правами держави понад 25 % їх статутного фонду; об'єкти державної власності, що перебувають в управлінні міністерств та інших органів виконавчої влади, у разі створення їх за участю нових суб'єктів господарювання.

Плани санації підприємств-боржників, що перебувають у сфері управління відповідного міністерства чи відомства погоджуються з відповідним міністерством, відомством (див., наприклад: Порядок погодження плану санації підприємств-боржників, що перебувають у сфері управління Міністерства транспорту України [10], Положення про порядок погодження Міністерством палива та енергетики України планів санації підприємств паливно-енергетичного комплексу [11] тощо).

План санації розглядається комітетом кредиторів, який скликається керуючим санацією в чотирьохмісячний строк з дня винесення господарським судом ухвали про санацію, якщо інше не передбачено Законом України 1992 р.

План санації вважається схваленим, якщо за нього на засіданні комітету кредиторів було подано більш ніж половина голосів кредиторів – членів комітету кредиторів.

При схваленні комітетом кредиторів плану санації боржника керуючий санацією зобов'язаний протягом п'яти днів з дня проведення засідання комітету кредиторів подати в господарський суд на затвердження вказаний план та протокол засідання комітету кредиторів. Протокол може містити особливу думку кредиторів, які голосували проти порядку і строків погашення заборгованості, передбачених у плані санації.

Господарський суд затверджує план санації боржника у разі його відповідності вимогам закону щодо змісту, порядку схвалення і подання на затвердження господарського суду (п.3 оглядового листа

Вищого господарського суду "Про деякі питання практики розгляду справ про банкрутство [12]). Таке затвердження фіксується відповідною ухвалою господарського суду. У випадках, коли план санації не відповідає вимогам встановленим законодавством він може бути приведений у відповідність до таких вимог і знову поданий до господарського суду (Постанова Вищого господарського суду України від 20.11.02 у справі №Б26/2/62/00).

Можливі ситуації, коли комітет кредиторів не прийняв рішення про схвалення плану санації. У такому випадку комітет кредиторів має право прийняти рішення про відхилення плану санації та звернення до господарського суду з клопотанням про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури або поряд з прийняттям рішення про відхилення плану санації звернутися до господарського суду з клопотанням про звільнення керуючого санацією від виконання ним обов'язків та про призначення нового керуючого санацією. Зазначене рішення повинно містити дату скликання чергового засідання комітету кредиторів для розгляду нового плану санації, яке має відбутися не пізніше ніж у місячний строк з дня прийняття рішення про відхилення плану санації.

Відповідно до Закону України 1992 р. господарський суд може прийняти рішення про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури, якщо протягом шести місяців з дня винесення ухвали про санацію в господарський суд не буде подано плану санації боржника (ч.6 ст.18).

Водночас, сам по собі факт неподання до господарського суду плану санації боржника не повинен у всіх випадках вести до визнання боржника банкрутом. В такому разі, на нашу думку, в засіданні господарського суду повинні бути з'ясовані причини неподання плану санації боржника та фактичне фінансове становище боржника і реальна можливість відновлення його платоспроможності, виходячи з установлених обставин господарський суд, має вирішити питання про можливість введення судової процедури санації за власною ініціативою.

З метою вдосконалення відповідних положень Закону України 1992 р. щодо регламентації питань розробки, розгляду та прийняття плану санації варто звернутися до відповідного законодавчого досвіду згаданих зарубіжних країн, який можна розглядати як додатковий аргумент на користь наступних пропозицій щодо:

- дозволу на розробку і надання плану санації кредиторами, як такими, комітету кредиторів, а також іншими заінтересованими особами, передбаченими Законом України 1992 р., у випадках коли такий план не був розроблений керуючим санацією протягом установленого строку;
- у випадках, коли буде подано більш ніж один план санації, суд повинен мати право вибирати кращий із запропонованих планів
- той, який найбільш надійно і короткий час забезпечить відновлення платоспроможності боржника.

А також, замість схвалення плану санації комітетом кредиторів, увести таке схвалення з боку зборів кредиторів.

1. Закон України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" від 14.05.92, №2342-XII// Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №31. – Ст.440. 2. Bankruptcy Code, Rules and Forms. – Minn., St.Paul, 1994. 3. Закон за изменение и допълнение на Търговския закон // Държавен вестник, бр. 63/5.08.94 г. 4. Закон Российской Федерации "О несостоятельности (банкротстве)" от 27.09.02 г., №127 – ФЗ // Собрание Законодательства Российской Федерации. – 2002. – № 43. – Ст. 4190. 5. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" від 07.03.02 р., №3088-III // Урядовий кур'єр. – 2002. – №71. 6.Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" від 13.04.03, №672-IV// Урядовий кур'єр. – 2003. – №80-81. 7. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 17.04.02 №01-8/447 "Про деякі питання черговості задоволення вимого кредиторів у справах про банкрутство" // Законодавство України про банкрутство та судова практика / упоряд. Б.М. Поляков. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – С.496. 8. Наказ Фонду державного майна України від 06.06.07 р., №895 "Про затвердження Положення про порядок погодження планів санації та мировых угод" // Офіційний вісник України. – 2007.– №54. – Ст.2197. 9. Постанова Верховного Суду України від 15.05.07 № 2-17/2370.1-2006 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України – №9. – 2007. – С.12. 10.Наказ міністерства транспорту України від 17.09.03 р., №717 "Про затвердження Порядку погодження планів санації підприємств – боржників, що перебувають у сфері управління Міністерства транспорту України "// Транспорт України – нормативне регулювання. – 2003. – №18. 11. Наказ міністерства палива та енергетики України від 13.03.02 №150 "Про затвердження Положення про порядок погодження Міністерством палива та енергетики України планів санації підприємств паливно-енергетичного комплексу" // Відомості міністерства палива та енергетики України. – 2004. – №7. 12. Оглядовий лист Вищого господарського суду України від 25.03.02 №01-8/339// Вісник господарського судочинства. – 2002. – №3.

Н.Б. Пацурія,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права

СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЛАСНИКІВ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З *ACQUIS COMMUNAUTAIRE*

Уніфікація законодавства України у сфері страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів із законодавчими нормами Європейського Союзу здійснюється шляхом реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами і їх державами-членами (далі – УПС) [4]. Згідно з УПС вживаються заходи з поступового приведення законодавства України у відповідність із законодавством ЄС, з огляду на це Верховною Радою був прийнятий Закон України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" від 18.03.04 № 1629-IV.

Головним питанням України на шляху адаптації законодавства про страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів до законодавства ЄС є визначення науково – обґрунтованого розміру страхового тарифу за даним видом страхування, і, як наслідок, встановлення адекватного розміру базового страхового платежу за договорами обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

Ураховуючи той факт, що у страхуванні цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів міжнародне співробітництво відіграє важливу роль, то саме тут найбільш яскраво проявляються ринкові механізми та відданість усім тим принципам, на яких ґрунтуються головні засади такого виду страхування в ЄС.

Аналіз сучасного стану і тенденцій розвитку страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів України свідчить, що незважаючи на достатню нормативну базу, яка врегульовує особливості здійснення такого виду страхування, існує ряд суттєвих проблем, які потребують вирішення. Зокрема, це стосується:

- правового статусу Моторного транспортного страхового бюро України (МТСБУ), яке є єдиним об'єднанням страховиків, що здійснюють обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів за шкоду, заподіяну третім особам і участь страховиків у якому є обов'язковою передумовою здійснення діяльності щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів;
- посилення законодавчих вимог і розширення переліку обов'язкових умов, яким повинні відповідати страховики України, що мають намір здійснювати обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів та реалізовувати поліси "Зелена картка";
- законодавчого закріплення форм, меж та обсягів відповідальності власників транспортних засобів, у разі відсутності у них полісу обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

Невідкладність вирішення цих проблем визначає необхідність проведення реформи в страховій галузі взагалі, яка має стати вирішальним фактором реалізації стратегічних завдань розвитку страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів [5].

Опис регулювання в *acquis communautaire*. Правовідносини щодо страхування цивільної відповідальності в зв'язку з використанням транспортних засобів врегульовані Першою Директивою Ради 72/166/ЄЕС від 24.04.72 щодо зближення законів держав-членів, стосовно страхування цивільної відповідальності у зв'язку з використанням транспортних засобів, та виконання зобов'язання щодо страхування такої відповідальності [6], Другою Директивою Ради 84/5/ЄЕС від 30.12.83 щодо зближення законів держав-членів, стосовно страхування цивільної відповідальності у зв'язку з викорис-

© Пацурія Н.Б., 2009

танням транспортних засобів [2], Третьою Директивою Ради 90/232/ЄЕС від 14.05.90 щодо зближення законів держав-членів, стосовно страхування цивільної відповідальності у зв'язку з використанням транспортних засобів [13], Четвертою Директивою 2002/26/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16.05.2000 щодо зближення законів держав-членів, стосовно страхування цивільної відповідальності у зв'язку з використанням транспортних засобів, і внесення змін до Директив Ради 73/239/ЄЕС та 88/357/ЄЕС [14], Директивою 2005/14/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11.05.05, що вносить зміни в Директиви Ради 72/166/ЄЕС, 84/5/ЄЕС, 88/357/ЄЕС і 90/232/ЄЕС та Директиву 2000/26/ЄС Європейського Парламенту та Ради про страхування цивільної відповідальності при використанні механічних транспортних засобів [1], а також Регламентом Європейського Парламенту та Ради 785/2004 від 21.04.04 щодо страхових вимог до авіаперевізників та авіа операторів [7].

Відповідно до положень цих документів усі пасажири транспортних засобів, крім водія чи пасажира, які свідомо сіли у викрадений транспортний засіб, повинні бути застраховані. Перші три Директиви визначили страхування транспортних засобів як обов'язковий вид страхування та скасували перевірку наявності страхового полісу при перетині кордону між державами – членами. Директиви гарантують кращий захист потерпілих у ДТП, включаючи ті ДТП, що було скоєно незастрахованими або невстановленими транспортними засобами. Вказані акти ЄС містять механізм компенсації потерпілим у ДТП, яку було скоєно транспортним засобом з іншої держави – членів.

Четверта Директива завершила процес формування системи, шляхом створення ефективного механізму задоволення позовів, які подаються потерпілими з іншої держави – члена.

Відповідно до п'ятої директиви система автомобільного страхування Співтовариства була оновлена та удосконалена. Така потреба була підтверджена консультаціями, проведеними разом із представниками страхової сфери, споживачами страхових послуг та асоціаціями потерпілих. Директива визначила обов'язки держав – членів у гарантуванні, принаймні, певних мінімальних обсягів страхової відповідальності у забезпеченні захисту потерпілих. Мінімальні суми, що первісно передбачалися Директивою 84/5/ЄЕС, були оновленими. Обсяг відповідальності за завдання ушкоджень життю і здоров'ю потерпілих встановлені на такому рівні, щоб надати повну та справедливу компенсацію усім потерпілим, яким було завдано дуже серйозної шкоди.

Як передбачається Директивою 84/5/ЄЕС, компенсація потерпілим від дорожньо-транспортних пригод, спричинених незастрахованими транспортними засобами, має сплачуватись компенсаційним органом держави – члена, в якій дорожньо-транспортна пригода мала місце. Коли платежі сплачуються потерпілим від дорожньо-транспортних пригод, спричинених транспортними засобами, що становлять предмет відступу, компенсаційний орган має подати позов проти органу держави – члена, в якій транспортний засіб зазвичай розташовується.

Друга Директива Ради 84/5/ЄЕС [2] визначила, що суми у випадках обов'язкового страхування мають у будь-якому разі гарантувати потерпілим адекватну компенсацію незалежно від держави – члена, де трапився нещасний випадок. При цьому, Директивою була визначена необхідність закріплення положення щодо органу, який би гарантував, що жертви не залишаться без компенсації у випадках, коли транспортний засіб, що спричинив нещасний випадок, не застраховано чи не ідентифіковано.

Стаття 1 Директиви визначила, що страхування, зазначене в ст. 3(1) Директиви 72/166/ЄЕС, обов'язково поширюється як на шкоду, завдану майну, так і на шкоду, завдану життю та здоров'ю.

Пунктом 2 ст.1 Директиви встановлені мінімальні ліміти відповідальності страховиків (спеціальних органів) за шкоду заподіяну в результаті ДТП, у таких обсягах: • у разі завдання шкоди життю та здоров'ю, мінімальна сума відповідальності становить 1 млн євро за потерпілого або 5 млн євро за позов незалежно від кількості потерпілих; • у разі заподіяння шкоди майну – 1 млн євро за позов незалежно від кількості потерпілих.

При цьому Директива встановила перехідний період до п'яти років від дати імплементації Директиви 2005/14/ЄС, щоб протягом нього адаптувати свої мінімальні розміри відшкодування до обсягів, що передбачаються Директивою.

Згідно вимог Директиви кожна держава – член засновує або уповноважує орган забезпечувати відшкодування, принаймні ліміту страхової відповідальності за ушкодження майна, завдання шкоди життю або здоров'ю, спричинених не ідентифікованим транспортним засобом або транспортним засобом.

Потерпіла особа може в будь-якому випадку звертатися безпосередньо до органу, який, на основі інформації, наданої на його запит потерпілою особою, є зобов'язаним надати їй мотивовану відповідь про оплату будь-якого відшкодування.

Третя Директива Ради (90/232/ЄЕС) встановила, що потерпілі в аваріях за участі механічних транспортних засобів, повинні гарантовано отримати відповідне лікування, незалежно від того, де саме у Співтоваристві відбулася аварія.

Відповідно до вимог Директиви держави – члени забезпечують, щоб без шкоди їхнім зобов'язанням, відповідно до Директиви 2000/26/ЄС, інформаційні центри, засновані або ухвалені відповідно до ст. 5 цієї Директиви, надавали визначену в цій ст. інформацію будь-якій стороні, залученій до

будь-якої дорожньо-транспортної пригоди, спричиненої транспортним засобом, забезпеченого страхуванням, як зазначається у ст. 3(1) Директиви 72/166/ЕЕС.

У свою чергу, Директива 2000/26/ЄС фактично доповнила заходи, що встановлені Директивами 72/166/ЄЕС, 84/5/ЄЕС та 90/232/ЄЕС для того, щоб гарантувати потерпілим сторонам, що зазнали збитків або шкоди в результаті автотранспортної пригоди, однакове ставлення, незалежно від того, де на території Співтовариства трапляються пригоди.

Згідно із п.21 Преамбули Директиви в інтересах таких потерпілих сторін, держави-члени повинні створити інформаційні центри для забезпечення того, щоб така інформація була доступною. Такі інформаційні центри повинні також надавати потерпілим сторонам інформацію стосовно представників, що займається розглядом претензій. Зазначені центри повинні співпрацювати один з одним та швидко надавати відповіді на запити про надання інформації про представників, що займається розглядом претензій, та що подаються центрами в інших державах-членах. Вбачається доцільним, що такі центри повинні збирати інформацію про фактичну дату припинення страхового покриття.

Директивою встановлено, що роль, яку відіграє компенсаційний орган, полягає у врегулюванні претензій стосовно будь-яких збитків або шкоди, зазнаних потерпілою стороною тільки у випадках, які можна об'єктивно встановити і, таким чином, компенсаційний орган повинен обмежити свою діяльність перевіркою того, що пропозицію про надання компенсації було зроблено у відповідності до встановлених часових рамок та процедури без будь-якої оцінки суті питання.

Юридичні особи, до яких в порядку регресу переходять права вимоги потерпілої сторони до особи, відповідальної за заподіяний збиток, або страховика останньої, не повинні мати права представляти відповідну претензію компенсаційному органу.

За умов Директиви, у випадках, коли ідентифікувати страховика транспортного засобу неможливо, потрібно передбачити, щоб остаточним боржником стосовно збитків, які підлягають виплаті потерпілій стороні, був гарантійний фонд.

Опис регулювання в законодавстві України. Правове регулювання страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів в Україні здійснюється у відповідності до Закону України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" [3].

Вказаний вид страхування здійснюється у формі обов'язкового страхування згідно п.9 ст.7 Закону України "Про страхування".

Закон України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" регулює відносини у сфері обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності) і спрямований на забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та майну потерпілих при експлуатації наземних транспортних засобів на території України.

Обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності здійснюється з метою забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та/або майну потерпілих внаслідок дорожньо-транспортної пригоди та захисту майнових інтересів страхувальників. При цьому суб'єктами обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності є страхувальники, страховики, особи, цивільно-правова відповідальність яких застрахована, Моторне (транспортне) страхове бюро України (далі – МТСБУ) та потерпілі.

Об'єктом обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності визнаються майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані з відшкодуванням особою, цивільно-правова відповідальність якої застрахована, шкоди, заподіяної життю, здоров'ю, майну потерпілих, внаслідок експлуатації забезпеченого транспортного засобу.

Ст. 9 указаного Закону встановлює ліміт відповідальності страховика. Обов'язковий ліміт відповідальності страховика – це грошова сума, в межах якої страховик зобов'язаний провести виплату страхового відшкодування відповідно до умов договору страхування. Договором страхування на індивідуальних умовах можуть бути визначені ліміти, вищі, ніж зазначені у цьому Законі. Обов'язковий ліміт відповідальності страховика за шкоду, заподіяну майну потерпілих, становить 25,5 тис. грн на одного потерпілого.

У разі, коли загальний розмір шкоди за одним страховим випадком перевищує п'ятикратний ліміт відповідальності страховика, відшкодування кожному потерпілому пропорційно зменшується.

Обов'язковий ліміт відповідальності страховика за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю потерпілих, становить 51 тис. грн на одного потерпілого.

Зазначені страхові відшкодування виплачуються по кожному страховому випадку, що настав протягом періоду дії відповідного договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, в межах ліміту відповідальності страховика.

Відповідно до Закону укладаються такі види договорів обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності: • внутрішній договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності (далі – внутрішній договір страхування); • договір міжнародного обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності (далі – договір міжнародного страхування).

Внутрішні договори страхування діють виключно на території України. Договори міжнародного страхування діють на території країн, зазначених у таких договорах. Договори міжнародного страхування, які діють на території країн – членів міжнародної системи автомобільного страхування "Зелена картка", посвідчуються відповідним уніфікованим сертифікатом "Зелена картка", що визнається і діє в цих країнах.

Ст. 22 Закону України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" визначає, що при настанні страхового випадку страховик, відповідно до лімітів відповідальності, відшкодовує у встановленому Законом порядку оцінену шкоду, яка була заподіяна у результаті дорожньо-транспортної пригоди життю, здоров'ю, майну третьої особи.

Відповідно до цього Закону потерпілим, які є юридичними особами, страховиком відшкодовується виключно шкода, заподіяна майну.

Потерпілому відшкодовується також моральна шкода, передбачена пунктами 1, 2 частини другої ст. 23 Цивільного кодексу України. Така шкода відшкодовується у встановленому судом розмірі відповідно до вимог ст. 23 Цивільного кодексу України.

Закон чітко визначає правовий статус Моторного (транспортного) страхового бюро України, яке є єдиним об'єднанням страховиків, які здійснюють обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів за шкоду, заподіяну третім особам. Участь страховиків у МТСБУ є умовою здійснення діяльності щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

Основними завданнями МТСБУ є:

- здійснення виплат із централізованих страхових резервних фондів компенсацій і відшкодувань на умовах, передбачених цим Законом;
- управління централізованими страховими резервними фондами, що створюються при МТСБУ для забезпечення виконання покладених на нього функцій;
- забезпечення членства України в міжнародній системі автомобільного страхування "Зелена картка" та виконання загальновизнаних зобов'язань перед уповноваженими організаціями інших країн – членів цієї системи;
- збирання необхідної інформації про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності для узагальнення та внесення пропозицій щодо удосконалення механізму здійснення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності;
- співробітництво з уповноваженими організаціями інших країн у сфері страхування цивільно-правової відповідальності, координація обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників та/або водіїв транспортних засобів – нерезидентів у разі в'їзду їх на територію України та власників та/або водіїв транспортних засобів – резидентів – у разі їх виїзду за межі України;
- співробітництво з органами Міністерства внутрішніх справ України та іншими органами державної влади з питань обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності;
- розробка зразків страхових полісів і договорів обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, що затверджуються Уповноваженим органом;
- надання страховикам інформації щодо страхових випадків стосовно конкретних страхувальників.

При цьому, МТСБУ є гарантом відшкодування шкоди:

- на території країн – членів міжнародної системи автомобільного страхування "Зелена картка", заподіяної власниками та/або користувачами зареєстрованих в Україні транспортних засобів, якщо такі власники та/або користувачі надали іноземним компетентним органам страховий сертифікат "Зелена картка", виданий від імені страховиків – членів МТСБУ;
- на території України, заподіяної водіями – нерезидентами, на умовах та в обсягах, встановлених законодавством про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності та принципами взаємного врегулювання шкоди на території країн – членів міжнародної системи автомобільного страхування "Зелена картка", за інших обставин, визначених чинним законодавством про цивільно-правову відповідальність.

У разі якщо МТСБУ відповідно до правил міжнародної системи автомобільного страхування "Зелена картка" було здійснене відшкодування шкоди за страховика – члена об'єднання або за власника та/або користувача зареєстрованого в Україні транспортного засобу, який використовував за кордоном підроблений або змінений у незаконний спосіб страховий сертифікат "Зелена картка" та спричинив дорожньо-транспортну пригоду, відповідні витрати МТСБУ мають бути компенсовані такими особами в повному обсязі у порядку, визначеному для міжнародної системи автомобільного страхування "Зелена картка".

МТСБУ має право залучати аварійних комісарів у порядку, встановленому Уповноваженим органом, для визначення причин настання страхового випадку та розміру збитків у випадках, визначе-

них у ст. 41 цього Закону, та необхідності перевірки дій страховика відповідно до п. 36.3 ст. 36 цього Закону.

Для забезпечення виконання зобов'язань членів МТСБУ перед страхувальниками і потерпілими при ньому створюються такі централізовані страхові резервні фонди:

- фонд страхових гарантій, призначений для забезпечення платоспроможності МТСБУ під час взаєморозрахунків з уповноваженими організаціями інших країн у галузі страхування цивільно-правової відповідальності, з якими МТСБУ уклало угоду про взаємне визнання договорів такого страхування та взаємне врегулювання питань стосовно відшкодування шкоди. Мінімальний розмір фонду страхових гарантій встановлюється на рівні встановленого Законом України "Про страхування" мінімального розміру статутного фонду страховика, що займається видами страхування іншими, ніж страхування життя;
- фонд захисту потерпілих у дорожньо-транспортних пригодах (фонд захисту потерпілих), призначений для здійснення розрахунків з потерпілими у випадках, передбачених цим Законом.

Згідно зі ст.49 Закону обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності має право здійснювати страховик, який: • має ліцензію на здійснення даного виду страхування; • є членом МТСБУ.

Підставами для отримання ліцензії на здійснення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності є відповідність ліцензійним умовам, що встановлюються Уповноваженим органом та містять вимоги щодо розміру статутного фонду, досвіду роботи на ринку добровільного страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, сформованих страхових резервів, наявності кваліфікованого персоналу та можливостей опрацювання претензій на всій території України.

У разі невідповідності страховика ліцензійним умовам Уповноважений орган має право своїм рішенням тимчасово зупинити дію ліцензії до усунення порушень, виявлених за результатами перевірки. В разі якщо зазначені порушення не будуть усунуті в строки, визначені у рішенні Уповноваженого органу, Уповноважений орган має право анулювати ліцензію такого страховика.

Заявник зобов'язаний дотримуватись умов забезпечення платоспроможності відповідно до вимог ст. 30 Закону України "Про страхування", Закону України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів", а також на будь-яку дату мати перевищення фактичного запасу платоспроможності (нетто-активів) над нормативним запасом платоспроможності не менше ніж на 25 %.

Страховик зобов'язаний здійснити фінансове забезпечення виконання своїх зобов'язань перед МТСБУ у порядку, який визначено статутом МТСБУ України (гарантією банку або іншої фінансової установи), на весь період свого членства в МТСБУ та до закінчення зобов'язань після припинення такого членства. Розмір фінансового забезпечення має становити суму, установлену та затверджену МТСБУ. Умови договору фінансового забезпечення встановлюються Президією МТСБУ.

Відповідно до розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 16.12.04 № 3099 "Про затвердження розміру базового страхового платежу за договорами обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" [8] встановлено базовий страховий платіж за договорами обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів за поданням Моторного (транспортного) страхового бюро України.

Крім того, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України прийняла розпорядження від 17.12.04 № 3103 "Про затвердження зразка типового поліса обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" [9] та "Положення про особливості укладання договорів обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" [10] відповідно до Розпорядження державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 11.04.06 № 5619.

На підставі розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 23.02.06 № 5417 "Про затвердження Порядку залучення Моторним (транспортним) страховим бюро України аварійних комісарів для визначення причин настання страхових випадків, розміру збитків та перевірки дій страховика" [11] залучення аварійного комісара для визначення причин настання страхових випадків, розміру збитків та перевірки дій страховика здійснюється на підставі договору між МТСБУ та аварійним комісаром.

Відповідно до ст. 11 Закону України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" та підпункту 54 пункту 4 Положення про державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України, затвердженого Указом Президента України від 04.04.03 № 292, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України на підставі Розпорядження від 22.03.05 №3790 затвердила "Положення про єдину централізовану базу даних щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" [12]

(далі – Положення) за поданням Моторного (транспортного) страхового бюро України.

Відповідно до Положення метою створення єдиної централізованої бази даних щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – єдина централізована база даних) є накопичення відомостей про чинні та припинені договори обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності), страхові випадки, що мали місце, транспортні засоби та їх власників для організації обміну інформацією про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності та контролю за його здійсненням.

Оцінка відповідності. Виходячи з проведеного аналізу сучасного стану адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів можна зробити висновок, що Закон України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" та нормативно-правові акти, прийняті в його розвиток, в цілому відповідають вимогам актів ЄС.

1. Директива 2005/14/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 травня 2005 р., що вносить зміни в Директиви Ради 72/166/ЄЕС, 84/5/ЄЕС, 88/357/ЄЕС та 90/232/ЄЕС та Директиву 2000/26/ЄС Європейського Парламенту та Ради про страхування цивільної відповідальності при використанні механічних транспортних засобів // Official Journal L 017, 22/01/1999. – С.0006. 2. Друга Директива Ради 84/5/ЄЕС від 30.12.83 щодо зближення законів держав-членів стосовно страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів // Official Journal, L 008 11/01/1984, p.0017 – 0020. 3. Закон України "Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" від 01.07.04 № 1961-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 1. – ст.1. 4. Закон України від 10.11. 94 № 237/94-ВР "Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами" // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 415. 5. Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України № 153 від 18.02.06 "Про затвердження Рекомендацій "Засад адаптації транспортного законодавства України до законодавства Європейського Союзу" // Транспорт України – нормативне регулювання. – 2006. – 04. – №7. 6. Перша Директива Ради 72/166/ЄЕС від 24.04.72 щодо узгодження законів і підзаконних актів держав-членів, які стосуються страхування цивільної відповідальності в зв'язку з використанням транспортних засобів, а також виконання зобов'язання страхувати таку відповідальність // Official Journal L 103. – 02.05.72. – с. 1. 7. Регламент Європейського Парламенту та Ради № 785/2004 від 21.04.04 щодо страхових вимог до авіаперевізників та авіаоператорів // Official Journal L 138. – 30.04.04. – с. 1. 8. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг "Про затвердження розміру базового страхового платежу за договорами обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" №3099 від 16.12.04 // Офіційний вісник України. – 2004. – №51. – ст. 3402. 9. Розпорядження Державної комісії з регулювавння ринків фінансових послуг "Про затвердження зразка типового поліса обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" №3103 від 17.12.04 // УКРАЇНА-BUSINESS. – 2005. – № 4. 10. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг "Про затвердження Положення про особливості укладання договорів обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" №5619 від 11.04.06 // Офіційний вісник України. – 2006. – №18 (17.05.06). – ст. 1369. 11. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг "Про затвердження Порядку залучення Моторним (транспортним) страховим бюро України аварійних комісарів для визначення причин настання страхових випадків, розміру збитків та перевірки дій страховика" №5417 від 23.02.06 // Офіційний вісник України. – 2006. – №11 (29.03.06). – ст. 774. 12. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг "Про затвердження Положення про єдину централізовану базу даних щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів" №3790 від 22.03.05 // Юридичний вісник України. – 2005. – 04. – № 17. 13. Третя Директива Ради 90/232/ЄЕС від 14.05.90 щодо узгодження законів та підзаконних актів держав-членів, які стосуються страхування цивільної відповідальності в зв'язку з використанням транспортних засобів // Official Journal L 129. – 19.05.90. – с. 33. 14. Четверта Директива Європейського Парламенту та Ради 2002/26/ЄС від 16.05.2000 щодо узгодження законів і підзаконних актів держав-членів, які стосуються страхування цивільної відповідальності в зв'язку з використанням транспортних засобів, яка вносить зміни до Директиви Ради 73/239/ЄЕС та 88/357/ЄЕС // Official Journal L 181/65.- 20.07.2000, p. 65.

В.Т. Дзюба,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та кримінології

ВИДАТНІ ПРАВНИКИ – ПРЕДСТАВНИКИ ШКОЛИ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЇХ ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ ЗАСАД СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НАЦІОНАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

"Истинно научные понятия вырабатываются лишь при очень высоком состоянии науки. Иначе и не может быть, так как истинное понятие какого-нибудь явления возможно только при полном знании его, а полное знание создается лишь продолжительной и упорной научной разработкой".
Б.О. Кістяківський

Побудова в Україні громадянського суспільства неможливо без реалізації принципів правової держави. Правова держава неможлива без формування та функціонування громадянського суспільства, яке, еволюціонувавши диктат державної влади, стає базисом правової держави. В іншому випадку, всі спроби установлювати абсолютний примат держави над суспільством або установлювати, навпаки, примат громадянського суспільства над державою – послідовно призводять до деспотизму, або до анархії. У громадянському суспільстві держава має розглядатися в контексті своєї компетенції, завдань і функцій, тобто через призму інструментального соціального утворення, а не як надбудова над суспільством. В цьому випадку соціальні цінності вибудовуються дійсно в правовий ряд: людина, суспільство, держава.

У такому разі очевидним є те, що фундаментом, інтелектуальною базою для цього є наука. Правова наука, як спадок всієї інтелектуальної діяльності суспільства, покликана в першу чергу розробити наукові положення щодо усвідомлення правової системи у громадянському суспільстві. Очевидним при цьому є концептуальний підхід щодо основних складових правової системи: виокремлення на науковому, а в подальшому і – доктринальному рівні поняття "право", "закон", нормативно-правовий акт тощо.

На сьогодні, їх слід розглядати на сучасному рівні, орієнтуючись на ті стандарти, що в свій час були притаманні українському законодавству від часів Руської Правди до часів УНР, та на стандарти законодавства Європи, з метою адаптування його норм до нашої правової системи на засадах дотримання принципу верховенства права, створення науково обґрунтованого законодавства, притаманного громадянському суспільству.

Історія засвідчує: прогресивна українська правнича наука має свої глибинні традиції, які ґрунтуються на природному праві, національній культурі та увібрали в себе увесь комплекс наукових методів пізнання.

Звернення сучасних дослідників до історичних пам'яток, наукових праць українських правознавців національного спрямування є закономірністю діяльності будь-якого наукового центру, його інститутів.

Історія правової думки у Київському Університеті є предметом дослідження і сьогодні: О.Ф. Скакун "Політична і правова думка в Україні" (1861–1917) "Основоположники Київської історико-природничої школи М.Ф. Владимировський-Буданов", Ф.І. Монтович, С.М. Мельник "Вчені – юристи Київського національного університету імені Тараса Шевченка у галузі кримінального процесу", О.М. Ковальчук "Розвиток теорії права у Київському університеті в XIX – на початку XX століття", П.С. Берзін "Київська школа кримінального права (1834–1960): історико-правове дослідження", Історія українського права / За ред. О.О.Шевченка. – К.: Олан, 2001 та ін.

Все це об'єктивно зумовлює використання в першу чергу національного досвіду в контексті наукової правничої школи кримінального права, і в цьому важливе місце належить правничій школі Київського Університету Св. Володимира – Тараса Шевченка.

А тому надбання українських правників – це те джерело, той спадок, із якого кожен науковець, національно свідома особа повинна набиратись творчої наснаги для подолання всіх негараздів, викликаних сучасним життям.

© Дзюба В.Т., 2009

Спадковість у праві, у т. ч. кримінальному, слід розуміти як його сутнісну національну ознаку, яка має проявлятися в нормотворчій та правозастосовчій діяльності. Важливе значення спадковість у праві набуває в організації юридичної освіти, при викладанні історії та філософії права, цивільного та кримінального права, конституційного права тощо. Спадковість у праві – це стрижень науки, що надає їй ознак національної належності. Без спадковості правова наука набуває схоластичних ознак, є еклектичною, робить законодавство нездатним, особливо кримінальне, виконувати свою основоположну функцію: охорони людини, суспільства, держави від кримінально-правових посягань.

Основу досліджень правників Київської школи складали історичні правові пам'ятки: Закон руський; Русько-візантійські договори, укладені Олегом (907-911); Ігорем (944), Святославом (971), звичаєве право [1], Руська правда, Литовські статути, "Права, по которым судится малороссийский народ" 1743 г. [2], Магдебурзьке право, законодавство Австро-Угорщини, Російської імперії, Речі Посполитої тощо.

Пам'ятки, що мали вплив на суспільне життя українського народу досліджували як українські, так і російські правознавці.

Кожен науковець мав свої пріоритети і методичні підходи щодо кожного історичного періоду: часів Київської Русі, у складі Російської імперії, Радянського Союзу.

В науці дискутується питання щодо визначення поняття національного права: "руське право" (К.О. Неволін, М.С. Таганцев та багато ін.); "західноруське право" (Т. Бондарук); "українське право" (Р. Лащенко); вітчизняне право (вчені радянської доби) [3-5].

На наш погляд, поняття національного права слід розглядати як право національного спрямування, визначаючи спадковість права, як наукову категорію.

Російську науку кримінального права, започатковану більшою мірою німецькими вченими (Ф.Г. Штрубе, К.Г. Лангер та ін.), які свої праці зазвичай писали німецькою мовою, створювали С.Є.Дейнгецький (1768, 1770) "батько руської юриспруденції", І.М. Наумов (1813), П. Тулеєв (1826), О. Горечгляд (1815), М.С. Таганцев, М.Д. Сергієвський, І.Я. Фойницький, С.П. Мокрицький та багато інших.

В російській юридичній літературі стверджується, що першим в історії російського правознавства науковим твором, в якому були сформульовані основні начала кримінального права, був знаменитий Наказ Катерини II Комісії про складання проекту нового Уложення 1766 р.

Проте російські науковці в свій час встановили, що в Наказі фактично переважна більшість норм була запозичена із західноєвропейських джерел. Зокрема, за даними М.Д. Чечуліна, 294 ст. Наказу переписані у Монтеск'є, а 108 – у Беккаріа. В.М. Латкін вважав, що із Беккаріа залучено 100, а О.Б. Каменський – 114 статей тощо. Про таке "запозичення" у своїх листах писала й сама імператриця [6].

Великий вплив на вчених Київського університету мали праці німецьких, австрійських, італійських та науковців інших країн Європи, оскільки переважна їх більшість перебувала на стажуванні у цих країнах, вивчала та досліджувала праці кращих Європейських правознавців.

До числа фундаторів Київського Університету належать К.О. Неволін, Я.П. Козельський, Є.В. Спекторський, С.О.Богородський, Л.С. Білогриць-Котляревський, Г.В. Демченко, М.О. Максимейко, О.О. Малиновський, М.П. Чубинський, Ю.П. Новицький.

Фундатори Київського університету, усвідомлюючи необхідність застосування визначення правових явищ в історичному аспекті, оскільки найскладнішою для викладачів наукою була історія, заклали підвалини та розробили основні положення спеціальної історико-правової наукової галузі.

За свідченням сучасних науковців, він немало посприяв виходу юриспруденції за рамки існуючого хибного уявлення про неї, як "нижчої науки", як предмет, який немає своєї науки.

Представники історичної школи права аргументовано обґрунтовували первинність права по відношенню до законодавства, стверджуючи: право обумовлене історично – право має історію.

Такі підходи дали можливість науковцям того часу створити перший в Росії юридичний факультет, оскільки доти в Росії існували тільки етнополітичні факультети.

Серед науковців "першої хвилі" чільне місце займає Олександр Федорович Кістяківський, патріарх вітчизняних вчених-криміналістів.

О.Ф. Кістяківський, дослідив історію розвитку національного права, у т. ч. кримінального за періоди Київської Русі, Московії, Литви, Польщі та Російської імперії, створив нову правову науку європейського рівня.

К.О. Неволін, син священнослужителя, саме на посаді ординарного професора енциклопедії права і установ Російської імперії Університету Св. Володимира, проявив свій талант як науковця, так й організатора роботи юридичного факультету і всього університету. У 1837 р. його було обрано ректором, після чого ще двічі його переобирали на цю посаду, на якій він працював до лютого 1843 р.

Викладаючи основи права і їх всесвітній розвиток у відповідності до традицій історичної школи права, він укоренив в університеті дух історизму. Як прихильник історичної школи права, під формою закону він розумів "або звичаї, або закони у вузькому розумінні, або ж вчення законо-

давця", якому надавав лише практичного значення, вбачаючи правду суспільного життя в особливій ролі держави.

Праця К.О. Неволіна "Энциклопедия законоведения" (1839–1840) стала настільною книгою багатьох поколінь юристів [7].

Є.В. Спекторський (декан юридичного факультету, а потім ректор Університету в 1918 р.) намагався створити закінчене християнське вчення про право [8], оскільки ще в сивій давнині вважалося, що правник, застосовуючи право, виконує святе дійство, виконує ніби то обряд, таїнство. Недаремно у древніх римлян і правники, і жерці називалися одним словом "sacredotes". Навіть Ульпіан вважав суд справою Божою, виходячи з визначення "justitiam colimus" – (ми шануємо справедливість – *лат.*), а Фюстель де Куланж стверджував, що право народилося навіть не з ідеї справедливості, а просто із релігії.

Є.В. Спекторський писав: "Поскольку право является предметом почитания, постольку у него есть свой миф (учение об источниках права), свой догмат (юридическая догматика) и свой обряд (процессуальные формы)" [9]. Його судження були обумовлені тим, що в юриспруденції з давніх пір визначалися два підходи щодо походження та значення правових норм:

- Правові норми, встановлені якимось божеством; юристи – лише передатчики Божого помислу.
- Другий підхід полягає в тому, що право несумісне з християнством і церквою, а релігійний авторитет взагалі не може вважатися достатньою підставою для права і правознавця.

О.Ф. Кістяківський вважав: якби людство зважило на ідеї (заповіді) Христа, а не керувалось заповідями Мойсея, то право було б більш наближене до людини, природи, і розвиток суспільного життя пішов би в більш моральному напрямку.

Слід зазначити, що в російській науці кримінального права почали з'являтися праці, в яких християнство розглядається як джерело кримінального закону в сучасній російській державі [10]. Позитивним слід вважати й інші праці в яких досліджуються етичні та моральні основи кримінального права [11].

Я.П. Козельський – українець, філософ, правознавець, прихильником природного права і теорії суспільного договору. Його політичним ідеалом було демократичне суспільство, засноване на приватній власності, здобутої особистою працею. Юриспруденція, на його думку, – це знання всіх можливих прав або правностей, а політика – це "наука, яка запроваджує праведні наміри найздібніших (політиків) у дійство".

Він чітко розрізняв право та закон, юриспруденцію – як знання права, легіспруденцію – як знання законів, поділяючи право на природне (встановлене у самій природі людини), громадянське (встановлене для спокійного життя і постійного благополуччя громадян), всесвітнє, або "право народів", тобто міжнародне право (Т.І. Тарахонич).

Таке право М.В. Ломоносов визначав як "народне право".

М.Д. Іванишев у своїх працях "Сведения о начале унии" (1859) та "Материалы для истории Малороссии" (1861) на підставі архівних матеріалів науково довів самостійний шлях розвитку слов'янських народів, що сприяло спростуванню теорій західних істориків і юристів про відсталість слов'ян та про вирішальне значення для їх розвитку іноземного права.

Б.О. Кістяківський – син О.Ф. Кістяківського – студент, а потім професор права Університету Св. Володимира, енциклопедист за науковим потенціалом, поділяючи ідею перетворити Російську імперію у федеративну республіку, намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. Він був прихильником теорії правового самовизначення держави. Держава як єдиний творець правових норм змушена дотримуватись норм права, які сама ж створила. Право перебудовує державу і обертає її на правове явище, або творіння права. Право можна вважати втіленим у життя тільки там, де є свобода особи. (В.І. Тимошенко).

За словами видатного українського криміналіста В.В. Сташиса, до числа найвідоміших представників російської школи кримінального права відніс М.С. Таганцева та О.Ф. Кістяківського [12].

Олександр Федорович Кістяківський, соратник М.П. Драгоманова, О.П. Куліша, М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича. На його наукових працях, підручниках виросло багато поколінь правників.

Рукописній спадщині О.Ф. Кістяківського присвячені праці І.Ющенка "Щоденник проф. О.Ф. Кістяківського", Д.І. Баталія "Колекція рукописів помістного професора О.Ф. Кістяківского".

Життя і діяльність О.Ф. Кістяківського висвітлювались в періодичній пресі, наукових працях В. Науменка, Л.Білогриць-Котляревського, І. Лучицького, І. Фойницького та ін. Проте на сьогодні, О.Ф. Кістяківський, нажаль, "ім'я, загублене в архівах", оскільки сам Олександр Федорович "робив справу, не афішуючи себе".

Слід зазначити, що під час своєї праці в Київському Університеті, О.Ф. Кістяківський заявив про себе, як послідовний учений, який не обмежений традиційними рамками "прокрустового ложа" класичної, соціологічної та антропологічної шкіл кримінального права. Він постійно звертається до звичаїв, традицій, законодавства, що діяло раніше на теренах України та інших державах.

Звертає на себе увагу перша серйозна праця – магістерська робота "Исследование о смертной

казни", яка витримала два видання: 1867 (Київ), 1896 (С.-Петербург), та була перекладена майже на всі європейські мови і мови багатьох країн світу. Головний мотив цієї праці: "Якщо в житті народів є рух вперед, то немає сумніву, що ідучи тим шляхом, який вони до цих пір йшли, вони дійдуть до повного вигнання смертної кари і разом з тим до визнання непорушності життя людського, навіть в особі злочинця". Оскільки, "дивно будувати силу етичного порядку на стратах і злочинцях; на цьому фундаменті не може існувати жодне суспільство".

О.Ф. Кістяківський науково довів, що в основі Литовських Статутів лежить національне право українського народу, а Магдебурзькому праву притаманні основні складові Литовських Статутів, що підтвердили, окрім українських, і польські дослідники.

Знання О.Ф. Кістяківським українського права засвідчують матеріали його дослідницької роботи про звичаєве право Чернігівської, Подільської та інших губерній, що знайшли своє відображення в працях "Собрание и разработка материалов по обычному праву" (1876); "Обозрение работ по обычному праву за последние 5 лет 1873–1878 гг." (1878); "К вопросу о цензуре нравов у народов" (1878). Особливе враження на вченого справила знайдена видатна пам'ятка українського права періоду Гетьманщини "Права, по которым судится малороссийский народ" (1879), (перевидана 1997). Чотири роки напруженої праці вченого, який по крихтах збирав окремі частини цього документа, увінчалися успіхом. В 1879 р. ця праця з глибоким аналітичним вступом і нарисом про історію створення другого після "Руської правди" правового документа була опублікована. Завдяки О.Ф. Кістяківському сьогодні ми маємо змогу ознайомитися з першим Кодексом українського права, що є етапною подією у становленні української правової системи.

Після опублікування "Прав..." з'явилися серйозні наукові праці. Зокрема, М.Василенка "Права, по которым судится малороссийский народ", як джерело до історії державного права України XVIII ст.; А. Яківлева "український кодекс 1743 р.", "Права, по которым судится малороссийский народ"; його історія, джерела та систематичний виклад змісту; дослідження А. Катренка, Л. Лободи та ін.

Постає питання, чому "Права...", які упродовж майже 15 років розробляли кращі представники української правничої, духовної, військової та іншої еліти, залишилися проектом? Адміністрація царської Росії з багатьох причин не була зацікавлена у цього законопроект в життя. Козацька генеральна та полкова старшина Малоросії, яка більше боролася за непевне гетьманство та привілеї, як завжди мудруючи, не спромоглася рішуче провести правову реформу. А це сприяло ліквідації гетьманства в Україні та знищенню її автономії.

Не буде перебільшенням сказати, що цей документ є взірцем інтелектуальної праці для наступних представників законотворчої діяльності української нації. Це те джерело, з якого мудрий законодавець повинен черпати силу права, а наука має очиститися від усіляких ідеологічних та політичних нашарувань. Це є нашим національним здобутком, і не треба зайвого відшукувати по закордонних кутках чи копіювати якихось "родичів".

О.Ф. Кістяківський усвідомлюючи реалії життя, стверджував: правові ідеї мають бути виражені у чинному законодавстві, в разі неможливості цього, то слід давати наукове тлумачення законодавства. Оскільки, на наш погляд, право надає силу народу, а закон – державі. Ось тому закон може бути правовим виключно за умови його національного характеру.

Найбільш вдалим науковим доробком О.Ф. Кістяківського є "Элементарный учебникъ общаго уголовного права съ подробным изложением начал русскаго уголовнаго законодательства. Часть Общая". – видатна історична пам'ятка школи українського кримінального права. Ця праця витримала три видання: 1877, 1882, 1891 р. (Київ).

Ця праця присвячена дослідженню фундаментальних положень Загальної частини кримінального права, з новими підходами автора до принципових питань його розуміння. Вона є вершиною наукового доробку вченого.

Сумлінне служіння правничій науці з українським етнічним змістом у період з кінця XIX до поч. XX ст. мав неабиякий вплив як на самого вченого, так і на зміст його праці.

З 1832р. російська мова набуває статусу офіційної мови в усіх установах. Обумовлено це новою програмою народної освіти, з якою виступив міністр освіти О.С. Шишков, згідно з якою "виховання мало бути російським, всі іновірці повинні вивчати і знати російську мову, історію, закони" [13]. Магдебурзьке право скасовується у Києві в 1835 р. З поширенням у XVIII ст. російського законодавства на землі України, вік кримінальної відповідальності знижується, а кримінальний закон спрямовується на всебічних захист самодержавства та церкви, залякування визнається однією з основних цілей покарання.

Догматичність науки кримінального права не могла бути предметом критики. У той самий час викладачі навчальних закладів, вчені досліджували кримінальне законодавство зарубіжних держав, праці вчених європейських та інших країн, деякі з них стажувались в закордонних учбових закладах. Мало значення і їх національне походження зі своїм історичним, культурним та світоглядним розумінням права та закону, місця людини в суспільстві, ролі держави у її відносинах з людиною, суспільством. Все це впливало не лише на рівень наукових праць, а й обумовлювало ме-

тодологічні підходи авторів до визначення ролі російського кримінального законодавства в суспільному житті та необхідності його подальшого реформування.

Варто зазначити, що О.Ф. Кістяківський, як видатний вчений, створив підручник не як книгу з кримінального законодавства з підпорядкованим цьому предмету змістом, а надав праці глибокий правовий і моральний зміст, що визначає її як фундаментальну наукову пам'ятку кримінального права.

У підручнику на високому методологічному рівні з використанням як догматичного, так і формально-логічного методів, автор використав соціологічний, історичний та порівняльний методи, які в більшій мірі розроблені або вдосконалені ученим, досліджені складні питання стосовно права і закону. Обґрунтовується природна первинність права до закону, який має продовжуватись і розвиватись, підкорюючись закону сталості. Закону відводиться сутнісна роль бути юридичним визначенням кримінально-правових відносин.

Позитивною особливістю праці є те, що автор дає науковий аналіз позитивного нормативного матеріалу, норм, положень та інститутів Загальної частини кримінального права, з використанням історичного та порівняльного методів пізнання. Це дало можливість не лише розкрити зміст положень, інститутів та норм, що складають Загальну частину, але і інтерпретувати їх у своєму власному розумінні, керуючись принципом верховенства права в його етнічно-національному розумінні.

Його бачення основних категорій кримінального права: "кримінальний закон", "злочин", "суб'єкт" і "об'єкт" злочину, "покарання", викладене як з врахуванням догмату науки, чинного на той час законодавства та практики його застосування, так і з врахуванням історії розвитку кримінального законодавства як в руських, так і в іноземних державах, спрямоване як на ближню ("повсякденну"), так і подальшу перспективу.

Надаючи великого значення кримінальному закону, в основі якого лежить принцип nullum crime sine lege (немає злочину без вказівки на нього в законі – лат.), О.Ф. Кістяківський наголошував на верховенстві права, оскільки право передує закону, а кримінальний закон є лише форма, прояв кримінального права, як сукупність визначень (понять) цього народу, в певний період його розвитку, про праве і неправе. Законодавець лише фіксує (складає) те, що вже народилося або створюється. Виходячи з цього він стверджував, що головна функція кримінального закону – охоронна.

Відмітимо особливий підхід автора до визначення об'єкту злочину. Він пише: "об'єктом злочину може бути власно кажучи тільки людина зі всіма правами і установами, які їй як істоті суспільній створюється, тому окрім життя, здоров'я, свободи, честі, як основних об'єктів злочину створених природою, такими є також речі, тварини, установи, навіть відома будова думки". Складність цього визначення очевидна. Проте думка автора щодо визнання людини найвищою соціальною цінністю актуальна і сьогодні. О.Ф. Кістяківський приділяє увагу не лише суто кримінально-правовим питанням: кримінальна давність, помилування, але і таким питанням, які і на сьогодні є проблемними – смерть злочинця, відмова потерпілого.

О.Ф. Кістяківський у дослідженні цих питань пішов далі, зважаючи на те, що і при збігу строку давності і смерті злочинця воля потерпілого не впливає на погашення вини і покарання. Виходив він з розуміння злочину як діяння, яке завдає шкоду виключно суспільству, а тому, вважав вчений, воно суспільно-небезпечне. Отже, кримінально-правове переслідування і покарання є справою суспільства, на яку не повинна мати впливу воля потерпілого від злочину. У наведеному судженні вбачав конкуренцію між правом потерпілого від злочину на судовий захист із законодавчо визначеним абсолютним правом держави карати злочинця. У цьому підході учений бачить несправедливість, оскільки такий підхід не сприяє всебічному праву потерпілого на реалізацію своїх суб'єктивних прав, а тому він наголошує: є певні винятки, коли воля потерпілого виступає на перший план, а суспільне переслідування займає другорядне місце. Такими винятками автор визнавав злочини, що зачіпають особисті інтереси: образи, перелюби, зґвалтування, розбещення і викрадення жінки тощо, тобто злочини так званого приватного обвинувачення. Вчений сміливо говорить про правові наслідки можливі в разі відмови потерпілого: це – відмова в порушенні кримінальної справи, закриття кримінальної справи, наводяться інші аргументи. Таке розуміння потерпілого від злочину дає підстави зробити висновок про те, що вчений підійшов до розуміння потерпілого як суб'єкта кримінально-правових відносин. До числа цих суб'єктів він відносив: державу, особу, яка вчинила кримінально-правове посягання та особу, на яку таке посягання вчинено.

Визнання особи, яка зазнала кримінально-правового посягання в якості суб'єкта відносин, дає змогу на законодавчому рівні захистити людину, суспільство, державу від злочинних посягань. Тобто, "у поверненні віднятого злочином і в задоволенні того почуття, яке ми називаємо відчуттям справедливості і яке в кінці кінців є тільки виразом глибокої невідворотної необхідності задоволення потреб самозбереження". В іншому випадку держава не зможе виконати свого обов'язку – забезпечення потерпілим повного доступу до правосуддя і компенсації, заподіяної їм шкоди.

Науково обґрунтованим слід вважати підхід О.Ф. Кістяківського щодо визначення кримінально-правової природи обмеженої осудності. Він

вважав, що відношення волі суб'єкта до вчиненого ним діяння і його наслідків є третя суттєво-необхідна ознака злочину, та робить такі висновки – без вини, які б не були тяжкі наслідки – злочину немає; обмежена осудність є тільки менша ступінь винуватості і караності і як така повинна бути віднесена до вчення про зменшуючи і пом'якшуючі вину обставини. Ці положення вченого мають на сьогодні нормативне закріплення.

Цікавими для сучасних правників є підходи автора підручника щодо визначення обставин, які обумовлюють обмежену осудність (малолітство, старість, ступінь афекту). Їх згруповано у види, які узагальнено можна визначити як:

- помилка і незнання;
- вік;
- психічний розлад і душевна хвороба.

Підходи О.Ф. Кістяківського щодо визначення мінімального віку кримінальної відповідальності актуальні і сьогодні. Він виходив із того, що суб'єктом є фізична особа, людина. А тому кримінальна відповідальність, виходячи із циклічності (7, 14, 21 рік) фізіологічного (фізичного і психічного) розвитку людини, може наступати з 14-річного віку. З 7 до 10 років, від 10 до 14 років – це кримінально-неосудний вік. Важливість цих суджень ученого полягає в тому, що російське кримінальне законодавство не закріплювало на той час чітко визначеного вікового цензу кримінальної відповідальності, передбачаючи різні правові, виховні та інші наслідки для таких осіб, з врахуванням також характер посягання.

Тут варто відмітити особливий підхід О.Ф. Кістяківського щодо неможливості застосування смертної кари до осіб у віці 14-21 р., з урахуванням того, що російське законодавство не виключало застосування цього виду покарання до вказаних осіб.

Питання відповідальності юридичних осіб за вчинення кримінально-правових посягань, доктрина російського кримінального права вирішувала однозначно – юридична особа таким суб'єктом бути не може, оскільки суб'єктом злочинного діяння може бути лише фізична особа.

Своє ставлення до цього питання О.Ф. Кістяківський сформулював так: положення про кримінальну відповідальність юридичних осіб, як загальне правило, можливо вважати загальноприйнятим.

Особливу наукову цінність уявляє підхід науковця до споконвічної проблеми визначення діяння злочином, його соціальних, правових та юридичних ознак, які характеризують його в різноманітних аспектах. О.Ф. Кістяківський ці питання розглядає в наступній послідовності: поняття, класифікація, суб'єкт та об'єкт злочину, вольові ознаки суб'єкта злочину як до самого діяння так і до його наслідків, а також стан неосудності, похідної від причин, що лежать поза людиною, а також ті, що лежать в самій людині та впливають на осудність або знищують її.

О.Ф. Кістяківський злочином вважав "порушення закону встановленого для захисту безпеки і благополуччя громадян, порушення юридично осудне, вчинене за допомогою зовнішнього, позитивного або негативного діяння, яке за характером своїм складається або із насильства, або обману, або необережності". А тому вважав, що їх слід класифікувати, виходячи з внутрішньої важливості злочину, тобто по важливості порушених прав, по злочинному налаштуванню злої волі виконавця, по величині заподіяної шкоди, а також по величині покарання. Зважаючи на це, злочини поділяються на власне злочини, проступки і поліцейські порушення. Із цього слідує, що така або подібна класифікація посягань породжує для винної особи різні правові наслідки.

Розглядаючи законодавчі та доктринальні положення щодо дії та її наслідків, О.Ф. Кістяківський формулює надзвичайно сміливі, але науково обґрунтовані підходи щодо кримінально-правового значення стадій умисного злочину. Він вважав недоцільним карати за готування до злочину, оскільки, на його думку, в таких випадках відсутня шкода, і така безкарність може слугувати стимулом для припинення подальшої злочинної діяльності. Вчений доводив: замах з негодним засобами, вибраними випадково, повинно каратись в меншому розмірі порівняно зі звичним замахом. Діяння, від якого виникає випадкове правопорушення, повинно бути не заборонено законом і, власне, як в кримінальному, так і в поліцейському відношенні має бути невинуватим.

Підтримуючи гуманістичні ідеї в кримінальному праві, О.Ф. Кістяківський, стверджував: "первинне місце в кримінальному праві безумовно належить покаранню. У ньому виражається душа, ідея кримінального права, оскільки за його думкою покарання: "ті міри, які за вироком суду застосовуються проти злочинця і які завдають йому страждання і відбирають у нього різні види благ і прав, що йому належать", тобто це реакція з боку суспільства, інтереси якого порушені злочинцем. А тому покарання, робить висновок вчений, установа громадська.

О.Ф. Кістяківський вважав, що життя засудженого є також об'єктом злочину, за вбивство вбивці слід карати, але покарання має бути більш м'яким, а природні права людини завжди повинні мати кримінально-правову охорону, в тому числі й тоді, коли вони належать злочинцеві, а от зла воля сама по собі не карається.

До покарання у Олександра Федоровича були свої "вимоги" (якості): воно має бути персоніфікованим; однаково рівним для всіх класів суспільства; впливовим, неподільним і забезпечувальним, а також воно мало передбачати для потерпілої особи обов'язкову сплату винним заподіяної злочи-

ном шкоди шляхом компенсації, сплати та інших видів усунення заподіяних збитків.

О.Ф. Кістяківський і понині є носієм гуманізації кримінального права, яскравим прихильником пізнання кримінального права з використанням історичного, соціологічного, догматичного та порівняльно-правового методів, що позитивно впливає на відродження української національної науки кримінального права, характеризується закономірністю поступового руху шляхом розвитку і досконалості, простираючись на глибину століть і уявляє собою єдиний процес пізнання минулого і сьогодення, а також майбутнього. Цим самим учений науково обґрунтував та практично показав необхідність внесення до науки кримінального права методів соціологічного пізнання та започаткував і науково довів соціальну обумовленість кримінально-правових норм.

На думку О.Ф. Кістяківського, кримінальне право того часу було незакінченою роботою багатьох віків і багатьох поколінь. Процес його розвитку і видозмінення не довільний. Він обумовлений розвитком самого суспільства, переходом від однієї формації до іншої, а тому свою працю назвав "Елементарним підручником...".

О.Ф. Кістяківський в підручнику здійснив глибокий науковий аналіз таких основоположних категорій кримінального права, як "кримінальний закон", "злочин", "об'єкт злочинного посягання", "покарання" тощо. За допомогою догматичного, історичного, порівняльного, соціологічного та інших методів пізнання кримінального права, він зумів зблизити класичні, історичні та соціологічний напрямки в науці кримінального права того часу. В основу такого наукового синтезу вчений поклав ідею верховенства права, згідно з якою людина визнається домінуючою соціальною цінністю, на охорону та захист якої, а також суспільства і держави має бути спрямоване кримінальне право та законодавство.

Відмінність в розумінні кримінального права та кримінального закону за М.С. Таганцевим і О.Ф. Кістяківським полягає в наступному. М.С. Таганцев писав: "Дополнять наказанія, согласно ст.59 Ул.о Нак., является, конечно, только вознагражденія вреда, причиненного престумнимъ деяннемъ, т.е. деяніемъ, запрещеннымъ закономъ подъ страхомъ наказанія; только лицо понесшее вредъ отъ деянія сего рода, можетъ, по ст.6 Уст.угол.суд., явиться, въ случа своевременного предъявленія иска, гражданскимъ истцомъ въ процесс уголовном; требовонія же вознагражденія по ст.684, въ общемъ правиле, подлежит исключительно веденію суда гражданского".

Цікавою є думка М.С. Таганцева щодо випадків коли винувата особа хоча і не підлягає по закону кримінальній відповідальності, але його дії породжують право на винагороду.

Що стосується шкоди моральної, то вона, на думку автора, може бути відшкодована тільки покаранням, "въ какой бы форм оно не проявилось" [14].

На наш погляд, на погляди М.С. Таганцева мала вплив доктрина "офіційної народності", що будувалася на жорстких ідеологічних засадах, нормативною основою яких були Статути про цензуру 1804, 1826, 1828 рр., якими заборонялось видання книжок, які не відповідали наступним постулатам: самодержавство, православ'я, народність та догмат церкви.

Видатна спадщина О.Ф. Кістяківського дала поштовх науковим пошукам українських вчених, які продовжують втілювати в життя правові ідеї вченого, національного фундатора концепції кримінально-правової охорони людини, її благ, прав і свобод, законних інтересів, суспільства і держави.

О.В. Нагорнюк (Харитонова) (2004) дослідила наукову спадщину О.Ф. Кістяківського, та слушно відмітила "масштабність, глибину та ретельність розв'язання ним великого кола кримінально-правових питань", та все ж зазначила: "деякі питання аналізу кримінально-правової спадщини О.Ф. Кістяківського містяться в роботах окремих вчених-правознавців, однак всебічно наукова спадщина вченого з питань кримінального права до цих пір не вивчалася" [15].

Великої наукової ваги слід визнати працю потужного наукового колективу Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, яким за загальною редакцією академіка Ю.С.Шемшученка видано в 10-ти томах "Антологію української юридичної думки" (2002–2005). Ця праця заслуговує на повагу і шану насамперед тому, що в ній сучасно прозвучали як імена, так і праці фундаторів української правничої думки, особливо тих, хто робив славу Україні, Київській самобутній школі права.

Для ілюстрацій розвитку кримінально-правових ідей в Україні з кінця XVIII до поч. XX ст. у томі сьомому зібрано матеріали, що характеризують науковий здобуток О.Ф. Кістяківського, О.М. Богдановського, Л.Є.Володимирова, Л.С. Білогриць-Котляревського та інших. Переважна більшість авторів, це українці за походженням та світоглядом, випускники або викладачі Київського Університету Св. Володимира [16]. Авторам Антології вдалося скомпонувати та подати матеріал, зберігши ті пріоритети та методологічні підходи, що були характерною ознакою їх авторів.

Фахівців, шанувальників кримінального права та кримінального процесу, зрозуміло, зацікавить том третій "Історія держави і права України: козацька–гетьманська доба", особливо праця О.Ф. Кістяківського "Очерк о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: "Права, по которым судится малороссийский народ" [17]. Своїм другим народженням Прав… слід завдячити О.Ф. Кістяківському, який в результаті збирання і

вивчення традицій та звичаєвого права в більший мірі кримінально-правового характеру зібрав фрагменти Прав…, систематизував та опублікував їх з ґрунтовним коментарем [18].

У радянську добу в Київському Університеті працювали визначні правники-криміналісти С.І. Тихенко, Я.М. Брайнін, В.І. Василенко, П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та інші.

П.С. Матишевський, автор підручника "Кримінальне право України. Загальна частина" (2001), в основу якого покладено Кримінальний кодекс України 2001 р., більше 50-ти років присвятив педагогічній, науковій та організаційній роботі на юридичному факультеті Київського Університету. Вчений стверджував: норми кримінального права мають свою специфіку, властиву лише їм. Вони за своїм призначенням покликані охороняти особисті блага людини, матеріальні, духовні та інтелектуальні цінності… Кримінальна відповідальність є наслідком виникнення охоронних кримінально-правових відносин, які виникають у зв'язку з юридичним фактом та існують між суб'єктами цих відносин, яким притаманні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. При цьому кримінальні правовідносини виникають та існують незалежно від того, чи відома органам державної влади особа, яка вчинила кримінально-правове посягання, оскільки розумів, соціальні цінності (суб'єкти та їх блага), на які посягає конкретна злочинна дія або бездіяльність, постійно знаходяться під кримінально-правовою охороною [19].

П.С. Матишевського за своїм світоглядом слід віднести до числа кращих представників Київської школи права. Він, як і його попередники К.А. Неволін, М.Д. Іванишев, і, особливо, О.Ф. Кістяківський, сприяв розвитку слов'янського права, його важливої складової – кримінального права, всебічно усвідомлюючи його значення і місце в правовій системі суспільства тієї чи іншої епохи, часу тощо.

Розуміючи і пропагуючи кримінальне право як результат життєдіяльності народів, націй, всього соціуму зазначав: "Правознавство радянського періоду мало виключно "державоцентриську" орієнтацію, ставлячи на перше місце не особисті блага людини (життя, здоров'я, честь і гідність), її права і свободи, не потреби громадянського суспільства, а інтереси держави як такої" [20]. Такий світогляд провідного вченого було закладено в дослідження проблеми співвідношення норм національного кримінального права та норм міжнародного кримінального права, вперше у навчальній літературі України проведеної П.С. Матишевським і П.В. Кобзаренком.

Керуючись науковими поглядами О.Ф. Кістяківського щодо правового змісту об'єкту злочину, П.С. Матишевський разом з Є.В. Фесенком дослідили концепцію пріоритету загальнолюдських цінностей відносно інших соціальних цінностей. Результати дослідження стали основою наукового підходу до визначення об'єкта злочину. Під ним науковці розуміли конкретні людські, громадські та державні цінності, права і свободи [21].

Найбільш послідовно і плідно над проблемою кримінально-правової охорони людини, її благ, прав, свобод і законних інтересів працює Є.В. Фесенко. Є.В. Фесенко – представник Київської школи кримінального права, усіляко сприйняв ідеї О.Ф. Кістяківського, підтримав наукові позиції П.С. Матишевського, С.Б. Гавриша, інших науковців, створив свою науково обґрунтовану концепцію не лише щодо поняття об'єкта злочину, а й нову наукову концепцію кримінально-правової охорони людини, її цінностей, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти або спричинити шкоду [22].

С.Б. Гавриш у своїх працях та на дисертаційному рівні, взявши за основу підхід О.Ф. Кістяківського до визначення об'єкта злочину, під яким О.Ф. Кістяківський вбачав "лише людину з усіма правами та установами, котрі нею як істотою суспільною створюються", піддав всебічній та обґрунтованій науковій критиці тих радянських криміналістів, які під об'єктом злочину розуміли виключно "суспільні відносини", які на думку С.Б. Гавриша "є всього лише певною формою наукової абстракції", оскільки кримінальне право охороняє не якусь форму їх вияву, ті або інші зв'язки між суб'єктами відносин, а блага, цінності тощо. На підставі проведених досліджень цієї проблематики С.Б. Гавриш дійшов висновку: об'єктом злочину слід визнати не абстрактні суспільні відносини, а конкретні блага, що охороняються законом [23-24].

Подібної наукової позиції притримуються провідні українські науковці В.П. Ємельянов, П.П. Андрушко та ін. [25-26].

П.А. Фріс, досліджуючи проблеми кримінально-правової політики української держави в своєму докторський дисертації, звернувся до підручника… О.Ф.Кістяківського. Визначаючи Олександра Федоровича "поміркованим лібералом", П.А. Фріс досить спірно визначив його спробу "поєднати західно-європейські традиції у галузі кримінально-правової політики з українським правом". Більш того, його думка про те, що О.Ф. Кістяківський вважав, що "в умовах царської Росії створення національного по суті, Європейського за змістом кримінального права – неможливо", [27] суперечить не лише букві, а особливо духу всієї сукупності праць О.Ф. Кістяківського, які характеризують істинно національний світогляд вченого.

Вагомим міждисциплінарним правовим дослідженням проблеми охорони прав та законних інтересів потерпілих від злочинів стала праця потужного авторського колективу Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (м. Харків).

У цій праці висвітлені погляди всесвітньо відомих авторів Г. Беккаріа, А. Фейербаха, Е. Феррі, Ф. Ліста, М.С. Таганцева, а також радянських, російських та українських учених, що досліджували проблему кримінально-правової охорони потерпілого від злочину. Проте, в цій важливій і своєчасній праці, по-перше, про О.Ф. Кістяківського немає навіть згадки; по-друге, наукові підходи та переважна більшість наведених аргументів є здобутком російських науковців [28].

Проблемам формування і становлення Київської школи кримінального права періоду 1834-1960 рр. присвячена праця доцента кафедри кримінального права та кримінології Київського Університету к.ю.н. П.С. Берзіна [29].

У контексті наукової концепції О.Ф. Кістяківського про пріоритет загально людських цінностей 28 березня 2003 р. юридичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка, разом з Інститутом держави і права імені В.М. Корецького провели "круглий стіл" з нагоди 170-ї річниці від дня народження О.Ф. Кістяківського. 29.03.03 відбувся виїзд на батьківщину О.Ф. Кістяківського в Менський район Чернігівської області та зустріч із громад кістю села Городище – в якому народився видатний вчений.

Наприкінці березня 2008 р. громадськість Чернігівщини та м. Києва відзначила 175-річчя з дня народження О.Ф. Кістяківського, найвідомішого науковця, родоначальника діяльності всесвітньо відомих учених Кістяківських (Сільські вісті – 18.04.08).

На кафедрі кримінального права та кримінології досліджується проблема кримінально-правової охорони потерпілого, жертви, постраждалого. В основу цієї проблематики покладені історико-правові, соціологічні та інші методи, розроблені О.Ф. Кістяківським, спрямованих на вироблення підходів, методів та способів наукового дослідження охорони та захисту вказаних осіб від кримінально-правових посягань [30].

Кримінальне право за своєю юридичною природою, яку в більшій мірі визначає і формулює в кримінально-правових нормах державна влада є найбільш мінливим. В ньому віддзеркалюються соціальні, політичні, економічні, особливо владні перипетії суспільного життя.

Є всі підстави стверджувати, що новаторський в той час підхід О.Ф. Кістяківського щодо визначення людини як найбільшої соціальної цінності, на яку вчинюються злочинні посягання, на правовому та державному рівні знайшов закріплення вперше в історії України на конституційному рівні: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю… Держава відповідає перед людиною…" (ст. 3), із наступними кореспондуючими положеннями: "Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України" (ст. 19). Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю таких органів або їх посадових і службових осіб (ст. 56). Для захисту благ, прав, свобод та законних інтересів Конституція гарантує кожному право на звернення до суду (ст. 55), або будь-яким не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55).

Ці конституційні положення є поштовхом до досліджень, та вироблення наукових обґрунтувань щодо удосконалення чинного кримінального законодавства України, з урахуванням історичних національних аспектів. Започатковано дослідження нової і незвичної для науки радянського кримінального права теми "Потерпілий від злочину" в контексті матеріального кримінального права. Цій проблемі присвячені дисертаційні дослідження М.В. Сенаторовова, Т.І. Присяжнюк, О.В. Перепаді, Ж.В. Мандриченко, А.М. Ященка [31-32].

Так, зокрема, в Київському Університеті захищено кандидатську дисертацію А.М. Ященка "Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання" (2006); Перепадя О.В. "Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльний аналіз законодавства України та ФРН (Інститут держави і права ім. В.М. Корецького – 2003); Мандриченко Ж.В. "Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим" (Одеська юридична академія – 2007)

А.В. Наумов, провідний російський професор кримінального права, розкриваючи зміст методів в кримінальному праві, зокрема – історико-правового, до числа видатних представників цієї науки часів Російської імперії відніс М.С. Таганцева, І.Я. Фойницького, В.Д. Спасовича, Л.С. Белогриц-Котляревського, О.Ф. Кістяківського, Г.Е. Колоколова, В.В. Єсипова, А.В. Лохвицького, Н.А. Неклюдова, Н.Д. Сергієвського, М.П. Чубинського та інших. Дослідивши їх праці, російський науковець стверджує, що об'єктом злочину є правові блага, життєві інтереси тощо, сміливо визначив хибною концепцію визначення суспільних відносин об'єктом злочину [33–34]. Подібну наукову позицію займає відомий російський вчений Г.П. Новосьолов [35].

Під впливом гуманістичних ідей класичної школи кримінального права, М.І. Хавронюк, звернувши увагу на статистичні дані за 2002 рік, в якому від злочинів потерпіли 147462 особи, слушно зазначив: "…кримінальний закон слід застосовувати, головним чином, з метою повного відшкодування

шкоди потерпілому і розв'язання конфлікту (відновлення миру) між потерпілим і особою, яка вчинила злочин" [36].

Державотворення, а разом і законотворення в Україні мають свою природу, на жаль, далеку від бажаного. Соціальні, політичні, економічні, правові катаклізми не лише гальмують конституційно визначену ідею "розвитку і зміцненню демократичної, соціальної і правової держави", а й створюють небезпеку самого існування суверенної України.

З урахуванням розглянутої проблематики слід зазначити: в правознавстві, на відміну від перших років незалежності, вивчення, узагальнення та використання досвіду розбудови України акцент зміщено. Замість національного досвіду, набутого українським народом, його інтелектуальними представниками, як панацея від усіх проблем, наголос робиться на досвід інших країн світу без належного осмислення та визначення його переваг.

Сучасна українська наука кримінального права, керуючись принципом верховенства права, покликана інтегрувати усі наукові методи дослідження і пізнання з метою адаптації правової системи та чинного кримінального законодавства України до кращих стандартів європейського та світового права, з урахуванням численних та вагомих національних надбань.

1. Повість врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком). – К.; "Рад. письменник", 1990. – 558 с. 2. Див.: Антологія української юридичної думки. Том 3. – К., 2003. – 584 с. 3. Див., наприклад: Лащенко Р.М. Лекції по історії українського права. К.: Вид-во Україна. – 1998. – 254 с. 4. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І.Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2000. – 160 с. 5. Энциклопедия уголовного права. Т. 2. Уголовный закон. – Изд. проф. Малинина, СПб., 2005. – 846 с. 6. Див. Наумов А.В.Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т.1. Общая часть. А.В. Наумов. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Востерес, Клувер, 2007. – С. 145. 7. Див. Полное собраніе починений К.А. Неволила: У 2 т. – Санкт-Петербург, 1857. 8. Спекторский Е.В. Христианство и правовая культура. / Антологія української правової думки. – В 6 Т. Т. 1. – К., 2002. – С. 516-540. 9. Спекторский Е.В. Христианство и культура. – Прага, 1925. – С. 203-235. 10. Зюбанов Ю.А. Христианския основы Уголовного кодекса Российской Федерации: Сравнительный анализ норм КК РФ и Священого Писания. – М.: Проспект, 2007. – 416 с. 11. Тасаков С.В. Нравственные основы уголовного права о преступлениях против личности. – СПб.: Издат. Р.А. Сканова "юрид. центр Пресс", 2008. – 318 с. 12. Кримінальне право України: Загальна частина : Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М.Кривоченко та ін.; За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація.-3-е вид. перераб. і доповн. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – с. 468-469. 13. Василенко М.П. Кременецький ліцей і Університет Св. Володимира // Записки… – 1923. – Т. 1. – С. 183-185. 14. Таганцев Н.С. Лекции по Русскому уголовному праву. Часть Общая. Выпуск III. – С. Петербург, 1890. – С. 985, 989. 15. Нагорнюк О.В. Питання Загальної частини кримінального права в працях О.Ф. Кістяківського // Автореф. дис… канд. юрид. наук. – Х., 2004. – 20 с. 16. Див. Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834-1960 рр.) : Історико-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2008. – 436 с. 17. Антологія … Т.3. – С. 29-57. 18. Див. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Наукове видання, Упорядн. та автор нарису К.А. Вислобоков / Відповід. редактор академік НАН України Ю.С. Шемшученко. – К., 1997. – 547 с. 19. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. – К., 2001. – С. 82–103. 20. Вказ. праця. – С. 23. 21. Вказ. праця. – С. 25. 22. Фесенко Є.В. злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. – К.: Атака, 2004. – 280с. 23. Гаврик С.Б. Уголовно-правовая охорона природной среды // Проблемы теории и развития законодательства. – Х., 1994. – С. 25-66. 24. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. – К., 2002. – С. 19-63. 25. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. – СПб.: Изд. "Юрид. центр Пресс", 2002. – С. 170-171. 26. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика. Навч. Посібник. – К.: "Юрисконсульт", 2006. – 342 с. 27. Фріс П.А. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: атака, 2005. – С. 102-203. 28. Потерпілий від злочину (междисциплінарне правове дослідження) / Кол. авторів. За заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – Х.: Вид-во Кроссроуд, 2008. – 364 с. 29. Берзін П.С. Київська школа кримінального права /1834-1960рр./: історико-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2008. – 436 с. 30. Дзюба В.Т. Концептуальні засади кримінально-правової охорони потерпілого, жертви, постраждалого / Альманах кримінального права: Зб. статей. Вип. 1. – К., 2008. – С.191 – 217. 31. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві. Монографія / За наук. ред. В.І. Борисова. – Х.: Право, 2006. – 2008 с. 32. Присяжнюк Т.І. Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту: Монографія. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 33. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекцій. – М.: Изд. БЕК, 1996. – С. 35-36. 34. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекцій: в 3т. Т. І. Общая часть / А.В. Наумов. – 4-е узд., перераб. и доп. – М.: Востерес Клувер, 2007. – 736 с. 35. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – М.: Издат. НОРМА, 2001. – С. 24-64. 36. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини кримінального кодексу України. – К.: Істина, 2004. – С. 6.

В.О. Глушков,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології,
заслужений юрист України

АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

Комплекс різних думок щодо шляху розвитку України історично розташовувався між її віднесенням до Росії на Схід, з його азіатським способом виробництва, традиціоналізмом і тотальною державою або на Захід – з його ринковим способом господарювання, раціоналізмом, розвитком науки, відкритим суспільством і рухом у напрямі дотримання прав людини. Втілення в життя цих моделей розвитку в умовах Росії призводило до суперечливого синтезу. Наприклад, за часів Петра Великого Російська імперія зробила найсуттєвіший за свою історію крок до європейської системи, а центром тяжіння такого напрямку завжди була Малоросія. Проте, при цьому в країні посилилися й елементи східного типу цивілізації. Відбулося подальше одержавлення суспільного життя, державний апарат і бюрократія підім'яли під себе всі соціальні групи, перекривши шляхи для формування зачатків громадянського суспільства західного зразка. В економіці державний сектор став превалюючим і в той же час головною перешкодою для формування ринкових відносин у промисловості. Знаходження Малоросії в складі Польсько-литовської держави поставило її на грань політичної, соціально-економічної та демографічної катастрофи, що призвело до ряду повстань, визвольної війни і приєднання до Московської держави. Перебування України у складі Російської держави призвів до її розвитку, але ж з теми ж проблемами, що притаманні теллурократичній державі.

Неухильне зростання російської держави, її географічне розширення, зростання політичного значення, геополітичні проблеми, що стояли перед нею, вимагали відповідного ідеологічного забезпечення, що базувалося на різних політичних переконаннях, серед яких геополітичні чинники посідали одне з провідних місць. Саме соборна об'єднувальна політика Московської держави обумовила підйом значення геополітичних чинників, а також необхідність її ідеологічного забезпечення розвитку євразійського великого геополітичного простору.

Однією з політичних течій, що обґрунтовують особливості розвитку російської держави і суспільства в XIX столітті, є панславізм, що базується на ідеї єдності слов'янських народів. **Панславізм – політичний напрям у слов'янських країнах, в основі якого закладено ідею єдності всіх слов'янських народів на основі створення їх союзу для вирішення спільнослов'янських проблем на міжнародному рівні.** Слов'янофільство є значною суспільно-політичною течією в руському житті кінця дев'ятнадцятого століття, яке отримало новий стимул для розвитку наприкінці двадцятого і початку двадцять першого століття, ідейним наслідком перших основоположників слов'янофільства. У літературі немає єдиного підходу до оцінки цього руху як в цілому, так щодо його змісту, а також окремих напрямів. Особливої уваги заслуговує аналіз суспільно-політичних та державно-правових думок слов'янофілів, які є базисними в у вивченні соціально-політичної природи їх вчення.

Це вчення в своєму розвитку пройшло декілька етапів – від зльоту до його повного забуття і потім повторного неодноразового відродження. Слов'янофільство – цілісний світогляд, який виник в умовах розпаду кріпосної системи і в основі якого лежала незадоволеність соціально-політичною дійсністю Миколаївської Росії. У слов'янофільському русі умовно можна виділити три основні етапи. **Перший етап** пов'язаний з утворенням російської держави, зародженням панслов'янської ідеології і охоплює період від XV ст. до поч. XIX ст. **Другий етап** – від початку XIX ст. до поч. XX ст. – період відродження панслов'янської ідеології (до зародження євразійства і створення держави, заснованої на ідеологічній класовій основі). **Третій етап** – це період повторного відродження панслов'янської ідеології з кінця XX ст. (від розвалу Радянського Союзу по сьогоднішній день в умовах перемоги атлантизму у формі мондіалізму). Ці періоди нами виділені умовно, бо в кожному з них закладені етапи як підйому, так і згасання панслов'янської ідеології.

Перший етап у літературі пов'язується з фактом одержання Великим московським князем Іваном III згоди від Папи римського Павла II на одруження з дочкою брата візантійського імператора Костянтина Хоми Палеолога, який в свою чергу роз-

© Глушков В.О., 2009

раховував, що такий міжнародний юридичний факт сприятиме приєднанню Москви до Флорентійської унії. Проте шлюб відіграв свою особливу історично значущу політико-правову роль в піднесенні монархічної влади в Москві. Завдяки йому Великий князь фактично став наступником візантійського імператора, главою православного світу, був узаконений титул царя всієї Русі. Змінилася державна символіка руської держави – з'явився двоглавий орел, що був до цього візантійським гербом, якій уособлював єдність духовного та світського життя. Соборна політика Московської держави сприяла перетворення Москви на спадкоємця Константинополя (Другого Риму). Москва була проголошена Третім Римом – останнім і вічним царством всього православного світу. Теоретичне обґрунтовування панправославного месіанства належить ігумену Єлеазарові монастиря Пскова Філофею, якому належить твердження, що "два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати". Філофей писав, що раніше існувало два світові християнські центри: спочатку Стародавній Рим, який занепав, зважаючи на відхід від "істинного християнства", потім – Візантія. Але візантійські правителі, бажаючи спасти свою державу від завоювання османською імперією, теж зрадили християнству, пішовши в 1439 р. на унію з католицькою церквою. Наслідком цього, за Філофеєм, було падіння Візантії, завойованої турками. Москва ж, яка не визнала Флорентійської унії, стала світовим християнським центром, політичне панування Москви є результатом її релігійної непохитності. В посланні псковському дяку Мисюрю Мунехину Філофей писав, що "Вся христианския государства приидоша в конец и снидошася во едино царство нашого государя, по пророческим книгам, то есть росеское царство: два убо Рима падроша, а третий стоит, а четвертому небіти. Христианские царства потопишася от неверніх, токмо нашего государя цірство благодатью Христовой стоит" [1].

У посланнях Філофея можна виділити два основні напрями. Перше – пов'язане з геополітичним чинником і полягає в обґрунтуванні панправославного значення Російської держави. Другий напрям – духовний – пропагує ідею богообраності Русі, негативного відношення до всього іноземного, релігійної нетерпимості, непорушності існуючих порядків. Значення цього періоду полягає в тому, що в результаті об'єднаної політики під егідою Русі сформувався великий євразійський геополітичний простір, якій об'єднав слов'янські та тюркські народи під імперським началом Росії, при превалюванні православної релігії і єдиної ідеології. Це було створення держави, яка в цілому відповідала ідеї та ознакам ідеократичності.

Другий період (в який слов'янофільство отримало найбільший розвиток і положенням якого присвячена ця робота) зазвичай, пов'язують з початком звільнення в XIX ст. православних народів (сербів, болгарів, греків, румунів) від Османської імперії. Реакцією на цей рух в Росії було поширення месіанської панправославної ідеї, безпосередньо пов'язаної із зовнішньою політикою Росії, спрямованої на підтримку і звільнення православних народів на Балканах та характеризується як найбільшим розквітом ідеологічного обґрунтування панслов'янської ідеології.

Фактично цей період почався в сорокових роках XIX ст. Мотивом його виникнення виявилася Велика Французька революція і Вітчизняна війна 1812 р., які сприяли оформленню двох протилежних напрямів в російській політичній думці, тісно і безпосередньо пов'язаних з геополітичними інтересами Росії – західництва і слов'янофільства. Основним питанням, що розділяло і західників і у слов'янофілів, була проблема російської ідентичності і шляхів подальшого розвитку країни.

Групу західників переважно представляли петербуржці, серед яких можна, зокрема, виділити таких представників, як О.І. Герцен, К.Д. Кавелін, Н.В. Станкевіч, Н.П. Огарьов, П.В. Анєнков, В.Г. Бєлінський, І.С. Тургенєв, П.Я. Чаадаєв, а також кияни, зокрема, М.П. Драгоманов, М.І. Костомаров, Т.Г. Шевченко, П.О. Кулиш, Н.І. Гулак, В.М. Белозерський, А.В. Маркович, Д.П. Пильчиков, Н.И.Савич.

Основні положення ідеології західників зводилися до наступного:

- розвиток Росії повинен відбуватися в руслі загальнолюдської цивілізації, на чолі якої знаходиться Західна Європа, яка запроваджувала якнайповніше у своєму русі ідеї прогресу і свободи людини;
- російська історія, на відміну від історії Західної Європи, – це історія постійного подолання відсталості (такий підхід фактично був започаткований ще Петром I, який розглядав Росію як представника загальнолюдського цивілізаційного процесу, європейську державу);
- Росії необхідно позбавитися, зокрема, азіатчини, у тому числі й від первісності;
- приділення незначної уваги релігійним питанням.

Другий напрямок – слов'янофіли. Це патріотичний рух, представниками якого були в основному москвичі, серед яких, зокрема, виділялися, – О.С. Хомяков, брати Кірєєвські, брати Аксакови, Ю.Ф. Самарін. На відміну від західників, слов'янофіли наполягали:

- на відсутності єдиного загальнолюдського розвитку і вважали, що кожний народ – самобутній сам по собі. Тому вони негативно ставилися до перетворень Петра I, що завдали, на їх думку, суттєвої шкоди російській самобутності;
- російський шлях є особливим шляхом розвитку, який визначається колективістським началом, громадським характером, артільністю ремісників, а також православ'ям;
- неприйняття Європи стало основою об'єднання, яке згодом перетворилося в націона-

лізм. Великий філософ В.С. Соловйов помітив це перетворення патріотизму слов'янофілів в мракобісся і безідейний націоналізм, небезпечні для розвитку російського суспільства, внаслідок чого відійшов від слов'янофільства [2] ;

- на думку слов'янофілів, Росія покликана оздоровити Західну Європу духом православ'я і російських суспільних ідеалів, а також допомогти Європі у вирішенні її внутрішніх і зовнішніх політичних проблем відповідно до християнських принципів;
- слов'янофіли вважали, що життя в Росії будується по "правді внутрішній", тоді як у європейців – "по правді зовнішній", тобто по нормах писаного права.

Ставлення до Заходу не у всіх слов'янофілів було однаковими і за часом, і за змістом. Якщо К. Аксаков однаковою мірою ненавидів Захід і любив Росію, бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм і протестантизм), схильність до театральних ефектів, "слабкість" [3], то І.В. Кірєєвський [4] і А.С.Хом'яков [5] указували на вади західної цивілізації, визнаючи в той же час її позитивні сторони. Тому вважали за доцільне синтезувати найцінніші елементи західного і російського духу.

Якщо в сорокові роки слов'янофільство не особливо відрізнялося від західництва за основними ідеологічними положеннями, то після реформи воно відійшло від ряду своїх до цього принципових поглядів, розглядаючи західноєвропейський шлях як негативний, а середньовічний період розвитку Російської держави – як ідеальний. Зрештою, відмова від прогресивних перетворень в російському суспільстві призвела в подальшому слов'янофілів або в табір націоналізму або до розчинення їх в середовищі лібералів.

Дискусії щодо визначення місця Росії неодноразово загострювалися впродовж її історії – спочатку в післяреформенний період між народниками і марксистами, зміновіхівцями і євразійцями в кінці XX ст. між західниками і антизахідниками. Фактично цей процес не припиняється і до цього дня, в цілому зводячись до двох категорій – західників і антизахідників. Сьогодні – це суперечка між мондіалістами та антимондіалістами (тобто тими ж західниками і антизахідниками), яка зводиться в цілому до тих же питань, які розрізняли між собою два підходи до розвитку Росії, повторюючи в тій або іншій формі вже висловлене в колишніх теоретичних положеннях.

Аналіз переконань слов'янофілів показує, що їх базовою відправною точкою був патріархальний устрій при недостатньому приділенні уваги соціальним і економічним питанням розвитку Росії, захоплення відірваними від життя ідеями. У той же час на відміну від них, західники недостатньо уваги надавали національно-державним особливостями народів Росії. Об'єднуючим обидві сторони моментом було негативне ставлення до кріпацтва, російської поліцейської і бюрократичної держави. Про суперечку західників і слов'янофілів О.І. Герцен говорив, що вони були супротивниками, але дуже дивними, через те, що це була одна любов, але не однакова, як Янус або двоглавий орел, вони дивилися в різні боки, тоді як серце билося одне [6].

Обидві сторони того періоду – західники і антизахідники – мали серйозного супротивника у вигляді так званих державників, які в своїй політичній діяльності перш за все враховували геополітичні інтереси Росії. Серед таких політичних діячів того часу особливе місце займає діяльність російського дипломата О.М. Горчакова, який був за своїми поглядами прихильником органічного взаємозв'язку між Росією і Європою, російською і європейськими культурами, а також – встановлення добросусідських відносин між Росією і Туреччиною, надаючи перевагу відносинам з Туреччиною над відносинами із балканськими слов'янами [7].

Слов'янофільство як світогляд відрізняється за своїм змістом від євразійства, представники якого мали іншу відправну теоретичну точку зору, самостійну наукову доктрину. Якщо слов'янофіли бачили головне джерело розвитку Росії в самобутніх якостях російського народу, то євразійці – в особливостях її "місця розвитку", тобто, підкреслюючи тим самим самобутність першооснови, Росія розглядалася ними як євразійська, а не суто слов'янська країна, в якій існує синтез слов'янських і тюркських народів, як самостійний євразійський суперетнос (8).

Особливим напрямом в західництві були теоретичні погляди філософа першої половини XX сторіччя Г.П. Федотова, який вважав, що специфічність розвитку Росії обумовлюється двома чинниками. Перший, – як наслідок загибелі Київської Русі. Другим чинником, що визначив специфічність його поглядів, був той, що, будучи по суті європеїстом, він був прихильником еллінізму, грецької традиції, а не латинства [9].

Виникнення руху панславізму пов'язується, як правило, з визвольною боротьбою в кінці XVIII – поч. XIX в. південних слов'ян Чехії, Хорватії, Сербії і Чорногорії, що були поневоленими Туреччиною і Австро-Угорщиною. Серед ідеологів панславізму були такі представники, як відомий діяч чеського національного руху і учений Павло Шафарик (1795–1861), один із засновників слов'янознавства чех Йозеф Добровський (1753–1829), що був супротивником габсбурзької політики германізації слов'ян.

Особливим своєрідним напрямом панславізму був "іллиризм", основи якого були закладені такими хорватськими політичними діячами, як поет Людевіт Гай (1809–1872), історик Іван Кукулевич-Сакцинський (1816–1889). Вони обґрунтовували доцільність створення Великої Іллірії, яка б включала до свого складу перш за все південнослов'янські території. Її населення, із їхньої точки зору, походить від стародавніх іллірійців, жителів Іллірії, що

історично є єдиним слов'янським народом. В політичній площині вони виступали за автономію Хорватії. У зв'язку з перемогою контрреволюції в 1849 р. в Габсбурзькій імперії іллірійство як самостійний напрям в політиці припинило існування [10].

У цьому плані також викликає інтерес напрям в геополітиці, розроблений українським вченим С. Шєлухіним (1864–1938). Основні політичні ідеї С. Шєлухіна базуються на теорії кельтського походження Русі, чому присвячена його основна робота "Звідки відбувається Русь" (Прага, 1929). Він вважав український народ самостійним етнічним утворенням, що бере початок від кельтів-русинів, які проживали на території сучасної Франції. На його думку, українці – це слов'янський народ, який асимілювався з греками і кельтами. У зв'язку з цим вони мають право на самостійний, окремий від інших східнослов'янських народів розвиток. С. Шєлухін виступав проти норманської теорії, вважаючи, що вона в цілому негативно вплинула на розвиток українського народу. Його значним науковим внеском була розробка майбутнього державного ладу самостійної України. Основний лейтмотив робіт С. Шєлухіна торкався охорони прав української нації, української мови, що має статус державної, права української нації на самовизначення. Всі ці ідеї ґрунтувалися на базі теорій ліберального змісту – теорії природного права, західноєвропейської федералістської теорії правової держави. С. Шєлухін в широкому плані розглядав питання створення геополітичного простору України, вважаючи, що вона повинна ввійти до складу Чорноморсько-Адріатичної федерації, яка має представляти союз споріднених між собою народів, дуже близьких за расовими, психологічними і духовними ознаками [11].

У другій пол. XIX – першій пол. XX ст. у Галичині, Буковині та Закарпатті, що знаходилися того часу у складі Габсбурзької імперії, виник своєрідний, прогресивний, пануючий в духовному і суспільно-політичному житті напрям, орієнтований на російську імперську державність і концепцію слов'янофільства, що одержало назву москвофільства. Москвофільство було породжене складними умовами українського національного життя в Австро-Угорщині й стало результатом революції 1848-1849 рр. У ньому поєдналися опір насильницькому сполученню, втрата ілюзій і надій на австрійський уряд, який підтримував курс на придушення українства в Галичині силами польської шляхти, а також аристократизм, який втратив віру в можливості власної і плебейської нації та шукає опори в етнічно спорідненій державі, яка має уряд, станову ієрархію, дворянство і відчуття справжньої національної єдності з сусіднім народом, спільність церковної історії. Представники цього напряму (І. Глушалевич, Б. Дідицький, А. Добрянський, Д. Зубрицький, І. Наумович, В. Площанський) розділяли погляди російських слов'янофілів О.С. Хом'якова, братів Аксакових, М.П. Погодіна. Ідеологічними основами москвофільства були ідеї про етнічну тотожність росіян, малоросів і галицьких русинів, об'єднання всіх слов'ян світу під верховенством російського самодержавства, як такого, що оптимально відповідає потребам державного монархічного порядку для слов'янських народів. Тому в політичній площині цей рух виступав за приєднання цього краю до Російської імперії, а в культурному відношенні – орієнтацію на російську культуру, літературу слов'янофільських авторів, за введення у творче користування єдиної мови – "язицтва", яка би складалася з суміші російських, українських, польських і інших старослов'янських мовних елементів. Фактично москвофільська писемність виявилася за межами як російської, так і української літератури.

У результаті розвитку україноцентричних тенденцій галицьке українство розкололося на москвофільство і народництво, почалося суперництво між цими двома течіями. В другій половині XIX століття розширилася видавнича діяльність, зокрема, періодика москвофільства: "Слово" (1861–1887), "Наука" (1874–1900), "Галичанин" (1893–1914), "Російська порада" (1871–1893). Москвофіли мали свої організації і товариства: "Народний дім", "Ставропігійський інститут у Львові", "Галицько-російська матиця", "Суспільство ім. Крачковського".

Різкої протидії в суспільстві москвофільство на перших порах не зустрічало, граючи на народних ідеалах соборності України, основна частина якої знаходилася у складі Росії. Але з часом, в міру виявлення спрямованості москвофільства на обрусіння Західної України, противаги політичній і культурній самостійності українського народу, посилилося його негативне сприйняття. Проти москвофільства виступили М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик. До кінця XIX століття москвофільство силами панукраїнства сприймалося як чуже, вороже явище. І. Франко оцінював москвофільство як "напрям, що має на меті убити живий дух і живий національний рух серед нашого народу" [12].

У 1881 р. відбувся відкритий москвофільський судовий процес в Галичині, на якому представники москвофільства обвинувачувалися в державній зраді, відносинах з царським урядом на шкоду Австро-Угорщині, але були виправдані. Москвофіли засудили революцію 1905-1907 рр. у Росії як спрямовану проти самодержавства. Наступний період в історії москвофільства характеризувався його блокуванням з російськими монархічними партіями, зокрема, кадетами. Різко вороже зустріли москвофіли Жовтневу революцію 1917 р. як руйнуючу єдину і неподільну Російську імперію, активно підтримували білогвардійський рух.

У польський період москвофільство зазнало розколу. Частина його прихильників, переконавшись в безплідності боротьби проти власного народу, прилучилася до українського суспільства "Сільроб", що мало соціалістичну орієнтацію і потрапило в 1926 р. під вплив КПЗУ. Москвофільство

вичерпало себе з входженням Західної України до складу СРСР (УРСР), оскільки в системі радянського егалітаризму провідні ідеали цього руху набули характеру державної політики [13].

Наймогутнішим в слов'янофільстві є русофільський напрям, у зв'язку з тим, що Велика Росія, будучи сама незалежною державою, виявлялася значним об'єднувальним чинником в історії всіх слов'янських народів. Така ідея висловлена в роботах сербського просвітителя Вука Караджича (1787–1864) і чорногорського правителя і просвітителя Петра Негоша (1813–1851), які пов'язували можливість вирішення проблеми об'єднання слов'янських народів з Російською імперією.

Найбільшою мірою слов'янофільство як самостійний напрям в політологічній думці одержало розвиток у Росії. Проте, в тогочасній і сучасній літературі єдиних поглядів на його зміст не простежується. Соціально-політичні погляди слов'янофілів одночасно містили критику самодержавно-бюрократичного ладу, визнання необхідності широкої свободи слова, вимогу скликання Земського собору і можливості відкритого виразу так званої громадської думки, а також всесвітній захист монархії, боротьбу проти будь-якого формального обмеження повноти влади царя, відверту ворожість відносно соціально-політичної дійсності Західної Європи, перш за все, до революції. Слов'янофільство було єдиним в основних своїх положеннях напрямом російської суспільної думки, але аморфним за змістом у зв'язку з наявністю в ньому різних суспільно-політичних думок. Соціально-політичні погляди слов'янофілів були найбільш мінливою стороною їх вчення, вони постійно розвивалися, уточнювалися, але так і не склалися дотепер в закінчену систему. У слов'янофільському вченні спостерігався зв'язок конкретних політичних побажань із загальними історико-філософськими поглядами, обумовленими історичним досвідом і менталітетом російського народу. Його протиріччя обумовлювалися глибокими соціально-економічними і політичними суперечностями російської дійсності, чуйністю до змін політичної ситуації і суспільних настроїв. Витоки соціальної гармонії, з їх точки зору, знаходилися у відносинах допетрівської Русі, що будувались на патріархальності селянства. Така гармонія могла сприяти підкоренню селянських інтересів поміщицьким. Таким чином, слов'янофільство представляло собою різновид буржуазно-поміщицького лібералізму, представницьким органом якого міг би бути Земський собор.

Так, зокрема, К.Д. Кавелін в 1878 р. висловив погляд, що слов'янофільство було виключно науковою, історичною, філософською і теософською доктриною, що не мала політичного характеру [14]. Аналогічну точку зору неодноразово висловлювали самі слов'янофіли, підкреслюючи, що вони "вище за політику", а їх напрям носить "суспільний" характер. Протилежну точку зору з цього питання виказував Н.Я. Данилевський (1822–1885), який в своїй роботі "Росія і Європа" писав, що всеслов'янський союз є єдиною твердою основою, на якій може зрости слов'янська культура, що Росія не може вважатися складовою частиною Європи ні за походженням, ні по усиновленню і що їй належать тільки дві можливості: або разом з іншими слов'янами утворити особливу самостійну культурну одиницю, або позбутися всякого культурно-історичного значення – бути нічим [15].

У той же час філософ і публіцист К Н. Леонтьєв у своїй роботі "Панславізм і греки" (1873) займав щодо цих питань іншу позицію, вважаючи, що утворення однієї суцільної і всеслов'янської держави було б початком падіння царства російського. Злиття слов'ян в одну державу було б передумовою розподілу Росії, яка не була і ніколи не буде суто слов'янською державою. Суто слов'янський зміст дуже бідний для її всесвітнього духу [16]. В іншій роботі "Візантизм і Слов'янство" він, підсумовуючи події 1863 р., висловів справедливе аксіоматичне положення, що польські повстання остаточно знищили ідею панславізму [17]. Крім того, поразка в Кримській війні Росії свідчила про необхідність проведення політичної і економічної реформ усередині держави, тоді як деякі слов'янофіли бачили вихід з положення, що створилося, в реалізації ідеї панславізму – створенні Всеслов'янського Союзу.

Теоретично у геополітичному напрямі слов'янофільський напрям русофільського спрямування був фактично сформульований у роботі славіста В.І. Ламанського "Три світи Азійсько-європейського материка" (1916), який побудував свої переконання на протилежностях спільнослов'янської і німецької самосвідомості. Виходячи з ідеї фізико-географічної єдності Європи і Азії, він виділяв "Три світи" Європейсько-азіатського материка:

- власне Європа (сучасний романо-германський світ, "найрозвиненійша і найосвіченіша частина людства");
- Середній світ, що включає Російську імперію, а також, згідно з його переконанням панславіста, слов'янські землі Центральної Європи;
- власне Азія – світ здебільшого згасання і безповоротного минулого, світ старенного старецтва (18).

Слов'янофіли в основному виступали проти федерального устрою імперської Росії. Так, В.П. Семенов-Тян-Шанський вважав неможливим федеративний устрій імператорської Росії, який був би для неї безумовною загибеллю в розумінні міцного володіння, в зв'язку з тим, що демократичні держави передбачають, як правило, федерацію як форму державного адміністративно-територіального розподіл. Тому слов'янофільство розглядалося як система монархічних поглядів і лише необмежена монархія була благом для Росії, інші форми державного буржуазного політичного устрою, властиві Західній Європі, розглядалися як ворожі Росії [19].

В історичній літературі тлумачення змісту суспільно-політичних поглядів слов'янофілів неоднозначне, суперечливе, і торкається значного кола питань загальної підсумкової оцінки цієї політичної доктрини. В основі різноманітності підходів знаходилась спроба застосування до слов'янофільства такі категорії, як "лібералізм", "консерватизм", "радикалізм", "реакційність", які розглядалися слов'янофілами як складова частина західноєвропейської політичної думки. Деякі автори протиставляли політичні погляди слов'янофілів і російських лібералів (наприклад, П. Линицький у роботі "Слов'янофільство і лібералізм" (1882) [20]. М.Д. Чадов слов'янофільство змішував зі "слов'янофільством-націоналізмом", вважаючи слов'янофілами дворян-реакціонерів початку XX ст., чиї політичні погляди критикував з ліберальних позицій, розглядаючи їх як супротивників ідеї народного представництва [21].

С.Н. Трубецкой підкреслював подвійність, суперечність слов'янофільських ідей, бачив в мріяннях слов'янофілів "деяку подвійність", "несвідомий еклектизм", суперечність "між універсалізмом і націоналізмом, між прогресивною, гуманітарно-ліберальною тенденцією нової всеслов'янської культури і консервативним старовірством московської Русі" [22].

А.І. Кошелев у своїй брошурі "Де ми? Куди і як йти?" слов'янофілів зараховував до "російського ліберального напряму" [23]. Проти такого ототожнення виступав І.С. Аксаков, який взагалі не сприймав доцільність розподілу політиків на лібералів і консерваторів і вважав його як чистісіньке західництво, в якому немає російського "ліберального" напряму, може бути тільки істинний і помилковий, здоровий і шкідливий напрям, напрям російський і антиросійський. Себе І.С.Аксаков відносив до істинних лібералів, інших – до псевдолібералів [24].

А. Д. Градовський в своїй роботі "Старе і нове слов'янофільство" (1878) виступив проти традиційного розподілу політиків на західників і слов'янофілів, консерваторів і лібералів, нігілістів і церковників, соціалістів і економістів, вважаючи, що є тільки дві категорії – люди чесні і шахраї, причому до них увійдуть однаково люди всіх теоретичних відтінків, і категорія шахраїв буде набагато численніше за партію чесних людей, і кожна з них зійдеться на загальній справі. Погляди слов'янофілів він відносив до "політичної астрології", заперечуючи проти існуючої думки, що слов'янофіли заперечують "західні форми, він висловів точку зору, що вони йдуть набагато далі і заперечують необхідність форм взагалі. Їх політичне вчення є теорією юридично безформної держави, держави "до душі", держави, побудованої лише на етичних началах [25].

Деякі учені взагалі підкреслювали тільки "етичний", аполітичний характер слов'янофільського навчання, звертали увагу не на реалістичність, своєрідний утопізм політичних представлень слов'янофілів (А.А. Головачов) [26]. К.Н. Леонтьєв розглядав московських слов'янофілів як "дуже ліберальних", і вважав, що на них лежав відбиток ненависного йому "егалітаризму" [27].

Характерною рисою слов'янофільського вчення є, з одного боку, несприйняття "парламентаризму", а, з іншого, поєднання самодержавства з представницькими установами, що дало можливість розглядати його як монархічне, самодержавного спрямування. Слов'янофіли виступали проти створення конституції, аргументуючи свою позицію доцільністю існування "надзвичайно оригінального союзу земських, надзвичайно демократичних республік на чолі із самодержавним государем у принципі, але позбавленим майже всяких органів для виконання його царської волі". Так, І.С. Аксаков висунув ідею **"російського політичного ідеалу"**, де займав консервативно-націоналістичні погляди, був проти революційного руху і вважав доцільним створення специфічної державності, яка б поєднувала "самоврядну містечкову землю з самодержавним царем на чолі", що розглядалося ним значно ширше за будь-яку західну республіканську формулу, де є політична свобода, тобто парламентський режим в столицях, а самоврядування – ніде, і соціальне майже рабство внизу [28]. Розвиваючи цю ідею, К.С. Аксаков в своєї записці "Про внутрішнє становище Росії" виснув теорію "недержавності" російського народу, що містить як принцип захисту самодержавної монархії, так і неприйняття конституційного ладу [29], яку історик В.С. Соловйов назвав "історичною фантазією" і розглядав її як "головну тезу старого слов'янофільства" [2].

Порівняння ранньої політичної програми слов'янофілів з подібною програмою ранніх російських лібералів-західників свідчить про їх схожість. Так, зокрема, П.Б. Струве, який змішував слов'янофільство і "слов'янофільство – націоналізм, відзначав, що І.С. Аксаков сповідав і проповідував ідею природного (абсолютного) права, або невід'ємних прав особи, тобто саме ту ідею, яка історично і логічно складає зерно лібералізму, його справжню сутність [30].

Головним висновком слов'янофільської історико-філософської концепції, що була обумовлена необхідністю соціально-політичних змін в країні, було створення соціальної і політичної гармонії, можливість досягнення якої в Росії пояснювало значення їх суспільної діяльності і підпорядковувало собі практичну політичну програму, що допомагає пояснити ворожість слов'янофілів соціально-політичним інститутам Західної Європи.

Політичну доктрину слов'янофільства при всій її глибокій своєрідності можна правильно зрозуміти тільки в руслі традицій російського лібералізму. В основних принципових питаннях (ставлення до кріпацтва, шлях реформування, вирішення соціально-політичних проблем, ворожість революції) слов'янофіли схожі із західниками. Такий підхід дав підставу С.Н. Трубецькому порівнювати слов'янофільство з "дволиким Янусом" [23].

Оцінка суспільно-політичних поглядів слов'янофілів у літературі відрізняється суперечністю. Так, зокрема, існує точка зору, що в основі слов'янофільських ідей знаходяться анархістські ідеї, причому слов'янофіли були своєрідними анархістами, анархістський мотив у них дуже сильний, або їх відносили до анархістів специфічного типу (Н. Рязановський) [31]. Цей погляд висловлювали Н.Л. Бродський, Н.А. Бердяєв, а також деякі сучасні дослідники слов'янофільського напряму, вважаючи, що ідея царя у слов'янофілів – не державна і навіть анти державницька [32; 33]. Таке трактування щодо слов'янофільської ідеї не можна визнати правильним, бо без держави ця теорія втрачає будь-яке значення, саме наявність державності складає основу слов'янофільських соціально-теоретичних позицій.

Інша група вчених, враховуючи негативне відношення слов'янофілів до кріпацтва, відносила слов'янофільство до ліберальної течії в політиці (Н.Н. Страхов, О.Ф.Міллер, А.В.Васильєв), підкреслюючи неполітичний, із їхньої точки зору, характер слов'янофільського навчання [34; 35; 36]. Соціальна ідеологія слов'янофільства розглядалась ними як це суміш консерватизму з лібералізмом і демократизмом. Так, зокрема, О.С. Хом'яков, на його думку, був по суті лібералом і демократом з народницьким і антидержавницьким забарвленням [5].

Історик журналістики А.Г. Дементьєв вважав, що слов'янофільське політичне навчання є проявом звичайного лібералізму, було вороже переконанням революційної демократії і було близько до переконань консерваторів і реакціонерів [37].

П.А. Флоренський наголошував на непослідовності православного погляду деяких слов'янофілів, зокрема, О.С. Хом'якова на російську монархію у зв'язку з тим, що для слов'янофілів ідея канонічності царської влади була чужою. Це свідчить не про його "не православ'я", а про помилковість спроби виводити конкретні переконання слов'янофілів з "релігійної свідомості", як "священний центр" слов'янофільства. Подвійне відношення Хом'якова полягало в поєднанні двох вкрай протилежних точок зору на слов'янофільство, з одного боку, як вірні слуги самодержавства, як основа російської держави, а з іншою, творці самої народної і тому самої небезпечної форми егалітарності [38]. Н.А. Бердяєв ще в 1912 р. писав, що самодержавство слов'янофільське нічого загального не має з самодержавством історичним [33].

Виникнення слов'янофільського гуртка в Москві було значною подією російського суспільного життя. В складних умовах миколаївського царювання слов'янофіли були хранителями ліберальної традиції російського суспільного руху, а слов'янофільський гурток відігрівав роль суспільно-політичної опозиції уряду, її наявність свідчила про ліберальні настрої в середовищі дворянства, про наявність якої свідчила діяльність І.В. Кірєєвського, О.С. Хом'якова, П.В. Кірєєвського, їх послідовників А.І. Кошельова, Н.М. Язикова, Д. А. Валуєва, К.С. Аксакова, Ю.Ф. Самаріна, А.Н. Попова, В.А. Панова, Ф.В. Чижова, І.С. Аксакова, В.А. Єлагіна та інших.

З моменту виникнення слов'янофільський гурток викликав певну підозру влади у зв'язку з проявом незалежної суспільної думки, твердо і що послідовно дотримуються думки, що слов'янофіли є політичною опозицією, здатною до відкритих антиурядових дій, а слов'янофільський гурток є політичною партією. Зокрема, в 1847 р. був заарештований Ф.В. Чижов за підозрою у змові на користь австрійських слов'ян, в зв'язках з "Кирило-Мефодіївським братством" і в політичному лібералізмі. Згодом він був виправданий у зв'язку з лояльністю до влади, православ'я, народності, патріотичності і помилкою щодо з'єднання всіх слов'ян в одну монархію під скіпетром Росії. Короткочасні арешти Ю.Ф. Самарина і І.С. Аксакова також свідчили про те, що влада сприймала слов'янофільський гурток як опозиційний. У той же час у довідці III відділення по справі "Чижова" "З історії розвитку ідей слов'янізму на Заході і розповсюдження їх в Росії" підкреслювалось, що слов'янофільство може прийняти і злочинний напрямок" [39].

Кирило-Мефодіївське братство виникло в Київському університеті ім. Св. Володимира в 1846–1847 роки під керівництвом професора цього закладу М.І. Костомарова. Ця спільнота була перш за все масонською організацією україноцентричного типу. В літературі окремими авторами (С.А. Єфремов) дане товариство, і не без підстав, розглядалося як масонська організація нового типу, що переслідувала нові політичні цілі та ідеали, відійшовши від старих масонських лож, діяльність яких більшою мірою ґрунтувалася на туманних абстракціях і містиці [40]. Ще до остаточного оформлення Кирило-Мефодіївське братство було закрите поліцією як революційна організація декабристського напряму. Слід зазначити, що в товаристві була відсутня ідея насильного повалення існуючого ладу. Основною його заслугою було вироблення моделі майбутнього устрою всіх слов'янських країн, Воно представлялося як копія таких стародавніх республік, як Новгородська і Псковська. М.І. Костомаров як один з ідейних натхненників і організаторів цього братства писав, що слов'янські народи повстануть від дрімоти своєї, об'єднаються, зберуться з усіх кінців земель своїх до Києва, столиці слов'янського племені, і представники всіх племен, воскреслих із справжнього приниження, звільняться від чужих ланцюгів, засядуть на горах (Київських) і загримить вічовий дзвін біля Святої Софії, суд, правда і рівність запанують. Ось доля нашого племені, його майбутня історія, пов'язана тісно з Києвом [41]. Реалізація розробленої політичної програми була неможлива в рамках існуючого в Російській імперії державного ладу.

У документах братства чітко простежувалася певна паралель між польською масонською ложею

"Об'єднаними слов'янами", в якій ясно і чітко переважала перш за все польська ідея. В книзі М.І. Костомарова "Книги буття українського народу" прямо указується на наявність сліду польського впливу у вигляді роботи Міцкевича "Книги польського народу і польської пілігримки". При цьому можна наголосити і на такому факті, що під час написання своєї роботи Костомаров досить часто зустрічався з поляком Зеновичем. Саме Зенович був ревним прихильником всеслов'янської держави. Видними діячами "Кирило-Мефодіївського братства" разом з М.Костомаровим були також Т. Шевченко, П. Куліш, Н. Гулак, В. Бєлозерській, А. Маркович, Д. Пільчиков, Н. Савіч та ін.

Головні принципи ідеї Кирило-Мефодіївського братства зводилися до наступного:

- звільнення слов'янських народностей з-під влади іноплемінників;
- організація їх (слов'ян) в самобутні політичні товариства федерально пов'язані між собою ;
- в адміністративно-територіальному відношенні Російська імперія повинна бути поділена на штати, зокрема, Північний, Північно-Східний, два Волзьких, два Малоруських;
- звільнення від всіх форм рабства, скасування всіх станових привілеїв і переваг;
- релігійна свобода думки, друку, слова і наукових досліджень, викладання всього слов'янського наречій і літератури в навчальних закладах;
- слов'янська федерація повинна бути не монархічною, а республіканською;
- всіма справами федерації мав керувати Слов'янський собор з представників всіх слов'янських племен;
- Малоросія є рівною серед інших слов'янських народностей і лідером слов'янського світу;
- Київ мав стати вільним містом з особливим статусом і політичним центром – місцем роботи загального сейму;
- центральна або верховна влада мала належати Президенту.

У 1847 р. за доносом одного із студентів, що підслуховував розмови братчиків, члени громади були заарештовані і відправлені в заслання.

Ідеологи відділу Департаменту поліції Російської імперії у 1911 р. в огляді про український національний рух у главі, присвяченій Братству Кирила і Мефодія, дали політико-правову оцінку руху, в якій, зокрема, відзначено, що, не дивлячись на арешт членів українського суспільства, ідеї їх не загинули, а почата робота не затихла. Закриття товариства нічого не дало в позитивному сенсі. У кращому разі, воно всього на рік поставило тимчасову перепону на шляху діяльності найактивніших його членів.. Розкаяння ж їх було нещирим і з наперед обдуманою метою: одержавши ж свободу, вони знову з подвоєною енергією взялися за роботу. Кирило-Мефодіївське братство своїм недовгим існуванням започаткувало організований українофільський рух. З його легкої руки останній, не зустрівши на шляху серйозного опору, швидко піднявся в гору [10].

У розпал революційних подій в Європі 1848–1849 рр. діяльність слов'янофілів не була опозиційною щодо царського уряду. Як спробу підриву довір'я до уряду влада бачила таємний намір в бажанні слов'янофілів носити російський одяг і не голити бороду. В 1849 р. "справа про бороду" набула принципового значення і московські влада наказала І.С. Аксакову і К.С. Аксакову збрити бороди як несумісні з дворянським званням.

На підозріле відношення царських властей до слов'янофільства фактично не впливали зміни внутрішньої політики самодержавства, вони не змінювали сприйняття урядом слов'янофільства як небезпечної політичної теорії і слов'янофілів, як осіб неблагодійних. У різні періоди суспільного життя 1840-70-х років слов'янофіли незмінно вважалися такими, що знаходяться в більш менш явній ліберальній опозиції до уряду, вони були виразниками ліберальних суспільних настроїв. Урядова оцінка слов'янофільства була, звичайно, односторонньою, при цьому вона майже не враховувала еволюцію слов'янофільських суспільно-політичних поглядів.

Історичне значення слов'янофільської опозиції полягало в спробі знайти прийнятні для правлячого класу шляхи виходу із соціально-політичної кризи, в якій знаходилася кріпацька Росія в середині XIX ст., і глибину якої явно бачили діячі слов'янофільського гуртка. Готовність до співпраці з владою завжди була властива слов'янофілам. Особливо вона виявлялася у важкі для самодержавства часи – у 1848–1849 рр., напередодні відміни кріпацтва, у період польського повстання. Слов'янофільське вчення відрізнялося єдністю напряму, було усвідомленим прагненням московських слов'янофілів 1840-х років і підкріплювалося посиланнями на необхідність не тільки "виховання суспільства", але й "самовиховання". Слов'янофільське навчання було звернене до російського суспільства, до його етичних начал – ідеалів суспільної моральності, етичному здоров'ю російського суспільства, але по суті воно було протилежне ідеям самопізнання і особистого морального удосконалення, власного порятунку, тобто ідей, які в той період розвивав М.В. Гоголь [42].

Центром діяльності слов'янофілів була Москва, її суспільне життя, тому такий напрям діяльності невеликого елітарного кола носив характер "москвізму", бо без Москви такий напрям був би просто неможливий. Відчуття обраності, приналежності до "душевної аристократії", елітарності, накладав на слов'янофілів обов'язок звернення до російського суспільства, його "пробудження" і "виховання". В основі **теорії "виховання суспільства"** лежить парадигма, що ідеї правлять світом. Ідеалом для слов'янофілів є станове суспільство, "драбина, яка має безліч сходів". Їх аполітичність полягала в підко-

ренні політичних питань питанням соціальним. Теорія "виховання суспільства" містила в собі ідею можливості створення нової соціальної теорії ("нової науки"), яка повинна була включати лише політичні питання. У теорії "виховання суспільства" відобразилися суперечливі погляди слов'янофілів – від неприйняття існуючих суспільних відносин до антиреволюційності і законослухняності, що було результатом зіставлення в їх ідеології держави і суспільства, політичних і соціальних питань, співвідношення юридичного і етичного в суспільному устрої, ідеї соціальної гармонії і справедливості. Слов'янофіли категорично відкидали ідеї "насильницьких переворотів", бо їх основною мрією була "наука суспільного побуту", соціальна теорія, що стоїть вище за політику і заснована на примиренні релігійних і суспільних завдань. Остаточне вирішення питання про справедливий устрій слов'янофіли пов'язували тільки з Росією. "Нова наука" ("російська наука" за О.С. Хом'яковим), з погляду слов'янофілів, повинна відрізнятися від європейської науки, в ній протиставлялися раціоналізм європейської науки і релігійно-етичний досвід російської землі, невіра в людський розум, незадоволеність безумовним розумом. І. Кірєєвський ще в 1845 р. оцінював сучасну європейську освіту як незадовільну. Тому, на його думку, вона повинна "прийняти в себе інше, нові засади, що збереглися в інших племенах, які не мали до того часу всесвітньо історичної значимості" [42].

О.С. Хом'яков також критикував існуючу у той час в Росії освіту, наслідування нею Заходу, що, на його думку, означало "неспроможність науки, мистецтва і побуту". У цьому контексті цікавим є зіставлення формального права і етичних обов'язків. Він вважав, що в суспільстві, яке розвивається не "по логічних шляхах", зовнішні, юридичні обмеження мають другорядне значення у зв'язку з тим, що більш важливими є закони етичного світу, які також непорушні, як і закони фізичного світу. У зв'язку з цим "наука права" не повинна мати права на існування, а замість неї повинна бути "наука про етичні обов'язки, що возводить силу людини в право", звичаєве право селянської громади (право "етичне", "звичай") було вище за класичне римське право ("закон") [5]. Так, І. Кірєєвський вважав, що римське право має зовнішній формальний характер, яке за зовнішньою буквою форми забуває внутрішню справедливість [42]. Зокрема, на думку слов'янофілів, звичаєве право мирського зібрання було більш зрілим "віком права" (О.С. Хом'яков), оскільки воно вбирало всі попередні юридичні засади [5]. Слов'янофіли критикували "зовнішні форми" західного (буржуазного) суспільства, позбавленого, з такої точки зору, "внутрішнього джерела життя" ("під зовнішньою механікою задавили людину", – як своєрідно висловився І. Кірєєвський [42]), але в той же час їх не можна вважати запереченням сучасного західного суспільства, оскільки вони були спрямовані на подолання "аморальності" західних форм в майбутньому російському "етичному суспільстві".

У зв'язку з тим, що в період західноєвропейської революції 1848 р. у слов'янофілів остаточно зникли надії на появу "науки суспільного побуту" у Франції, вони намагалися створити свою **теорію суспільного розвитку**. Суть даної теорії зводилася до того, що будь-яке суспільство знаходиться в постійному русі; іноді бурхливий рух вражає очі навіть не дуже досвідченого спостерігача, іноді украй поволі і ледве помітно найуважнішим поглядом. Повний застій неможливий, рух необхідний; але іноді цей рух не завершується успіхом, він є падінням.

І. Кірєєвський безпосередньо зазначав про небезпеку для "розумного" суспільства "розбрату і боротьби, бо в суспільстві, звичайно побудованому на основі самобутнього розвитку своїх споконвічних засад, кожний перелом є більш менш небезпечною хворобою; закон переворотів, замість того, щоб бути умовою життєвих покрашень, він є умовою розпаду і смерті, бо його розвиток може тривати тільки гармонійно і непомітно, за законом природного зростання в однозначному перебуванні. Такому ідеальному суспільству він протиставив "суспільство штучне" (європейське), де розвиток відбувається "за законом переворотів, здійснюваних зверху вниз або від низу до верху, залежно від того, де партія, що перемогла, зосередила свої сили, і куди переважаюча думка його спрямувала [42]. У зв'язку з цим слов'янофіли вважали корисною наявність опозиції, яка є "живою силою охоронною" і в критичні моменти корисна і не безпечна для влади. Будучи ідейними супротивниками революції, слов'янофіли не заперечували її історичної закономірності, обґрунтованості і неминучості на Заході. О.С. Хом'яков вважав, що зі всіх революцій найбільш беззаконною є революція військова. В його соціологічних переконаннях вказана й інша причина неприйнятності революції, яка є простим запереченням, що дає негативну свободу, не вносячи жодного нового змісту. Будь-яка революція, – вважав автор, передбачає беззаконня. Вибух пристрасті тим сильніший, чим жахливіше було ярмо, проти якого вона повстає. Злочин і жорстокість їй необхідні, вони обумовлені злочинами і жорстокістю влади і аніскільки не залежать від труднощів і небезпеки самої боротьби. Революція, на його думку, "аморальна". Її проблему О.С. Хом'яків розуміє перш за все в її етичному аспекті, намагається пов'язати з ідеєю "виховання": "Злочин проти громадянськості пояснюється передуючим злочином проти людства" [5]. І. Кірєєвський в 1852 р. доводив, що в західному суспільстві, заснованому на насильстві і пройнятому духом партій, переворот був умовою будь-якого прогресу, доки сам став вже не засобом до чого-небудь, але самобутньою метою народних прагнень [42]. У

програмному документі слов'янофільства (стаття О.С. Хом'якова "Про старе і нове" (1839) [5] виділено два начала російської землі, які її "оберігали і зміцнювали" і були чужими "решті світу": "влада уряду, дружного з народом, і свобода церкви". Історико-філософська концепція слов'янофільства наголошувала на "роздвоєнні" між урядом і народом, започаткованому Стоголовим собором, смутним часом, царюванням Петра I і його причини порізному трактувалися в слов'янофільському оточенні. Важлива розбіжність між ними полягає в розумінні про співвідношення народу до державності. Суперечність думок про взаємостосунки народу і держави ("влади") заплутувала слов'янофільські розуміння про кращий державний устрій, про "єдиновладність" і "самовладдя", про суспільний договір та ідею народного суверенітету, про права станів і ін. Зрештою, ця обставина слугувала перешкодою для створення власне політичної теорії слов'янофільства, зміцнювало їх аполітичність і підкреслювало перевагу соціальних питань.

Після виходу Маніфесту 14.03.61 К. Аксаков відкрито заявив про підтримку слов'янофілами царського уряду в складний для нього момент. Він першим намагався довести до відома верховної влади слов'янофільські ідеї з надією, що верховна влада візьме їх собі на озброєння. У листі до Миколи I він підкреслює, що в російському суспільному житті є два напрями: "західне" і "російське". Перше сполучене з революційним началом, а антиреволюційне – є російським напрямом. Автор закликає імператора знищити "західний" напрям, який проникав до Росії з часів Петра I, і яскраво описує негативні наслідки, що походять від нього. Він вважає, що російське проінформоване суспільство наслідує Захід і насильно прищеплює собі його хвороби і наслідки його хвороб". Монарх, уряд і громадська думка (безумовно, слов'янофільське) є тими силами, об'єднання яких повинне знищити "західний" напрям і захистити Росію від революції.

Тому К. Аксаков пропонує без пощади виганяти західну моду і західний одяг, щоб відвернути Росію від проникнення західних, революційних начал. Події на Заході свідчать про те, що він руйнується, викривається його брехня, зрозуміло до якої хвороби призводить обраний ним шлях. Тому всі зв'язки нашої публіки із Заходом, на його думку, повинні бути розірвані. Росіянам необхідно віддалитися від Західної Європи. Російська народність є вірною запорукою тиші і спокою. У нас інший шлях, бо наша Русь – це свята Русь.

Виходячи зі слів Маніфесту від 14 березня "про недосконалість всякого земного правління", К. Аксаков пише, що Захід створив собі кумир з уряду, обожнював його і поклоняється йому, тобто увірував в можливість його досконалості... Шлях Західної Європи, з одного боку, є обожнюванням уряду, з іншого, – революцією [29].

Революція страшна і неприйнятна для слов'янофілів. "Росія ніколи не обожнювала уряду, ніколи не вірила в його досконалість і досконалості від нього не вимагала... дивилася на нього, як на справу другорядну, вважаючи першочерговою справою віру і порятунок душі – і тому революція абсолютно чужа Росії і існуючий законний порядок в ній міцний" [29]. Російський народ не цікавиться питаннями державного і суспільного устрою, його інтереси – поза політичної сферою. Звідси виникає **ідея недержавності російського народу**, яка служить підставою для неможливості революції в Росії, міцності в ній засад самодержавної монархічної влади.

Про всі інші форми державного устрою К. Аксаков піддавав критиці, вважаючи, що конституція не особлива яка-небудь форма, це є абсолютна брехня і лицемірство всіх державних начал один перед одним. Республіка є для більшої частини Заходу досконалою формою правління, але республіка є сама. шкідлива урядова форма. "Монархія відверта, а республіка лицемірна".

"Гріх обожнювання" уряду, на його думку, проник із Заходу і до Росії, хоча Росія йшла іншим, протилежним шляхом – шляхом віри, а єдина віра є її життям. Він вважав, що люди, які не вірять в досконалість уряду, не поклоняються йому, знають, що краща форма з урядових форм, є монархічна, революція для них є брехня первинно з християнства і за висновками розуму". Він підкреслює небезпеку роз'єднування вищих шарів, "публіки", народу, "російської землі". Майбутнє Росії полягає у вірності ідеалам "російської землі", які К. Аксаков малює таким чином – "досконалість для неї, її мета і стяг – віра православна, на засадах якої засновує вона життя своє. І тому революція в російській землі неможлива [29].

Згодом К. Аксаков розвивав і доповнював свою політичну концепцію, але головна її суть залишалася незмінною. Перш за все, він прагнув довести принципову неможливість революції в Росії, що обґрунтовується "недержавністю" російського народу. У більш пізніх роботах він спробував розкрити зміст питань співвідношення понять "земля" і "держава", "публіка" і "народ", розробити свій понятійний апарат, зробити конкретні політичні висновки з теорії недержавності.

Важливе місце в ст. "Синоніми" К. Аксаков відвів визначенню поняття "народ" і характеристиці російського народу, який, як він вважав, не мав демократичного характеру, не становив низький клас, на відміну від Заходу. Над народом не було аристократії, наявність якої була у чужих краях. Поняття "народ" означає все, весь світ, всю землю. Тому він вважав, що відсутність аристократії і демократії складає важливу перевагу нашої вітчизни, сприяє усуненню ворожнечі, що призводить до згубних і руйнівних революцій в Європі.

Народ, на думку К. Аксакова, є цільним, внутрішньо єдиним. Разом з тим він вводить поняття "публіка", яку проголосив "справою мавпування",

що йде з часів Петра I, цим автор істотно доповнював теорію "офіційної народності", яка у принципі не могла пояснити причину появи опозиційної суспільної думки і розповсюдження революційного і демократичного руху. Публіці він приписував все, що вважав негативним в російській історії останнього століття і російської дійсності. Російський народ характеризується ним як тихий, богобоязний, патріархальний в суспільному устрої і побуті, покірний властям, підкреслюючи при цьому "недержавність" російського народу і його вірність монархічним принципам. Особливе місце в його теорії народності посідав простий народ, який, на його точку зору, не хотів би мати іншої форми правління, окрім монархії. Ілюстрацією такого підходу був досвід 1612 р., коли після вигнання поляків народ насамперед обрав царя. Простий народ завжди був вірний началам православ'я і не втручався в чужі державні справи, перетворюючись таким чином на основного гаранта православної монархії. Тому самодержавству в своїй діяльності, вважав К. Аксаков, слід спиратися на нього в боротьбі з революційним і демократичним рухом.

У слов'янській теорії поняття "народ" як соціологічна категорія певною мірою визначається суперечливе. К. Аксаков визначає його як натхненний єдністю моральних переконань союз "породи". Водночас він не бачив народу в Західній Європі – "В Західній Європі немає народу". "Говорячи про Росію, я скажу, про те, що народом власне називаю я низький стан – селян... Я називаю селян переважно народом не тому, що це стан низький, а тому, що саме низький стан переважно зберіг і береже віру в життя (спосіб життя), з вірою згідний, береже в той же час свій російський вигляд і свою російську мову". Важливе значення для російського народу, на йому думку, відіграє віра, бо православна віра є сенсом його життя, без неї він не має значення.

Кріпосне, патріархальне селянство він вважав надійною опорою самодержавства, його головним оплотом в боротьбі з революційним рухом. К. Аксаков ідеалізував побут, вдачі, весь віковий уклад життя російського селянства. Він свідомо спрощував соціально-економічні і суспільно-політичні суперечності російської дійсності, прагнув намалювати картину внутрішньої гармонії, нібито властивої суспільним відносинам в Росії, вважав, що російська консервативність не має ворога, бо в російському народі немає духу революції. Основним ворогом консерватизму є Захід, що вже півтора століття прагне заволодіти Росію, але "Слава Богу, він захопив тільки частину росіян, та і їм стає ясно, що згубний західний шлях. Будемо росіянами. Зануримося в глибину російського духу; ми знайдемо там неоцінимі скарби, до яких ніколи не можна досягти шляхом насильницьких переворотів. Наш шлях є шляхом миру, шляхом внутрішнього, етичного, духовного переконання" [29].

Глибока консервативність слов'янофілів та ідейна близькість до теорії "офіційної народності" робили їх прихильникам царизму. У теорії "недержавності" руського народу важливе місце вони відводили уряду, його боротьбі з "західним" началом. Реалізація таких положень сприяла б розширенню соціальної бази самодержавства, оновленню його ідеології, бо абсолютизм на той час вичерпав свої можливості, його ідеологія і соціально-політична практика зашкарубнули, були вже нездатні до принципових змін.

Революційні події в Європі 1848–1849 рр. безпосередньо показали консервативні сторони слов'янофільства, а також його контрреволюційну позицію, чому сприяла теорія народності. При цьому слід зазначити, що одночасно слов'янофіли висували і ліберальні вимоги – скасування кріпацтва, свободи слова, друку, громадської думки. В цьому їх позиція співпадала з позицією раннього російського лібералізму.

З теорії "недержавності" К. Аксаков виводить ідею про існування невід'ємних народних прав (свободи слова, думки, друку, автономності внутрішнього життя народу), які він проголосив правами неполітичними, що не підлягають контролю з боку держави. Іншими словами, на відміну від лібералів, які ставлять на перше місце права людини, їм на перше місце висувалося право народу, до якого відносилися народні права, а потім похідні від цього основного права – права людини. Ідеальний "громадянський устрій Росії" він визначав так: "Державі – необмежене право дії і закону, землі – повне право думки і слова". Спільна діяльність "землі" і "держави" повинна реалізовуватися Земськими соборами, які скликається урядом [29].

Слов'янофіли розглядали події 1848 р. не як політичне дійство, а як таке, що має соціальний характер, тому що не стільки форма правління викликала проти себе повстання, скільки вимоги робочого класу довго не визнавалися. Революція у Франції розглядалася ними як результат суперечки, яка давно ведеться між представниками капіталу і представниками праці, причому ця суперечка до росіян не стосується, оскільки вони в ній не зацікавлені. Критикуючи комунізм, Ю.Ф. Самарін вважав, що слов'янофільство вище за соціалізм, оскільки комунізм відноситься до вчення про асоціацію, про організацію промисловості і землеробства, про залучення робочого класу до вигод продуктивності праці, як тиранія до монархії, як царювання Іоанна Грозного до влади царської [44].

Перемогти європейський комунізм, захистити Росію і Європу від загрози революції можна, на переконання слов'янофілів, шляхом здійснення глибоких соціальних реформ. Перш за все, необхідне проведення селянської реформи, відміна кріпацтва, ідея про яке була закладена в основі слов'янофільської думки, об'єднуючи історико-філософські, суспільно-політичні та економічні основи

слов'янофільської теорії. Реалізація цих принципових реформ, на їх думку, могла б сприяти успіху всесвітньої місії Росії. У зв'язку з тим, що етично-релігійні аргументи проти кріпосних відносин були недостатні, слов'янофіли шукали чіткі юридичні форми, які дозволили б провести скасування кріпацтва, зберігши і зміцнивши поміщицьке землеволодіння, але й захистивши Росію від революційних потрясінь, від появи пролетаріату.

Слов'янофіли виходили з уявлення про можливість узгодженого існування в російському селі двох форм власності: приватної, поміщицької, власності на землю і общинного земельного володіння. Історичне право селян на землю одночасно передбачало непорушність земельних прав поміщиків. Верховне право власності на землю належить в Росії тільки державі. Це означає визнання умовності права приватної власності, що суперечить класичним уявленням європейського лібералізму. Право общини над землею обмежується правом поміщика, або вотчинника; право поміщика обумовлюється його відношенням до держави. Тільки держава, на їх глибоке переконання, повинна належати вирішальна роль у скасуванні кріпацтва. Селян мають наділити землею, і що "пташина" свобода для селян була б не добром, а найбільшою бідою, не кроком вперед, а страшним кроком назад.

У разі знищення селянських прав на землю і перевертання селян на безземельних працівників, з погляду слов'янофілів, повинна була виникнути їх посилена ненависть до дворянського стану, уряду, нарешті, різанина в близькому або недалекому майбутньому. Виходячи з цього, сільська община розглядалася слов'янофілами як історична цінність, як фіскальна якість, тобто, відповідальність общини за її членів, які не могли бути західними пролетарями, бо право кожного члена общини на ділянку землі "виключає можливість пролетарства". Таким чином, поземельна община, із їх точки зору, є гарантією нереволюційного розвитку Росії, умова, при якій неможлива в країні "язва пролетарства". Ідея "промислової общини" не одержала у слов'янофілів серйозного розвитку.

Ставлення до кріпацтва було стрижнем суспільно-політичних поглядів слов'янофілів, воно було основою їх думок про призначення і єство держави, про кращу форму правління, про політичні свободи і права станів. Слов'янофіли відстоювали відміну кріпацтва, що на їхню точку зору, було пов'язано з глибокими соціальними змінами, прослідкувати які вони намагалися за допомогою висновків "нової науки". Політичним перетворенням вони надавали значно меншого значення, при цьому наполягали на своїй аполітичності; повне звільнення селян, на їх думку, повинне здійснюватися шляхом одночасного викупу по всій Росії.

Із селянською реформою слов'янофіли пов'язували надії на особливий, нереволюційний шлях соціального розвитку Росії. Такий підхід до вирішення селянського питання визначав їх місце в колі ліберальних діячів дореформеної Росії. Вони не мали скільки-небудь єдиної політичної теорії, їх суспільно-політичні ідеали зводилися до здійснення невизначеного перевлаштування державних і суспільних відносин, відповідно до виробництва і православного начала Стародавньої Русі. Їх пропозиції, здебільшого, стосувалися проблем реорганізації місцевого управління, судового устрою і судочинства, гласності і боротьби з хабарництвом чиновницького апарату.

Позиція слов'янофілів у селянському питанні – це позиція найдалекоглядніших представників помісного дворянства, переконаних в приреченості кріпосних відносин і готових шляхом реформ запобігти вибуху незадоволеності кріпосних селян.

Слов'янофільські кола були переконані в спільності інтересів російського царя і російського народу, причому останній, з їх точкою зору, був упевнений в існуванні змови дворянства проти царя і народу і розглядав закони як перекручення дворянами волі царя. У слов'янофілів панувало переконання, що ініціатива в справі скасування кріпацтва повинна належати уряду, з яким вони були готові до співпраці, а не приватним особам, не поміщикам.

З появою союзного флоту на Чорному морі провалилася надія слов'янофілів на те, що результатом Східної війни буде звільнення балканських слов'ян, "стражденних братів за кордоном". Слов'янофіли поділяли надії російських лібералів, які вважали, що військові поразки царизму ослаблять сили кріпосної реакції, примусять уряд прислухатися до ліберальної громадської думки, призведуть до еволюційного оновлення Росії.

У цілому, слов'янофіли підкреслювали переваги необмеженої монархії перед іншими формами верховної влади, які були б тиранством. Водночас хом'яківське розуміння монархії та її ролі не співпадало з теорією божественного права, яка була складовою частиною офіційної тріади: "православ'я, самодержавство, народність". Сумісність самодержавства і свободи з часом стала лінією слов'янофілів, охочих надати підданим самодержавного царя громадянських свобод, гласного судочинства.

Найкращою формою правління Росії середини XIX ст. Ю.Ф. Самарін вважав самодержавство, причому він підкреслював, що царський престол успадковується не згідно із законом, а за правом сили: Немає такого громадянського устрою, який би не міг бути хоча б зрідка приголомшений торжеством сили над правом, але в нашій історії вражає не порушення формальної законності, навіть не мала до неї шана, а абсолютна і, можливо, єдина в світі відсутність всякого про неї поняття [43]. Самодержавство розглядалося як явище надстанове, що відповідає інтересам усіх верств російського народу. До формального обмеження самодержавства шляхом ухвалення конституції вони ставилися негативно, висуваючи ідею початкової обмеженості само-

державної влади православними і народними началами, порушувати які уряд не має права.

Засобом об'єднання уряду і народу для вирішення конкретних завдань внутрішнього життя А.И. Кошельов бачив в створенні зборів виборних. Він першим із слов'янофілів запропонував царському уряду використати по досвід земських соборів XVI–XVII ст., відновлення яких стало слов'янофільською мрією 1850-х рр., скликання виборних від станів – альтернатива конституційному обмеженню самодержавства, умова внутрішнього спокою і переможного закінчення війни [23].

Винятково особливий характер мали політичні переконання П.В. Кірєєвського, який вважав, що держава є устроєм суспільства, що має на меті життя земне, тимчасове. Церква ж є устроєм того ж суспільства, але має на меті життя небесне, вічне, якщо суспільство розуміє своє життя так, що в ньому тимчасове повинне служити вічному. Він був переконаним супротивником поліцейсько-бюрократичного ладу і єдиним зі слов'янофілів принципово висловлювався проти самодержавного правління [42]

У сфері політичної теорії К. Аксаков є переконаним монархістом Йому належить відомий аксаковський парадоксальний вислів, що з часу Петра I самодержавство веде країну до революції: "Чим довше існуватиме петровська урядова система – хоча ззовні й не така різка, як при ньому, – система настільки протилежна російському народу, система, що втручається в суспільну свободу життя, ускладнює свободу духу, думки, переконань і така, що робить з підданого раба..., тим більше розхитуватимуться основи російської землі, тим загрозливішими будуть революційні спроби, які зруйнують, нарешті, Росію, коли вона перестане бути Росією" [29].

Свобода громадської думки – запорука успішного розвитку Росії, її повернення до повної незалежності від західноєвропейського "етичного ярма". В записці "Про кріпосне положення і перехід від нього до громадянської свободи" Ю.Ф. Самарін виділив основні причини слабкості кріпосної Росії, підкресливши при цьому, що ми здалися не перед зовнішніми силами західного союзу, а перед нашим внутрішнім безсиллям. Не у Відні, не в Парижі і не в Лондоні, а тільки усередині Росії завоюємо ми знову місце, що належить нам, в сонмі європейських держав; бо зовнішня сила і політичне значення держави залежать не від споріднених зв'язків з царюючими династіями, не від спритності дипломатів, не від кількості срібла і золота, що зберігається під замком в державній казні, навіть не від чисельності армії, але понад усе від цілісності і міцності суспільного організму. Росія слабка, і причиною розладу її "суспільного організму" є кріпацтво, яке необхідне знищити.

Напередодні селянської реформи слов'янофілам властиво було давнє прагнення уникнути появи в Росії "язви пролетарства". Здійснення слов'янофільських планів щодо скасування кріпосних відносин, дозволяло уникнути країну наслідування Західної Європи, шляху, рух по якому загрожував характерними для західноєвропейського розвитку революціями. Активно відстоюючи ідею селянської реформи, слов'янофіли, по суті, пропонували помісному дворянству зробити свідомий вибір – реформи або революції. Реформа вимагала дій, пасивне очікування подій, "дворянська лінь", яку засуджував Ю.Ф. Самарін, вели країну до селянської революції [44].

Зі скасуванням кріпацтва діячі слов'янофільства пов'язували надії на досягнення створеного ними суспільного ідеалу, при якому можливе примирення всіх станів Росії, узгодження інтересів поміщиків і селян, "капіталу" і "праці". Якщо збереження кріпосних відносин згубне для Росії, то їх знищення – запорука оновлення країни, подія, покликана, мабуть, змінити характер європейської історії, утілити в життя ідеї слов'янської цивілізації. Слов'янофіли розуміли, що селянська реформа робила неминучими й інші реформи, які мали упорядкувати російські суспільні інститути відповідно до нових соціальних відносин. Однією з таких проблем була проблема організації самоврядування, яка в поглядах слов'янофілів була невід'ємною від селянського питання.

В.А. Черкаський, будучи послідовним супротивником деспотизму, вважав, що розвиток цивілізації веде до торжества демократичних установ. Він виділяв два види демократії: ліберальна демократію, "яка прагне для своїх громадян лише громадської свободи", і "демократію унітаризму, яка передбачає повну рівність у всьому повсюдну одноманітність установ". Його політичним ідеалом є самоврядні обласні установи, бо "тільки з їх допомогою при сприятливій їх дії та впливі на місцеве управління може принести якусь користь свідомо і несвідоме, що нині вимагається скрізь і всіма відміну адміністративної централізації". Вчинити цей "подвиг" покликаний російський государ [45]. Ще одне парадоксальне положення слов'янофільської політичної теорії: самодержавний монарх – творець адміністративної децентралізації.

Решта слов'янофілів не поділяли аристократичних уподобань В.А. Черкаського, навпаки, вони зверталися до простого народу, але з тієї ж самої причини, по якій вони співчувають аристократії, тобто тому, що у нас народ береже в собі Дар самопожертвування, свободу етичного натхнення і пошану до легенд. "У Росії єдиний притулок торизму – чорна хата селянина". Ставлення К. Аксакова до аристократизму проілюструвати фразою, що "для мене немає нічого богоогиднішого за аристократію ... Аристократ – ворог народу і християнства" [29].

Робота в редакційних комісіях переконала Ю.Ф. Самаріна і В.А. Черкаського в неспроможності традиційних слов'янофільських співвідношень дворянства і чиновництва, "земських людей" і урядових бюрократів. "Дворянство і чиновництво – це не два стани, не два середовища, а одне і те ж, один суспільний орган, одна юридична особа. Мабуть, можна розрізняти в ньому дві сторони, але

вони так нерозривно зв'язані, що на практиці не відокремлюються одна від одної, навіть у приватному побуті". Вони не приховували свого співчуття бюрократичній системі, яка могла більш гнучко, ніж помісне дворянство, реагувати на зміну настроїв народних мас, боронити дворянські, поміщицькі інтереси, прикриваючись не зжитою в селянстві вірою в добрі наміри царя і пов'язаними з цим очікуваннями "царської волі". У цьому полягає ідейна основа їх зближення з ліберальної бюрократією.

Слов'янофіли завжди заперечували теорію канонічності, божественного походження царської влади. Так, зокрема в роботі професора Московського університету Н.І. Крилова "Критичні зауваження на твір п. Чичеріна "Обласні установи Росії в XVII столітті" зазначалося про наявність успадкування від двох великих монархій подібних державних типів. "Від Візантії ми успадковували канонічний тип, а від монголів – світський, самодержавний, перетворивши його згідно зі своїм національним елементом" [46]. І. Аксаков піддав критиці цю теорію, він відкидає теорію божественного права і виказану Н.И. Криловим ідею "канонічного" царя. "Самодержавство не є релігійна істина або непорушний догмат віри. Це є істина практична, що не має ніякого абсолютного значення, підлягаюча всім умовам місця і часу, має всі властивості істин відносних. Забравши у самодержавства нав'язаний йому релігійний ореол і звівши його до найпростішого виразу, ми одержимо тільки одну з форм управління" [28].

В цьому аспекті представляє також інтерес книга єзуїта І.С. Гагаріна "О примирении русской церкви с римскою" (1858), яка мала успіх в консервативних колах європейського суспільства. Автор вважав, що союз Папи римського і російського царя необхідний для боротьби з революційним рухом в Європі і внутрішніми ворогами царизму. Слов'янофілів, "стару московську партію" він оголосив прихильниками революції, порівнявши їх з "молодою Італією", хоча "сумнівно, щоб західні демагоги, не виключаючи і італійських, вигадали для безперечної дії на масу народну що-небудь краще за панславізм" [47].

Слов'янофіли в цілому дотримувалися загальноліберальному принципу того часу – "Сильна влада і ліберальні заходи". Тому в кінці 1861 – на початку 1862 р. вони виступили проти реакційно налаштованого дворянства в особі дворянського конституційного руху, лідери якого виступали за обмеження самодержавства олігархічною дворянською конституцією з метою закріплення переваг дворянства в суспільстві.

Погляди Ю.Ф. Самаріна багато в чому відтворюють більш ранні політичні переконання слов'янофілів. Він відкидає теорію божественного права, підкреслює "народний" характер російського самодержавства: "У нас є одна сила історична, позитивна, – це народ, й інша сила – самодержавний цар" і заявляє, що народної конституції у нас поки що бути не може, а конституція не народна, тобто панування меншості, діючої без довіреності від імені більшості, є брехня і обман. Обґрунтовуючи неможливість "ненародної" конституції в Росії, Ю.Ф. Самарін пропонував самодержавству провести подальші реформи, щоб перетворити країну на ту ідеальну "народну" монархію, про яку мріяли слов'янофіли. До таких необхідних змін автор відносив, зокрема: припинення поліцейського гоніння розкольників, віротерпимість, гласність і незалежність суду, свобода книгодрукування, спрощення місцевої адміністрації, реформа податкової системи, вільний доступ до освіти, скорочення придворних штатів тощо. Водночас він висловлював загальноприйняту для слов'янофілів точку зору, що "все це не тільки можливо без обмеження самодержавства, але швидше і легше відбудеться при самодержавній волі" [44].

Важливим у слов'янофільському вченні була ідея зближення дворянства і селянства, враховуючи те, що існувало соціальне напруження в селі, яке слов'янофіли розглядали як "процес всенародного виховання". І.С. Аксаков вважав, що саме дворянство, втративши значення привілейованого державного стану, внесе в земство "новий елемент освіти, свідомості і особи". Він стверджував, що селянська реформа є етапом щодо зближення станів у "земстві", тому слов'янофіли повинні очолити народний рух, допомогти зближенню народу з іншими станами шляхом пробудження народу, відродження народного, "земського" життя, в чому слов'янофіли бачили запоруку повернення до історичних начал допетровської Русі, запоруку здійснення своїх ідеалів. Закликаючи дворянство повернутися в "земство", І.С.Аксаков розраховував, що тільки таким шляхом встановляться гармонійні відносини між всіма прошарками російського суспільства [28].

Відмінною рисою політичної теорії слов'янофільства в перші пореформенні роки було уявлення про "грамотну Русь", "освічений стан" або про "суспільство" як провідну силу іншого розвитку Росії. Для більшості слов'янофілів рушійною силою прогресу науки та освіти стала російська інтелігенція, точніше, ті її кола, які могли бути визначені поняттям "суспільств", а не самодержавної влади, в яку не вірують селянські маси. Опозиція "німецькому" самодержавству, переконаність в його ворожості російському народу, невіра в його творчі здібності сталі причинами створення **теорії "суспільства".** Будь-яка держава, відмічав К. Аксаков, самодержавна, конституційна або республіканська не може діяти і проводити свої відправлення інакше, ніж за допомогою різних бюрократичних форм і порядків, захоплюючи сферу зовнішньої дії і зовнішніх відносин. Вона неминуче спирається на силу і примус, отчого всі її заходи приречені на "продуктивність суто зовнішню". Тільки в "суспільстві" полягає сила, що "веде народи до здійснення призначеного їм подвигу в історії людства".

"Суспільство" за своєю суттю завжди має прогресивний характер, відсутність суспільного життя

прирікає народ на беззахисність, ... державу – на неспроможність"; "істинне забезпечення сили і свободи лежить в існуванні суспільства... без свободи етичної, неполітичної, без свободи духовного суспільного життя – немає істинної свободи, нікчемна будь-яка політична свобода". "Суспільство" єдине, в ньому немає місця політичним партіям. В Росії, на думку К. Аксакова, поняття "охоронні начала, консерватизм, прогрес" позбавлені значення. Питання не в тому, що належить до відомства охоронного, що – до прогресивного, а в тому, що народне і що не народне". В російському суспільстві можуть існувати тільки "течії, школи, вчення, але ніяк не партії". З погляду на теорію "суспільства", з часів Петра I "суспільство" починає відіграти стримуючу "самодержавну ініціативу" роль [29].

Так і залишившись незавершеною, дана теорія проте виявилася новим ступенем розвитку слов'янофільської політичної думки. Об'єктивне ствердження провідної ролі в розвитку країни безстанового, високоосвіченого "суспільства" означало ідейне обґрунтування першості в суспільно-політичному житті країни інтелігенції, вільної від дії бюрократичного державного апарату. У зв'язку з вищевикладеним, теорія "суспільства" була одним з найцінніших спроможних соціальних вчень, створених російською інтелігенцією в пореформений період. Теорія "суспільства" стала ідейною руху за самоскасування дворянства як стану, за безстанове земство, за свободу совісті, слова, друку і громадської думки, проти втручання держави в земські і церковні справи.

Зв'язок теорії "суспільства" з політичним вченням раннього слов'янофільства є безперечним Вона стала ідейною основою зближення слов'янофілів з представниками московських буржуазних колів. Так, воно влаштовувало московське купецтво в зв'язку з тим, що в ньому обґрунтовувалася неминучість зростання впливу "суспільства", буржуазії і буржуазній інтелігенції, в житті країни і одночасно зберігалося благоговійне ставлення до звичних форм державного устрою, патріархального побуту російської старовини. Теорія "суспільства" жодною мірою не мала антидворянського характеру, навпаки, воно ставало головною інтелектуальною силою "суспільства", навички суспільної діяльності і високий рівень освіти забезпечували дворянству певні переваги перед іншими станами. Теорія "суспільства" ніби була покликана прискорити процес пристосування дворянства до нових історичних умов. "Суспільство", під яким розуміється певні, вірні "народним" началам круги російської інтелігенції є носієм ідеї прогресу, джерелом самобутнього розвитку Росії Аксаков проголошував не народ, "землю", не самодержавну владу, "державу", не "самодержавну ініціативу", до якої він відносився різко критично, Теорія "суспільства" мала буржуазне забарвлення, була різновидом російського лібералізму того перехідного часу. В Росії суспільство безсиле, бо воно не народне і має напівдержавний характер. "Суспільство" не стало дійсне "народною інтелігенцією у вищому значенні цього слова... ненародність є вже перша, і, звичайно, головна умова нашого суспільного морального безсилля". Теорія "суспільства" швидко втратила свій первинний цілісний оптимістичний характер, виявилося порожнім.

Розчарування в "суспільстві", звеличення охоронної сили народу розбіжності з польського питання означали відмову від теорії "суспільства", сформульованої в 1862 р. призвели в подальшому до розпаду слов'янофільського кружка. Розпад слов'янофільського кружка неминуче спричинив крах політичних ідеалів слов'янофільства.

Ю.Ф. Самарін, у свою чергу, доводив, що слов'янофільство ще не виробило "ідеали державного ладу, представництва". Він протестував проти **теорії солідарності** самодержавного правителя з діями останнього царського урядовця, вимагав відрізняти слугу від государя і дії слуги від державної волі, бо злиття образу самодержця "з скороминущим і мінливим натовпом тимчасових правителів... затьмарює в поняттях суспільства світле уособлення верховної влади". Він малює свою **теорію "здорового політичного консерватизму**, що виразилася у всій нашій історії, як єдино можливу в даний час". Дії верховної влади, необмеженої і безвідповідальної, не були безпомилкові. Навіть Петро I і Микола I визнавали свої помилки. Для того, щоб вірно судити про свої вчинки, самодержець повинен здійснювати правдиву оцінку урядових дій, їх критику і навіть вираз гомону, які "не тільки не суперечать вірно користі влади, що зрозуміла, але позитивно їм потрібні [44].

Теорія "здорового політичного консерватизму", висловлена Ю.Ф. Самаріним, чимось близька бонапартизму, певним чином вона розвиває його ранні погляди на верховну владу, як надстанову і народну. Характерна повна відсутність в теорії Самаріна слов'янофільських зіставлень "землі" і "держави". В цілому дана спроба здійснена з метою синтезувати ліберальні цінності (особисті свободи, громадську думку, свободу критики урядових дій) з ідеєю збереження самодержавства, що знаходилося в руслі ідейних пошуків російських лібералів, вона відобразила особливості слов'янофільського лібералізму пореформеного часу.

Водночас І.С. Аксаков розмежовує сферу дії "держави" і "землі". Він вважає, що сучасне самодержавство – не ідеальне самодержавство слов'янофільських теорій, а тиранія. Тому він намагається вирішити традиційне слов'янофільське завдання – "утримати самодержавство в межах державної сфери і перешкодити його втручанню у сферу приватної свободи, в галузь церковну, в сферу особистої совісті й думки; як досягти цього, поза відомими конституційними формами". І.С.Аксаков виступає проти конституції (обмеження формального), але загалом він висловлюється за обмеження самодержавства. Свою думку про моральний спосіб обмеження самодержавства він пояснював

тим, що самодержавна влада в Росії вже обмежена в своєму ставлення до православ'я і до селянства. Жоден самодержавний цар не ризикне зрадити православній вірі або відновити кріпацтво, бо буде "негайно скинутий з престолу загальним однострайним повстанням всього народу". Аксаков вважав, що "в цьому відношенні самодержавство наскільки обмежено, що настільки не змогла б зробити ніяка письмова конституція" [28].

Ліберальні політичні ідеї цих представників слов'янофільства з часом позбулися специфічно слов'янофільських рис і розчинилися в політичній програмі земського лібералізму.

Третій етап розвитку слов'янства. Після падіння Російської імперії і створення держави на класових принципах і принципах егалітарної демократії фактичний розвиток ідей слов'янізму не відбувався. В той же час сама ідея необхідності існування такої єдності постійно була в суспільній думці цього періоду. Якщо були відсутні теоретичні переконання слов'янізму, то ідея слов'янської єдності в самому народі існувала і ця єдність найбільш яскраво виявилася в період Другої світової війни при звільненні братських слов'янських народів від німецько-фашистських окупантів. Слід особливо відзначити в передвоєнний період і вплив слов'янофільських ідей на формулювання основних положень германофільських теорій. Тридцяті роки двадцятого сторіччя відрізнялися значною суперечністю між суто германофільськими ідеями та ідеями європейського націонал-соціалізму (представниками останнього були суспільство "Аненербе", орден СС в цілому, такі засновники німецької геополітики, як К. Хаусхофер. Перемога германофільських ідей привела до виникнення теорії переважання німецьких інтересів над європейськими, що в практичній площині привело до спроби германізації Європи і зіткнення з Радянським Союзом замість створення рівноцінних великих геополітичних просторів континентальних держав. Таким чином, історичний аспект проблеми, що розглядається нами, показує, що розвиток теорії самостійного розвитку одного народу веде до виникнення певних переваг цього народу над іншими. Особливо яскраво це проявилося в Німеччині. Після перемоги над братами Штрассерами фактично була проголошена політика германізації. Програш Німеччиною війни призвів до фактичної втрати і того, й іншого напрямів (48).

Ідеологічний вакуум в Радянському Союзі не давав можливості щонайменшого розвитку паростків слов'янофільських ідей.

Слов'янофільська ідеологія сьогодні як ніколи є актуальною у зв'язку з кризою Заходу, який як і вважали слов'янофіли, визначаючи свою фактично глобалістську позицію, потребує загальнолюдського вирішення. Після розвалу радянської ідеологічної системи поява слов'янофільських ідей в цілому є закономірним явищем. Здебільшого слов'янофільські ідеї набули розвитку в Україні. Виникнення в Україні ряду партій слов'янофільської спрямованості не сприяло широкому розповсюдженню таких поглядів. Серед таких партій можна назвати такі, як Партія слов'янської єдності, Слов'янський народно-патріотичний союз [49]. Основний недолік рухів на цьому етапі полягає у запозиченні ліберальних ідей помірного рівня, відсутності чітко вираженої ідеології, натомість – у наявності ідеології не повною мірою відповідної ідеям слов'янізму, у відсутності умов для розвитку таких ідей. Водночас слід зазначити, що ідеї панслов'янізму є дорогими для народу пострадянського простору, який на протязі довгої історії сумісного проживання познав переваги такої єдності при вирішенні зовнішніх та внутрішніх питань політичного характеру. В цілому теорії слов'янізму відіграли свою роль на певному історичному етапі і сьогодні вони актуальні як ніколи. Вони потребують ретельного вивчення та впровадження деяких з них у практичну політичну діяльність сьогодення.

1. Писания мужей апостольских. – Рига, 1992. – С.195-196; Россия перед вторым пришествием. – М.: Адрес-Пресс, 2002. – С. 18-19. 2. Соловьев В.С. Из истории русского сознания // Вестник Европы, 1889. – С. 378. Соловьев В.С. Национальный вопрос в России. – Спб, 1888. – С. 76; 205. 3. Аксаков К.С. Сочинения исторические, Т.1. – М.,1861. – С. 296. 4. Кириевский И. Письмо к А.И. Кошелеву. – Русский архив, 1873, кн. 2, С. 1345-1346. 5. Хомяков А.С. Соч. в 8 т., Т. 8, прилож. 3. 6. Герцен И.А. Собр. Соч. в 30 т., Т. 2. – С. 235-236; С. 220-245. 7. Чубарьян А.О. А.М. Горчаков и Европа // Канцлер А.М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. – М., 1998. 8. Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства // Элементы. – 1993. – №3. – С. 51-54; Він же Поворот к востоку // Элементы. – 1993. – №3. – С.50; Він же. Степь и Оседлость. // На путях: Утверждение евразийцев. – Берлин, 1922. – С. 341-356; Він же. Географический обзор Россия-Евразия. // Мир России-Евразия. – Берлин, 1926. – С.219-232; Він же. Континжє.ент Евразия. – М., 1997. 9. Федотов Г.П. Судьба и грехи России. – СПб, 1995. 10. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М, 1998. 11. Шелухин С. Звідки відбувається Русь. – Прага, 1929. 12. Франко І.Я. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Собр. Соч. в 20 т. – К., 1950-1956. 13. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. – 432, с. 14. Кавелин К.Д. Собр. Соч. в 4 т., 3, Спб, 1899, стлб,1134-1135; 1146; 1163; 1167-1174. 15. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С. 5. 16. Леонтьєв К.Н. Панславізм і греки. – Спб., 1873. 17. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. Спб., 1868. 18. Ламанский В.И. Три мира Азиатско-Европейского материка / Под ред. Р.М. Князева. – Петроград, 1916. Він же. Изучение славянства и русское народное самосознание // Журнал министерства, 1867, №1. – С. 137 (2-я пагинация). 19. Семенов-Тян-Шанський В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России: Очерк по политической географии. – Петроград, 1915. – С. 19-23. 20. Линницкий П.П. Славянофильство и либерализм. Опыт систематического обозрения того и другого. – Киев, 1882. – С. 1. 21. Чадов М.Д. Славянофилы и народное представительство. – Харьков, 1906. 22. Трубецкой С.Н. Исход к Востоку // Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. – М.,1992. 23. Коше-

лев А.И. Записки (1812-1883). – Берлин, 1884. – С. 71, 76, 78. Воспоминание о Хомякове // Хомяков А.С. Соч., т. 8. – С. 126. 24. Аксаков И.С. див.: Цимбаев Н.И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической жизни XIX века). – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. – 274 с. 25. А. Д. Градовский А.Д. Старое и новое славянофильство. – 1878. Собр. соч. в 9 т. т. 6. – Спб, 1901. – С. 162; 264-272. 26. Головачов А.А. Наш экономический недуг. – Русская мысль. – 1881. № 9. С. 356. 27. Леонтьєв К.Н. Автобиография. – Дитературное наследство. – т. 22-24. – М., 1935. – С. 446. 28. Аксаков И.С. Письма. В 4 т., Т.1, С. 192; С. 458; Т.3. С.XIII, 243. 29. Цимбаев Н.И. Записка К.С. Аксакова "О внутреннем состоянии России" и ее место в идеологии славянофильства. – Вестн. Моск. Ун-та, сер. История, 1972. – № 2. – С. 48-51. 30. Струве П.Б. На разные темы (1893-1901). – Спб., 1888, С. 76; 205. 31. Riasanovsky N. Russia and the West in the teaching of Slavophiles: A study of rovantic ideology. – Cambridge, 1952 – H. 149; 217-220. 32. Бродский Н.Л. Славянофилы и их учение // Ранние славянофилы. – М., 1910. – С. LIV. 33. Бердяев Н.А. А.С.Хомяков. – М., 1912. – С. 185-186. 34. Страхов Н.Н. Борьба с Западом в нашей литературе. – кн. 1, Спб., 1887. – С. 466; кн. 3. – Спб., 1896. – С. 294. 35. Миллер О.Ф. Славянство и Европа. – Спб., 1899, стлб, 1134-1135; 1146; 1163; 1167-1174. 36. Васильев А.В.Задачи и стремления славянофильства. – Пг., 1904. С. 24. 37. Дементьев А.Г.Очерки из истории русской журналистики 1840-1850-х гг. – М.Л., 1951. – С. 364. 38. Флоренский П.А.Около Хомякова. – Сергиев Посад, 1916. – С. 42. 39. Цимбаев Н.И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). – М.: Изд-во Моск. Ун-та., 1986. – 274 с. 41. Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К.: Наукова Думка, 1992. – 512 с. 42. Кириевский И.В. Критика и эстетика. – М., 1979. – С. 379-380. 43. Гоголь М.В. Полн. собр. Соч. в 14 т., т. 8, С. 262; Т. 11. С. 324; Т. 13, С. 326. Див. Анненкова Е.И. Гоголь и Аксаковы. – Л., 1983. 44. Самарин Ю.Ф.див. письма Ю. Самарина "По поводу толков о конституції" – В кн.: Цимбаев Н.И. И.С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. 0- М. – С. 174; Письмо Ю. Самарина Е Черкасской от 21.06.1864 г. // Цимбаев Н.И. Славянофильство. – М., 1986. – С. 238-239. 45. Записка В.А. Черкасского "О лучших средствах к постепенному исходу из крепостного состояния" Трубецкая О.Кн. В.А.Черкасский и его участие в разрешении крестьянского вопроса. Материалы для биографии. Т. кн.2. – М., 1904. – С. 7-67. "О сочинениях Монталамбера и Токвиля" – Русская беседа. 1857, кн. 2. Критика. Перепечатана в кн.: Князь В.А. Черкасский. Его статьи, его речи и воспоминания о нем. – М., 1879. – С. 134-208. 46. Крылов Н.И. Критические замечания на сочинение г. Чичерина "Областные учреждения России в XVII веке". – Русская беседа. 1857. Кн.2. Критика. – С. 145-146. 47. Gagarin I.S. La Russie sera-t-elle catholique. – Paris, 1858. – S. 82-83. 48. Энциклопедия Третьего рейха. – М.:Локид-Миф, 1996. – 587 с. 49. Ременюк А.И. Новый славянский порядрок. – К., АртЭкс. – 2003. – 224 с.

П.П. Андрушко,
кандидат юридичних наук, професор
професор кафедри кримінального права та кримінології

КАТЕГОРІЯ "ІНТЕРЕС" У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Термін "інтерес" вживається у КК у кількох статтях як Загальної, так і Особливої його частин для позначення, як правило, об'єкта кримінально-правової охорони. Зокрема, у ст. 36 "Необхідна оборона" КК говориться про вчинення дій з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, суспільних інтересів та інтересів держави. У ст. 39 КК говориться про заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності для усунення небезпеки, що загрожує, зокрема, суспільним інтересам чи інтересам держави. У ст. 40 "Фізичний або психічний примус" також говориться про заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під безпосереднім впливом фізичного примусу та про заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка зазнала фізичного примусу. Про заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам говориться також у ст. 41 "Виконання наказу або розпорядження", ст.42 "Діяння, пов'язане з ризиком", та ст. 43 "Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації" КК.

У ст. 206 "Протидія законній господарській діяльності" КК йдеться про обмеження законних інтересів особи, яка займається господарською діяльністю.

У ст. 232^1 КК "Незаконне використання інсайдерської інформації" до її викладенням у новій редакції Законом від 25.12.08 № 801-IV" КК йшлося про завдання матеріальної шкоди інтересам держави або інтересам юридичних чи фізичних осіб.

У ст. 356 "Самоправство" КК говориться про заподіяння значної шкоди інтересам громадянина,

© Андрушко П.П., 2009

державним чи громадським інтересам або інтересам власника.

Кваліфікуючою ознакою складу злочину "незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації" (ст. 359 КК) є наслідки у вигляді істотної шкоди, заподіяної охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб.

У ч. 1 ст. 364 та ч. 1 ст. 367 КК говориться про заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, а у ч. 1 ст. 365 КК – про заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Дещо інакше, ніж у ст. 364 та ст. 365 КК, називаються (визначаються) об'єкти кримінально-правової охорони у статтях 235^1 та 235^2, у яких сформульовані склади злочинів "зловживання повноваженнями" (ст. 235^1) та "перевищення повноважень" (ст. 235^2) КК якими доповнено Законом від 11 червня 2009 р.: охоронювані законом права та інтереси окремих громадян, юридичних осіб, суспільства чи держави.

У частині 2 ст. 382 КК "Невиконання судового рішення" говориться про заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб.

Крім того, у деяких статтях Особливої частини КК термін "інтерес" вживається для позначення мотивів чи мети вчинення дій, відповідальність за які передбачена цими статтями. Зокрема, статтею 319 КК передбачена відповідальність за незаконну видачу рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах. Статтею 350 КК передбачена відповідальність за погрозу вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, або знищенням чи пошкодженням майна загальнонебезпечним способом щодо службової особи чи її близьких або щодо громадянина, який виконує громадський обов'язок, застосовану з метою припинення діяльності службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок, або зміни її характеру в інтересах того, хто погрожує. Метою використання своїх повноважень особою, яка здійснює незалежну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, чи незалежним посередником або, членом трудового арбітражу при розгляді колективних трудових спорів у ст. 253^3 КК визначено альтернативно • отримання неправомірної вигоди для себе і інших осіб та • з метою заподіяння шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, юридичних осіб, інтересам, інтересам суспільства чи держави. При цьому обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 253^3 КК, є наслідки у вигляді істотної шкоди названим інтересам, тобто такі інтереси є, по-перше, об'єктами кримінально-правової охорони, і, по-друге, заподіяння такої шкоди має бути метою вчинення передбачених ч. 1 ст. 235^3 КК дій. Якщо психічне ставлення до наслідків у вигляді істотної шкоди названим у ч. 1 ст. 235^3 КК інтересам було у вигляді непрямого умислу, тобто особа усвідомлювала можливість заподіяння своїми діями такої шкоди, але не бажала їх настання, проте свідомо допускала їх настання, склад злочину в діях такої буде відсутній.

Метою підкупу особи, яка надає публічні послуги, відповідальність за який передбачені ч. 1 ст. 235^5 КК, є спонукання такої особи надання їй неправомірної вигоди вчинити дії або бездіяльність в інтересах особи, не передає чи надає такі вигоди, або в інтересах третіх осіб з використанням наданих їй повноважень. Одержання такою особою неправомірної вигоди визнається ч. 3 ст. 235^3 КК злочином за умови, що така вигода одержана за вчинення дій або бездіяльність в інтересах особи, що надає чи передає таку вигоду, з використанням наданих особі, яка одержує неправомірну вигоду, повноважень. У ч. 1 ст. 364 КК передбачена відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, яке законодавцем визначається як "умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби". Формулювання "всупереч інтересам служби", на наш погляд, означає законодавчу вказівку на об'єкт кримінально-правової охорони – інтереси служби. Інтереси служби є, очевидно, різновидом інтересів держави, підприємства, установи чи організації, яким "служить" службова особа. Частиною 1 ст. 423 КК відповідальність передбачена за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем, "вчинене з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб", тобто, на відміну від ч. 1 ст. 364 КК, у ч. 1 ст. 423 КК відсутня вказівка на вчинення діяння всупереч інтересам служби. У частині 2 ст. 371 кваліфікованим видом завідомо незаконного затримання, приводу, арешту або тримання під вартою та у ч. 3 ст. 368 КК в редакції Закону від 21.05.09 "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії хабарництву" кваліфікуючою ознакою одержання хабара пропонувалось передбачити одержання хабара, вчинене з інших корисливих мотивів чи в особистих інтересах.

Кваліфікуючою ознакою складу злочину постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вир., рішення, ухвали або постанови у ч. 2 ст. 375 у редакції Закону від 21.05.09 пропонувалося передбачити вчинення таких дій з інших ко-

рисливих мотивів чи в особистих інтересах. У ч. 3 ст. 372 та ч. 2 ст. 375 КК до внесення до них змін Законом від 21.05.09 для позначення мотивів як кваліфікуючих ознак злочинів, склади яких передбачені їх частинами першими вживалось формулювання "з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах". На названий Закон від 21.05.09 Президентом України 12.06.09 накладено вето і Закон повернений Верховній Раді України.

Згідно з ч. 3 ст. 369 КК особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї мало місце вимагання хабара, під яким, згідно з п. 4 Примітки до ст. 368 КК, розуміється вимагання службовою особою хабара з погрозою вчинення або невчинення з використанням влади чи службового становища дій, які можуть заподіяти шкоду правам чи законним інтересам того, хто дає хабара, або умисне створення службовою особою умов, за яких особа вимушена дати хабара з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів. Само ж вимагання хабара, залежно від того, одержаний хабар чи ні службовою особою, має кваліфікуватися або • як одержання хабара, поєднане з вимаганням хабара, або • як підбурювання до давання хабара, або • як готування до одержання хабара, поєднаного з вимаганням хабара, або • як замах на одержання хабара, поєднаного з вимаганням хабара.

Вимагання матеріальних благ чи вигод майнового характеру за вчинення певних діянь (одержання матеріальних благ за вчинення певних діянь, поєднане із їх вимаганням) може утворювати склади злочинів, передбачені:

- ст. 354 КК – незаконне одержання шляхом вимагання працівником державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, в будь-якому вигляді матеріальних благ або вигод майнового характеру;
- ч. 2 ст. 183 КК – незаконна вимога оплати за навчання у державних чи комунальних навчальних закладах;
- ч. 1 ст. 184 КК – незаконна вимога оплати за надання медичної допомоги в державних чи комунальних закладах охорони здоров'я.

Вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою обмеження прав, свобод або законних інтересів потерпілого чи його близьких родичів утворює склад злочину "вимагання" (ст. 189 КК).

Одним із мотивів зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем у ч.1 ст.423 КК названо вчинення таких дій, як і у ст. 364 КК, з корисливих мотивів, в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб.

Визначенню поняття "інтерес", його змісту (ознак) та кримінально-правового значення в теорії кримінального права приділялась значна увага, проте це питання, було, є і буде залишатись вельми дискусійним [1-17]. Поняттю "охоронюваний законом інтерес" приділив увагу і Конституційний Суд України [18].

Питання про співвідношення понять "суспільні відносини" та "інтерес" по-різному вирішується прихильниками теорії суспільних відносин як об'єкта злочину. В.Я. Тацій виділяє три основні напрямки вирішення цього питання у теорії кримінального права: "1) інтерес є одним із основних структурних елементів суспільних відносин і разом з ним виступає як об'єкт злочину; 2) інтерес і суспільні відносини – це різні поняття, а тому категорія "інтерес" не може бути використана для визначення об'єкта злочину; 3) інтерес – не тільки елемент суспільних відносин, який відображає його сутність, але й фактично самі суспільні відносини" [19].

Є.К. Каіржанов вважає, що ці поняття співвідносяться між собою як філософські категорії "сутність" і "явище" [20].

М.Й. Коржанський фактично допускає ототожнення цих понять, вважаючи, що оскільки суспільні відносини тісно взаємопов'язані з інтересами, і цей зв'язок є вельми суттєвим, то це "дає підставу назвати суспільні відносини суспільними інтересами в дії" [21].

Поняття (категорія) "інтерес", питання визначення його змісту, взаємозв'язку з такими поняттями як "право особи", "свобода особи", "обов'язки" було і залишається предметом не лише наукових досліджень правознавців з позиції загальної теорії держави і права, конституційного, державного, цивільного, адміністративного, кримінального, процесуального та інших галузей права, а й предметом дослідження правозастосовчих органів, зокрема при визначенні об'єктів правової, в тому числі кримінально-правової охорони, об'єктів злочинних посягань, виду, розміру заподіяної правоохоронюваним інтересам шкоди.

Від вирішення означених питань, від правильної відповіді на них правозастосовчими органами, залежить правильна, обґрунтована кримінально-правова оцінка діянь, якими спричиняється шкода чи створюється загроза її заподіяння правоохоронюваним інтересам, взятим під охорону кримінального закону. Особливо це стосується кримінально-правової оцінки діянь службових осіб для вирішення питання про наявність (відсутність) в їх діяннях ознак складів злочинів, якщо ними заподіюється нематеріальна шкода (шкода немайнового характеру) правоохоронюваним інтересам особи (юридичної чи фізичної), держави і суспільства, правам і свободам людини, оскільки обов'язковою ознакою основних складів злочинів, передбачених статтями 364, 365 та 367 КК, а також у ст. 235^1, 235^2, 253^3, якими КК доповнений Законом від 11.06.09, законодавець передбачає наслідки у вигляді заподіяння істотної шкоди названим об'єктам

кримінально-правової охорони, яка може полягати у заподіянні як матеріальних збитків, так і шкоди немайнового (нематеріального) характеру. Критеріїв віднесення шкоди немайнового характеру до істотної, визначення її кількісного виразу чинне законодавство не містить – вирішення питання про кількісний вираз шкоди немайнового характеру правоохоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб, заподіяної діянням службової особи, визнання (невизнання) її істотною у кожному конкретному випадку законодавцем передано на розсуд (угляд) правозастосовних органів.

Кримінально-правове значення інтересу, на наш погляд, полісемічне. Інтерес може бути:

- об'єктом кримінально-правової охорони (правоохоронюваний, охоронюваний законом, законний інтерес) – це інтерес потерпілого, якому злочинним діянням заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння;
- об'єктом правомірного захисту, посягання на який (заподіяння чи створення загрози заподіяння шкоди якому) є підставою для здійснення акту необхідної оборони чи крайньої необхідності. У такій якості інтерес є і об'єктом злочину, на який здійснюється суспільно небезпечне посягання особою, якій заподіюється шкода у стані необхідної оборони.
- благом, якого хоче досягти особа, що вчинює злочин – об'єктом чи ознакою мотиву або мети вчинення злочину.

У цьому значенні, очевидно, законодавець забороняє реалізацію, досягнення певного інтересу певним способом чи певною особою.

При цьому, очевидно, одночасно із досягненням особою інтересу вчиненням діяння, яке законодавцем забороняється, в багатьох випадках аналогічному інтересу іншої особи заподіюється шкода:

- при вчиненні злочинів проти власності злочинець задовольняє свої матеріальні інтереси заподіюючи шкоду матеріальним інтересам інших осіб;
- при одержанні хабара службова особа задовольняє свої матеріальні інтереси (об'єктивно
- і інші інтереси: сексуальні, наприклад, якщо предметом злочину будуть визнані і нематеріальні блага) або матеріальні інтереси інших осіб шляхом (за рахунок) заподіяння шкоди матеріальним інтересам хабародавця.

Щодо поділу інтересів на законні і незаконні. Виділення незаконних інтересів чисто умовне. Дати визначення поняття "незаконний інтерес" неможливо. Приклад: одержання хабара за незаконне закриття кримінальної справи щодо особи, яка дає хабара; за незаконне порушення кримінальної справи щодо іншої особи, в чому зацікавлений хабародавець; за винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи… (касаційний розгляд кримінальної справи – за прийняття рішення про розгляді – не розгляд).

Багато вчених розглядають інтерес як складову частину (елемент) суспільних відносин [22–24]. При цьому Б.С. Никифоров фактично ототожнює поняття "суспільні відносини" і "інтерес". Він пише, що об'єкт злочину – це той суспільний інтерес, проти якого спрямовується злочин і який бере під захист кримінальне право [25].

Я.М. Брайнін елементами суспільних відносин як об'єкта злочину називав суб'єктів або учасників цих відносин, їх дії чи стани відносно одне одного, охоронювані законом інтереси суспільних відносин і їх матеріальне вираження у вигляді предметів, речей чи інших матеріальних цінностей [26].

Позиція окремих вчених зводиться до того, що інтереси не є елементом суспільних відносин, що це різні поняття. Зокрема, В.К. Глістін вважає, що інтереси визначаються тими суспільними відносинами, які їх утворили, оскільки суспільні відносини є матеріальним субстратом будь-яких інтересів. На його думку, визначення об'єкта злочину через порушені інтереси суб'єкта є в своїй основі глибоко помилковим [27].

На наш погляд, достатньо обґрунтованою з позиції прихильників теорії "об'єкт злочину – суспільні відносини" щодо поняття "інтерес" та співвідношення цього поняття із поняттям "суспільні відносини" є позиція В.Я. Тація, який пише, що "інтерес – це той об'єктивно існуючий соціальний феномен, поява якого зумовлюється функціонуванням суспільних відносин. Тому інтерес є не складовою частиною (основою, ядром тощо) структури суспільних відносин, а самостійним в певній мірі явищем. Однак при цьому не можна повністю відривати інтерес від суспільних відносин. Він є не тільки продуктом суспільних відносин, але й, має, безперечно, свій зворотній на них вплив" [28].

В.Я. Тацій вважає, що "необхідність використання інтересу для визначення об'єкта конкретного злочину виникає не у всіх випадках, а тільки тоді, коли як об'єкт визначені законодавцем ті суспільні відносини, які за своєю природою сховані від безпосереднього сприйняття. Отже, вказівка на такі суспільні відносини, як на об'єкт того чи іншого злочину, ускладнює його використання. Адже пізнати такий об'єкт без попереднього дослідження відповідного інтересу просто неможливо. Тільки з'ясувавши в цих випадках сам інтерес, його зміст, ми пізнаємо і ті суспільні відносини, які немов би стоять за ними і в інтересі одержують найбільш точний відбиток" [29].

Зверну увагу на те, що В.Я. Тацій не дає визначення поняття "інтерес", а лише констатує, що інтерес як соціологічна категорія являє собою не явище суспільної свідомості суб'єктів, а явище їх суспільного буття, що інтереси являють собою безпосереднє вираження і становище людей у суспільстві, у системі суспільного виробництва і обумовлених цим положенням потреб, та що таке

розуміння інтересу цілком прийнятне і для науки кримінального права, зокрема для рішення проблем об'єкта злочину [30].

Щодо співвідношення понять "інтерес" та "потреба", то, на думку В.Я. Тація, потреба є первинною щодо самого інтересу, виступає предметною, вихідною основою, яка обумовлює і визначає інтерес, а зміст будь-якого інтересу завжди відповідає і змісту потреби, яка зумовила його появу, що не потреба, а саме інтерес є найбільш точним відбитком суспільних відносин, які існують [31].

Потреби, усвідомлені суспільством, класами, соціальними групами, індивідуумами виступають як їх інтереси. На відміну від потреб інтерес скерований не стільки на предмет задоволення, скільки на ті соціальні інститути, установи, норми взаємостосунків у суспільстві, від яких залежать всі умови життєдіяльності людей (розподіл цінностей, благ). Значення інтересів полягає в тому, що вони є причиною соціальної активності людей і в цьому значенні виступають найважливішими чинниками перетворень у суспільстві, державі та світі [32].

Є.В. Фесенко пише, що в узагальненому вигляді погляди науковців щодо поняття "інтерес" зводяться до двох трактувань цього поняття: психологічної та соціологічної [33]. При цьому Є. В. Фесенко робить посилання на роботу О.В. Кузнецова. Зазначу, що О.В. Кузнецов говорить не про дві, а про три основні точки зору: перша, яка є панівною в психології, розглядає інтерес як виключно психологічне, суб'єктивне явище. Друга – філософська, розглядає інтерес як об'єктивно існуючу категорію, незалежну від волі і свідомості людей. Третя, яка, на його (О.В. Кузнецова) думку, є найбільш правильною, розглядає інтерес як єдність об'єктивного і суб'єктивного [34]. О.В. Кузнецов визначає поняття "інтерес" як відношення суб'єкта до об'єкта (тобто до соціальних та інших умов свого життя, оточуючих предметів, явищ і т.п. як до найважливіших благ), яке виражається у певному стані суб'єкта в об'єктивному світі або в його діяльності, спрямованій на задоволення людських потреб. На думку О.В. Кузнецова, інтерес включає: • об'єкт інтересу; • суб'єкт інтересу, його носія; • відношення суб'єкта до об'єкта; • наслідок, результат впливу суб'єкта на об'єкт, що полягає у задоволенні певної потреби [35].

О.В. Кузнецов вважає, що різноманітні людські інтереси можна поділити на різні групи (види) залежно від тих критеріїв, які кладуться в основу такого поділу: залежно від сфери дії чи сфери прояву інтересів останні діляться на матеріальні, політичні і духовні; залежно від їх носія – на суспільні і особисті; залежно від їх соціальної природи, яка відображає дійсне положення самого суб'єкта (носія інтересів), – на реальні, які відповідають природі суб'єкта, і уявні, ілюзорні, які не відповідають його природі; залежно від їх значимості – на основні, корінні, головні інтереси і другорядні, тимчасові тощо [36].

Погоджуючись з позицією О.В. Кузнецова щодо можливості поділу (класифікації, систематизації) інтересів за різними критеріями, зазначу, що в КК інтереси як об'єкти кримінально-правової охорони вирізняються (виокремлюються) за критерієм суб'єкта (носія) таких інтересів (особи – людини і громадянина, державні, громадські, юридичних осіб).

На думку А.П. Козлова, інтерес – це ставлення особи до предмета в силу його життєвої значущості та емоційної привабливості шляхом виділення його із ланцюга тотожних, однорідних чи різнорідних предметів, виражене в бажанні ознайомлення з ним, а коротше – це життєво чи емоційно важливе суб'єктивне прагнення до ознайомлення із свідомо чи підсвідомо виділеним предметом [37], тобто інтерес він розглядає як суб'єктивну категорію, з психологічної позиції.

Є.В. Фесенко виділяє чотири змістовні ознаки поняття "інтерес": • суб'єктивна характеристика – зацікавленість суб'єкта у чомусь, тобто виникнення, активізація та зосередженість уваги на об'єкті інтересу, – яка несе основне навантаження у визначенні цього поняття, тому що відображає його суть; • спрямованість інтересу на задоволення певних потреб; • його об'єктивізована форма – критеріями об'єктивізації якої є врегулювання та захищеність правовими нормами різних галузей права, зокрема кримінального, а також регламентація інтересу моральними нормами, традиціями тощо, визнаними членами суспільства і захищеними кримінально-правовими нормами; • несуперечливість інтересу закону [38]. Є.В. Фесенко вважає, що об'єктивізація інтересу може полягати у нормативній захищеності інтересу чи бути у вигляді настанови, хоча й не врегульованої правом, але визнаної членами суспільства, оскільки регламентується моральними нормами, традиціями тощо [39].

Н.В. Шігіна говорить про інтереси суб'єктів кримінального права – особи, суспільства і держави, політичне спілкування між якими у сфері кримінального права обмежується інтересами регулювання, забезпечення, або охорони життєво важливих інтересів, які визначають необхідні і достатні умови їх існування [40].

Під інтересами суб'єктів кримінального права Н.В. Шігіна розуміє охоронювані кримінальними законом життєво важливі, однаково значимі для всіх суб'єктів (особи, суспільства і держави) потреби, які визначають необхідні і достатні умови їх існування. На думку Н.В. Шігіної, юридичне значення інтересів може бути різним – одні інтереси суб'єктів кримінального права мають значення прав, інші становлять собою лише юридичну можливість одержання соціального блага, основану на простому юридичному дозволі, проте для характеристики інтересів суб'єктів кримінального права суттєвим є не юридичне, а соціально-політичне значення їх потреб, яке визначається єдиним масштабом необхідних і достатніх умов існування особи, суспільства і держави [41].

Н.В. Шігіна вважає, що злочин, як основний елемент відношення, яке визначається змістом кримінально-правової охорони, є індивідуалізованим зв'язком між формально визначеними особами і в цьому смислі об'єкт злочину повинен визначатись у вказаній системі координат, тобто зв'язків, відносин. З цих позицій, на її думку, об'єктами злочинів є суспільні відносини, які визначають зміст формально-юридичних ознак злочину (складу злочину), а також формально-юридичні ознаки суб'єктів кримінально-правових відносин, проте поняття "суспільні відносини" не прийнятне для характеристики об'єктів кримінально-правової охорони, оскільки вони визначаються змістом не кримінально-правових, а політико-правових відносин, у зв'язку з чим відрізняються специфікою кримінально-правової функції суб'єктів кримінального права, інтереси яких (особи, суспільства і держави) та є об'єктами кримінально-правової охорони [42].

Є підстави погодитись з висновком Н.В. Шігіної, що розділи Особливої частини КК РФ не відображають зміст родового об'єкта злочину, а відображають класифікацію життєво важливих інтересів суб'єктів кримінального права, які визначають зміст родового об'єкта злочину, а відносна абстрактність родового об'єкта злочину не має відношення до підстав виділення в Особливій частині КК РФ того чи іншого розділу і такою підставою служить не об'єкт злочину, а об'єкт кримінально-правової охорони, тобто інтереси суб'єктів кримінального права [43].

Конституційний Суд України, розглядаючи питання про зміст поняття "охоронюваний законом інтерес", констатував, що позиції як законодавчого органу та правозастосовних органів, в тому числі і Верховного Суду України, так і наукових та навчальних закладів з даного питання суттєво різняться. Приймаючи ж власне рішення з цього питання, Конституційний Суд України виходив з такого: "Етимологічний зміст слова "інтерес" включає: • увагу до кого-, чого-небудь, зацікавленість кимось, чимось; цікавість, захоплення; • вагу, значення; • те, що найбільш цікавить кого-небудь, що становить зміст чиїхось думок і турбот; • прагнення, потреби; • те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чиїмось прагненням, потребам, вигоду, користь, зиск. У загальносоціологічному значенні категорія "інтерес" розуміється як об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології як ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує. В юридичних актах термін "інтерес", враховуючи його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами" [44].

Прикладом застосування поняття "інтерес" у широкому сенсі, на думку Конституційного Суду України, є Конституція України, ст. 18, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 79, 89, 104, 121, 127, 140 якої наголошують на національних інтересах, інтересах національної безпеки, економічного добробуту, територіальної цілісності, громадського порядку, здоров'я і моральності населення, політичних, економічних, соціальних, культурних інтересах, інтересах суспільства, інтересах усіх співвітчизників, інтересах громадянина, інтересах держави, спільних інтересах територіальних громад сіл, селищ та міст тощо. Вказуючи на наявність таких інтересів, Конституція України підкреслює необхідність їх забезпечення (ст. 18), задоволення (ст. 36) чи захисту (ст. 44, 127). Зміст інтересів у широкому розумінні Конституція України не розкриває. Проте у Законі України "Про основи національної безпеки України" від 19.06.03 № 964-IV дається як визначення терміна "національні інтереси" (ст. 1), так і вичерпний перелік їх пріоритетів (ст. 6).

Конституційний Суд України, здійснивши інтерпретацію поняття "інтерес" у вузькому розумінні цього слова, оскільки у клопотанні народних депутатів України йшлось саме про такий різновид інтересу в словосполученні "охоронюваний законом інтерес", тобто інтерес, який на відміну від інтересу в широкому розумінні, перебуває у логічно-смисловому зв'язку із суб'єктивними правами, але прямо ними не опосередковується, тобто виходить за межі останніх, а саме у такому значенні слово "інтерес", вважає Конституційний Суд України, вживається в Конституції України, ст. 4 ЦПК України, окремі положення якого підлягають офіційному тлумаченню, і в багатьох законах та інших нормативно-правових актах, дав таке визначення поняття "охоронюваний законом інтерес": "це прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і Законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам" (п.1 резолютивної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільно-процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.04 № 18-рп/2004 [45].

У констатуючій частині Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої ст. 4 Цивільного процесуального кодексу

України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.04 № 18-рп/2004 наводяться позиції Президента України, Голови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Верховного Суду України, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Фонду державного майна України, Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку з питання щодо поняття "правоохоронюваний інтерес", його співвідношення із поняттям "права", а також зазначається, що Конституційний Суд при вирішенні справи проаналізував також позиції науковців Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інституту економіко-правових досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого і Центру європейського та порівняльного права.

Позиція Конституційного Суду України щодо поняття "охоронюваний законом інтерес", визначення якого ним дається, обґрунтовується і базується на декількох принципових теоретичних положеннях (висновках), якими керувався Конституційний Суд України, а саме:

- в юридичних актах термін "інтерес", враховуючи його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами;
- виходячи зі змісту частини першої ст. 8 Конституції України, охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не тільки закону, а й об'єктивного права у цілому, що панує у суспільстві, зокрема справедливості, оскільки інтерес у вузькому розумінні зумовлюється загальним змістом такого права і є його складовою;
- види і зміст охоронюваних законом інтересів, що перебувають у логічно-смисловому зв'язку з поняттям "права" зазвичай не визначаються у статтях закону, а тому фактично є правоохоронюваними;
- у випадках, коли інтерес не підлягає охороні ані законом, ані правом, законодавець завжди прямо про це зазначає;
- інтерес може бути як охоронюваним законом, правоохоронюваним, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом, не повинен задовольнятися чи забезпечуватися ними, оскільки такий інтерес спрямований на ущемлення прав і свобод інших фізичних і юридичних осіб, обмежує захищені Конституцією та законами України інтереси суспільства, держави чи "всіх співвітчизників" або не відповідає Конституції чи законам України, загальновизнаним принципам права. Наголос на "охоронюваності законом" чи законності того чи іншого інтересу законодавець робить не завжди, зважаючи на те, що згадувані у законах інтереси не суперечать Конституції України або випливають з її змісту. Таке акцентування застосовується лише у разі, коли не виключена можливість шляхом зловживання інтересами, прагненнями, використовуючи ті чи інші юридичні норми, забезпечити реалізацію незаконних інтересів;
- важливо враховувати, що конфлікт інтересів притаманний не тільки правовим і неправовим інтересам, а й конгломерату власне законних, охоронюваних законом і правом інтересів. Йдеться про виключно легітимні, але конкуруючі інтереси покупця і продавця, боржника і кредитора, наймача і наймодавця, споживача і товаровиробника, прокурора і адвоката, слідчого і підозрюваного тощо. Певною конфліктністю характеризуються і охоронювані законом та правом інтереси громадянина і держави, особи і суспільства, акціонера і акціонерного товариства, національні і загальнолюдські, приватні і публічні тощо;
- особливого значення набуває чітке розмежування понять "інтерес" (у вузькому розумінні) і "суб'єктивне право", логічно-смисловий зв'язок між якими є очевидним: і те, й інше опосередковується об'єктивним правом, гарантується і охороняється державою тощо. Зокрема, і суб'єктивне право, і пов'язаний з ним інтерес є дозволами. Але перше є особливим дозволом, тобто дозволом, що відображається у відомій формулі: "Дозволено все, що передбачено у законі", а друге – простим дозволом, тобто дозволом, до якого можна застосовувати не менш відоме правило: "Дозволено все, що не забороняється законом". Інтерес, навіть перебуваючи під охороною закону чи права, на відміну від суб'єктивного права, не має такої правової можливості, як останнє, оскільки не забезпечується юридичним обов'язком іншої сторони. Законний інтерес відбиває лише легітимне прагнення свого носія до того, що не заборонено законом, тобто тільки його бажання, мрію, потяг до нього, а отже – й не юридичну, а фактичну (соціальну) можливість. Це прагнення у межах сфери правового регулювання до користування якимсь конкретним матеріальним або нематеріальним благом. Відмінність такого блага від блага, яке охоплюється змістом суб'єктивного права, полягає в тому, що користування благом, на яке особа має право, визначається можливістю в рамках закону, а до якого має законний інтерес – без вимог певних дій від інших осіб або чітко встановлених меж поведінки.

Ураховуючи наведені положення поняття "охоронюваний законом інтерес", що вживається у

частині першій ст. 4 Цивільного процесуального кодексу та інших законах України у логічно-смисловому зв'язку з поняттям "права" (інтерес у вузькому розумінні цього слова), означає, на думку Конституційного Суду України, правовий феномен, який: • виходить за межі змісту суб'єктивного права; • є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; • має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; • не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права; • означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; • розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом.

Конституційний Суд України вважає, що охоронюваний законом інтерес **регулює ту сферу відносин** (виділено нами – П.А.), заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним.

Звівши, по суті, визначення і поняття "права", і поняття "інтерес" до того, що перше є особливим дозволом, а друге – простим дозволом особі прагнути до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, Конституційний Суд України не дав відповіді на найбільш принципове питання, яке логічно виникає у разі сприйняття такої позиції – ким чи чим надається такий "особливий" чи "простий" дозвіл особі.

Надати дозвіл особі прагнути, бажати чогось, мріяти про щось чи навпаки, заборонити особі прагнути, бажати чогось чи мріяти про щось ніхто і ніщо не може. Прагнення, бажання, потяг, мрії особи – це її внутрішній світ, її думки. Думки ж особи не можуть заборонятись, за свої думки особа не може нести відповідальності.

Конституційний Суд України вважає, що здійснений (проведений) ним системний аналіз свідчить, що поняття "охоронюваний законом інтерес" у всіх випадках вживання його у законах України у логічно-смисловому зв'язку з поняттям "права" має один і той же зміст (Про співвідношення понять "права" та "охоронюваний законом інтерес" у розумінні Конституційного Суду України йшлося раніше – П.А.): конкретне матеріальне або нематеріальне благо, користуватись яким, набути, одержати яке чи зберегти яке прагне, бажає особа, є об'єктом законного інтересу за умови, що способи, механізм його задоволення (реалізації) чи сам інтерес не заборонені законом. Наприклад, кримінальний закон, передбачаючи кримінальну відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, тим самим забороняє задовольняти статевий потяг шляхом вчинення статевого акту з особами, які не досягли статевої зрілості, але не забороняє задовольняти статевого потягу з особами, які досягли статевої зрілості, як природним, так і неприродним способами, за винятком випадків, коли способи чи умови його задоволення самим кримінальним законом заборонені і є злочинами, склади яких передбачені ст. 152, 153, 154 КК, чи адміністративним правопорушення, передбаченим ст. 181^1 КУпАП або ст. 173 КУпАП, або ж можуть містити ознаки кримінально караного хуліганства.

Оцінюючи дане Конституційним Судом України визначення поняття "охороннонюваний законом інтерес", І.О. Дзера робить висновок, з яким варто погодитись, що із змісту філософськи викладеного рішення важко зробити однозначні висновки щодо змісту цього поняття, "проте в ньому простежується певна ідея, яка полягає у тому, що, на думку Конституційного Суду України, охоронюваний законом інтерес необхідно розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом. Іншими словами, охоронюваний законом інтерес особи не ґрунтується на її наявному суб'єктивному праві, яке, однак, може у неї виникнути у результаті застосування відповідного способу захисту" [46–47]. І.О. Дзера також звертає увагу на те, що ні в ЦК, ні в інших актах законодавства України не дається визначення поняття "інтерес", а єдине застереження, яке міститься у ЦК, про те, що захисту підлягає лише той інтерес, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства, є дещо широким і може призводити до довільного тлумачення в судовій практиці [48].

Зміст словосполучення "охоронюваний законом інтерес" у вузькому розумінні слова "інтерес" визначено Конституційним Судом України. Зверну увагу на те, що Конституційним Судом фактично ототожнюються поняття "інтерес, охоронюваний законом", "охоронюваний законом інтерес", "правоохоронюваний інтерес", "законний інтерес".

На наш погляд, термін "законний інтерес", "охоронюваний законом інтерес", "правоохоронюваний інтерес", "інтерес, охоронюваний законом" за змістом не співпадають, не є синонімами (не є тотожніми). Буквально словосполучення "законний інтерес" означає "інтерес, передбачений законом". У такому значенні інтерес набуває "статусу" (юридичного) передбаченого законом і охоронюваного ним права особи (фізичної чи юридичної).

Поняття "правоохоронюваний інтерес" означає, що такий інтерес, перш за все, відповідає загальновизнаним принципам права (не передбаченим законом правам, а принципам права – П.А.).

За змістом наведене раніше визначення поняття "охоронюваний законом інтерес", яке дається Конституційним Судом України, ввібрало основні ознаки визначення поняття (категорії) "законний інтерес", яке давалось російським вченим А.В. Малько у 1985 р. у кандидатській дисертації – "це відображення в об'єктивному праві або випливаючий із його загального змісту і певною мірою гарантований державою юридичний дозвіл, який виражається в устремліннях суб'єкта користуватись певним

соціальним благом, а також в необхідних випадках, звертатись за захистом до компетентних державних органів або громадських організацій – в цілях задоволення своїх інтересів, які не суперечать загальнодержавним" [49]. Аналогічне за змістом визначення поняття "законний інтерес" А.В. Малько дає і в пізніших працях [50].

Головне у визначеннях поняття "охоронюваний законом інтерес", які даються А.В. Малько та Конституційним Судом України, – це зведення суті цього поняття до дозволу суб'єкту задовольнити індивідуальні чи суспільні потреби.

С.Я. Лихова вважає, що наведене визначення поняття "законний інтерес", яке дає А.В. Малько, є найбільш вдалим із визначень цього поняття, які даються в теоретичній літературі [51]. Власного ж визначення поняття "законний інтерес" С.Я. Лихова не дає.

Даючи спільно із С. Морозюком оцінку власної позиції – об'єкт злочину – правовідносини, – С. Лихова і С. Морозюк пишуть, що хоча С. Лихова "прямо не пише, що структурним елементом правовідносин є інтерес, але це є зрозумілим , тому що позиція С. Лихової має конкретне наукова підґрунтя і базується на основних категоріях і поняттях теорії права щодо визначення структури правовідносин" [52]. Яке мається на увазі "конкретне наукове підґрунтя" і на яких "основних категоріях і поняттях теорії права" воно базується, С. Лихова та С. Морозюк не конкретизують.

С. Лихова та С. Морозюк пишуть з посиланням на позицію В.В. Субочева [53], що законні інтереси – це опосередковані юридичними засобами і механізмами можливості, які надані кожному правоздатному суб'єкту правовідносин для задоволення законним способом своїх потреб, але ці можливості прямо не закріплені в суб'єктивних правах [54]. Зверну увагу на те, що В.В. Субочев пише не про суб'єкта правовідносин, а про суб'єкта відносин, хоча взагалі він має на увазі суб'єкта саме правовідносин: "законные интересы всегда принадлежат определенному субъекту правоотношений и не могут существовать оторванно от него, в абстрактном выражении, как, например, это имеет место с субъективными правами, которые гарантированы каждому и существуют в независимости от того пользуется ими человек или нет. Законный интерес – это стремление пользоваться определенным благом, достичь какого-либо результата. Стремление не может бать абстрактным, оно всегда принадлежит заинтересованному лицу" [55].

С. Лихова та С. Морозюк пишуть, що "вчиняючи злочин, винна особа порушує конкретне суб'єктивне право, яке є наслідком дії механізму правовго регулювання, в результаті якого інтерес трансформується в законний інтерес, який за своїм значенням прирівнюється до суб'єктивного права [56].

При цьому названі автори звертають увагу на те, що хоча іноді досить важко виділити конкретні критерії розмежування понять "законні інтереси" і "суб'єктивні права", все ж різниця між ними існує. Таку різницю С. Лихова і С. Морозюк показують на прикладі статей 164 та 165 КК, які містять норми, що, на їх думку, охороняють законні інтереси дітей та непрацездатних батьків на отримання аліментів: "Відповідно до норми сімейного законодавства ці категорії осіб мають суб'єктивне право на отримання таких виплат, але "статусу законності" такому праву надає рішення суду. Саме тут включається механізм правового регулювання в повному обсязі з його "факультативною" в більшості випадків стадією, а саме – актами застосування права. Суб'єктивне право трансформується у законний інтерес, який підлягає обов'язковому гарантуванню і задоволенню з боку держави… Законні інтереси на відміну від суб'єктивних прав не завжди отримують шанс реалізуватися у правовій нормі, а значить, і отримати право на захист. Але в цьому випадку значна роль належить правозастосувачу, так як не тільки правотворчий орган, змінюючи відповідну норму права, сприяє трансформації законних інтересів у суб'єктивні права і перетворює останні в охоронювані законом інтереси. Застосовуючи індивідуальний правовий акт, компетентний орган усуває перешкоди на шляху реалізації законних інтересів способом, який встановлює для конкретно визначених осіб відповідний обов'язок, що однозначно переводить певний законний інтерес у суб'єктивне право, адже тільки останньому може кореспондувати юридичний обов'язок [57].

На наш погляд, не можна погодитись із твердженням (висновком) Конституційного Суду України, що охоронюваний законом інтерес – це "прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони". Інтерес, у тому числі охоронюваний законом, як і права і свободи людини, є об'єктами правової, в тому числі кримінально-правової, адміністративно-правової, цивільно-правової, процесуально-правової охорони, але не є якимось "легітимним" дозволом. Дозвіл на щось – це надання особі можливості, права вчинити (не вчинювати) певне діяння. В етимологічному (семасіологічному) розумінні, дозвіл – це зняття заборони (на здійснення чого-небудь), згода, що дає право на здійснення чого-небудь, документ, який посвідчує таке право [58], а слово "легітимний" тлумачиться як законний [59]. Таким чином, Конституційний Суд, по-суті, тавтологічно визначає поняття "охоронюваний законом інтерес" – це простий законний дозвіл. Крім того, дозвіл (зняття заборони) на вчинення чого-небудь не може бути незаконним, оскільки суть дозволу – це надання права вчинити (не вчинювати) певне діяння.

Як уже зазначалось, Конституційний Суд України, у згадуваному рішенні від 01.12.04 № 18-рп/2004 констатує, що у загальносоціологічному значенні категорія "інтерес" розуміється як

об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії. Таким чином, інтерес, з одного боку, можна розглядати і як об'єктивну, і як суб'єктивну категоріяю. З іншого боку, за певних обставин (умов) інтерес можна розглядати як спонукальний мотив поведінки особи, тобто як мотив злочину. Як об'єктивна категорія інтерес – це цінність, яка є: • об'єктом кримінально-правової охорони; • за наявності обставин, що виключають злочинність діяння – об'єктом злочинного посягання. Як суб'єктивна категорія інтерес – це спонукальний стимул до виникнення (формування) у особи мети досягти певного результату. В такій якості інтерес є нічим іншим, як мотивом, який формує мету, а також об'єктом (предметом) мети – результатом, досягти якого бажає і намагається винна особа.

Раніше я звертав увагу на те, що у деяких статтях Особливої частини КК термін "інтерес" вживається для позначення мотивів або мети вчинення дій, відповідальність за вчинення яких передбачена цими статтями, шляхом вживання формулювань "з корисливих мотивів чи в особистих інтересах" (ч. 1 ст. 364, ч. 3 ст. 371 та ч. 2 ст. 375 КК до внесення до них змін Законом від 21.05.09) та "з інших корисливих мотивів чи в особистих інтересах" (ч. 3 ст. 368, та ч. 3 ст. 371, ч. 2 ст. 375 КК в редакції Закону від 21.05.09).

Загальною ознакою інтересу і мотиву більшістю вчених називається їх об'єкт – певні потреби особи. При цьому об'єктом мотиву окремі вчені називають альтернативно і потреби, і інтереси, тим самим ставлять, фактично, знак рівності між поняттями "інтерес" і "мотив".

Інтерес – це, з одного боку, конкретне матеріальне та/або нематеріальне благо, отримати, набути яке чи досягти яке або зберегти яке чи мати можливість (потенційну) одержати чи набути яке або користуватись яким прагне (бажає) особа, а з іншого боку, – це прагнення особи отримати таке благо, користуватися ним. Легітимний (простий), тобто законний дозвіл на задоволення потреби у користуванні певним матеріальним та/або нематеріальним благом надає особі можливість задовольнити її потребу у цьому благу. Надання ж людині законом можливості задовольнити свої інтереси, потреби у користуванні певними матеріальними та/або нематеріальними благами перетворює інтереси людини у її права та свободи. При цьому визнані законом, гарантовані ним права і свободи є потенційними правами і свободами, які є об'єктами правової, в тому числі кримінально-правової охорони, незалежно від того, бажає чи ні (прагне чи ні) конкретна особа ними користуватися. Наприклад, кожен громадянин України має виборче (активне і пасивне) право, але лише одиниці з них реалізують своє пасивне виборче право. Крім того, значна кількість громадян України не бажає реалізовувати активне виборче право.

Дозвіл на вчинення певних дій, в тому числі у вигляді надання чи зняття заборони на їх вчинення, може бути наданий: • законом чи іншим нормативно-правовим актом; • рішенням компетентного органу, в тому числі рішенням суду, або компетентною службовою особою; • компетентною фізичною особою. При цьому дозвіл може бути: • законним за формою і змістом, тобто наданим у встановленому законом порядку; • законним за формою і незаконним за змістом (наприклад, завідомо незаконним рішенням суду, прийнятим з дотриманням процесуального порядку його прийняття, може бути дозволено вчинення незаконних (в тому числі явно незаконних) дій); • незаконним за формою але законним за змістом, зокрема наданий некомпетентним органом чи некомпетентною особою; • незаконним як за змістом, так і за формою; • фальсифікованим шляхом виготовлення підробленого чи шляхом підроблення справжнього документа.

Наприклад, ст. 127 ЦК передбачено, що учасник повного товариства має право за згодою інших його учасників передати свою частку у складеному капіталі чи її частину іншому учасникові товариства або третій особі. Згідно з ч. 2 ст. 32 ЦК, неповнолітня особа вчиняє правочини, окрім передбачених ст. 31 та ч. 1 ст. 32 ЦК, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. При цьому абз. 2 ч. 2 ст. 32 ЦК передбачено, що на вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки і піклування.

У теорії права під законним інтересом розуміється здебільшого відображений у об'єктивному праві чи такий, що випливає із його загального смислу і певною мірою гарантований державою простий юридичний дозвіл, який виражається у прагненні суб'єкта користуватись конкретним соціальним благом, а також в окремих випадках звертатись за захистом до компетентних органів – з метою задоволення своїх потреб, які не суперечать громадським [60].

Необхідність збалансування прав, свобод і інтересів людини з інтересами держави і суспільства, обумовлює об'єктивну зумовленість і необхідність певного обмеження прав людини. Зокрема, при визначенні видів товарів, на імпорт яких має встановлюватись ввізне мито, та його розмірів, повинні враховуватись: • інтереси покупців таких товарів, які зацікавлені в тому, щоб розміри такого мита були якомога меншими, оскільки ціни на них будуть меншими; • інтереси вітчизняних виробників аналогічних товарів, які зацікавлені, навпаки, в тому, щоб розміри ввізного мита були більшими, оскільки низькі ціни на імпортні товари на внутрішньому ринку, якщо вони будуть нижчими, ніж ціни на товари внутрішнього виробництва, знизять попит на такі товари; • інтереси держави, яка має бути зацікавлена як і у насиченні внутрішнього ринку дешевими товарами, так і у збільшенні надхо-

джень до бюджету та у стимулюванні вітчизняних товаровиробників. Перш за все, очевидно, держава зацікавлена в тому, щоб надходження до бюджету коштів від митних платежів (ввізного мита) були якомога більшими. Суспільство в цілому також зацікавлено в тому, щоб розміри доходів державного бюджету були якомога більшими.

Конфлікт інтересів, очевидно, має місце завжди. Головне завдання держави і суспільства – досягти їх збалансованості. Як зазначають автори праці "Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика" (Ю.І. Римаренко, Ю.С. Шемшученко, Т. Вюртенбергер, Ю.М. Грошевий та ін.), найважливішим критерієм національної безпеки є дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, групи, суспільства та держави і особливо їх взаємна відповідальність у забезпеченні безпеки [61].

Характеризуючи КК України 2001 р., В.В. Сташис пише: "Система Особливої частини КК побудована в цілому за родовим об'єктом. Розташування розділів Особливої частини підпорядковано певній внутрішній логіці. Зрозуміло, що від правильного розміщення норм Особливої частини залежить їх практичне застосування, теоретичне осмислення окремих складів злочинів, усвідомлення їх взаємозв'язку і специфіки. На першому місці в системі Особливої частини КК розміщено розділ "Злочини проти основ національної безпеки", що передбачає низку суспільно небезпечних діянь, які посягають на загальнонаціональні інтереси. Завершує Особливу частину розділ двадцятий "Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку". Що стосується решти розділів Особливої частини, то вони, на думку В.В. Сташиса, послідовно згруповані в три блоки. Перший блок включає розділи, в яких йдеться про охорону інтересів особи і прав людини, а саме: злочини проти життя та здоров'я; проти волі, честі та гідності особи; проти статевої свободи та статевої недоторканності та інші. Другий блок – це злочини проти суспільства (громадських інтересів), а саме: злочини проти власності; у сфері господарської діяльності; проти довкілля; проти громадської безпеки та інші. Нарешті, третій блок – це злочини проти держави (державних інтересів): злочини у сфері охорони державної таємниці; недоторканності державних кордонів; забезпечення призову та мобілізації; проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; у сфері службової діяльності; проти правосуддя; проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) [62].

Таким чином, В.В. Сташис виділяє п'ять груп інтересів як об'єктів кримінально-правової охорони, за якими побудована Особлива частина КК: • загальнонаціональні; • людства в цілому; • особи; • громадські; • державні.

Як я зазначав, у статтях Особливої частини КК об'єктами кримінально-правової охорони, лише за умови заподіяння шкоди яким вчинення передбачених цими статтями діянь є злочином, називаються: інтереси окремих громадян (фізичних осіб), інтереси юридичних осіб, інтереси держави, державні інтереси, суспільні інтереси, громадські інтереси.

Ієрархія інтересів як об'єктів кримінально-правової охорони, на мій погляд, має таку послідовність:

- інтереси людства в цілому;
- національні (загальнонаціональні) інтереси;
- інтереси особи (людини і громадянина);
- інтереси держави та місцевого самоврядування;
- інтереси територіальної громади;
- громадські інтереси;
- інтереси інституцій, утворених громадянами для спільного задоволення своїх інтересів;
- інтереси юридичних осіб.

Можливо, інтереси держави і громадські інтереси можна (слід) поміняти місцями в наведеній ієрархії інтересів як різновидів цінностей.

Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Отже, сама людини, її права і свободи та інтереси є об'єктами кримінально-правової охорони, видами цінностей, від яких інші цінності, крім національних (загальнонаціональних), є похідними, в тому числі й інтереси утворених людьми інститутів (інституцій): об'єднань громадян, юридичних осіб (підприємств, установ, організацій різних форм власності, різних організаційно-правових форм і напрямів діяльності), органів державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), територіальних громад, органів місцевого самоврядування, самої держави. Разом із тим права, свободи та інтереси людини є складовими частинами національних (загальнонаціональних) інтересів, об'єктами національної безпеки України.

Під національними інтересами у Законі України від 19.06.03 "Про основи національної безпеки України" розуміються життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу, як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [63].

Щодо співвідношення понять "права", "свободи", "охоронювані законом (чи правоохоронювані або законні) інтереси" людини і громадянина, то, на мій погляд, поняття "правоохоронюваний інтерес" є найбільш широким і включає в себе також і права та свободи людини і громадянина. При цьому права і свободи як різновиди інтересу є конкретизованими і чітко визначеними у Конституції України. Інтерес же, як обґрунтовано зазначає Конституційний Суд України, є прямо не опосередкованим у суб'єктивному праві простим легітимним дозволом з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції Укра-

їни, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам, і є прагненням до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, зумовлений загальним змістом об'єктивного права.

Інтерес є одним із видів соціальних цінностей як об'єкта злочину, тобто є самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, а у передбачених Законом випадках – і безпосереднім об'єктом конкретних злочинів.

Враховуючи дію принципу "все, що не заборонено, дозволено", та те, що право людини – це її можливість діяти певним чином, врегульована законом і гарантована ним, є підстави вважати, що правоохоронювані інтереси – це певні соціальні блага, прагнути яких, набути які чи користуватися якими закон не забороняє (іншими словами – дозволяє) конкретній особі в конкретних умовах, механізм досягнення яких (реалізації прагнення яких) законом не тільки не врегульовано, але і не визначені конкретні їх різновиди.

Із визначення термінопоняття "національні інтереси", його логіко-граматичного тлумачення, витікає, що інтереси законодавець визнає життєво важливими цінностями (матеріальними, інтелектуальними і духовними), визначальними потребами (людини, суспільства і держави).

1. Див., напр.: Каиржанов Е.К. Интересы трудящихся и уголовный закон. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С. 28-77. 2. Каиржанов Е.И. Объект преступления – интересы социальных субъектов : Монография. – Алматы: Экономика, 2008. – 182 с. 3. Кузнецов А.В. Уголовное право и личность. – М.: "Юридическая литература", 1977. – С.25-38. 4. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: "Юридическая литература", 1975. – С.49-50. 5. Таций В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Х.: Выща школа. Изд-во при ХГУ, 1988. – С. 66-77. 6. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навчальний посібник. – Харків: УкрЮА, 1994. – С. 48-58. 7. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – С.50-56. 8. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М.: "Юридическая -литература", 1969. – С. 165-169. 9. Брайнін Я.М. Основні питання загального вчення про склад злочину. – К.: КДУ, 1964. – С.75. 10. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – С. 64-84. 11. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М., 1980. – С.41. 12. Коржанский Н.И. Объект преступления // Энциклопедия уголовного права. Т.4. Состав преступления. – Издание профессора Малинина, СПб, 2005. – С.87-236. 13. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину. – Д.: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. – С.35-38. 14. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: Монографія. – К.: "Атіка", 2004. – С.54-60. 15. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С.24-25. 16. Лихова С., Морозюк С. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об'єкт кримінально-правової охорони: Теоретико-правовий аспект // Вісник прокуратури. – 2008. – № 8. – С. 55-60. 17. Ширина Н.В. Інтерес и его отражение в уголовном законе. – М. : Издательство "Юрлитинформ", 2009. – 260 с. 18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч.1 ст.4 Цивільно-процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.04 № 18-рп/2004 // ОВУ. – 2004. – № 52. – Ст. 3288. 19. Таций В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навчальний посібник. – Харків: УкрЮА, 1994. – С.48-49. 20. Каиржанов Е.К. Интересы трудящихся и уголовный закон. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С.51. 21. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М., 1980. – С.41. 22. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М: "Юридическая литература", 1960. – С.4. 23. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М: "Юридическая литература", 1963. – С. 167. 24. Ляпунов Ю.И. Теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР: Автореф. дис... докт. юрид. наук. – М., 1974. – С.15. 25. Никифоров Б.С. Вказ. праця. – С.4. 26. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – С. 167. 27. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 69. 28. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навчальний посібник. – Харків: УкрЮА, 1994. – С.58. 29. Тацій В.Я. Вказана праця. – С. 58. 30. Тацій В.Я. Вказана праця. – С.54. 31. Тацій В.Я, Вказана праця. – С.55. 32. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – Авторський колектив / Відп. редактор: Ю. І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – С.33. 33. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: Монографія. – К: "Атіка", 2004. – С.54. 34. Кузнецов А.В. Уголовное право и личность. – М.: "Юридическая литература", 1977. – С. 27-28. 35. Кузнецов А.В. Вказана праця. – С. 29-31. 36. Кузнецов А.В. Вказана праця. – С.31. 37. Козлов А.П. Понятие преступления. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2004. – С.89. 38. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: Монографія. – К.: "Атіка", 2004. – С. 58-60. 39. Фесенко Є.В. Вказана праця. – С.59-60. 40. Шигина Н.В. Интерес и его торажение в уголовном законе. – М.: Издательство "Юрлитинформ", 2009. – С. 248. 41. Шигина Н.В. Интерес в уголовном праве (методологический аспект): монография / Н.В. Шигина, отв. ред. А.И. Чучаев. – Владимир, 2007. – С. 138. 42. Шигина Н.В. Отражение интересов субъектов уголовного права и субъектов уголовно-правовых отношений в Уголовном кодексе РФ: монографія / Н.В. Шигина; отв. ред. А.И. Чучаев. – Владимир, 2008. – С. 144. 43. Там же. – С. 144. 44. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої ст. 4 Цивільно-процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.04 № 18-рп/2004 // ОВУ. – 2004. – № 52. – Ст. 3288. 45. ОВУ. – 2004. – № 52. – Ст.3288. 46. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К.: "Юрінком Інтер", 2005. – Т.1. – С.37. 47. Дзера І.О. Загальні правові засади захисту цивільних прав та інтересів // Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та

ін.; за ред. О.В. Дзери. – К.: Юінком Інтер, 2008. – с. 685-686. 48. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008 – С. 685. 49. Малько А.В. Законные интересы советских граждан: Дис…канд. Юрид. Наук. – Саратов, 1985. – С.58. 50. Див., напр.: Малько А.В. Проблемы законных интересов // Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2005. – С. 373-375. 51. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): Монографія. – К., 2006. – с. 88. 52. Лихова С., Морозюк С. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об'єкт кримінально-правової охорони: Теоретико-правовий аспект // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 8. – С.58. 53. Субочев В.В. Законные интересы. – М.: Норма, 2008. – С.108. 54. Лихова С., Морозюк С. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об'єкт кримінально-правової охорони: Теоретико-правовий аспект // Вісник прокуратури. – 2008. – № 8. – С.58. 55. Субочев В.В. Законные интересы. – С. 109. 56. Лихова С., Морозюк С. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об'єкт кримінально-правової охорони: Теоретико-правовий аспект // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 8. – С.58. 57. Лихова С., Морозюк С. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об'єкт кримінально-правової охорони: Теоретико-правовий аспект // Вісник прокуратури. – 2008. – № 8. – С.59. 58. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – С.312. 59. Там же. – С. 608. 60. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: "Юрист", 2005. – С.62. 61. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – Авт. колектив / Відп. ред.: Ю.І. Римаренко, – К.: КНТ, 2006. – (Людина. Суспільство. Поліція). – С.33. 62. Сташис В.В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25–26 жовтня 2001 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: "Юрінком Інтер", 2002. – С.8. 63. ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

Р.А. Майданик,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України,
завідувач кафедри цивільного права

КИЇВСЬКА ЦИВІЛІСТИЧНА ШКОЛА (ДО 175-РІЧЧЯ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)

1. Цивілістична школа в Імператорському університеті св. Володимира

У вересні 2009 р. виповнюється 175 років Імператорському Університету Святого Володимира, нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка (з 1939) – визнаному лідеру освіти і науки в Україні.

Виникнення університету стало логічним результатом тривалих ініціатив місцевої громадськості. Ще у другій половині XVIII ст. кияни неодноразово висували проекти заснування вищої школи. Однак жоден із них не був реалізований. Нарешті 8(20) листопада 1833 р., у день Святого архістратига Михаїла, що здавна вважався покровителем Києва, Указом Миколи I було оголошено про майбутнє закладення в Києві Університету Св. Володимира. Виникненню університету сприяли революційні події в Польщі 40-х рр. XIX ст. Після польського постання 1830–1831 рр. царський уряд закрив Кременецький (Волинський) ліцей, який для дворянських дітей Волинської та Подільської губерній заміняв університет. І хоча ліцей офіційно залишився осторонь від повстання, його, як і інші вищі школи з польською мовою викладання, реформували. Починаючи з 1832/33 навч. року ліцей перебазували до Києва і перевели на російську мову викладання. Разом з тим, він майже повністю зберіг своє майно, склад викладачів, а також учнів. Київський університет, створений фактично на базі Кременецького ліцею, став культурним осередком Київської, Волинської та Подільської губерній. Університет як інституція фактично почав діяти з 8(20) березня 1834 р., коли відібраних за ознакою благонадійності викладачів Волинського ліцею було запрошено на засідання ради Університету Св. Володимира. Вони були призначені професорами Університету. А за чотири місяці, на день Святого Володимира, відбулося урочисте відкриття київської вищої школи. І вже 28 серпня (9 вересня) 1834 р. 62 студенти розпочали навчання. Київський університет спочатку мав лише два факультети: філософський та юридичний, а з 1835 р. в університеті було відкрито ще один факультет – медичний [1].

В славній історії Університету важливе місце посідає кафедра цивільного права юридичного факу-

© Майданик Р.А., 2009

льтету – провідний центр вітчизняної цивілістичної науки. Зусиллями кафедри підготовлено багато поколінь вітчизняних юристів за весь час існування юридичного факультету та Університету.

Юридичний факультет у складі Імператорського Університету Святого Володимира почав функціонувати в 1835 р. На той час в його складі було сім кафедр, в тому числі кафедра римського права та кафедра російських цивільних законів, які фактично виконували функції сучасної кафедри цивільного права.

Кафедра римського права забезпечувала в різні часи викладання низки таких навчальних дисциплін, як "Історія римського права", "Вступ до римського права", "Джерела римського права", "Система римського права /загальна та особлива частини/" тощо. На той час кафедра римського права вважалася провідною і питома вага дисциплін з римського права була досить великою. Римське право розглядали як теоретичну основу цивільного права. Це було цілком природно, бо юридичний факультет збирав і готував наукових працівників з римського права і російського цивільного права. Цивільно-правові науки в Київському університеті того часу досягли високого рівня і набули високого розвитку [2].

Першим керівником кафедри римського права став викладач-юрист Волинського ліцею Олександр Миколайович Міцкевич (рідний брат видатного польського поета Адама Міцкевича), він став першим професором юридичного факультету. У 1839 р. він був переведений до Харківського університету.

Кафедру російських цивільних законів у 1835 р. очолив Сергій Миколайович Орнатський, який працював до 1843 р. Потім його наступниками стали послідовно А.А. Федотов-Чеховський, Н.К. Ренненкампф, В.Г. Демченко та ін. Значний внесок у розвиток цивільного і торговельного права зробили такі цивілісти Київського університету, як Т. Яблочков, В. Удінцев, В. Синайський, Л. Петражицький, Й. Покровський та ін.

У XIX ст. в університеті сформувалася школа видатних романістів, яка не поступалася своїми досягненнями західно-європейським університетам.

Засновником школи романістики по праву вважається Каленик Андрійович Мітюков, який у 1851 р. захистив докторську дисертацію "Про спадкування за римськими законами" й очолив кафедру римського права, з 1846 по 1880 р. викладав курс римського права, був деканом юридичного факультету та ректором університету Св. Володимира. К.А. Мітюков написав курс римського права (1884), який став одним із кращих посібників з римського приватного права.

К. А. Мітюков володів рідкісним талантом лектора, який за плавністю і жвавістю мови, завжди був одним із кращих професорів Київського юридичного факультету. Його манера викладення лекцій, не вдаючись до фрази та інших побічних засобів ефекту, визначалася пластичністю, яка залишила навіки в пам'яті слухачів прогресивні ідеї права [3].

К. А. Мітюков був одним з ініціаторів організації при університеті Київського юридичного товариства (1877), яке ставило своїм основним завданням зближення юридичного факультету з діяльністю суду, прокуратури й адвокатури, читання доповідей і спільне їх обговорення практичними працівниками. Це товариство незмінно очолювалося вченими юридичного факультету (професорами В. Деменком, О. Кістяківським, В. Удінцевим та ін.) та існувало до 1917 р. [4].

Школа К. А. Мітюкова зростила цілу плеяду видатних романістів. Серед них слід назвати: В.І. Синайського ("Очерки по истории землевладения и права в древнем Риме во 2-5 в.в." (1913); "Учебник русского гражданского права"); Л.Н. Казанцева – приват-доцента римського права ("О разводе по римскому праву". – Киев, 1892; "Свободное представительство в римском гражданском праве". – Киев, 1884; "Курс истории римского права". – Киев, 1886; "Об изучении римского гражданского процесса". – Киев, 1882; "Учение о представительстве в гражданском праве". – К., 1878); Й. О. Покровського ("Право и факт в римском праве. Ч. I. – К., 1898; Ч. II Генезис преторского права. – Киев, 1902.; "История римского права". – С.-Пб, 1913, "Основные проблемы гражданского права" (1917); М.М. Каткова ("Понятие права удержания в римском праве" (1910); Д.Д. Грімма ("К вопросу о природе владения по римскому праву". Журнал юридического общества. – С.-Пб, 1894. Книга 8; "Лекции по догме римского права". – К., 1919); А. К. Мітюкова (сина К.А. Мітюкова), пізніше професора Московського університету ("Общность имущества в семье как историческая основа наследования". – Киев, 1990, "Ответственность продавца за эвикцию в историко-сравнительном освещении. – К., 1906, По поводу статьи Г. Муромцева "О владении по римскому праву" // Киевские университетские известия. – 1887, № 2); Ф. М. Дидинського (Залог по римскому праву. – Варшава, 1872; Император Андриан. – С.-Пб., 1893); Карпека В. В.) Пассивная легитимация в классическом римском праве. – К., 1915); Корнгольда А. (Приобретение владения через представителя в римском праве. – К., 1914); Кулаковского Ю. (Надел ветеранов землей и военные поселения в Римской империи. – К., 1881).

На терені школи романістів К.А. Мітюкова створилася й успішно розвивалася школа цивілістів, яку очолив неординарний професор цивільного права, судоустрою і судочинства Демченко Василь Григорович. Він був деканом юридичного факультету, – автор ряду наукових праць з питань російського спадкового права.

Серед цивілістів тих часів варто назвати Т.М. Яблочкова – автора роботи "Понятие вины в

римском праве" /Черты индивидуализма в учениях римских юристов о вине. – М., 1907/; двотомного дослідження "Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков" і ряду розділів підручника з російського цивільного процесу.

Значний внесок в розвиток цивілістичної думки в Київському університеті також внесли Й. О. Покровський, В.О. Удінцев, В.І. Синайський тощо.

Видатним дослідником і прекрасним викладачем римського і російського цивільного права був професор Покровський Йосип Олексійович, який прославився своєю фундаментальною працею "Основные проблемы гражданского права" (1917).

Значний внесок в розвиток цивільного і торговельного права зробили такі цивілісти Київського університету як В.О. Удінцев і В.І. Синайський. На той час в Росії почав активно розвиватися капіталізм, який ставив перед наукою цивільного права нові завдання. В. О. Удінцев жваво відгукувався на потреби практики і тому його роботи відзначаються гострою актуальністю того часу. Його перу належать фундаметальні праці: "Русское посессионное право", "Русское горно-земельное право", "Русское торгово-промышленное право". У своїх дослідженнях він намагався дати науково обгрунтоване вирішення назрілих проблем будівництва фабрик і заводів на державній землі (за римським правом – проблеми суперфіцію), розробляв правові проблеми розробки гірських надр. Зазначені дослідження були зумовлені необхідністю розвитку виробничих сил нової капіталістичної Росії.

В.І. Сінайський досліджував проблеми як римського, так і російського цивільного права. Його перу належать такі фундаментальні роботи: "Очерки по истории землевладения и права в древнем Риме в II–V в.". – Киев, 1913; История источников римского права. – Варшава, 1911. Ним же написаний ґрунтовний двотомний підручник з російського цивільного права. В.І. Сінайський багато приділяв уваги вихованню молодих науковців-цивілістів. Він організовував і беззмінно керував науковим студентським цивілістичним гуртком з 1912 по 1917 р. У роботі цього гуртка брали активну участь і виступали з доповідями такі видатні вчені як Михайло Чельцов, Володимир Бошко, Андрій Вишинський та інші.

Наведене свідчить, що розвиток цивільного права на юридичному факультеті значною мірою обумовлений досягненнями школи романістики Київського університету. Багато цивілістів університету виросли і сформувалися саме на основі римської цивілістики. Яскравим прикладом наведеного може бути уже згадуваний В. І. Сінайський та ін. [5].

Певною мірою до цивілістів можна віднести К.О. Неволіна. Він не був цивілістом, а читав курс загальної теорії держави і права. "Энциклопедия законоведения" Неволіна в двох частинах була першою в Росії ґрунтовною працею в цій галузі знань і мала велике значення для розвитку юридичної освіти в Росії того часу. Неволін К.О. започаткував науку історії держави і права в Київському університеті і зайняв видне місце серед істориків права в дореволюційний період. До цивілістики він відніс себе фундаментальною працею в трьох томах "История русских гражданских законов" (1852), яка стала першим великим вкладом в історію російського права [6].

У травні 1837 р. Неволін К.О. обирається ректором університету і на цій посаді перебував до 1843 р. Він був першим російським вченим-юристом, обраним в Академію наук [7].

Цивілістична школа юридичного факультету Київського університету тісно співпрацювала з цивілістами інших університетів, що стосується і факультету в цілому. Наукове співробітництво і взаємодопомога проявляється в такій формі як обмін професорами. Велику і істотну допомогу в проведенні наукової і навчальної роботи в Київському університеті надав Петербурзький університет своїми кадрами професорів. У той самий час деякі професори-цивілісти переходили з Київського університету до інших університетів. Так, наприклад, проф. Й.О. Покровський, проф. Л.І. Петражицький і проф. В.О. Удінцев перейшли до Петербурзького університету, професор А. К. Мітюков до Московського університету.

Серед випускників юридичного факультету Київського університету дореволюційного періоду було немало вихованців прогресивних демократичних поглядів. Із них вийшли видатні вчені і державні діячі радянської держави.

Серед них варто назвати такого видатного вченого юриста-цивіліста радянських часів як Бошко В. Він закінчив юридичний факультет Київського університету в 1912 р. Ще студентом він брав активну участь в роботі студентського наукового гуртка з цивільного права, де виступив з доповіддю "Ограничение гражданской правоспособности в русском действующем праве", яка в 1913 р. була відзначена золотою медаллю університету. У третьому випуску "Труды цивилистического студенческого кружка" (1917) було видруковано велике дослідження В. Бошка "К аграрному вопросу в России. Гражданская правоспособность крестьян в области землепользования". У цій роботі В. Бошко розкрив реакційну сутність і невпорядкованість земельного законодавства царської Росії.

У роботі названого гуртка також брав участь студент М. Чельцов. На одному із засідань гуртка М. Чельцов зробив доповідь на тему: "К вопросу о действии погасительной давности", яка також була видрукована в першому випуску "Труды цивилистического студенческого кружка" (1915). За роботу "Ответственность юридических лиц в уголовном процессе". М. Чельцов також був удостоєний золотої медалі. В радянські часи М. Чельцов став видатним ученим-юристом.

Не можна виключити із списку вихованців юридичного факультету Київського університету дореволюційного періоду і такого випускника як А.Я. Вишинський, який залишив про себе сумну славу [8].

Наведений аналіз київської цивілістичної школи цього періоду свідчить про успішний розвиток науки цивільного права на юридичному факультеті Київського університету за період з 1835 р. по 1917 р.

За своїм науково-технічним рівнем вона не поступалася не тільки іншим російським університетам, а й відомим європейським університетам.

2. Київська цивілістична школа в радянський період

Проте, з початком більшовистської революції, на цивілістичну науку, які і Київський університет в цілому, чекали тяжкі випробування. У Росії стався жовтневий переворот. Однак ще на початок 1917/18 навч. року в університеті працювали 57 кафедр, з яких 13 – на юридичному факультеті. Серед них першою була кафедра римського права і цивільного судочинства.

Великі політичні події, що відбулися в країні, не позначилися на структурі факультету. Продовжували функціонувати кафедри поліцейського та церковного права [9]. Професори юридичного факультету не визнавали радянської влади і залишалися вірними царському режиму. Проте, вони не могли помічати тих змін, що сталися. Це видно з тематики медальних творів, що пропонувалися студентам в 1917 р.: [10] "Право і господарство", "Природа страхування", "Панування права в сучасній державі" [11].

На 1918/19 навчальний рік Рада юридичного факультету прийняла рішення про прийом на факультет 500 чол. / найбільше в університеті [12].

На той час в Києві вже встановилася радянська влада. Керівництво університету впроваджувало в життя університету декрети Радянської влади про перебудову вищої школи. Наказом від 1 квітня 1919 р. було запроваджено декрет Радянської влади про скасування з 01.03.19 плати за навчання в вузах УРСР, а також скасовувалося викладання в університеті богослов'я, церковного права та інших предметів. З цього приводу в наказі говорилося: "Читання лекцій з богослов'я, церковного права, римського права, догми римського права і адміністративного права вважати необов'язковими. Плата за навчання цих Наркомосом проводиться не буде" [13].

З березня 1920 р. в Київ телеграфом надійшла адресована всім губвідділам наросвіти тимчасова Інструкція Наркомпросу УРСР, в якій були коротко викладені основні екстренні заходи із здійснення реформи вищої школи в Україні. В ній було запропоновано закрити юридичний факультет,[4] розпустити студентів. На цій основі Київський губВНО в березні 1920 р. підготував "Наказ № 5", за яким Київський університет було закрито, а на його базі було утворено Київський медичний інститут та Інститут народної освіти.[5] Київський університет, як навчальний заклад було відновлено постановою ЦВК УРСР 3 вересня 1933 р. в складі 6 факультетів. Юридичного серед них не було.[6]

Юридичний факультет у складі Київського університету було поновлено лише в 1937 р. В той час на факультет прийшли відомі професори С. Ландкоф та М. Гершонов, а також молодий ще викладач Г. Матвєєв.

Після відновлення діяльності Київського університету, кафедра цивільного права була відкрита в 1938 р. Її очолив професор Самуїл Наумович Ландкоф (1938). У цей період на кафедрі працювали Г. К. Матвєєв, О.Є. Пашерстник, Я.Л. Штутін, П. Д. Індиченко.

Було підготовлено і видано кілька навчальних посібників, зокрема "Основи радянського цивільного права" С. Ландкофа, посібник з трудового законодавства Я. Штутіна [14].

У роки другої світової війни вчені-цивілісти (С. Ландкоф, М. Гершонов та ін.) продовжували працювати в глибокому тилу – на юридичному факультеті Об'єднаного українського університету (Кизил-Орда, Казахстан).

Після звільнення Києва радянськими військами 15 січня 1944 р. Київський університет відновив свою роботу в Києві. На той час з фронту повернулися Г. К. Матвєєв, П. Д. Індиченко та ін.

Кафедра цивільного права і процесу розпочала свою роботу у складі С. Ландкофа, Г. Матвєєва, П. Індиченка, Я. Штутіна, Н. Лещенко та ін.

У 50-ті роки викладацький склад юридичного факультету Київського університету, в тому числі і кафедри цивільного права і процесу, формувалися за рахунок перших повоєнних випусків факультету. Тоді на кафедру були запрошені В. Золотар, П. Заворотько, М. Штефан, Д. Боброва, О. Решетник, які почали працювати разом з професорами В. Бошко, Г. Матвєєвим, С. Ландкофом, П. Індиченко, доц. Я. Штутіним.

Вони і склали ядро кафедри в 50-70 роки.

У цей період основна увага на кафедрі приділялася розробці правових проблем, що мали значення для народного господарства країни [15]. Так, проф. С. Ландкоф досліджував правові проблеми винахідництва, саме вони склали предмет його докторської дисертації. Проф. Г. Матвєєв був автором понад 110 наукових праць, серед яких 10 монографій. Його фундаментальні праці: "Вина в советском гражданском праве" (1950); "Основания гражданско-правовой ответственности" (1970); "Международное частное право" (1988) – відомі за межами України.

Ці видатні вчені формували науково-теоретичний рівень і напрями цивілістичних досліджень. Вони брали активну участь у розробці цивільного законодавства. Результати їх наукових пошуків стали вагомим внеском у скарбницю нау-

ки цивільного права, а їх змістовні лекції пам'ятають випускники різних років.

У далекому 1944 р. студенткою юридичного факультету стала Н. П. Лещенко. Після закінчення аспірантури та захисту кандидатської дисертації на тему "Договір особистого страхування" вона працювала на кафедрі на посаді доцента до виходу на пенсію у 1985 р. [16].

У 1947 р. на факультет, після важкого поранення в березні 1945 р. і наступного тривалого лікування, поступив Золотар Віталій Антонович.

Як одного з кращих випускників його зарахували до аспірантури по кафедрі цивільного права. Він достроково написав і успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: "Підстави для розірвання договору найму жилих приміщень в судовому порядку".

У 1955 р. він став працювати на кафедрі, де читав курс цивільного права та курс житлового права.

У цьому самому р. він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: "Підстави для розірвання договору найму жилих приміщень у судовому порядку".

В.А. Золотар був глибоким дослідником проблем житлового права. Він опублікував 64 наукові ст., серед них такі ґрунтовні дослідження як "Конституційне право" (два питання), науково-практичний коментар Цивільного кодексу України /у співтоваристві – два питання/; науково-практичний коментар Житлового кодексу УКРС (у співтоваристві – два питання) та ін.

В.А. Золотар, який працював на кафедрі до виходу на пенсію в 1989 р., помер в 1994 р.

Старший викладач Решетников Олекса Федорович досліджував проблеми трудової дисципліни та дисциплінарної відповідальності. Він не мав наукових ступенів і звань, але відзначався глибокими знаннями проблем трудового права і практики його застосування. Із цих проблем О. Ф. Решетник опублікував 30 наукових праць. Він міг дати вичерпну відповідь на будь-яке запитання студентам з цих проблем. Студенти його глибоко поважали і шанували.

У 1952 р. на кафедру було зараховано Д.В. Боброву, яка пройшла шлях від асистента до професора кафедри. Д. В. Боброва була визнаним в Україні фахівцем деліктного права.

В 1958 р. Діна Василівна Боброва успішно захищає кандидатську дисертацію на тему: "Умови і обсяг цивільної відповідальності за заподіяння каліцтва і смерті". В 1988 р. на основі результатів своїх досліджень успішно захищає докторську дисертацію на тему: "Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве". Ці проблеми Д.В. Боброва досліджувала і після захисту докторської дисертації, що було реалізовано в двох спецкурсах з проблем деліктних і недоговірних зобов'язань, які читалися професором.

На її рахунку 5 монографій, підручники, посібники та інші роботи – всього понад 100 публікацій.

Д.В. Боброва була прекрасним лектором, її лекції відзначалися простотою і доступністю викладу, чіткістю формувань складних цивільно-правових положень, глибоким знанням лекційного матеріалу. Д.В. Боброва брала активну участь в законопроектних роботах, зокрема в підготовці проекту Цивільного кодексу України.

З 1956 по 1989 р. на кафедрі працювала доцент Коваленко Тетяна Петрівна, яка досліджувала проблеми транспортного та спадкового права. Т.П. Коваленко читала курс цивільного права.

Її роботи також відзначаються ґрунтовністю і фундаментальністю, глибоким знанням проблеми дослідження. Лекції Т.П. Коваленко на перший погляд відзначалися ніби певною сухістю, але уважний слухач не міг не помітити їх глибокого змісту, логічності викладу та знанням правозастосовної практики. Колеги поважали Т.П. Коваленко за її принциповість, відвертість, чесність і прямоту [17].

Протягом п'ятдесятих років курс римського права на кафедрі читав доцент Дроніков Володимир Клавдійович – глибокий знаток римського права, досвідчений викладач і практичний працівник. Він досліджував проблеми радянського спадкового права. Опублікував за результатами своїх досліджень дві монографії та добротний підручник з римського права "Римське приватне право". – К., 1961 р., який став бібліографічною рідкістю.

З 1960 р. на факультеті почав викладати Опанас Андронович Підопригора, який розпочав свою кар'єру з посади викладача римського права.

Після закінчення навчання на юридичному факультеті до аспірантури в 1957 р. був прийнятий О.А. Підопригора, якому було доручено підготувати дисертацію по римському праву. В 1960 р. він зарахований викладачем римського права на кафедру. В 1962 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: "Вещно-правовые способы защиты рабовладельческой собственности в римском праве". Проте проф. О. Підопригора не обмежувався тільки дослідження проблем римського приватного права. У 1982 р. він захистив докторську дисертацію на тему: "Правовые проблемы создания и внедрения новой техники". З 1987 по 1992 р. завідував кафедрою цивільного права. У 1993 р. О. А. Підопригора було обрано дійсним членом (академіком) академії правових наук України. Під його керівництвом був підготовлений і опублікований перший в Україні двотомний підручник з римського права, який витримав кілька видань, а також понад десяток монографій та багато інших робіт.

В 70-ті роки на кафедру прийшла нова генерація цивілістів: Ю.Г. Матвеєв (син проф. Г.К. Матвєєва), С. П. Індиченко, О. В. Дзера, яка у 80-ті роки поповнилася талановитими цивілістами А.С. Довгертом і Н.С. Кузнєцовою.

Кафедрою на початку восьмидесятих завідував молодий і перспективний вчений-цивіліст професор Матвеєв Юрій Геннадійович. Він сприяв зміні напрямів науково-дослідної роботи кафедри в бік істотної "приватизації" радянського цивільного права в умовах переходу до ринкової економіки. Матвеєв Ю.Г. посилив питому увагу міжнародного приватного права в переліку цивільно-правових дисциплін.

Згодом він був обраний деканом юридичного факультету. В 1985 р. Ю. Г. Матвеєв призначений Головним Арбітром УРСР, а трохи пізніше Верховною радою СРСР був обраний Головним Арбітром колишнього СРСР, а також депутатом Верховної Ради СРС Р. Передчасна смерть обірвала життя цього талановитого цивіліста, коли йому не було ще й п'ятидесяти.

Матвеєв Ю. Г. був плодовитий вчений. В 1981 р. він захистив докторську дисертацію на тему: "Международная охрана авторских прав". Ним опубліковано кілька монографій і навчальних посібників: "Англо-американское деликатное право". – М., – 1973; "Международные конвенции по авторскому праву", яка витримала два видання (1976-1978); "Международная охрана авторских прав" (1987); "Гражданское право в вопросах и ответах" (в соавторстве, 1987) та інші роботи.

Ю.Г. Матвеєв відзначався чудовими людськими рисами – уважністю і чуйністю, доброзичливістю і принциповістю. Це був талановитий вчений і прекрасний лектор, здібний організатор навчального процесу і науки, масштабний практичний працівник.

З 1968 по 2000 роки на кафедрі працював Індиченко Слава Пантелеймонович.

Після закінчення юридичного факультету С.П. Індиченко тривалий час працював у правоохоронних органах, де набув серйозну практику. Поступив на кафедру в 1968 р., а в 1973 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Особисті відносини батьків та дітей". Численні проблеми сімейно-правових відносин стали предметом наукових пошуків С.П. Індиченка і після захисту кандидатської дисертації. Ним опубліковано понад 20 наукових праць, серед яких "Сімейне право України" (у співавторстві, 1997 р.); навчальний посібник "Брачно-семейное право в вопросах и ответах" (у співавторстві, 1998); є співавтором підручників з цивільного права, а також фундаментального навчального посібника "Зобов'язальне право, теорія і практика" (1998).

Слава Пантелеймонович був прекрасним лектором, його лекції відзначалися глибоким змістом, стрункою логікою викладу, доступністю, чудовою соковитістю і барвистою мовою. Він володів прекрасно методикою і постійно вишукував її нові засоби і прийоми. Відзначався доброзичливим ставленням до студентів і принциповою вимогливістю.

З практичної роботи у 1984 р. поступив на кафедру на посаду асистента Десятник Володимир Олексійович. Він почав досліджувати проблеми житлового права, результати яких лягли в основу його кандидатської дисертації, яку він успішно захистив в 1990 р. продовжував досліджувати ті ж проблеми, за результатами досліджень ним опубліковано біля півтора десятка наукових праць. Десятник В.О. дослідник, який любив розкрити проблему в усій її глибині. На кафедрі він вів курс цивільного права (зобов'язальне право), вчене звання – доцент.

До плеяди видатних вчених-цивілістів відноситься професор Дзера Олександр Васильович, який в 1974 р. розпочав кар'єру викладача з посади асистента кафедри.

Захищена ним у 1976 р. кандидатська дисертація була присвячена проблемам спільної сумісної власності. Деякий час він працював викладачем за кордоном (Народно-демократична Республіка Йемен). У 1996 р. О. В. Дзера опублікував фундаментальну монографію "Розвиток права власності громадян України", що стала основою його докторської дисертації, яку він успішно захистив у тому ж році.

З 2000 по 2006 р. професор О.В. Дзера очолював кафедру цивільного права.

Предмет його наукових інтересів становляться теоретичні положення цивільного права, речове і договірне право. Професор О.В. Дзера веде курс цивільного права (особлива частина), викладає спеціалізовані курси спеціалістам і магістрам з проблем права власності і речового права.

О.В. Дзеру в 2002 р. обрано член-кореспондентом Академії правових наук України.

Він організував підготовку і видання фундаментальної. колективної монографії "Зобов'язальне право" (1998, обсягом біля 46,0 друкований аркуш), хоча вона й видана під грифом "Навчальний посібник". Дзера О. В. є редактором навчального посібника "Договірне право" (Загальна та Особлива частини)/2008, 2009, обсягом біля 100 друкованих аркушів. Професор Дзера О. В. є редактором підручника з цивільного права, посібників, науково-практичних коментарів Цивільного кодексу України, він є автором понад 110 наукових праць.

У 80-ті роки кафедра поповнилася молодими і талановитими цивілістами Н. С. Кузнєцовою та А.С. Довгертом.

Кузнєцова Наталія Семенівна розпочала свою викладацьку діяльність в 1984 р. на посаді асистента кафедри. У 1985 р. вона успішно захистила кандидатську дисертацію, присвячену питанням цивільно-правової відповідальності учасників договору підряду на капітальне будівництво.

У 1994 р. Н. С. Кузнєцова захистила докторську дисертацію на тему "Правове регулювання підрядних договірних відносин у будівництві (цивільно-правовий аспект)". Н.С. Кузнєцова опублікувала кілька монографій ("Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве" (К., 1993); Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування /в співавтор-

стві з І. Р. Назарчуком/. – К., 1998; ряд підручників, посібників, науково-практичних коментарів до Цивільного кодексу України.

З 1993 по 2001 р. професор Н.С. Кузнєцова очолювала кафедру цивільного права.

Кузнєцова Н.С. блискучий лектор, потужний вчений і лідер сучасної цивілістичної школи Київського університету ім. Т. Шевченка.

В 1995 р. Н.С. Кузнєцова обрана член-кореспондентом Академії правових наук України, з 1998 р. – Академік Академії правових наук України, є секретарем-академіком відділення цивільно-правових наук АПрН України. У 2007 р. Наталії Семенівні присвоєно почесне звання "Заслужений працівник науки і освіти".

Проф. Кузнєцова Н. С. має неперевершений серед цивілістів результат в підготовці цивілістів – докторів юридичних наук (спеціальність 12.00.03.). Станом на 2009 рік за наукового консультування Кузнєцової Н. С. підготовлено п'ять докторів юридичних наук (Майданик Р. А., Боднар Т. В., Безклубий І.А., Притика Ю. Д., Кохановська О. В.).

В 90-х роках на кафедру прийшло наступне покоління вчених-цивілістів (Т.В. Боднар, І.А. Безклубий, Р.А. Майданик, О.В. Кохановська, Ю.Д. Притика та ін.).

З цього часу спостерігається кількісне і якісне зростання кафедри. Як свідчення подальшого розвитку київської школи цивільного права може розглядатися той факт, що з за період з 2003 по 2007 р. було захищено п'ять цивілістичних докторських дисертацій (спеціальність 12.00.03) викладачами кафедри – учнями професора Н.С. Кузнєцової (Р.А. Майданик, І. А. Безклубий, Т.В. Боднар, Ю.Д. Притика, О. В. Кохановська). Сьогодні на кафедрі працює п'ять докторів юридичних наук і чотирнадцять кандидатів юридичних наук. За цим показником кафедра цивільного права є найпотужнішою кафедрою Київського університету.

В 1988 р., одразу після закінчення навчання, на посаду асистента кафедри поступив випускник юридичного факультету Київського університету Безклубий Ігор Анатолійович. Науковий інтерес в нього викликали проблеми патентного права України, зокрема ліцензійного договору. Активні дослідження зазначеної проблеми дали всій результат – в 1995 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Ліцензійний договір в патентному праві України". В подальшому наукову увагу Ігоря Анатолійовича привернули питання банківських правочинів. У 2005 р. доцент Безклубий І.А. захистив докторську дисертацію на тему "Проблеми банківських правочинів у цивільному праві". Він має більше 60 публікацій і продовжує працювати над зазначеними проблемами.

З 2006 р. професор Безклубий І. А. є завідувачем кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київського національного університету мені Тараса Шевченка. У 2007 р. Безклубому І. А. присвоєно вчене звання професора кафедри цивільного права.

З 1993 р. на посаду асистента кафедри зараховано Боднар Тетяну Валеріївну. В 1984 р. вона закінчила юридичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка за спеціальністю "правознавство" і здобула кваліфікацію "юрист". З 1994 р. вона – доцент, а з вересня 2006 р. – професор кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 1994 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Формування і реалізація господарських зв'язків в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (цивільно-правовий аспект)", а в 2005 р. – докторську дисертацію на тему "Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект)", яка стала першим в українській науці цивільного права комплексним дослідженням правових аспектів виконання договірних зобов'язань.

У 1997 р., після закінчення аспірантури, на посаду асистента був зарахований Притика Юрій Дмитрович, який уже в 1996 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Правові засади формування міжнародного комерційного арбітражу в Україні", має значну кількість наукових публікацій (більше 80) і продовжує досліджувати проблеми міжнародного арбітражного процесу.

У 2006 р. Притика Ю. Д. захистив докторську дисертацію на тему "Проблеми судового захисту цивільних третейськими судами". Має низку публікацій по цій темі, продовжує її розробляти далі.

З 2006 р. Притика Ю. Д. очолює кафедру правосуддя юридичного факультету Київського національного університету мені Тараса Шевченка.

У 1998 р. на посаду доцента кафедри було зараховано Романа Андрійовича Майданика – випускника юридичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка. В 1996 р. він успішно захистив дисертацію із спеціальності 12.00.03 на тему "Інститут довірчої власності (траст): природа прав, умови рецепції в право України", за яку йому був присуджений науковий ступінь кандидата юридичних наук.

У 2003 р. захистив докторську дисертацію на тему "Проблеми довірчих правовідносин у цивільному праві".

З січня 2005 по грудень 2006 р. Р.А. Майданик займав посаду професора кафедри, а з січня 2007 – очолює цю кафедру.

У 2008 р. Р.А. Майданика обрано член-кореспондентом Академії правових наук України.

Предмет наукових інтересів Р. А. Майданика становлять цивільно-правові проблеми довірчих відносин, аномалії у цивільному праві, питання загальної теорії цивільного права.

Професор Майданик Р.А. викладає курс цивільного права (загальна частина), спеціалізовані курси спеціалістам і магістрам ("Цивільно-правове

регулювання довірчих відносин", "Аномалії в цивільному праві України").

Він є редактором і керівником авторського колективу кількох посібників, збірників наукових статей, автором понад 120 наукових праць.

У 1998 р. до колективу викладачів кафедри приєдналася на посаду асистента Кохановська Олена Велеонінівна, яка в 1986 р. закінчила юридичний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка за спеціальністю "правознавство", кваліфікація – юрист. В 1998 р. О.В. Кохановська успішно захистила кандидатську дисертацію на тему "Цивільно-правове регулювання інформаційних відносин". У 2006 р. захистила докторську дисертацію на тему "Інформаційні правовідносини в цивільному праві: теоретичні та практичні аспекти".

Предмет наукових інтересів О. В. Кохановської становлять цивільно-правові питання інформаційних відносин і право інтелектуальної власності.

Професор Кохановська О. В. викладає курс цивільного права (загальна частина), спецкурси спеціалістам і магістрам з інформаційних відносин і права інтелектуальної власності.

Кохановська О. В. є заступником декана юридичного факультету з наукової роботи (з 2008 р.).

На кафедрі працюють викладачі-науковці, які захистили кандидатські дисертації вже на початку нового тисячоліття: Е. Грамацький, О. Отраднова, Н. Коровяковська, Є. Рябоконь, І. Діковська, А. Кодинець, Б. Левківський, Л. Панова, В. Макода, О. Михальнюк, Ю. Носик, В. Цюра, Р. Сабодаш. Ці талановиті вчені являють нову генерацію правознавців, які відтворюють сучасну цивілістичну ідеологію.

Поєднання досвіду провідних фахівців кафедри з енергією талановитої молоді є запорукою розвитку цивілістичної науки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка і продовження славних традицій київської школи цивільного права, яка бере свої витоки від заснування Імператорського Університету Святого Володимира.

Київська школа цивільного права Київського університету дала путівку в цивілістичне життя численним поколінням аспірантів, здобувачів – випускників інших юридичних вузів України. Багато відомих сьогодні вчених-цивілістів виросли і сформувалися саме на основі школи цивілістики Київського університету. Серед найбільш відомих випускників аспірантури Київського університету слід виділити В. В. Луця і Я. М. Шевченко – нині академіків АПрН України, професорів, докторів юридичних наук, заслужених діячів науки і техніки України.

Володимир Васильович Луць – випускник Львівського державного університету ім. І.Франка, у 1959 р. був зарахований до складу аспірантів Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Науковим керівником по його кандидатській дисертації був професор Г.К. Матвеєв. У 1962 р. Луць В.В. захистив дисертацію на тему "Кількість і строки виконання договорів поставки продукції виробничо-технічного призначення". У 1975 р. він успішно захистив докторську дисертацію на тему "Правові проблеми своєчасного укладення і виконання господарських договорів". У подальшому професор Луць В.В. очолював кафедру цивільного права та процесу, був деканом юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка, займав відповідальні посади в інших вищих юридичних закладах України. Нині академік В.В. Луць очолює кафедру цивільно-правових дисциплін Муніципальної академії управління, є керівником відділу приватного права Науково-дослідного інституту приватного права та підприємництва АПрН України.

Не менш славний науковий шлях – від аспіранта до академіка – пройшла професор Шевченко Ярославна Миколаївна – також випускниця аспірантури Київського державного університету імені Тараса Шевченко. В 1962 р. Я.М. Шевченко поступила до аспірантури Київського державного університету ім. Т. Шевченка. В 1964 р. під науковим керівництвом професора Г.К. Матвеєва вона успішно захистила кандидатську дисертацію на тему "Відшкодування майнової шкоди, заподіяної дітьми". В 1982 р. Я.М. Шевченко захистила докторську дисертацію на тему "Теоретичні проблеми цивільної відповідальності за заподіяння правопорушень неповнолітніми".

Нині академік Я.М. Шевченко очолює відділ проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України.

Проведений аналіз свідчить, що київська цивілістична школа радянського періоду була визнаним осередком цивілістичної науки, який за своїм рівнем не поступався більшості провідних цивілістичних центрів Радянського Союзу.

3. Сучасний етап цивілістичної школи в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

На сучасному етапі цивілістична школа в Київському університеті, в особі кафедри цивільного права Київського університету, – провідний вітчизняний науково-методичний центр юридичної освіти і цивілістичної науки.

За питомою вагою докторів і кандидатів юридичних наук, кількістю монографій, навчальних посібників, інших навчально-методичних праць, підготовлених викладачами кафедри, колектив кафедри цивільного права відноситься до найпотужніших в Київському університеті структурних підрозділів і вітчизняних цивілістичний центрів освіти і науки займає передові позиції. Колективом кафедри цивільного права розроблено і впроваджено унікальну систему цивільно-правових дисциплін в межах підготовки юристів освітньо-кваліфікаційних рівнів "Бакалавр права", "Спеціаліст права", "Магістр права".

Станом на 30.06.09 кафедра складається із 23 викладачів (22 штатних, 1 позаштатний): професо-

рів і докторів юридичних наук – 5 (Майданик Роман Андрійович; Кузнєцова Наталія Семенівна; Дзера Олександр Васильович; Боднар Тетяна Валеріївна; Кохановська Олена Велеонінівна); доцентів і кандидатів юридичних наук – 12 (Коровяковська Наталія Степанівна, Отраднова Олеся Олександрівна, Панова Людмила В'ячеславівна, Грамацький Ернест Мірчевич, Рябоконь Євген Олександрович, Діковська Ірина Андріївна, Кодинець Анатолій Олександрович, Левківський Богдан Казимирович, Макода Володимир Євгенович, Михальнюк Оксана Василівна, Носік Юрій Володимирович, Цюра Вадим Васильович) та 6 асистентів (к. ю. н. Кривошеїна Інга Валеріївна, к. ю. н. Сабодаш Роман Богданович, Багач Едуард Миколайович, Базова Тетяна Павлівна, Радченко Лілія Іванівна, Томаров Ілларіон Євгенович).

Сучасна кафедра цивільного права Київського національного університету ім. Т. Шевченка є осередком науки цивільного права, дослідження в якому проводяться в межах наукової школи "Теоретичні проблеми здійснення і захисту цивільних прав", представниками якої виступають відомі вчені-цивілісти, професори кафедри – Кузнєцова Наталія Семенівна, Дзера Олександр Васильович, Майданик Роман Андрійович, Боднар Тетяна Валеріївна, Кохановська Олена Велеонінівна.

Останніми роками кафедра цивільного права Університету здійснює активну видавничу діяльність. Своєрідним знаком якості і свідченням професійного рівня кафедри є підготовлений колективом викладачів кафедри підручник цивільного права в двох томах. Цей підручник уже витримав кілька видань. Силами кафедри підготовлено і видано: Зобов'язальне право. Теорія і практика: Навч. посібник, 1998; Цивільне право України: Підручник. В 2 Т. – К., Юрінком Інтер, 2001; Практикум з цивільного права / За ред. Майданика Р.А., Кузнєцової Н.С., Дзери О.В. – К., КНТ, 2008, 2009; Альманах цивілістики: Збірник наукових статей. – Випуск перший (2008), Випуск другий (2009); Договірне право. Загальні положення: Навчальний посібник / За ред. Боднар Т.В., Дзери О.В. (кер. авт. кол.), Кузнєцової Н.С., Кохановської О.В., Майданика Р.А. – К., Юрінком Інтер, 2008; та ряд інших видань.

Кафедра цивільного права, як визнаний методичний центр з підготовки бакалаврів, спеціалістів і магістрів спеціалізації "цивільне право", має підготовлену викладачами кафедри ефективну і нерідко унікальну учбово-методичну літературу з нормативних і спеціалізованих курсів цивільно-правових характеру. Викладачі кафедри читають чотири нормативні курси (римське приватне право, цивільне право, сімейне право, міжнародне приватне право) і двадцять три спеціалізованих курсів для спеціалістів та магістрів: 12 спецкурсів для спеціалістів (правове регулювання фондового ринку; правове регулювання вексельного обігу; спадкове право; житлові правовідносини; право інтелектуальної власності; правове регулювання довірчих відносин; особисті немайнові права; цивільно-правове регулювання інститутів колективного (спільного) інвестування; основи правового консалтингу; правові засади підприємницької діяльності; договори в банківській діяльності; корпоративні права; та 11 спецкурсів для магістрів: теоретичні проблеми цивільного права; теорія договірних зобов'язань; теорія недоговірних зобов'язань; проблеми спадкового права; теоретичні проблеми речових прав; цивільно-правові проблеми інформаційних відносин; захист цивільних прав та інтересів; основи порівняльного цивільного права; аномалії в цивільному праві; методика проведення цивілістичних досліджень; методика викладання юридичних дисциплін).

Професори кафедри виступають керівниками з підготовки кандидатських і консультантами з докторських дисертацій; під керівництвом викладачів кафедри щорічно захищається 5-6 кандидатських і докторських дисертацій зі спеціальності 12.00.03 – цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Колективом кафедри підготовлено значну кількість наукової і методичної літератури.

Авторським колективом викладачів кафедри цивільного права видано: Цивільне право України: Підручник. У 2 т., за ред. О. В. Дзери і Н.С. Кузнєцової (1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2009), науково-практичні коментарі Цивільного кодексу України (2004–2008); Цивільне право: Практикум / За ред. Р.А. Майданика, Н.С. Кузнєцової, О.В. Дзери, 2008, 2009; Альманах цивілістики: Зб. наук. статей. Вип. 1, 2 / За ред. Р. А. Майданика, 2008, 2009; Аномалії в цивільному праві: Навч.-практ. посібник / За ред. Р.А. Майданика, 2007, 2009; Право власності: Навч. посібник / Під ред. О.В. Дзери, 2000; Сімейне право України: Підручник / За ред. О.В. Дзери, 1997, 2002; Договірне право України: Навч. посібник. Загальна та особлива частини. У 2 т. / За ред. О.В. Дзери, 2008, 2009.

Викладачами кафедри видано низку індивідуальних монографій і навчальних посібників (Кузнєцова Н. С. Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве, 1993; Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування", 1998, у співавторстві з І.Р. Назарчуком; Дзера О.В. Развитие права собственности граждан Украины: Монография, 1996; Безклубий І.А. Банківські правочини: цивільно-правові проблеми, 2005; Безклубий І.А. Банківські правочини, 2007); Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань в цивільному праві, 2005; Кохановська О. В. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин, 2001; Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільнмоу праві, 2006; Майданик Р.А. Траст: собственность и управление капиталами, 1995; Майданик Р.А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві, 2002; Притика Ю.Д. Закон України Про третейські суди: Науково-практичний коментар, 2005; Притика Ю.Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді, 2006; Макода В.Є. Правова охорона промислових зразків в Україні:

Монографія. – К., 2000. – 172 с.; Рябоконь Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві: Монографія. – К.: Віпол, 2002. – 268 с.; Рябоконь Є.О., Заїка Ю.О. Спадкове право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2009; Кодинець А. О. Право на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг: Монографія, 2007; Носік Ю.В. Права на комерційну таємницю в Україні: Монографія, 2007; Михальнюк О. В. Порука у цивільному праві: теорія та практика: Монографія, 2008; Цюра В.В. Речові права на чуже майно: Науково-практичний посібник, 2006 та ін.

Кафедра цивільного права бере активну участь у проведенні наукових, методичних, науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарів тощо. Професори кафедри (Боброва Д.В., Кузнєцова Н.С., Підопригора О.А.) брали участь у складі робочої групи з підготовки проекту Цивільного кодексу України впродовж 1992–1996 рр.

Професори кафедри є співавторами низки проектів інших Законів України ("Про акціонерні товариства", "Про довірче управління майном", "Про колективне управління майновими авторськими та суміжними правами" тощо).

Професори кафедри є членами Науково-консультативних ради при Верховному Суді України, Вищому господарському суді України, Державній комісії з цінних паперів України, Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг України тощо.

Колектив професорів кафедри (О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, Т.В. Боднар, О.В. Кохановська) нагороджено Державною премією з науки і техніки України за 2009 рік за цикл наукових праць "Правове регулювання договірних відносин в умовах ринкової економіки в Україні".

Перспективи школи цивільного права в Київському університеті. Кафедра цивільного права впевнено дивиться в майбутнє, що знайшло відображення в схваленій кафедрою концепції розвитку кафедри на 2009–2014 роки. Основні положення концепції визначають середньо- і довгострокові завдання і плани наукової, методичної та організаційної діяльності кафедри. Основна мета концепції полягає у визнанні кафедри провідним вітчизняним центром цивілістики з високим рівнем дослідницької науково-методичної діяльності. Основна мета має бути досягнута в процесі виконання таких завдань: • захист дисертацій під керівництвом викладачів кафедри і присудження як мінімум шести наукових ступенів к. ю. н, д. ю. н. щорічно; • частка аспірантів/здобувачів має становити як мінімум 20 % від загальної кількості магістрантів спеціалізації "Цивільне право"; • захист магістерських випускних робіт під керівництвом викладачів кафедри як мінімум 60% від кількості студентів старших курсів спеціалізації "Цивільне право" щорічно; • кількість магістрантів-цивілістів на одного викладача кафедри має становити 5:1; • системно-проблемна спеціалізація, між- і мультидисциплінарність теоретичних і прикладних досліджень; • обсяг досліджень за допомогою НДР як мінімум 50% від усіх досліджень; • професор, доцент: – читає спецкурс магістрам, на основі якого готує навчальний посібник/курс лекцій (одноосібний або в співавторстві); – публікує як мінімум дві наукові ст., дві тези наукових конференцій щорічно.

На кафедрі оптимізується внутрішня система управління, яку умовно може бути поділено на три рівня: • загальна (завідувач кафедри); • кафедральні сектори: – науковий – методичний; – інноваційно-організаційний. Керівниками секторів мають бути викладачі зі складу професорів або провідних доцентів.

Важливими є питання чітких критеріїв взаємодії трьох науково-методичних рівнів викладачів кафедри: професорів, доцентів та асистентів. Професори за своїм основним призначенням мають бути лекторами концептуально важливих дисциплін, науковими керівниками/консультантами з підготовки дисертацій, колективних наукових заходів (конференцій, колективних видавничих проектів тощо). Доценти своїм основним завданням мають функції лекторів, наукових керівників магістрантів/спеціалістів, відповідальних за підготовку та проведення колективних наукових заходів (конференцій, колективних видавничих проектів). Асистенти повинні забезпечувати ведення семінарів, здійснювати керівництво курсовими роботами, виконувати поточні завдання з організації та проведення колективних науково-методичних заходів кафедри.

На кафедрі визначено чітке розуміння науково-методичних рівнів та напрямів наукових і методичних досліджень. Визначено три рівня науково-методичних досліджень: • загально-кафедральні; • за напрямом професора; • індивідуальні.

Основними напрямами дослідницької роботи кафедри є:

• **Наукові**: • Загальна частина цивільного права. Методологія, здійснення і захист цивільних прав та інтересів; • Історія (еволюція) цивілістики; • Порівняльна цивілістика. Міжнародне торговельне право; • Особисті немайнові права; • Речові права; • Зобов'язальні права: теорія зобов'язань; договірні, недоговірні; • Спадкові правовідносини; • Інформаційні правовідносини; • Фінансові послуги. Банківські правочини; • Аномалії цивільного права; • Житлові правовідносини; • Міжнародне приватне право; • Римське приватне право і сучасність;

• **Методичні**: • загальні положення методики цивілістичних досліджень; • сучасні технології в освіті та організація навчального процесу при підготовці юристів-цивілістів; • цивілістична освіта і Болонський процес; • основи дидактики юридичної цивілістичної освіти; • методика читання лекцій з цивілістичних дисциплін; • формування практичних навичок та особливості практичної підготовки студентів-цивілістів; • особливості здійснення контролю за рівнем знань студентів-цивілістів; • організація науково-дослідної роботи студента-цивіліста;

• наукова робота студентів-цивілістів; • особливості підготовки та написання кваліфікаційних робіт з цивілістичних дисциплін.

Не менш важливим є належне вирішення питань фінансування науково-методичної та організаційної діяльності кафедри.

В сучасних умовах обов'язковим має бути поєднання альтернативних джерел фінансування. Поряд із бюджетним фінансуванням, перспективними мають стати й позабюджетні джерела фінансування діяльності кафедри (благодійні внески, експертні висновки, семінари/тренінги, контракти і гранти організацій-донорів, інші фонди цільового капіталу для підтримки цивілістики). Як один із проектів позабюджетного фінансування може розглядатися створений за ініціативи професорів кафедри благодійний фонд "Спадщина цивілістики". Цей благодійний фонд покликаний здійснювати фінансування на благодійній основі з метою підтримки цивілістичної науки.

Складовою і відображенням концепції розвитку кафедри є перспективний план науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права КНУ ім. Т. Шевченка на період 2009-2014 рр.:

2009

- Круглий стіл "Способи судового захисту цивільних прав та інтересів" (березень 2009);
- Міжнародна конференція "Треті цивілістичні читання з інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О. А. Підопригора" (березень 2009);
- Наукова конференція з методики цивільного права (квітень 2009);
- Науково-практична цивілістична конференція, присвячена 175-річчю КНУ ім. Т. Шевченка (вересень 2009);
- Договірне право. Особлива частина : Навчальний посібник / За ред. О. В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Т. В. Боднар. – К.: Юрінком Інтер. – 2009. – 1200 с.;
- Практикум "Цивільне право" : Навчальний посібник – 2- ге видання із змінами (доповнене і перероблене). За ред. Р.А. Майданика, Н.С. Кузнєцової, О. В. Дзери, – К., 2009;
- Альманах цивилистики. Выпуск второй / За ред. Р. А. Майданика. – К., 2009;
- Київська школа цивільного права. 175-річчя КНУ ім. Т. Шевченка: Колективна монографія. – К., 2009;
- Аномалії в цивільному праві: навч.-практ. посібник / За ред. Р.А. Майданика. 2-ге вид. змін. і доп. – К., 2009;

2010

- Міжнародна конференція "Четверті цивілістичні читання з інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О.А. Підопригора" (березень 2010);
- Науково-практична конференція з питань речового права (вересень 2010);
- Цивільне право: Підручник: у 2 т. / За заг. ред. О. В. Дзери. – К., 2010;
- Цивільне право: Підручник: у 2 т. / За заг. ред. Н. С. Кузнєцової. – К., 2010;
- Методика викладання юридичних дисциплін.: Колективна монографія / За заг. ред. Н.С. Кузнєцової. – К., 2010;
- Альманах цивилистики: Выпуск третий: За ред. Р.А. Майданика. – К., 2010;
- Труды цивилистического студенческого кружка при Университете Святого Владимира: Выпуск 1; Выпуск 2; Выпуск 3 (Под ред. проф. В.И. Синайского. – К., 1916). – К., 2010;
- Труды цивилистического студенческого кружка Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Выпуск 4 (Под ред. проф. Р.А. Майданика). – К., 2010;

2011

- Міжнародна конференція "П'яті цивілістичні читання з інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О. А. Підопригора" (квітень, 2011);
- Науково-практична конференція з питань юридичних осіб (вересень 2011 р.);
- Альманах цивилистики: Выпуск четвертый: Под ред. Р. А. Майданика. – К., 2011;
- Антологія цивілістичних праць кафедри цивільного права КНУ ім. Т. Шевченка / За ред. Р.А. Майданика. – К., 2011;

2012

- Міжнародна конференція "Шості цивілістичні читання з інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О. А. Підопригора" (квітень, 2012);
- Науково-практична конференція з питань спадкового права (вересень 2012 р.);
- Альманах цивилистики: Выпуск пятый: Под ред. Р. А. Майданика. – К., 2012;
- Цивільне право в схемах: навчальний посібник / За ред. Р.А. Майданика, Н.С. Кузнєцової. – К., 2012;

2013

- Міжнародна конференція "Сьомі цивілістичні читання з інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О. А. Підопригора" (квітень, 2013);
- Науково-практична конференція з питань договірних зобов'язань (вересень 2013 р.);
- Альманах цивилистики: Выпуск 6 / За ред. Р.А. Майданика. – К., 2013;
- Антологія захищених дисертацій зі спеціальності 12.00.03 / За ред. Р. А. Майданика. – К., 2013;

2014

- Міжнародна конференція "Восьмі цивілістичні читання з інтелектуальної власності, присвячені пам'яті професора О. А. Підопригора" (квітень, 2014;
- Наукова конференція з недоговірних зобов'язань (вересень, 2014 р.);
- Альманах цивилистики: Выпуск седьмой: Под ред. Р. А. Майданика. – К., 2014;
- Українські цивілісти. Короткий біографічний словник / За ред. Р. А. Майданика. – К., 2014.

Цей короткий нарис дає підстави для висновку, що кафедра цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка з честю продовжує вікові традиції київської школи права, відповідально виконує місію провідного осередку вітчизняної науки та підготовки юристів.

1. Див.: Юркова О. Університет Святого Володимира // В кн.: Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва: Навчальний посібник. – Київ.: "Генеза", 2002. – С. 163-164. 2. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 245; Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета св. Владимира под ред. В. С. Иконникова. – Кіевь, 1884. 3. Див.: Владимирський-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – С. 395. 4. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959; Цит. за: Підопригора О.А., Кузнєцова Н.С. Цивілістична наука в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2000. – Випуск 39. – С. 43. 5. Див.: Підопригора О.А., Кузнєцова Н.С. Цивілістична наука в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2000. – Випуск 39. – С. 44. 6. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 241. 7. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 247. 8. Див.: Підопригора О.А., Кузнєцова Н.С. Зазнач. праця. – С. 45. 9. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 315. 10. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 315. 11. Див.: Підопригора О.А., Кузнєцова Н.С. Зазнач. праця. – С. 45. 12. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 335; Цит. за: Підопригора О. А., Кузнєцова Н. С. Зазнач. праця. – С. 45. 13. Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 339; Підопригора О.А., Кузнєцова Н. С. Зазнач. праця. – С. 45. 14. Див.: Підопригора О. А., Кузнєцова Н.С. Зазнач. праця. – С. 46. 15. Див.: Підопригора О.А., Кузнєцова Н.С. Зазнач. праця. – С. 47. 16. Див.: Підопригора О.А., Кузнєцова Н. С. Зазнач. праця. – С. 48. 17. Див.: Підопригора О.А., Кузнєцова Н.С. Зазнач. праця. – С. 49.

Н.С. Кузнєцова,

доктор юридичних наук,

професор кафедри цивільного права, академік АПрН України,

заслужений діяч науки і техніки,

нагороджена орденом Княгині Ольги III степеня

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Однією з найбільш специфічних особливостей, яка визначає право в сукупності соціальних норм, формує "образ права", безумовно, є забезпеченість норми права засобами державного примусу.

Право неодмінно пов'язане з примусом тому, що саме поняття обов'язкової норми передбачає можливість її порушення; без правопорушення право в цілому не мало би сенсу і мети... Державний примус, включаючи найгостріші його форми, є необхідним супутником всякого права, однак не вичерпує його змісту [1].

Правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане із процесом трансформації правових приписів в площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту.

Особливості регулювання відносин нормами цивільного права обумовлені специфікою як самої сфери, тобто предмету правового регулювання, так і характерними рисами методу цивільно-правового регулювання.

Предмет цивільно-правового регулювання включає переважну більшість відносин, які опосередковують нормальну (безконфліктну) діяльність учасників: володіння, користування, розпорядження майном, реалізація інтелектуальних здібностей в процесі творчої діяльності, укладення численних договорів (як передбачених, так і не передбачених законом, але таких, що не суперечать йому), реалізація фізичними особами особистих немайнових прав тощо.

Звичайно такі відносини реалізуються їх учасниками добровільно, без застосування додаткових засобів примусового характеру. Цим передусім пояснюється, що в нормативному масиві цивільного права диспозитивні правові норми мають найбільшу питому вагу, а сама диспозитивність набуває характер визначальної риси методу правового регулювання. Цей висновок є загальновизнаним у цивілістичній доктрині [2].

Для примусових засобів, які застосовуються з метою реалізації цивільних прав і обов'язків, визначальним є чітко виражена правозахисна спрямованість [3]. Хоча цивільно-правові, як і будь-які інші примусові заходи спрямовані на особу, яка порушує суб'єктивні права і законні інтереси інших осіб. Вони не набувають ознак особистої кари для правопорушника, як це має місце в кримінальному, а подекуди і в адміністративному праві.

Особливість методу цивільно-правового регулювання відповідних суспільних відносин полягає в тому, що в разі порушення суб'єктивних прав норми цивільного права спрямовують свій регуляторний механізм на поновлення порушених су-

© Кузнєцова Н.С., 2009

б'єктивних прав. Відтак заходи примусу з врахуванням особливостей предмету цивільно-правового регулювання орієнтовані не на особу правопорушника, а на його майно, оскільки основна мета їх застосування пов'язана із відновленням порушеної майнової сфери потерпілої особи.

У працях видатних цивілістів С.М. Братуся, О.С. Іоффе, В.Ф. Яковлєва, Ю. Г. Басіна неодноразово зазначалося, що заходи примусу в цивільному праві за своїм призначенням є способами захисту порушених суб'єктивних прав. Це призначення заходів примусу в цивільному праві, яке визначається предметом, функцією, принципами, методом цивільного права, в свою чергу також відбивається в правовій природі, видах і підставах застосування заходів примусу в цивільному праві.

Так, С.М. Братусь розглядав цивільно-правову відповідальність як стан примусової реалізації цивільно-правових санкцій, практично ототожнюючи заходи примусу в цивільному праві з мірами відповідальності [4].

В.Ф. Яковлєв хоча і не погоджувався в цілому з тим, що за своєю природою примусові заходи практично вичерпуються мірами відповідальності, однак підкреслював, що як і С.М. Братусь [5] вважає, що примусові заходи в цивільному праві використовуються для захисту суб'єктивних цивільних прав. По суті всі вони є заходами на користь потерпілої особи [6].

Як бачимо, відповідальність за порушення цивільних прав, хоча і не вичерпує собою заходів примусу, але посідає в їх системі визначальне місце, виконує функцію способу захисту порушених прав і відіграє істотну роль в процесі правового регулювання цивільно-правових відносин в цілому.

Попри це місце інституту цивільно-правової відповідальності в механізмі правового регулювання цивільно-правових відносин, як і співвідношення із інститутом захисту цивільних прав досьогодні в цивілістичній науці є недостатньо дослідженим.

Не зупиняючись на детальному аналізі загальнотеоретичних підходів до формулювання самого поняття механізму правового регулювання, зазначимо, що підтримуємо положення про те, що його складає сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [7].

Питання про складові цього механізму як на загальнотеоретичному, так і на галузевих (зокрема, цивільно-правовому) рівнях є дискусійним. Водночас більшість дослідників беззаперечно визнають елементами механізму правового регулювання правові норми, правовідносини та акти застосування права [8]. Деякі автори в якості самостійного елемента називають також юридичні факти [9].

Для з'ясування місця інституту цивільно-правової відповідальності в правовому регулюванні відповідних суспільних відносин дуже важливим є аналіз особливостей механізму правового регулювання не тільки як сукупності окремих автономних правових засобів, але дослідження їх функціонування на різних стадіях правового регулювання.

На першій стадії здійснюється регламентація суспільних відносин шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки, що об'єктивуються у відповідних правових нормах. Вже на цьому етапі правового впорядкування на нормативному рівні визначаються також і правові наслідки можливого порушення цих правових стандартів.

Таким чином, можна констатувати, що вже на першій стадії правового регулювання нормуються і основні засади цивільно-правової відповідальності. На загально-теоретичному рівні цей процес можна простежити в самій конструкції правової норми: • гіпотеза; • диспозиція; • санкція. Саме через санкцію правової норми ми можемо виявити нормативну основу юридичної відповідальності, в тому числі й цивільно-правової.

Норма права, що передбачає юридичну відповідальність, встановлює як дозвільний, так і заборонювальний варіант поведінки, а також наслідки, які можуть тягнути за собою соціально корисний або суспільно небезпечний варіанти поведінки. Встановлення в правовій нормі моделі відповідального ставлення є початковою ланкою в механізмі правового регулювання. Правова норма, що передбачає юридичну відповідальність, є зразком, конструкцією правомірної поведінки фізичних осіб та діяльності державних органів, посадових осіб та держави. Норма права – це основа як юридичної відповідальності, так і механізму правового регулювання [10].

Як і в цілому цивільно-правові норми мають особливості, що зумовлюються, про що вже зазначалося, специфікою предмету і методу цивільно-правового регулювання, функцій цивільного права тощо, так і норми, що регламентують цивільно-правову відповідальність істотно відрізняються від інших правових норм, якими передбачені міри кримінальної, адміністративної, фінансово-правової відповідальності.

Оскільки провідною для цивільного права виступає регулятивна функція і в цілому об'єктом цивільно-правового регулювання є правомірна діяльність, норми цивільного права за своїм характером є диспозитивними. Ця особливість кореспондується із іншими характеристиками методу цивільно-правового регулювання, перш за все правовим положенням суб'єктів відносин: юридичною рівністю, майновою та організаційною автономією, формуванням правових зв'язків шляхом ініціативного, вільного волевиявлення.

Таким чином, у процесі визначення стандартів правомірної поведінки пріоритет залишається за волевиявленням учасників, а законодавець перебирає на себе цю функцію тільки за умов, коли має місце нормативно визначений імператив або учасники (суб'єкти) правовідносин не реалізували надану їм можливість самостійно передбачити правила їх взаємної поведінки.

Це певною мірою відбивається й на встановленні мір цивільно-правової відповідальності.

Ретроспективний аналіз цивільного законодавства радянської доби дає підстави для висновку про надмірне законодавче регулювання примусових заходів, зокрема цивільно-правової відповідальності, особливо в сфері господарської діяльності. В юридичній літературі того періоду відзначалося, що в чинному законодавстві чітко простежується тенденція по всіх основних видах договорів "розписати" відповідальність за всі можливі порушення. Наприклад, Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення 1981 р. передбачало стягнення штрафних санкцій у 45 випадках різних порушень; Правила про договори підряду 1969 р. встановлювали 26 різних видів штрафних санкцій тощо. Така ситуація не сприяла, не зважаючи на формальне збільшення кількості штрафних санкцій, підвищенню їх ефективності.

Вже тоді в літературі підкреслювалося, що договірні санкції мають перевагу перед нормативними, оскільки дозволяють сторонам вже на стадії укладання договору максимально враховувати специфіку існуючих між ними стосунків, встановлювати розмір відповідальності залежно від характеру порушень і їх впливу на результати роботи підприємства [11].

Реанімація приватно-правововых засад у цивільному праві на сучасному етапі обумовила відновлення і принципу свободи договору, невід'ємною складовою якого є можливість встановлювати сторонами у договорі не тільки основні права та обов'язки і умови їх реалізації, але й передбачати підстави і обсяг цивільно-правової відповідальності за їх порушення.

Новий ЦК України також закріпив принцип повного відшкодування збитків як основну форму цивільно-правової відповідальності (ст. 22 ЦКУ), встановив як один із способів захисту цивільних прав відшкодування моральної (немайнової) шкоди (ст. 23 ЦКУ). Правові наслідки порушення зобов'язання та відповідальність за порушення зобов'язання регулюються нормами, що містяться у гл. 51 ЦК України (ст. 610–625). Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, передбачені гл. 82 ЦКУ (ст. 1166–1211).

Наведене свідчить, що в сучасному цивільному законодавстві України реалізований в якості загального підходу принцип оптимального співвідношення нормативної і договірної регламентації мір цивільно-правової відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав.

Водночас механізм правового регулювання суспільних відносин у цілому (і цивільно-правові відносини не є серед них винятком) передбачає, що норми права є основою для формування правових зв'язків і відносин.

Виникнення, зміна або припинення правовідносин – це друга стадія правового регулювання. Цивільні правовідносини і юридичні факти на цій стадії займають важливе місце в механізмі правового регулювання. І на цьому етапі можна без додаткових зусиль побачити істотні відмінності, характерні саме для цивільно-правової сфери. Насамперед, система юридичних фактів характеризується тим, що визначені в законодавстві життєві обставини, які обумовлюють рух (виникнення, зміну, припинення) правовідносин не мають характеру "закритого переліку". Відповідно до ст. 11 ЦКУ цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Крім того, як підкреслювалося, більшість юридичних фактів цивільного права лежить в площині правомірної діяльності (правочини, в тому числі договори, створення об'єктів інтелектуальної власності, а також нових матеріальних об'єктів тощо). Хоча серед цивільних правовідносин найбільшу питому вагу мають регулятивні, у загальнотеоретичній і цивілістичній доктрині переважною є точка зору, що заходи (міри) відповідальності реалізуються в межах охоронювального правовідношення [12].

Виходячи із цього, у разі порушення регулятивного правовідношення, змістом якого є позитивні суб'єктивні права та обов'язки, воно трансформується в охоронювальне правовідношення, в межах якого має здійснюватися відновлення або захист порушених прав шляхом застосування мір цивільно-правової відповідальності.

Таким чином, на третій стадії правового регулювання здійснюється реалізація суб'єктивних прав та обов'язків і основним елементом механізму правового регулювання на цьому етапі виступають акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків. На цій стадії має досягатися очікуваний правовий результат – фактична поведінка суб'єктів, яка відповідає моделі, встановленій нормою права.

Однак право, як система **загальнообов'язкових** правил поведінки, розраховане не тільки на свідоме сприйняття і безумовне виконання суб'єктами його нормативних приписів. У разі, коли учасниками суспільних відносин допускається відхилення від цих приписів або їх порушення, починає діяти цивільно-правова відповідальність як певна підсистема в структурі механізму правового регулювання.

Досліджуючи дію цієї підсистеми, А.О. Собчак виділив у її складі сім основних елементів: • міри відповідальності; • правопорушення як підстава виникнення охоронювального правовідношення і застосування мір відповідальності; • охоронювальне правовідношення; • застосування мір відповідальності, що виражається в індивідуальних приписах юрисдикційних та інших компетентних органів; • процесуальне правовідношення, у рамках якого здійснюється процес притягнення до відповідальності і покладення її на правопорушника; • реальне претерпівання порушником мір від-

повідальності, тобто проявлення в його майновій, особистій або службовій сфері негативних наслідків притягнення до відповідальності; • принципи і функції відповідальності, що пов'язують названі елементи її механізму в цілісну динамічну систему, в "працюючий" механізм.

Ці елементи, на думку автора, утворюють три відносно самостійні стадії в механізмі відповідальності: • механізм формування санкцій, в яких втілюються міри відповідальності – законодавчий рівень відповідальності; • механізм реалізації (застосування) мір відповідальності – правозастосовуючий рівень відповідальності; • механізм реального впливу відповідальності на поведінку правопорушника, тобто переведення санкцій в реальну поведінку учасників відповідних правовідносин, якої очікує від них законодавець – функціональний рівень відповідальності, на якому проявляється її соціальна ефективність [13].

Дослідження місця мір цивільно-правової відповідальності в механізмі правового регулювання цивільно-правових відносин підтверджує їх присутність принаймні на стадії регламентації цивільно-правових відносин, а також на стадії реалізації суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, що дає підставу для загального висновку, що підвищення ефективності застосування інституту цивільно-правової відповідальності знаходиться як в площині законотворення, так і в процесі правозастосування.

Якщо формування правового масиву, в тому числі і його сегменту, присвяченого встановленню мір (заходів) відповідальності, знаходиться в полі зору науковців, то процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків з точки зору ефективності заходів цивільно-правової відповідальності, які застосовуються в разі їх порушення, є практично недослідженим в нашій цивілістичній літературі.

З наведеного огляду важливим є виявлення "вузьких" місць в механізмі дії відповідальності саме на правозастосовчому та функціональному рівнях.

В цивілістичній доктрині не сформувалася єдина позиція з приводу визначення моменту виникнення охоронювального правовідношення, в межах якого реалізуються міри (заходи) цивільно-правової відповідальності.

Більшість авторів схиляється до того, що правовідносини юридичної відповідальності виникають з моменту вчинення правопорушення. Однак охоронювальні правовідносини характеризуються певною динамікою і проходять відповідні стадії розвитку, що дозволяє говорити в цілому про динаміку правовідношення цивільно-правової відповідальності [14].

На нашу думку, наведений вище механізм дії цивільно-правової відповідальності, що органічно поєднує елементи як матеріально-правового, так і процесуального характеру і в своєму розвитку охоплює всі три рівня її існування (законодавчий, правозастосовчий і функціональний) дають можливість із належним ступенем повноти з'ясувати як самий характер впливу інституту відповідальності на формування належної поведінки суб'єктів цивільно-правових відносин, так і його можливості по відновленню та захисту порушених цивільних прав.

Ця проблема тісно пов'язана із розумінням і тлумаченням самого феномену цивільно-правової відповідальності в цивілістичній доктрині, яке проявилося в двох основних концептуальних підходах до її вирішення.

Розглядаючи цивільно-правову відповідальність в межах охоронювального правовідношення, переважна більшість цивілістів пов'язує застосування відповідних примусових заходів, передбачених на нормативному рівні, саме із вчиненням правопорушення (як в договірній, так і в позадоговірній сферах).

Вчення про склад цивільного правопорушення як необхідну і достатню підставу цивільно-правової відповідальності, сформульоване і обґрунтоване Г.К. Матвєєвим ще в 60-ті роки минулого століття [15], впродовж практично сорока років не піддавалося сумніву і дискусії цивілістів точилися в основному з приводу виявлення і аналізу тих чи інших елементів складу. Так, Ю.Х. Калмиков цілком справедливо зауважував, що в юридичній літературі не піддається сумніву той факт, що визначення чітких кордонів порівняльного поняття складу цивільного правопорушення має велике практичне і теоретичне значення. Спірними залишаються питання про самий склад, про елементи, які слід включати до складу або залишати за його межами, про зміст таких категорій, як протиправність, причинний зв'язок, вина [16].

Концепція правопорушення як підстави відповідальності в 70-80 роки минулого століття була сприйнята і загальною теорією права. І.С. Самощенко в роботі "Понятие правонарушения по советскому законодательству" провів детальний аналіз категорії правопорушення і дійшов висновку про те, що хоча конкретні злочини, цивільно-правові, адміністративні чи інші провини відрізняються один від одного змістом дій, з яких вони складаються, характером суспільних зв'язків, в сфері яких вони мають місце і які зачіпають, ступенем суспільної шкідливості і та ін., тим не менше всім злочинам, цивільно-правовим порушенням, адміністративним провинам тощо властиві загальні риси, з одного боку, їх зближує єдність внутрішньої, соціальної сутності, з іншого – всі вони мають зовнішні (описові) ознаки, що характеризують їх в цілому як особливе явище – правопорушення [17].

Сукупність цих ознак об'єктивного і суб'єктивного порядку розглядається як склад правопорушення, який і виступає як підстави відповідальності.

Однак в літературі зустрічається й інше трактування підстав відповідальності, зокрема цивільно правової. Не згадуючи категорію складу правопорушення, деякі автори називають підставами відповідальності (або її умовами) протиправну поведінку, заподіяну шкоду, причинний зв'язок між

ними і вину правопорушника. Однак це є нічим іншим, як деталізацією однієї і в принципі єдиної підстави, яким є правопорушення (цивільне, дисциплінарне тощо) [18].

Водночас робилися спроби іншого тлумачення самого складу правопорушення. Так, С.С. Алєксєєв намагався обґрунтувати положення про те, що склад цивільного правопорушення являє собою сукупність трьох елементів: об'єкта, суб'єкта та об'єктивної сторони. При цьому вина правопорушника виводилася за межі складу. Особливість цивільно-правового регулювання відносин, пов'язаних із майновими правопорушеннями показують, на думку С.С. Алєксєєва, що більш правильним, логічним було б піти іншим шляхом і, відмовившись від аналогії з кримінальним правом, віднести вину не до складу правопорушення, а, розглядаючи її в негативному аспекті, як невинність – до підстав звільнення від відповідальності [19].

Однак слід зазначити, що ця конструкція не була сприйнята цивілістичним загалом. Що ж стосується виключення вини із складу цивільного правопорушення, то й сам С.С. Алєксєєв в своїх подальших дослідженням не так послідовно відстоював цю позицію [20].[22]

Аналізуючи наведений погляд, не можна не помітити спробу подивитися на правопорушення з огляду загальних підходів, що застосовуються при дослідженні структури правовідношення, і певною мірою невиправдано зблизити ці категорії.

Вчення про склад цивільного правопорушення як підставу цивільно-правової відповідальності набуло практично хрестоматійного характеру і увійшло у всі підручники цивільного права.

Однак у фундаментальному дослідженні, присвяченому проблемам договірного права, В.В. Вітрянський піддав це вчення не тільки сумніву, але й жорстокій критиці, зазначивши, що його автори і прибічники привносять в цивілістику не притаманні, чужі їй вчення.

На думку В.В. Вітрянського, підставою цивільно-правової відповідальності (однією-єдиною і загальною) є **порушення суб'єктивних цивільних прав** як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на підставі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків.

При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають жодного правового значення "шкідливі наслідки" з погляду негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси (між іншим, як і самі суспільні інтереси), "об'єктивна" і "суб'єктивна" сторони цивільного правопорушення.

Таким чином, порушення права суб'єкта цивільних правовідносин тягне необхідність відновлення порушеного права, в тому числі і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права.

Стосовно окремих видів порушених суб'єктивних цивільних прав, а також суб'єктів, які вчинили це порушення, законодавець сформулював обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких необхідно для застосування цивільно-правової відповідальності. Ці встановлені законом вимоги є **умовами цивільно-правової відповідальності.** До їх числа належать: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав; наявність збитків (шкоди), причинного зв'язку між порушенням суб'єктивних цивільних прав і збитками (шкодою), вина порушника [21].

Ця позиція потребує виваженого й ґрунтовного аналізу, який може і, мабуть, повинен стати предметом окремого дослідження.

Якщо відкинути категорично-емоційний тон, в якому викладене абсолютне несприйняття вчення про склад цивільного правопорушення як підставу цивільно-правової відповідальності, й дати загальну оцінку запропонованої цьому вченню альтернативу, то можна встановити, що В.В. Вітрянський намагається відділити умови цивільно-правової відповідальності, під якими він розуміє загальні вимоги, дотримання яких необхідно для застосування цивільно-правової відповідальності, від підстави відповідальності (однієї-єдиної й загальної). Такою підставою він вбачає порушення суб'єктивних цивільних прав (як майнових, так і особистих).

Але чи докорінно відрізняється це бачення підстав і умов відповідальності від складу цивільного правопорушення та його елементів: протиправної поведінки, заподіяної шкоди, причинного зв'язку між ними та вини порушника? Навряд чи можна дати стверджувальну відповідь на це запитання.

Принагідно зазначимо, що така гостра критика допоки не змінила загальної оцінки вчення про склад правопорушення, яке практично у всіх підручниках як і раніше займає чільне місце [22].

В умовах розбудови правової держави й формування громадянського суспільства якісно змінюється не тільки роль права як важливого регулятора суспільних відносин, певного соціального феномена, але й самий зміст, наповнення основних правових категорій і юридичних засобів. Безумовно, це стосується й інституту відповідальності.

Ще за радянських часів в цивілістичній доктрині була сформульована концепція проспективної (позитивної) відповідальності.

На відміну від ретроспективної відповідальності (тобто відповідальності за скоєне цивільне правопорушення) під позитивною відповідальністю розуміється обов'язок дотримуватися приписів, вимог правових норм (обов'язок діяти правомірно, вимога дотримуватися правових норм) [23].

У цивільному праві цю позицію підтримує В.А. Тархов, який вважає, що "юридична відпові-

дальність – це врегульований правом обов'язок дати звіт у своїх діях... Вимога звіту – основна ознака й сутність відповідальності, а чи наступає за звітом осуд і кара – це вже інше питання" [24].

Якщо ширше подивитися на концепцію позитивної відповідальності саме з огляду правових і моральних засад формування й функціонування громадянського суспільства, центральне місце в якому посідає людина – власник, творець, особистість; суспільства, яке основною метою визначає гарантії реалізації й захисту основних прав громадян, то можна погодитися, що цей підхід вже не викликає такого несприйняття, яке мало місце в період тоталітарної радянської доби.

Таке розуміння позитивної (проспективної відповідальності) тісно пов'язане з виконанням цивільно-правовою відповідальністю її попереджувально-виховної функції. Якщо говорити про засоби правового впливу, основною складовою якого є механізм правового регулювання, то, безумовно, слід включити в цей процес у якості важливих чинників правового впливу правосвідомість, правову культуру, правове виховання. Усі ці юридичні інструменти і категорії знаходяться у органічному зв'язку й іманентно обумовлюють більш широке розуміння поняття юридичної (в тому числі цивільно-правової) відповідальності, поєднання її позитивного та ретроспективного аспектів, яке може забезпечити і недопущення або попередження цивільних правопорушень, а в разі їх вчинення, відновлення і захист порушених цивільних прав. В такому контексті інститут відповідальності набуває більш повного формату і дозволяє реалізувати всі його функції.

Новий ЦКУ виділив захист цивільних прав та інтересів як самостійний інститут загальної частини цивільного права, присвятивши йому гл. 3. Особливе місце посідають у цій главі способи цивільних прав, під якими розуміють передбачені законом засоби, за допомогою яких може бути досягнуто попередження або усунення порушення права, його відновлення та (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [25].

Аналіз наведеного визначення поняття способів захисту, а також їх переліку, передбаченому в ст. 16 ЦКУ, дає підстави для висновку про те, що існує певне співвідношення між мірами (заходами) відповідальності й способами захисту цивільних прав.

По-перше, і міри відповідальності, і способи захисту слід розглядати як певні правові засоби, юридичні інструменти впливу на відповідні суспільні відносини.

По-друге, і міри відповідальності, і способи захисту спрямовані на локалізацію наслідків порушення прав.

Однак, якщо загальною рисою обох цих правових засобів є чітко виражена **правозахисна мета**, способи захисту за своїм обсягом є більш широким поняттям, оскільки вони передбачають не тільки відновлення порушеного права або компенсацію втрат від цього, але й попередження, присікання та усунення порушення цивільного права.

По-третє, з огляду на попередній висновок перелік способів захисту цивільних прав є ширшим за передбачені законом заходи відповідальності. Більш того, останні є невід'ємною складовою цих способів.

Крім того, інститут цивільно-правової відповідальності містить правові норми, що встановлюють матеріально-правові наслідки порушення права. Захист цивільних прав, маючи на увазі необхідність як попередження, так і відновлення права в разі його порушення передбачає не тільки диференційовані способи захисту, але й різні форми захисту (судом, нотаріусом, органом державної влади, органом місцевого самоврядування, самозахист). Разом з тим, характеризуючи категорію цивільно-правової відповідальності, ми не можемо обмежитися тільки констатацією і аналізом тільки однієї її форми (відшкодування збитків та інші способи відшкодування матеріальної шкоди, відшкодування моральної шкоди).

Проблеми цивільно-правової відповідальності включають у себе і визначення розміру відповідальності, і підстави притягнення й звільнення до цивільно-правової відповідальності, врахування вини потерпілого (боржника) тощо.

Із наведеного можна зробити висновок про самостійність цих інститутів, незважаючи на наявність у них спільних рис.

Цивільно-правова відповідальність належить до тих правових явищ, які завжди "притягували" увагу дослідників. За влучною оцінкою видатного цивіліста О.О. Красавчикова, незважаючи на це проблема відповідальності не втратила своєї привабливості, а головне – практичної й теоретичної актуальності. Може в силу такої "надмірної" уваги вона нагадує дитину, у якої сім няньок. В теорії цивільно-правової відповідальності практично немає кардинального питання, із приводу якого думки дослідників звелися до одного логічного знаменника... [26].

Навряд чи можна назвати це випадковим, оскільки саме через механізм дії цивільно-правової відповідальності визначається в кінцевому рахунку ефективність правового регулювання, перевіряється дієвість і "міцність" права в цілому.

1. Див. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М., 2008. – С. 72. 2. Див. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – М., 2006. – С. 149. 3. Див. Яковлев В.Ф. Там само, С. 154. 4 Див. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. С. 5. 5 Див. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М., 1963. – С. 99-100. 6. Див. Яковлев В.Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. – М., 2000. – С. 215-216. 7. Див. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966. – С.30. 8. Див. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности Санкт-Петербург, 2007. – С. 571. Також: Яковлев В.Ф. Граж-

данско-правовой метод регулирования общественных отношений. – С. 186. 9. Див. Корецкий А.Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре. – СП/б, 2001. – С. 101, 105. 10. Див. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. – С. 574-575. 11. Див.: Повышение гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. – Киев, 1988. – С. 78. 12. Див. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – СП/б, 2004. – С. 50-52. Також: Повышение гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. – С. 75-76. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності. – Одеса, 2006. – С. 145-170. 13. Див. Повышение гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций. – С. 75-76. 14. Див. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності. Одеса, 2006. – С. 145-159. 15. Див. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. – Киев, 1955. – С. 306; К вопросу о вине как основании договорной ответственности // Научные записки КГУ. Т. 7, вып. 2, 1948. – С. 111-137; О вине как основании гражданско-правовой ответственности по советскому праву // Научные записки КГУ. Т.11, вып. 3, 1952. – С. 87-116; Основания гражданско-правовой ответственности советских юридических лиц // Научные записки КГУ. Т. 12, вып.1, 1953. С. 15-43; Основания гражданско-правовой ответственности. – М., 1970. – С. 310. 16. Див. Калмыков Ю.Х. Об элементах состава гражданского правонарушения // в кн. Калмыков Ю.Х. Избранное. Труды. Статьи. Выступления. – М., 1998. – С. 11. 17. Див. Самощенко И.С. Понятие правонарушения по советскому праву. – М., 1963. – С. 7. 18. Див. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. 19. Див. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения // Правоведение. – 1958. – №1. – С. 51. 20. Див. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Вып. 2. – М., 1964. – С. 225. 21. Див. Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. – М., 1997. – С. 569-570. 22. Див. Гражданское право. В 4-х томах. Отв. редактор – д.ю.н., проф. Е.А. Суханов. Том 1. Общая часть. – М., 2006. – С. 597-598. 23. Див. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. – С. 133. 24. Див. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973. – С. 4, 11. Див. також: Тархов В.А. Гражданские права и ответственность. – Уфа, 1996. – С. 64-81. 25. Див. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общин положения. – С. 628. 26. Див. Красавчиков О.А. Ответственность меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Категории науки гражданского права. Избранные труды: В 2 т. Том 2. – М., 2005. – С. 255-256.

О.В. Дзера,
доктор юридичних наук, професор,
Академік Вищої школи України,
професор кафедри цивільного права,
заслужений юрист України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУТУ ПРАВОЧИНУ

Відправним моментом у розумінні правочину є положення ч. 1 ст. 202 ЦК України, згідно з яким правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Власне майже таке ж визначення угоди було закріплено в ст. 41 ЦК УРСР, яка передбачала, що угодами визначаються дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. При цьому і в ЦК України, і в ЦК УРСР однозначно сформульованим є положення про те, що двосторонні та багатосторонні правочини (угоди) є **договорами**.

Главою 16 "Правочини" у новому ЦК врегульовано ті відносини, які в ЦК 1963 р. регулювалися нормами статей 41-61 глави 3 "Угоди".

Така новела зумовлена насамперед тим, що термін "угода" у філологічному розумінні тотожний термінам "договір", "домовленість" кількох осіб. Між тим, як відомо, в цивільному праві існує певна категорія односторонніх угод, для яких не є обов'язковою ознакою наявність домовленості між кількома особами (наприклад, довіреність, заповіт, гарантія, відмова від спадщини, прийняття спадщини). Відтак дії особи відносно видачі довіреності, заповіту, гарантії юридично некоректно іменувати угодою. Некоректність визнання вищезазначених одноособових дій суб'єктів цивільного права угодами нівелювалася певною мірою віднесенням їх до категорії односторонніх угод. Однак навіть поділ угод на односторонні та багатосторонні (договори) повністю не усував нелогічності щодо визнання одноособових дій суб'єктів цивільного права угодами. Тому, на наш погляд, саме на усунення подібної правової колізії і спрямоване введення в ЦК нового терміна "правочин", який за своїм юридичним та філологічним значенням не обумовлює наявності обов'язкової домовленості кількох осіб.

© Дзера О.В., 2009

Однією з найвизначніших новел Цивільного кодексу України є введення інституту правочину взамін інституту угоди, який зайняв досить міцні позиції у свідомості юристів та населення. Така новела вже спричинила і буде спричиняти істотний вплив на формування динаміки цивільних відносин. Однак поки що представники цивілістичної науки, на наш погляд, ще не до кінця усвідомили юридичне значення введення в ЦК України інституту правочину та інших пов'язаних з цим надзвичайно важливих новел. Значимість такого нововведення не зводиться до введення нової термінології. Механізм інституту правочину забезпечує динаміку власності, реалізацію ініціатив фізичних і юридичних осіб, реалізацію підприємництва тощо. Відповідно ці механізми мають свій вплив на всі інститути цивільного права.

З огляду на сказане цивілістична наука має активізуватися на дослідженні визначальних засад інституту правочину, серед яких:

- Визначення правової природи правочину.
- Чітке розмежування односторонніх і двосторонніх (багатосторонніх) правочинів.
- Виявлення умов правомірності правочинів.
- Аналіз підстав недійсності правочинів та правових наслідків їх недійсності.
- Співвідношення норм ЦК України про правочини з відповідними нормами ГК України та інших актів законодавства України.

Дослідження цих та інших питань необхідне як для розвитку цивілістичної доктрини, так і для надання рекомендацій щодо підвищення ефективності розгляду даної категорії справ та вдосконалення чинного законодавства.

Відповідно постає питання про доцільність такого нововведення та його правові наслідки. Однозначно позитивну відповідь на це питання дати досить важко, адже не можна недооцінювати можливих проблемних наслідків введення категорії правочину, що може виявитися, зокрема, у неправильному застосуванні правових норм глави про правочини, а врешті, і в ігноруванні його застосування у правозастосовчій діяльності.

Так, не сприйняв категорію правочину новий Господарський кодекс України, в якому перевага надана традиційним термінам "договір" та "угода" (ст. 144, 174, 182, 267 ГК). У ньому взагалі відсутнє посилання на можливість застосування до господарських зобов'язань та господарських договорів безпосередньо норм ЦК про правочини.

Однак і в новому ЦК термін "правочин" вживається досить рідко, не враховуючи главу 16. Так, у главі 26 "Право спільної власності" термін "правочин" вживається лише два рази, натомість перевага надається терміну "домовленість", який застосовується у даній главі 10 разів, хоча в цих випадках більш доречним є вживання термінів "правочин" або "договір". Між тим загальновідомо, що поняття "домовленість" не завжди тотожне поняттям "угода", "правочин", "договір", оскільки домовленість характеризує дії осіб, які у багатьох випадках не набувають цивілістичного значення. Така ж ситуація спостерігається і в інших главах ЦК України, що свідчить про певну непослідовність у застосуванні зазначеної термінології.

Водночас не можна не відзначити, що термін "угода" не зник повністю з нового ЦК. Так, відповідно до ст. 1267 ЦК, спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщині за усною угодою щодо рухомого майна або за письмовою угодою щодо нерухомого майна або транспортних засобів.

Не вносять однозначності у вирішення проблеми співвідношення понять правочину, угоди та договору і норми нового Сімейного кодексу України. Так, у главах 8 і 10 СК домінуючими є терміни "договір", "шлюбний договір", і відсутній термін "правочин". Як і у ЦК, так і в СК використовується не досить вдалий термін "домовленість" (ст. 63, 70).

Нарешті в СК в одному випадку знайшлося також місце терміну "угода". Відповідно до ст. 100 СК, "угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується".

Таким чином у ЦК, в ГК та в СК не завжди послідовно й узгоджено застосовуються такі юридичні категорії, як правочин, угода, договір, а відтак постає питання про правила їх застосування в судовій, нотаріальній практиці та іншій правозастосовчій діяльності.

На наш погляд, розв'язання цієї проблеми може бути здійснене таким чином. Базовим критерієм тут має слугувати положення ст. 11 ЦК про те, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є договори та інші правочини. Тому необхідно сприйняти таку концепцію співвідношення зазначених термінів:

- Двосторонні й багатосторонні правочини є договорами і водночас угодами.
- Договори й угоди – тотожні поняття.
- Термін "домовленість" необхідно розуміти як договір чи угоду, якщо такої домовленості досягнуто із дотриманням вимог, встановлених для укладання договору.

Таким чином, не кожний правочин є договором (угодою), а лише той, який опосередковує обопільну домовленість двох чи більше осіб, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Тому не можна повністю погодитись з тими юристами, які стверджують, що в новому ЦК поняття "правочин" застосовано у значенні, тотожному поняттю "угода" (Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 283).

Правочин є таким юридичним фактом, який слугує належною правовою підставою виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Такі права й обов'язки реалізуються в межах цивільного правовідношення і вони є відповідно його складовими елементами.

Правочин як юридичний факт є лише однією з підстав виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, передбачених законом. У системі таких юридичних фактів правочини посідають особливе місце, вирізняючись серед них своїми специфічними ознаками. Правочинам, на відміну від деяких інших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків (наприклад, юридичних та фактичних вчинків, заподіяння шкоди) притаманне правомірне вольове вчинення особою, яка має належний статус суб'єкта цивільного права, юридичних дій, спрямованих на свідоме створення конкретного цивільного правового результату для себе або інших осіб.

У правочині зовнішнє волевиявлення має бути адекватним внутрішній волі особи. Воля особи має бути спрямована на досягнення відповідного юридичного наслідку. Тому не можуть розглядатися як правочини ті фактичні дії (вчинки) особи, які не призводять безпосередньо до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Так, не можуть розглядатися як правочини в розумінні ст. 202 ЦК фактичні дії особи з керування автомашиною, виготовлення для власних потреб речі, споживання продуктів харчування, сама по собі виробнича діяльність підприємства, оскільки ці дії, як правило, спрямовані на досягнення конкретного економічного, а не юридичного результату. У цих випадках такі фактичні дії (вчинки) також інколи можуть породжувати певні цивільні права й обов'язки (напр., право власності на новостворювану річ).

Відмежування правочинів від інших юридичних актів (подій, фізичних дій і вчинків, правопорушень) має істотне практичне значення, оскільки законом встановлюється різний режим породжуваних ними правовідносин. Так, не належить до категорії правочинів (угод) статут юридичної особи, на що звернула увагу Судова палата у господарських справах Верховного Суду України у своїй постанові від 25 березня 2002 р. у справі за позовом ВАТ "Електроприладпостач" до ЗАТ "Еколого-охоронна фірма "Креомафарм", Жовтневої райдержадміністрації м. Києва про визнання недійсним статуту та державної реєстрації. Це означає, що статут не може визнаватися недійсним за правилами недійсності правочинів (угод). Очевидно статут можна розглядати як локальний праворегулюючий акт.

Загалом же може спостерігатися тенденція до розширення сфери дії норм про правочини щодо тих чи інших цивільних відносин, зокрема, корпоративних відносин. Ознаки одноособового чи колективного правочину мають дії учасника товариства щодо виходу з його складу, внесення учасником товариства майна як вкладу до статутного капіталу, передачі, продажу, відступлення учасником товариства своєї частки у статутному (складеному) капіталі іншим особам. Врешті ознаки правочину може мати навіть рішення зборів товариства з обмеженою відповідальністю як колективного утворення, якщо воно спрямоване на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків учасників товариства, наприклад, вирішення питання про придбання товариством частки учасника (ст. 145 ЦК).

У ч. 2 ст. 202 ЦК здійснено загальновизнаний у цивільно-правовій науці та практиці поділ усіх правочинів на **односторонні** та **двосторонні** чи **багатосторонні**, які є договорами. Такий поділ правочинів поставлено в залежність від того, скільки осіб (суб'єктів цивільних правовідносин) вчиняють дії, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин – одна, дві чи більше. Відповідно усі двосторонні та багатосторонні правочини є договорами.

Традиційно односторонніми угодами за ЦК УРСР вважалися довіреність, гарантія, заповіт, прийняття спадщини та відмова від неї. Фактично ж таких односторонніх угод (нині правочинів) може бути значно більше. Так, крім вже вищезгаданих **односторонніми** правочинами також можуть вважатися: прийняття чи збереження виготовленої речі, повідомлення одним співвласником інших співвласників про продаж своєї частки у спільній власності, пропозиція щодо продажу майна (оферта) та прийняття цієї пропозиції (акцепт), публічна обіцянка винагороди за винайдення згубленої речі, публічне оголошення конкурсу на створення скульптури, художнього твору, вчинення зарахування зустрічних вимог за заявою однієї із сторін і т.п. Незважаючи на односторонній характер дій особи, вони можуть породжувати певні правові наслідки як для цієї особи (напр., прийняття спадщини спадкоємцем призводить до виникнення в нього права власності на спадщину), так і в інших осіб (наприклад, видача довіреності надає відповідні повноваження представникові, заповіт може призвести до виникнення у спадкоємців прав на спадщину, у зберігача знайденого майна виникає право вимагати від власника відшкодування витрат на зберігання, в останнього – обов'язок виконати дану вимогу). Таким чином, правочин вважається одностороннім у тому разі, коли до виникнення цивільних прав та обов'язків призводить волевиявлення одного суб'єкта цивільного права.

Законодавчо не визначеною є правова природа дій учасника господарського товариства, спрямованих на вихід з нього. Судова палата з цивільних справ Верховного Суду України у справі № 6-5979кс01 за позовом Л. до ТОВ "Гастроном № 3 "Слов'янський" про визнання незаконним та скасування рішення загальних зборів ТОВ про вихід з товариства своєю ухвалою від 27.12.01 скасувала рішення Шевченківського районного суду м. Києва, яким було задоволено позов та ухвалу Апеляційного суду м. Києва, якою було залишено зазначене рішення без змін. При цьому в ухвалі Судової палати було, зокрема зазначено, що відповідно до Закону України "Про господарські товари-

ства" учасник товариства може вийти з нього у встановленому порядку шляхом подання нотаріально посвідченої заяви товариству про вихід, яка є угодою і не може бути відізвана в односторонньому порядку. За новим ЦК така заява має розглядатися як односторонній правочин, а відтак наведені правові позиції Судової палати з цивільних справ Верховного Суду України зберігають свою практичну значимість і після введення в дію нового ЦК.

Значно складнішою є ситуація щодо визначення правової природи гарантії. Власне підставами створення такої ситуації слугує саме ж цивільне законодавство, адже ні в ЦК УРСР (ст. 196), ні ЦК України (ст. 560) гарантія не іменується договором, на відміну, наприклад, від такого способу забезпечення зобов'язань як порука. Тому в юридичній доктрині радянського періоду гарантія розглядалася як різновид поруки, застосовувана у відносинах за участю соціалістичних організацій [1]. При цьому, як правило, питання про гарантію як договір чи як односторонню угоду дослідниками оминалося.

Згідно з усталеною практикою цивільного обороту гарантії видаються у формі **гарантійного листа**, підтверджуваного гарантом (керівником юридичної особи або керівником та головним бухгалтером). Форма та зміст та інші реквізити гарантійного листа у період дії ЦК УРСР були передбачені, зокрема, у Додатку № 9 до Правил кредитування матеріальних резервів згідно із листом Держбанку СРСР № 174-87 від 30.10.87 Практика видачі гарантійних листів збереглася і після прийняття ЦК України, згідно зі ст. 560 за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Звідси можна дійти висновку, що банківська гарантія уявляє собою одностороннє зобов'язання гаранта перед третіми особами.

Однак надання гарантій у формі гарантійного листа викликало у судовій практиці неоднозначне тлумачення.

Так, ЗАТ АКБ "Промінвестбанк" звернувся до Господарського суду Миколаївської області з позовом про визнання недійсним договору гарантії між Миколаївською філією Промінвестбанку та ДП "Суднобудівний завод ім. 61 комунара" на користь компанії Sea Emerald S.A. (Панама) в забезпечення виконання Контракту, укладеного між ДП і Компанією. Позивач посилався на те, що гарантійний лист Миколаївської філії Промінвестбанку, який гарантував Компанії оплату 9 млн 900 тис. доларів США у разі невиконання умов Контракту ДП, було видано з перевищенням керівником філії повноважень. В гарантійному листі містилося застереження про розгляд усіх спорів в судах Англії за законами Англії.

Рішенням господарського суду Миколаївської області від 16.01.07 було задоволено на підставі ч. 1 ст. 48 ЦК УРСР у зв'язку з порушеннями, зокрема, ст. 41, 191, 196, 568 ЦК УРСР та Статуту Промінвестбанку.

Одеський апеляційний господарський суд своєю постановою від 24 квітня 2007 р. скасував зазначене рішення і припинив провадження по справі, оскільки "спір не підлягає вирішенню в господарських судах України у зв'язку з відсутністю у гарантійного листа ознак цивільно-правової угоди, а також будь-якої іншої, передбаченої законом, підстави виникнення цивільних прав і обов'язків".

Необхідно відзначити, що обидва судові акти є помилковими. По-перше, господарський суд Миколаївської області неправомірно визнав гарантійний лист договором. По-друге, Одеський апеляційний господарський суд неправомірно не визнав за гарантійним листом ознак цивільно-правової угоди (правочину) як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків.

Незважаючи на це, Вищий господарський суд України своєю постановою від 26.07.07 постанову Одеського апеляційного господарського суду з деякими уточненнями залишив в силі, а ухвалою Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 20.09.07 було відмовлено у порушенні касаційного провадження.

Наведена справа засвідчує практичну значимість правильного визначення правової природи гарантії. Вирішенню цієї проблеми може сприяти затверджене відповідно до ЦК України та інших законів України постановою Правління Національного банку України від 15.12.04 № 639 Положення про порядок здійснення банками операцій за гарантіями в національній та іноземній валютах. Положенням передбачені різні правові форми та організаційні процедури надання банківських гарантій, у тому числі на підставі договірних відносин.

Тому з огляду на те, що гарантія є способом забезпечення виконання основного зобов'язання та з врахуванням змісту загальних засад зобов'язального права можна дійти висновку про те, що законодавство України допускає надання гарантії шляхом укладення:

- договору гарантії між гарантом і принципалом;
- договору гарантії між гарантом, принципалом і бенефіціаром;
- договору між гарантом і принципалом, на підставі якого гарант на умовах, визначених цим договором або відповідного письмового звернення принципала до гаранта, яке є своєрідним способом оформлення договірних відносин, надає письмовий документ у вигляді "Гарантійного листа", яким і гарантується бенефіціару виконання боржником (принципалом) свого зобов'язання. Згідно з Положенням Гарантійний лист – це гарантія, що оформлена належним чином на паперовому носії. Відтак гарантійний лист, виданий одноособово банком (іншою фінансовою установою) є

одностороннім правочином вчиненим відповідно до договірних домовленостей гаранта та принципалом і бенефіціаром чи одним з них. Така позиція знайшла підтримку в юридичній літературі [2].

В інституті правочину з'явилися і інші новели, які потребують глибокого і всебічного осмислення. Насамперед такими є питання, пов'язані з недійсністю правочинів.

Будь-який правочин має набути чинності, тобто набрати юридичну силу. Для цього він має відповідати загальним вимогам, передбаченим в ст. 203 ЦК України, згідно з якою:

- Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства.
- Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.
- Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.
- Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.
- Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним.
- Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог частин 1-3, 5-6 вищенаведеної ст. є підставою недійсності правочину (ч. 1 ст. 215 ЦК). ЦК України вперше, порівняно з ЦК УРСР, загалом чітко визначив юридичні підстави недійсності правочину. Проте і тут можна віднайти недоречності. **По-перше**, зміст правочину не повинен суперечити не лише актам цивільного законодавства, а й іншим актам законодавства України, які очевидно випадково не були поіменовані в ч. 1 ст. 203 ЦК. **По-друге**, абсолютно зайвим є застереження про обов'язковість відповідності змісту правочину моральним засадам суспільства, адже воно є чисто ідеологічним і взагалі важко уявити ситуацію, в якій можна було б визнати недійсним правочин за такою неправовою підставою.

Тривалий час в цивілістичній науці дискутується питання про правомірність вживання терміну "недійсним правочин" (недійсна угода), адже правочином може вважатися лише правомірна дія [3].

Значна частина цивілістів недійсні угоди (правочини) розглядають як правопорушення [4]. Формально це так, але така позиція не може пояснити позицію законодавця, який передбачає в цивільному законодавстві термін недійсна угода (недійсний правочин). На наш погляд, така ситуація є вимушеною і зумовленою необхідністю виділити серед різноманітних правопорушень категорію недійсних угод (правочинів). Тому можна погодитись з думкою І.В. Спасибо-Фатєєвої про те, що поняття "недійсний правочин" є умовним і повинен підкреслити, що дія, яка мала вигляд правомірності, була квазіправочином, тобто немов би правочином, але виявилося, що це не так [5].

ЦК України (ст. 215) закріпила обґрунтований цивілістичною наукою і апробований судовою практикою поділ правочинів (угод) на нікчемні і оспорювані, але з деякими нововведеннями. Так, згідно з ч. 2 ст. 215 ЦК нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом і у цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Така норма викликала певне непорозуміння в юридичній літературі та труднощі у її застосуванні у судовій практиці, адже вона фактично дає підстави вважати, що правочин визнається нікчемним автоматично і потреби у зверненні до суду не існує. Але це ілюзія, адже такий підхід не дає відповіді на питання щодо правових наслідків нікчемності правочину, за яким сторони вже виконали певні обов'язки. Звичайно можна припустити, що сторони такого правочину не зобов'язані виконувати його умови, причому навіть і тоді, коли суд не визнає його недійсним. Однак це не означає, що потреби в необхідності визнання нікчемного правочину недійсним може й не виникнути. Така потреба може виникнути, якщо сторони виконали певні умови нікчемного правочину, якщо він нотаріально посвідчений, якщо він порушує права третіх осіб, якщо він зареєстрований у державних органах тощо. У таких випадках рішенням суду можуть бути визначені відповідні правові наслідки недійсності правочину, зобов'язано державні органи скасувати реєстрацію тощо.

Вирішенню цієї проблеми може сприяти Верховний Суду України, який підготував проект нової постанови Пленуму "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними" (2009), і яка має замінити поки що чинну постанову Пленуму Верховного Суду України від 28.04.78 "Про судову практику в справах про визнання угод недійсними". Пункт 5 Проекту, присвячений цьому питанню і викладено у наступній редакції:

"Відповідно до ст. 215 та 216 ЦК суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду у разі наявності відповідного спору. Така вимога може бути заявлена окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в судовому рішенні суд вказує про нікчемність правочину або відмову у цьому.

Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так й у вигляді самостійної вимоги у разі нікчемності правочину та у разі наявності рішення суду про визнання правочину недійсним.

Якщо позивач не заявляв окремо вимогу про встановлення нікчемності правочину, а посила-

ється на його нікчемність в обґрунтування іншої заявленої вимоги, суд не вправі посилатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а має дати оцінку таким доводам позивача.

Відповідно до ст. 215–216 ЦК вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однієї із сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину".

Таким чином у Проекті закріплюється ідея можливості встановлення судом нікчемності правочину у зазначених випадках та визначення відповідних правових наслідків, а її реалізація сприятиме більш ефективному захисту порушених прав та інтересів учасників нікчемного правочину.

Наступними проблемними питаннями інституту правочину є деякі правові засади визначення правових наслідків недійсного правочину. ЦК України зберіг випробувану конструкцію односторонньої та двосторонньої реституції сторін у разі вчинення дій по виконанню недійсного правочину, що не може викликати вагомих заперечень.

Натомість викликають пересторогу деякі нововведення, які полягають у наступному.

Відповідно до ст. 216 ЦК України встановлено як загальне правило про те, що якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною особою. При цьому цілком очевидно, що за наведеною нормою мають відшкодовуватися як реальні збитки, так і упущена вигода. Таке положення є новелою, порівняно з ЦК УРСР, за яким взагалі не передбачалося відшкодування моральної шкоди за недійсними угодами, а відшкодування майнових збитків встановлювалося як виняток. Нетиповими для цивільного права є також положення ЦК про допустимість стягнення з винної у недійсності правочину сторони подвійної суми збитків (ст. 230, 231).

Введення до ЦК положення як загального правила про застосування у разі недійсності правочину правових наслідків у формі відшкодування збитків (як реальних, так і упущеної вигоди та моральної шкоди) винною стороною не можна оцінити однозначно як позитивне явище, адже відшкодування збитків за недійсними угодами (правочинами) в цивільному законодавстві колишнього Союзу РСР, а також в правових системах європейських країн застосовувалося і застосовується як виключна санкція для певних видів недійсних правочинів, зокрема, вчинених малолітніми особами за межами їх дієздатності. При цьому на відміну від ЦК України, який передбачає відшкодування усіх видів збитків, законодавство окремих країн передбачає стягнення лише реальних збитків (ст. 171, 172 ЦК РФ). До речі, ЦК РФ, як і цивільне законодавство багатьох європейських країн, взагалі не передбачає відшкодування моральної шкоди за недійсними правочинами. У цій частині очевидно українським законодавцем проявлена надмірність розміру санкцій. Відтак вважаємо, що норми ст. 216 ЦК мають бути переглянуті таким чином, щоб стягувалися лише реальні збитки, відшкодування їх здійснювалося в одинарному розмірі, а моральна шкода відшкодовувалася лише за деякими недійсними правочинами (насамперед, вчиненими внаслідок насильства, обману).

Наступною проблемною ситуацією, яка не піддається елементарній юридичній логіці є суперечність між ст.228 ЦК і 228 ГК. Вона полягає у тому, що розробники ЦК відмовилися від введення до нього ст.49 ЦК УРСР, яка передбачала можливість "цивільно-правової конфіскації" одержаного сторонами (стороною)за недійсною угодою, вчиненою з умислом з метою суперечною інтересам держави та суспільства. Ст. 228 ЦК України, яка є певним аналогом ст. 49 ЦК УРСР і передбачає нікчемність правочинів, що порушують публічний порядок, спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави АРК, територіальної громади, незаконне заволодіння ним ("антипублічні правочини"), не передбачає такої цивільно-правової конфіскації. Тобто у разі вчинення антипублічного правочину мають застосовуватися загальні правові наслідки відповідно до ст.216 ЦК (зокрема, одностороння чи двостороння реституція.)

Натомість в ГК України (ст. 208) закладено зміст ст. 49 УК України (з певними редакційними особливостями), за яким передбачається стягнення всього одержаного в доход держави у разі визнання судом господарського зобов'язання недійсним як вчиненого з метою завідомо суперечною інтересам держави і суспільства.

З огляду на те, що господарські зобов'язання за своєю правовою природою є цивільними правочинами, такі розбіжності у врегулюванні однакових відносин є неприпустимими для правової системи правової держави. Тому зусилля науковців мають бути спрямовані на спонукання законодавців до усунення цих розбіжностей.

З моменту введення в дію нового ЦК України з 01.01.04 вже пройшло чимало часу для формування судової практики щодо застосування його норм. І заради справедливості необхідно відзначити наявнічть у цьому певних негативних і навіть загрозливих тенденцій, які вимагають негайної критичної наукової оцінки. Зокрема це стосується практики застосування норми ст. 218 ЦК України, згідно з якою рішення суду не може грунтуватитя на свідченнях свідків. Така норма є надзвичайно важливою.

Подібна норма містилася в ст.46 ЦК УРСР і ВСУ цілком справедливо сформулював правову позицію щодо її застосування у постанові Пленуму від 28 квітня 1978 р.. Однак і нині існує нагальна потреба у таких роз'ясненнях, адже стали поширеними випадки ігнорування судами імперативного вищезазначеного припису ч. 1 ст. 218 ЦК України. Причому, як не дивно, таку хибну практику підтримав Верховний Суд України.

Показовою у цьому відношенні є наступна справа.

Так, відповідно до проведеного аукціону громадянка В., яка стала його переможцем, придбала у ВАТ "Турбоатом" будівлю з жилими і нежилими приміщеннями (колишній гуртожиток) за договором купівлі-продажу від 26.12.03, посвідченим нотаріально та зареєстрованим в органі БТІ.У грудні 2005 р. громадянка Р. звернулася до суду з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу в частині особи покупця (громадянки В.) на підставі ч. 2 ст. 58 ЦК УРСР (ст.235 ЦК України).

На підтвердження своїх вимог позивач (громадянка Р.) послалася на те, що між нею і Відповідачем В. була досягнута усна домовленість про придбання для Позивача на ім'я В. будівлі, для чого вона передала Відповідачу В. 80000 грн (позичені нею у знайомих осіб) без письмового оформлення передачі цих грошей. На її думку, факт передачі грошей, факт домовленості про придбання для неї будівлі можуть підтвердити свідки, яким було відомо про ці факти внаслідок взаємного спілкування.

Рішенням Московського районного суду м. Харкова від 13.02.07 на підставі статей 58, 60 ЦК УРСР договір купівлі продажу будівлі було визнано удаваним та недійсним у частині особи покупця В., права і обов'язки якого були переведені на Позивача Р.

Таке рішення, на наш погляд, є більше ніж сумнівним з огляду на наступне.

- суд за відсутності довіреності позивача на участь в аукціоні і на укладання договору та будь-яких інших письмових доказів щодо існування домовленості про придбання для Позивача Р. будівлі та передачі грошей на її придбання всупереч положенням, зокрема ст. 46 ЦК УРСР (ст. 218 ЦК України), для підтвердження цих фактів узяв до уваги лише свідчення свідків, що заборонено зазначеною статтею;
- суд визнав удаваний договір недійсним та застосував правові наслідки у формі переведення прав та обов'язків з покупця на іншу особу, тобто застосував наслідки (іншими словами, спосіб захисту), не передбачені ні в ст. 6 ЦК УРСР, ні в статтях, які визначають правові наслідки недійсності угод;
- суд не врахував, що ст.60 ЦК УРСР передбачала наявність угоди в частині лише тоді, коли із угоди випливає, що вона могла б бути укладена і без включення недійсної її частини. Між тим, цілком очевидним є факт, що при виключенні з угоди її частини щодо **особи покупця** відсутні підстави стверджувати, що договір купівлі-продажу міг би бути укладений з Позивачем Р., яка не брала участі в аукціоні. Більше того, з матеріалів справи випливає, що в цей період Позивач перебувала за кордоном на відпочинку;
- суд помилково визнав **третю особу** (Позивачку) суб'єктом начебто удаваного договору купівлі-продажу, що суперечить ч.2 ст. 58 ЦК УРСР, з якої чітко випливає, що до удаваної угоди застосовуються правила, що регулюють ту угоду, яку **сторони** дійсно мали на увазі.

Таким чином, наведене рішення прийняте з істотними порушеннями норм матеріального і процесуального права. Незважаючи на це, ухвалою колегії суддів судової палати у цивільних справах апеляційного суду Харківської області від 04.07. 07 та ухвалами колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20.12.07 і від 22.05.08 (справа № 2 – 278/07) зазначене рішення безпідставно було залишене в силі.

Крім вже наведених аргументів щодо неправомірності рішення Московського районного суду м. Харкова, необхідно відзначити, що ухвали Судової палати у цивільних справах ВСУ суперечать положенням постанови Пленуму ВСУ від 28.04. 78 "Про судову практику в справах про визнання угод недійсними", у п.16 якої прямо записано, що при вирішенні питання про визнання угоди недійсною суду необхідно, зокрема, враховувати, що "ціна та інші істотні умови угоди, укладеної в простій письмовій чи нотаріальній формі, не можуть бути встановленими на підставі показань свідків, крім випадків кримінально караних діянь".

Залишивши в силі юридично нікчемні рішення Московського районного суду та апеляційного суду Харківської області Судова палата у судових справах ВСУ фактично легалізувала новий спосіб протиправного заволодіння чужою власністю. Така ситуація вимагає негайного виправлення. Відповідно було бажано повернутися до перегляду цієї справи, щоб унеможливити формування хибної практики.

Як вже зазначалося у судовій практиці стала формуватися хибна позиція щодо застосування правових наслідків удаваних правочинів, яку звичайно необхідно змінити. Думається тут необхідно було б прийняти за основу позицію Судової палати у господарських справах Верховного Суду України, яка у своїй постанові від 29.04.02 у справі за позовом ТОВ "Газресурс" до ДК "Укртрансгаз", ЗАТ КБ "Приватбанк" та ТОВ "Енергоальянс" прямо зазначила, що за удаваними угодами законом **"не передбачено можливості зміни у цьому випадку суб'єктного складу учасників шляхом переведення прав чи покладання обов'язків на осіб, які не були сторонами угоди".**

Така правова позиція Верховного Суду України у цій справі відповідала вимогам ЦК УРСР і відповідає нині вимогам ЦК України. Перевід прав і обов'язків з однієї сторони на третіх осіб є спеціальним спосо-

бом захисту цивільних прав, який може застосовуватися лише у випадках, прямо передбачених законом, як це було, наприклад, передбачено у ст. 114 ЦК УРСР, а нині – у ст.362 ЦК України.

Крім вищерозглянутих теоретичних і практичних питань інституту правочину існує низка й інших складних питань, які потребують наукових досліджень. Окремі з них правозастосовчого характеру можуть бути вирішені постановою Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними", проект якої активно обговорюється практиками і науковцями і схвалений Пленумом ВСУ у першому читанні.

1. Советское гражданское право. Ч. 1 / За ред. В.П. Маслова и О.А. Пушкина. – К.: Вища школа, 1977. – С. 448-449; Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид.лит., 1978. – С. 182-183. 2. Див.: Договірне право України. Загальна частина / За ред. О.В.Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 603-613. 3. Див.: Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1967. – С. 164; Госедло Р. Недійсність правочину // Юридичний вісник України. – 1008. – С. 29. 4. Рабинович Н.В, Недействительность сделок и ее последствия. – Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – С.11-12; Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – М.: Юрайт, 2000. – С. 40-41; та ін. 5. Спасибо-Фатєєва І.В. Наслідки недійсності правочинів // Вісник господдарського судочинства. – 2008. – № 2. – С. 79-86.

І.С. Гриценко,
доктор юридичних наук,
декан юридичного факультету

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Розвиток національної науки адміністративного права базується на ідеї ґрунтовного реформування сучасного адміністративного права, основним завданням якого має стати створення умов для утвердження і забезпечення прав і свобод людини, що відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України [1] є головним обов'язком держави. Це пов'язано з тим, що адміністративне право є основним правовим регулятором діяльності публічної адміністрації, яка у переважній більшості випадків якраз і займається втіленням у практичну площину наведеного конституційного положення.

Наявне в Україні адміністративне право, як цілком справедливо відмічається в літературі [2, с. 236–237], поки що нездатне відповісти на цей "виклик часу", передусім через те, що справжня роль цієї галузі права залишається істотно деформованою. Адже й досі не тільки у суспільній свідомості, а й серед фахівців-юристів зберігається властива радянському періоду певна абсолютизація лише двох аспектів суспільного призначення адміністративного права. А саме адміністративне право тлумачиться, з одного боку, як засіб управлінського впливу держави на суспільні процеси, тобто як право управління, а з іншого, – як "юрисдикційне" право, тобто таке, що регламентує застосування державою у відносинах з громадянами різних засобів адміністративного примусу, зокрема, заходів адміністративної відповідальності.

Для того, щоб упевнитись саме у такому розумінні сутності та призначення українського адміністративного права, достатньо ознайомитися із його визначеннями, сформульованими у сучасній навчальній літературі. Наприклад, В. К. Колпаков і О. В. Кузьменко під адміністративним правом пропонують розуміти галузь права, засобами якої (норми, відносини, законодавство, методи, форми, компетенція суб'єктів, способи реалізації норм) формуються публічно-управлінські відносини, а також організується і забезпечується публічно-управлінська діяльність [3, с. 33].

Отже, як бачимо, у даному випадку мова йде про правове регулювання управлінської діяльності, проте нічого у наведеному визначенні адміністративного права не нагадує про те, що ця галузь права має спрямовуватися та утвердження та забезпечення прав і свобод людини та громадянина у їх відносинах із суб'єктами публічної адміністрації.

© **Гриценко І.С., 2009**

Подібний підхід до розуміння сутності та призначення адміністративного права вимагає негайного коригування, яке, на нашу думку, може бути здійснено лише за умови суттєвого перегляду змісту базових адміністративно-правових категорій. Однією з таких категорій є принципи адміністративного права.

Аналіз наукової літератури з адміністративного права свідчить, що нині лише деякі науковці цікавляться названою проблематикою, досліджуючи її окремі аспекти у межах своїх наукових доробок. Наприклад, А. Кравцов досліджував стан і перспективи нормативного закріплення принципів адміністративного права; А. Пухтецька аналізувала європейські принципи адміністративного права; Н. Пелих з'ясовував особливості запровадження принципу верховенства права у діяльність працівників міліції тощо. Що ж стосується системних досліджень принципів адміністративного права та закономірностей їх становлення і розвитку, а також значення для нормотворчої та правозастосовчої діяльності національної публічної адміністрації, то вони в українській науці адміністративного права ще не проводилися, що свідчить про актуальність названого напрямку наукового пошуку.

З огляду на викладене, завданням даної статті є розширення уявлення наукової громадськості про принципи адміністративного права, особливості їх становлення та розвитку у вітчизняній науці адміністративного права.

Розмова про принципи адміністративного права має бути розпочата із з'ясування сутності терміна "принцип права", який є, відповідно, базовою категорією для принципів адміністративного права.

Отже, під "принципом права" необхідно розуміти вихідні, визначальні ідеї, положення, настанови, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права. З одного боку, принципи права відображають його об'єктивні властивості, зумовлені закономірностями розвитку певного суспільства та історично властивих йому інтересів і потреб, протиріч і компромісів різних класів або верств населення. З другого боку, у принципах права відображене суб'єктивне сприйняття права членами суспільства, їх моральні та правові погляди, почуття, потреби, що висловлені у різних ученнях, теоріях, напрямах праворозуміння [4, с. 44-45].

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що **принципами адміністративного права є засновані на закономірностях розвитку українського суспільства та держави, а також уявленнях про зміст і призначення адміністративного права основні ідеї, що характеризують зміст названої сфери права, формують уяву про напрямки його розвитку та закладають підґрунтя для правотворчої і правозастосовчої діяльності суб'єктів адміністративно-правових відносин**. Інакше кажучи, принципи адміністративного права становлять певне поєднання норм, ідей та теорій, які закладено у підґрунтя існування адміністративного права. Принципи адміністративного права, як випливає з викладеного, не є застиглою категорією, вони розвиваються паралельно та одночасно з розвитком адміністративного права. Тому, якщо врахувати той факт, що національне адміністративне право розвивалося у межах певних історичних періодів, неважко зробити висновок, що у межах кожного з них існували або принаймні могли існувати принципи адміністративного права, характерні саме для цього періоду.

Проте, незважаючи на той факт, що вітчизняне адміністративне право має більше ніж сторічну історію, відмітимо, що нині питання принципів адміністративного права перебуває фактично на першій стадії свого розвитку, оскільки у минулі часи воно практично не досліджувалося та не вивчалося. Це було пов'язано, зокрема, з тим, що принципи адміністративного права були замінені принципами державного управління. Головне завдання радянського адміністративного права полягало у регулюванні управлінської діяльності відповідних органів держави, а раз так, то і принципи управління відігравали тут провідну роль. До таких принципів було віднесено: участь громадськості в державному управлінні; демократичний централізм; рівноправність національностей; соціалістичну законність; соціалістичне планування і облік тощо [5, с. 14].

Однак з такою взаємозаміною принципів погоджувалися не усі радянські автори. Наприклад, А.П. Коренєв свого часу писав, що наука адміністративного права перш за все має вивчати принципи адміністративного права як сфери радянського права, юридичне вираження та закріплення принципів державного управління у нормах адміністративного законодавства. З огляду на те, що державне управління та адміністративне право – явища різнопорядкові, продовжував учений, не можна ототожнювати принципи управління та адміністративного права. На відміну від принципів державного управління принципи адміністративного права, на думку науковця, були категорією юридичною, у зв'язку з чим їх не можна підміняти одного іншим. Разом з тим було б неправильно зводити принципи адміністративного права тільки до юридичного вираження основних принципів управління [6].

Проте, незважаючи на такі "наукові відхилення", принципи адміністративного права у радянській науці адміністративного права залишилися практично недослідженими. Показовим у цьому плані є також і той факт, що навіть сьогодні принципи адміністративного права не завжди аналізуються на сторінках навчальної літератури, що, відповідно, знову і знову викликає у студентів, а

подекуди і юристів відчуття того, що принципи права є нічим іншим як непотрібною теоретичною конструкцією, хоча насправді вони відіграють визначальну роль як у правотворчій, так і у правозастосовчій діяльності.

Національне право становить досить досконалу та цілісну систему, а відтак вона у цілому, а також її складові – сфери національного права розвиваються та функціонують на підставі єдиних законів, у тому числі і на підставі єдиних принципів. З огляду на це необхідно розуміти, що певні принципи права є, так би мовити, універсальними або загальними, тобто такими, що мають відношення до будь-якої галузі національного права. Цей факт власне і пояснює, що саме ця група принципів знаходить нормативне закріплення в Конституції України, в якій йдеться про принцип верховенства права, принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина, принцип рівності громадян перед законом, принцип верховенства закону, принцип презумпції невинуватості тощо.

Проте треба пам'ятати також і про той факт, що кожна окрема галузь права, будучи частиною системи національного права, одночасно є самостійною системою, яка має відповідні особливості, а раз так, то і власні принципи.

Разом з тим необхідно наголосити на тому, що система адміністративного права складається з певних структурних елементів – підгалузей та інститутів, що також є відносно самостійними системами, які, знову-таки, розвиваються та функціонують на підставі власних принципів. Співвідношення принципів галузі права з принципами окремих її інститутів подібно співвідношенню принципів права у цілому з принципами окремої його сфери. Принципи сфери права не можуть відобразити усієї специфіки кожного правого інституту. Однак єдність галузі права обумовлює однорідність принципів різних інститутів, визначає їх похідний характер від принципів сфери права [6].

З огляду на викладене ми можемо вести мову про існування трьох рівнів принципів адміністративного права:

- загальні принципи адміністративного права;
- принципи адміністративного права як самостійної галузі (галузеві принципи);
- спеціальні принципи адміністративного права (принципи окремих підгалузей та інститутів адміністративного права).

Загальні принципи адміністративного права, як випливає з викладеного вище, є в однаковій мірі важливими як для адміністративного права, так і для будь-якої іншої галузі національного права, оскільки саме на цих принципах будується уся національна правова система. Разом із тим ця група принципів відіграє вирішальне значення під час формування галузевих та спеціальних принципів адміністративного права, наповнює їх певною ідеологією та змістом. Зупинимося на аналізі сутності цих принципів, до переліку яких можна віднести: принцип верховенства права, принцип верховенства закону, принцип законності, принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина, принцип рівності громадян перед законом, принцип взаємної відповідальності держави і людини.

Нині принцип верховенства права знайшов закріплення у ст. 8 Конституції України, де зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. З практичної точки зору цей принцип означає підпорядкування діяльності усіх державних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини, утвердження їх пріоритету перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави. Разом із тим він дозволяє відійти також і від суто позитивістського тлумачення права – як продукту вольових рішень вищих суб'єктів державної влади, наповнюючи це тлумачення більш гуманістичними елементами теорії природного права.

Професор Козюбра М.І. стверджує, що цей принцип може бути розкрито тільки за умови дотримання гносеологічних позицій щодо права: по-перше, потрібно розрізняти право і закон; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини [2, с. 121].

Що ж стосується названого принципу та його значення для адміністративного права, то для потреб адміністративно-правового регулювання його слід доктринально тлумачити як поєднання вимог, що забезпечують: по-перше, підпорядкування діяльності усіх без винятку державних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини; по-друге, пріоритетність цих прав перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної і правової держави [7, с. 128].

Принцип верховенства права не можна ототожнювати з принципом верховенства закону, котрий за традицією юридичного позитивізму означає пріоритетність законів перед іншими формами нормативно-правового регулювання суспільних відносин. Розвиток та утвердження цього принципу є необхідним кроком у напрямку становлення сучасного адміністративного права, яке дуже часто протягом свого існування стикалося з проблемою, коли закон не відігравав вирішального значення у регулюванні суспільних відносин. Інакше кажучи, відсутність чіткої ієрархії нормативних актів призводила до виникнення численних порушень прав приватних осіб у сфері функціонування публічної адміністрації. Верховенство закону прямо не зафіксоване в Конституції України у вигляді спеціальної норми або принципу, що, однак, не

позбавляє підстав твердити про існування відповідного правового принципу.

Для реального втілення цього принципу у життя необхідно відмовитися від, так би мовити, розмитого розуміння терміна "законодавство", оскільки він знову і знову несе у собі загрозу нівелювання різниці між законом та підзаконним нормативним актом, а це, у свою чергу, може негативно позначитися на гарантованості та непорушності прав, свобод та законних інтересів приватних осіб [8].

Важливе значення для розвитку національного адміністративного права має також і принцип законності. Цей принцип означає, що всі органи виконавчої влади, як й інші державні органи, утворюються відповідно до закону, який також наділяє їх відповідними повноваженнями. Не може бути повноважень поза законом. Крім цього, надані повноваження мають здійснюватися у межах і в спосіб, визначені законом. Тобто рішення і дії мають бути пронизані ідеологією панування законності при неухильному дотриманні прав і свобод громадян, законних інтересів усіх учасників адміністративних правовідносин.

Нормативним закріпленням зазначеного принципу можна вважати ч. 2 ст. 19 Конституції України, у якій зазначено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина випливає з положень ст. 3 Конституції України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю. Цей важливий принцип зумовлює такий характер взаємовідносин людини і держави, за якого остання має спрямовувати свою діяльність на втілення в життя конституційних прав і свобод громадян. Тобто принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина полягає у створенні таких умов, за яких кожна особа могла б самоутверджуватись як гідний член суспільства.

Принцип рівності громадян перед законом виявляється в тому, що не може бути жодних привілеїв чи обмежень за ознаками раси, політичних, релігійних переконань, соціального походження та іншими ознаками. Всі громадяни мають рівні права й обов'язки у сфері адміністративно-правових відносин: право на державну службу; на освіту, обов'язок відповідати за адміністративні правопорушень. Цей принцип має забезпечувати однакові "стартові" умови кожному громадянину для самореалізації в суспільстві.

У Конституції України цей принцип виражений у кількох нормах. Наприклад, у ст. 21 Основного Закону зазначено, що "усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах", а у ч. 1 та ч. 2 ст. 24 йдеться про те, що "громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками".

Разом з тим необхідно зазначити, що вітчизняне адміністративне законодавство ще далеко не повною мірою "пронизане" дією цього принципу. На жаль, доводиться констатувати, що у ряді чинних нормативних актів цей принцип не дотримується. Найбільш яскравим прикладом тут може бути ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення [9], яка, суперечить одночасно двом принципам – принципу рівності усіх перед законом та принципу невідворотності відповідальності, оскільки фактично регулює порядок звільнення від адміністративної відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовців, призваних на збори військовозобов'язаних і працівників органів внутрішніх справ.

Принцип взаємної відповідальності держави і людини означає, що держава і особа пов'язані взаємно кореспондуючими правами і обов'язками. Порушення однією із сторін своїх адміністративно-правових обов'язків тягне за собою юридичну відповідальність. Зокрема, держава зобов'язана відшкодувати людині завдану їй матеріальну і моральну шкоду (ст. 56 Конституції України).

Зазначений принцип нині ще не знайшов всебічного визнання та закріплення в адміністративному праві, проте саме в цій сфері він відіграє визначальну роль. Це пов'язано, зокрема, з тим, що досить часто у сфері діяльності публічної адміністрації виникають ситуації (незаконні рішення, незаконні дії), пов'язані із завданням шкоди (моральної чи матеріальної) приватним особам. У разі, якщо такі ситуації мають місце, у приватної особи відповідно до ст. 56 Конституції України виникає право на відшкодування завданої шкоди.

Проте названий принцип ще, на жаль, не перетворився на відповідний інститут адміністративного права, який до сьогодні залишається майже недослідженим. У дореволюційній науці адміністративного права він виносився на обговорення [10, с. 322], проте за радянських часів був повністю знищений. Разом з тим, наприклад, у німецькому адміністративному праві такий інститут зосереджено у межах загальної частини [11, с. 648], а його головне завдання полягає у регламентації порядку відшкодування публічною адміністрацією завданої приватним особам шкоди.

Зазначений інститут відіграє важливу роль, оскільки він здійснює виховний вплив на представників публічної адміністрації, постійно нагадуючи їм про необхідність нести відповідальність за помилкові або незаконні дії чи рішення.

Підсумовуючи викладене, ще раз наголосимо на вирішальному значенні принципів адміністративного права для формування сучасної доктрини національного адміністративного права. Саме з розвитку принципів адміністративного права має бути розпочато формування нових підходів до адміністративно-правового регулювання суспільних відносин. Проте нині принципи адміністративного права ще на зайняли належного їм місця у науці адміністративного права, а як наслідок – і у вітчизняному адміністративному законодавстві, що вимагає проведення подальших теоретичних досліджень цієї надзвичайно важливої проблематики.

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 2. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / Авер'янов В.Б., Дерець В.А., Школик А.М. та ін.; За заг. ред. Авер'янова В.Б. – К.: Юстініан, 2007. – 288 с. 3. Колпаков В.К. Адміністративне право України / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко: підручн. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с. 4. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: У 2 кн. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] / Кн. 1: Принцип верховенства права: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Вид-во "Юридична думка", 2008. – 344 с. 5. Еропкин М.И. Советское административное право / М.И. Еропкин, А.П. Клюшниченко: учебник для средних юридических учебных заведений. – М.: Юрид. лит., 1979. – 312 с. 6. Коренев А.П. Принципы советского административного права/ А.П. Коренев // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 72-78. 7. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / Авер'янов В.Б., Бояринцева М.А., Кресіна І.А. та ін.; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Наук, думка, 2007. – 588 с. 8. Мельник Р.С. Щодо розуміння змісту категорії "система адміністративного законодавства" / Р.С. Мельник // Вісн. Харків. національного ун-ту внутрішніх справ. – 2008. – № 42. – С. 179187. 9. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122 (з наступними змінами та доповненнями). 10. Елистратов А.И. Основные начала административного права / А.И. Елистратов. – М.: Изд-во Г. А. Лемана, 1914. – 334 с. 11 Hartmut Maurer Allgemeines Verwaltungsrecht. 15. Auflage. Verlag C.H- Beck, München, 2004. – 853 s.

І.А. Безклубий,
доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри
теорії та історії держави і права

ГАРМОНІЯ ВЗАЄМИН УЧАСНИКІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ

У системі національних культурних цінностей вища освіта є суспільним благом. Університет займає одне з найважливіших місць в системі національної освіти та науки. Він уособлює корпорацію потужного інтелектуального потенціалу країни, покликаного формувати національну ідентичність, здатного генерувати могутні наукові ідеї та реалізовувати значні суспільні завдання.

Метою цього дослідження є спроба розкрити деякі соціальні, економічні та правові аспекти взаємин учасників університетської спільноти; висвітлити основні принципові постулати, що формують зв'язок, який об'єднує діяльність університету зі співпрацею його співробітників; показати шляхи вирішення суспільно важливих завдань, що стоять перед національною наукою та освітою.

Інтегративність традиційних підходів та новацій в сфері інтелектуальної праці творчих особистостей потребує постійної уваги науковців, що аналізують суть відповідної діяльності та форми її реалізації. Окремі аспекти відносин освітянського життя в лекціях і наукових працях висвітлюють такі відомі в Україні науковці як: В. Андрейцев, В. Базилевич, І. Вакарчук, І. Гриценко, Н. Кузнєцова, І. Котюк, В. Котюк, В. Кремень, О. Шевченко, Я. Шевченко, Ю. Шемшученко, В. Шинкарук, О. Чирич та ін.

Світовий процес переходу до постіндустріального, інформаційного суспільства, а також економічні, політичні та соціальні зміни, що відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність прискорення реформування системи освіти. Насамперед це стосується задоволення освітніх потреб громадян упродовж усього життя, забезпечення доступу до

© Безклубий І.А., 2009

освітньої і професійної підготовки всіх, хто має необхідні здібності та адекватну підготовку [4]. Інтеграція освіти і науки в Європі у напрямі створення суспільства знань – це комплексний процес, в якому університети відіграють провідну роль. При цьому в університетах навчальний процес і проведення наукових досліджень традиційно взаємоінтегровані та забезпечують єдність одержання, засвоєння, удосконалення та передачі знань. Саме університет [6, ст. 134], як флагман освітньої, наукової, культурно-прсвітницької діяльності спроможний реалізувати багатовекторність цілей вітчизняної класичної освіти та фундаментальної науки. Успішність реалізації суспільних інтересів, яких прагне досягнути університет у своїй діяльності, значною мірою залежить від того, наскільки в них повно відображені інтереси окремого науковця, викладача чи студента.

Важливим фактором подальшого розвитку університетської науки та освіти у є принципи академічних свобод і автономії, гармонізації процесу освіти і науково-дослідної роботи, насамперед, з національними системами вищої освіти європейських країн. Зазначені принципи зафіксовані в міжнародних документах — Великій університетській хартії (Magna Charta Universitatum) та Лімській декларації академічних свобод і університетської автономії. У Декларації запропоновані визначення важливих термінів: **"академічна свобода"** – це свободи членів академічної спільноти, особисто або колективно, у заняттях, розвитку і поширенні знань шляхом науково-дослідної роботи, вивчення, обговорення, документації, виготовлення, створення, навчання, викладання, писання; **"академічна спільнота"** включає усіх осіб, які навчають, вчаться, займаються науково-дослідною роботою і працюють у вищому навчальному закладі; **"автономія"** – це незалежність вищого навчального закладу від держави та інших суспільних сил приймати рішення стосовно внутрішнього управління, фінансів, адміністрації встановлювати власну лінію поведінки у сфері освіти, науково-дослідної роботи, викладання й інших пов'язаних з цим видах діяльності.

Основними засадами положень Лімської декларації є велика кількість міжнародних стандартів у сфері прав людини, які були прийняті ООН та іншими всесвітніми і міжнародними організаціями: Всесвітня декларація прав людини, Міжнародний договір "Про економічні, соціальні та культурні права", Міжнародний договір "Про громадянські та політичні права", Угода ЮНЕСКО "Проти дискримінації в освіті".

Правовою основою формування та реалізації системи пріоритетних напрямів розвитку освіти, науки і техніки є Конституція України, Закони України "Про освіту", "Про вищу освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки" інші закони та нормативно-правові акти України. Разом з тим, для належного здійснення правового регулювання освітньої та наукової діяльності, досить важливим аспектом, є усвідомлення суб'єктами такої діяльності основних елементів концептуальних засад окремих національних та міжнародних науково-освітніх програм за участі університетів. З огляду на це, варто звернути увагу на два документи які відображують новий, можливо дещо радикальний, погляд на розвиток університетської діяльності. Мова йде про Указ Президента України "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка" [5, ст. 596] та проект концепції Державної цільової програми інтеграції науки та освіти в університетах на 2008–2012 роки "Наука в університетах" [7].

Указом Президента України передбачено на основі Київського національного університету імені Тараса Шевченка створення та функціонування дослідницького університету. Проект вищезгаданої концепції містить ряд проблем, на розв'язання яких слід спрямувати зусилля уряду та суспільства в цілому. Розвиток економіки, заснованої на знаннях, вимагає підготовки нового покоління дослідників і висококваліфікованих фахівців для наукомістких галузей національної економіки, здійснення інноваційної діяльності в ринкових умовах. Безперечно економічна складова університетської науки та освіти, про яку йде мова в проекті концепції, є важливою для розвитку держави, проте для суспільства в цілому, морально-етичний чинник розвитку науково-освітньої діяльності має відігравати не останню роль.

Університет є важливим складовим елементом наукової та освітньої системи, що має великий вплив на розвиток суспільних відносин. З позиції власної архітектоніки науково-освітня інституція може сприйматись як об'єкт пізнання. Метафізичний підхід дає можливість розглядати університет одночасно як певне об'єктивне явище, та як суб'єкта права, що бере участь в суспільних відносинах. Спосіб діяльності університету характеризується системою відносин, що виникають як у середині самої інституції, так і в сфері зовнішніх взаємин з іншими суб'єктами. При цьому як внутрішні так і зовнішні відносини підкорені єдиній гармонії взаємин, спрямованих на досягнення правового результату. Підстави виникнення відносин, самі відносини, що виникають між членами науково-освітньої спільноти, правовий статус університету та його працівників, обсяг їх прав та обов'язків та особливості статутного управління, титул власника, користування землею, охорона інтелектуальної власності всі ці та багато інших аспектів підкорені певному правовому механізму, що забезпечує регулювання життєво важливих питань працівників університету та здійснення ним наукової та освітньої діяльності.

Ідея створення певної правової категорії, яка б відображала суть сучасної юридичної особи, виникла за часів римського права. Квиритські юристи спромоглись розробити поняття правоздатності, прийоми штучної дієздатності та основні види певних соціальних утворень. Намагання протягом усього історичного періоду розвитку римського права віднайти найбільш зручну форму юридичної особи призводить до появи приватних корпорацій, муніципій, фісков, релігійних установ тощо. Спеціальними термінами, якими позначались юридичні особи були: **"corpus"** та **"universitas".**

Юридична особа, чи то публічного права, чи то приватного права, завжди у своєму арсеналі має як обов'язки так і права, що складають зміст її правосуб'єктності. У зв'язку з чисельністю цілей, юридичні особи мають різний характер, що є підґрунтям для їх класифікації. Так, за класифікацією Ф. Савіньї юридичні особи поділяють на *universitates personarum* (юридична особа субстратом якої є фізичні особи) и *universitates bonorum* (юридична особа субстратом якої є майно).

Університет як юридична особа зі спеціальним статусом освітньої установи, є носієм обов'язків, що виникають, в цілому, перед суспільством та окремими суб'єктами права. Окрім того, йому кореспондоване широке коло прав, які можуть бути реалізовані за допомогою принципу автономності як передумови здобуття високого рівня знань та розвитку академічної свободи.

За думкою О. Красавчикова сутність організації у тих зв'язках і відносинах, в яких люди знаходяться один по відношенню до другого, об'єднуючись для поставленої мети [2, с. 52]. Така теза досить вдало може бути застосована до університетської спільноти, яка має за мету своєї діяльності створення навчально-методичних, науково-дослідних, виховних, організаційних, матеріальних та інших умов для здобуття студентами вищої освіти, задоволення потреб суспільства та держави у висококваліфікованих спеціалістах. Мета діяльності університетської спільноти безперечно співпадає з метою діяльності університету, основні положення якої закріплені в статуті (напр., п. 11 Статуту Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Мету створення університету, як учасника національного освітнього та наукового процесу, слід розглядати через призму об'єктивних соціальних, економічних, правових факторів, що забезпечують життєві умови розвитку суспільства. Мова іде насамперед про окремий інтерес того чи іншого індивіда спільноти, або суспільного інтересу спільноти в цілому та юридичне оформлення їх волі.

Універсальний характер статусу корпоративної установи зумовлений: по-перше, дуалістичною природою діяльності університету, орієнтованої як в напрямку наукових так й освітніх досягнень; по-друге, охопленням як природничої так й гуманітарної наукової сфери; по-третє, широким розгалуженням сфери професійної підготовки студентів та науковців.

Діяльність організацій не можна розглядати незалежно від діяльності громадян. Адже діяльність організації виникає у другому прошарку, а в першому прошарку "поводять себе" лише люди. Отже, діяльність організацій, у тому числі і юридичних осіб, – це така діяльність людей, при якій утворюється єдність актів поведінки людей для досягнення певної мети, або інакше: діяльність організації – одна з форм діяльності людей [3, с. 24].

Таким чином, тісний зв'язок між людьми, які виступають самостійно або представляють юридичну особу при створені установи, забезпечено організаційною єдністю дій учасників та цілеспрямованістю досягнення відповідними особами певного соціально-правового результату. Зв'язок, що об'єднує діяльність університету зі співпрацею його співробітників формує наступні принципові постулати:

- **здатність утворення майново-організаційного єдиного цілого – юридичної особи, яка буде здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.** Цей постулат слід трактувати з урахуванням класичних теорій природи юридичних осіб. Дотримання теорій Савіньї та Ієрінга дає можливість розглядати юридичну особу як фікцію (певну вигадку). З огляду на це права, якими наділяється юридична особа є фіктивними. Проте, статус юридичної особи та її права закріплені на законодавчому рівні, а відтак носять правовий характер. Разом з тим за своєю природою юридична особа може розглядатися як механізм реалізації, або спосіб вияву правовідносин фізичних осіб, що утворюють відповідну фікцію. Представницькі функції, які від імені університету здійснює ректор, спрямовані на досягнення позитивного результату на користь інтересів університетської спільноти в цілому або окремих її членів.
- **науково-освітня діяльність університету підкорена реалізації юридичної мети, що ставить перед собою університетська спільнота.** Принцип автономії волі та свободи світогляду розширює сферу застосування інтелектуальних зусиль наукового товариства, об'єднаних цілісною правовою метою, спрямованою на реалізацію конституційного права на освіту та отримання високого рівня академічних знань.
- **об'єднання наукового потенціалу учасників університетської освіти формує інтелектуальний капітал, який у свою чергу повинен функціонувати з метою досягнення важливого для суспільства результату.** Прикладний характер теоретичних розробок природничих та гуманітарних досліджень є тим реально-конкретним важелем, що має вплив на формування національного валового продукту, кадрового ресурсу країни, утвердження незалежної та конкурентноспроможної Української держави..
- **діяльність університету залежить від дієвого складу представників органів управління навчального закладу та їх взаємин з науково-освітньою спільнотою**

університету. Суттєво, щоб залишалась незмінною цільова спрямованість такого зв'язку. Тобто, мета, якої прагне досягнути представницький орган університету повинна збігатись з бажанням науково-освітньої спільноти університету досягнути відповідного правового результату, передбаченого такою метою.

• **представники органу управління університету та співробітники університету утворюють систему власних повноваження, при цьому належну реалізацію цих повноважень забезпечує закріплена на нормативному рівні система мір взаємної відповідальності.** Документальним оформленням таких взаємоутворюючих систем є колективний договір, забезпечення порядку укладення та реалізації якого бере на себе професійна спілка.

Освіта та наука як об'єктивні суспільні явища мають великий вплив на формування національної інтелектуальної традиції. Стан української освіти необхідно глибоко осмислити, порівнявши з міжнародними критеріями і стандартами та визначити можливості її вдосконалення на новому етапі її розвитку. При цьому еволюцію системи освіти не слід відокремлювати від інших сфер суспільства. Вона має розвиватися в гармонійному взаємозв'язку з суспільством в цілому, беручи на себе роль його провідника. При цьому слід враховувати гармонію сталих освітніх традиції та тих, що формуються та мають свій розвиток на рівні окремих навчальних підрозділів університету. Слід також мати на увазі, що в системі університетської освіти є навчальні заклади з віковими традиціями, як правило, це державні університети. Саме їх освітня, наукова, культурно-просвітницька діяльність має бути орієнтиром для інших вищих навчальних закладів.

Відповідно до статусу національного університету, що уособлює в собі автономність та академічну свободу, та з метою забезпечення системності, комплексності та узгодженості дій університетської спільноти у реформуванні освітньої системи, необхідна розробка зразкової (модельної) університетської науково-освітньої програми, яка б поряд з іншими, передбачала наступні вагомі складові елементи:

- запровадження комплексу заходів спрямованих на формування академічної університетської спільноти як авангарду української науки та освіти;
- здійснення навчального процесу забезпечується дотриманням класичних освітніх методів викладання навчальних дисциплін із використанням новітніх технічних засобів (напр., запровадження та використання власної телекомунікаційної системи);
- регулярне та всебічне висвітлення процесів розвитку інтелектуальних здобутків вчених університету в галузях природничих і гуманітарних наук та видання збірок їх наукових праць;
- збереження, вивчення, дотримання традицій університетських наукових шкіл та на основі їх досвіду формування сучасних новітніх природничих і гуманітарних наукових шкіл;
- широка вербальна просвітницька робота та інформування громадськості про наукову діяльність та отримані основні здобутки на теренах науки та освіти (лекторії, різного роду публічні заходи тощо з їх обов'язковим висвітленням у ЗМІ);
- розвиток бібліотечної справи університету має відбуватися в напрямку реалізації мети за алгоритмом: "бібліотечний фонд (в тому числі електронні версії раритетних та сучасних видань) університету – є одним з п'яти найбільших бібліотечних фондів європейських університетів" (сьогодні найбільший бібліотечний фонд у Європі в Карловому університеті в Празі);
- упровадження сучасної системи стимулювання (бонуси, гонорари, роялті, паушальні платежі та ін.) індивідуальних і колективних розробок наукових ідей, теоретичних доктрин, відкриттів тощо;
- активне просування та реалізація створених конкурентоспроможних наукових розробок в Україні та за її межами (прикладний характер науки);
- підвищення ролі структурних підрозділів університету (кафедр, лабораторій, інститутів тощо), які безпосередньо впливають на розвиток науки та освітні процеси в Україні. Для реалізації цього положення, на основі законодавства України, розробити нові та упорядкувати чинні локальні нормативно-правові акти університету;
- участь у спільних проектах, а також обмін досвіду науковців природничих факультетів з "гуманітаріями";
- підготовка загальнонаціональних навчальних підручників, посібників, навчально-методичних програм, планів, комплексів, їх друк, розповсюдження, систематизація, контроль та розміщення текстів навчальної літератури в електронній мережі університету;
- розробка механізму забезпечення охорони та захисту авторських прав університету та його науково-викладацького складу – авторів творів, створених у форматі електронної мережі та на паперовому носію.

Зазначені чинники можуть бути реалізовані, якщо праця науковця-освітянина є відповідальною, етичною, наполегливою, професійною, щиросердною та добросовісною. а витвір його людського розуму є прийнятним і корисним для суспільства.

Університетське середовище – це спільнота освітян та науковців, що реалізують свої звершення за покликанням. Кожен з них це особистість, життям, світоглядом і працею якої розвивається національна наука. Як освітній і науковий центр, університет повинен давати молодій людині не тільки

знання, а й формувати у неї високі моральні принципи. Пантифік Іоан Павло II зазначав, що покликання – це виняткове покликання особистості – через це поняття ми вступаємо в досить цікаву, глибоку сферу життя людини. Слово покликання, як правило, застосовується в адміністративному та правовому значенні (напр., призвати на військову службу, притягнути до відповідальності і т.п.). За цим словом стоїть зазвичай інститут, тоді як людина не помічається, в особливості її внутрішнє життя. Слово покликання вказує на те, що існує властиве кожній особистості спрямування її розвитку і у відповідності з ним вона всім своїм життям втягується в служіння певним цінностям [1, с. 307].

Отже, для університетського викладача та науковця його благородна освітня та інтелектуальна діяльність має бути метою, а не засобом. Лише за таких умов *bona causa triumphat* [Добра справа перемагає (*лат.*)].

1. Кароль Войтыла Иоанн Павел II Любовь и ответственность. – М.: РУДОМИНО – ЕВРОМЕДИА 2003. – с. 307. 2. Красавчиков О.А. Сущность юридического лица // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – с. 52. 3. Фогельсон Ю.Б. О реальности юридических лиц // Правоведение – 1996. – № 2. – с. 24. 4. Програма розвитку системи дистанційного навчання на 2004-2006 роки. // Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.03 N 1494. 5. Офіційний вісник Президента України від 21.05.08, № 18, с. 81, стаття 596. 6. Університет – багатопрофільний вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність. / Див.: Відомості Верховної Ради України від 17.05.02, № 20, стаття 134. 7. http://www.mon.gov.ua.

О.А. Шевченко,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії
держави і права

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ

В Україні та й на всьому пострадянському просторі науковці у своїй переважній більшості продовжують спиратись на систему світоглядних принципів, що базуються на марксистсько-ленінській філософії, в основі якої лежить метод діалектичного матеріалізму. У своїх наукових працях окремі українські дослідники прямо зазначають, що їх "методологічною основою є система світоглядних принципів, що базуються на діалектико-матеріалістичному методі наукового пізнання…" [8].

Формування основ наукового світогляду людини починається ще в дитинстві, а своєї довершеності вона набуває у студентські роки. Самі по собі знання, набуті студентом під час навчання, не є благом, якщо вони не ґрунтуються га досягненнях сучасних природничих, а також гуманітарних наук, і якщо вони не нанизані на відповідний стержень моральних і етичних цінностей, вироблених людством протягом всієї історії свого існування. У протилежному випадку такі знання стають небезпечною зброєю, спрямованою проти людства та оточуючого його середовища. Сьогодні, коли в Україні вироблено ідеали плюралістичної демократії, що сприяє єдності і взаєморозумінню українського народу та добросусідським відносинам з іншими народами світу, необхідне розуміння позитивного взаємного впливу ідей, політичних систем, релігій, філософій і світоглядних принципів. Тому-то формування сучасного наукового світогляду людини має базуватись на досягненні насамперед природних наук, які в кінці XX – на поч. XXI ст. досягли неочікуваних результатів. Головним сьогоднішнім завданням має стати деполітизація науки, приведення її у відповідність з логікою речей та системою координат.

Надзвичайно небезпечним сьогодні є навчання студентів та проведення наукових досліджень з суто марксистських (класових) чи шовіністичних (расових) позицій.

© Шевченко О.А., 2009

Минуле домінує над сьогоденням у багатьох країнах світу. Чимало націй віддають перевагу тому, щоб забути минулі приниження і відзначають лише перемоги. Багато хто використовує минуле для виправдання теперішніх невдач чи своєї агресивної поведінки. В історичній науці Росії, наприклад, звертаються до тих епох, які дали можливість росіянам повірити у свою виключність. Саме тому в цій країні значну увагу в історично-правовій літературі надають епосі, коли Росія проголосила себе третім Римом, коли відбулася централізація "залізом і кров'ю" цієї країни. У XIX столітті так звані слов'янофіли і революційні демократи обґрунтували тезу про те, що Росія вкаже шлях спасіння всьому світові. Саме тому після 1917 р. в Росії з'явилась теорія про Ради, як вищу форму демократії, яка прийшла на зміну "гнилому парламентаризмові". Жорстка, більш як 70-літня диктатура, що підім'яла під себе усі народи і нації, що були у складі СРСР – це гіркий і жахливий плід на дереві руського національного менталітету. У Росії викреслено з підручників будь-які спогади про це, крім перемоги у Великій Вітчизняній війні, забуваючи навіть нагадати, що перемога далася ціною в 46 млн життів радянських людей [4]. І сьогодні в Росії домінують ідеї месіанської ролі російського народу, специфіки російської "керованої" демократії тощо. Все, що є поганого в Росії, приписується іноземцям або їх негативному впливу на російську дійсність.

У той самий час у цій країні відсутній вільний доступ дослідників до архівних матеріалів. Зокрема, від дослідників сховані фонди міжнародного відділу ЦК КПРС, де містяться матеріали стосовно вторгнення в 1868 р. військ Радянської Армії у Чехословаччину, в 1956 р. – в Угорщину, в 1979 р. – в Афганістан, придушення національних рухів в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. у Прибалтиці, Закавказзі тощо.

Перебільшення почуття історичного значення будь-якої нації призводить до загострення відносин між державами в усьому світі. Таке загострення особливо посилюється, коли воно переплітається з ідеологією або релігією. Та або інша нація, наприклад, може вважати себе великою, а своє історичне минуле блискучим і вагомим в історії всього людства. Але історія – це не лише питання історичних свідчень, але й їхнього тлумачення, не лише знання фактів, а й думка про них.

Оздоровлення нації починається з усвідомлення своєї обмеженості. Але чим провінційнішим є духовний світ нації, тим могутнішою є її впевненість у своїй виключній месіанській ролі. Стосовно Росії, то до неї можна застосувати, за словами видатного російського вченого Л.М. Гумільова, поняття "етнічної химери", тобто неорганічного і хворобливого суміщення декількох етносів, які існують на одній і тій же території в один і той же історичний період, що веде до взаємного ослаблення і взаємного знищення. Там, де з'являється ідея переваги, месіанської ролі, там виникає ідея насильства, агресивності, "виникає синдром поведінки, за якого виникає потреба знищити природу і культуру…" [3], усе людство.

Російський месіанізм, поєднуючись з марксистським, "є суттю найновішого покрою апокаліптики, що віщує месіанське царство" [1]. Як явище у світовій історії він за своєю сутністю є реалізацією у соціально-історичних формах волі до смерті, знищення і руйнування. Ідеологія марксизму та російського месіанізму базується на матеріалістичному розумінні історії. Це дозволило марксистам побачити боротьбу класів, боротьбу, що завершується революцією, яка позбавляє панування одного класу, і ставить на його місце інший. У свою чергу ідеологія російського месіанізму ґрунтується на теорії боротьби народів, яка ведеться за виживання. Отже, ідеології марксизму і російського месіанізму є ідеологіями-близнюками. Своєю основою вони мають Дарвінову теорію боротьби всіх проти всіх, боротьбою за фізичне виживання.

Сучасні російські академіки Є.Б.Александров, В.Л. Гінзбург, А.П.Дерев'янко, професор П.М. Бородін та інші вчені виступають на захист Дарвінової теорії еволюції видів. Вони вважають, що еволюцію треба розуміти як ніким не керований і ніким наперед не передбачений процес випадкових мутацій і природного відбору. Властивості організмів, на їх думку, змінювались і не залишались незмінними. Існують, нібито, перехідні форми між мавпоподібними пращурами і людиною [6].

За таким твердженням криється примітивізація життя і мислення людини. Вчені просто скочуються до марксистського догматизму.

У минулому багато вчених ембріологів, біологів, генетиків (Р.Вірхов, К.Бер, Л.Берг, Н.Мендель, Л. Пастер) та інші глибоко вдумливі люди (Л.М. Толстой, О.Шпенглер) заперечували дарвінізм. Вони вважали, що дарвінізм, як різновидність матеріалізму, має надзвичайно тяжкі наслідки для моралі та етики. Його основною тезою є боротьба на знищення супротивника, а його основною заповіддю є: "добий (з'їж) слабкого". Дарвінізм, застосований у соціальній сфері, перероджується у соціал-дарвінізм, який проголошує замість боротьби видів боротьбу класів, народів, рас.

На фоні досягнень сучасної біології дарвінізм виглядає просто некоректним. Логічна схема дарвінізму проста: у живій природі спостерігається змінність – ознаки дітей дещо відрізняються від ознак батьків, і особи, які внаслідок цього стають найбільш конкурентноздатними, перемагають у боротьбі за життя і передають корисні ознаки нащадкам. Пристосовуваність поступово нагромаджується і за мільйони років досягає високого ступеня. Цю думку Ч.Дарвіну підказало спостере-

ження за діяльністю селекціонерів, що виводили породи домашніх тварин. Така якість суджень підкупляє, а аналогія робить їх правдоподібними. Проте, коли вдуматись, то таке судження є неграмотними, а аналогія протизаконною. Та й досягнення сучасної науки свідчить про інше.

Зараз наукою доведено, що життя – не хімічна лабораторія, а видавництво. Аналіз ізотопного складу давньої гірки підтвердив, що загальна маса усіх живих істот на Землі мільярди років тому була такою ж, як і сьогодні. Це означає, що жива природа виникла відразу в усьому своєму обсязі і чисельності, в протилежному випадку вона не могла б вижити.

Дослідження мікроструктури м'язів сучасної акули, і тієї, що жила 300 млн років тому, структура сучасних синьо-зелених водоростей і тих, що існували 3,5 млрд років тому, указують, що вони між собою не відрізняються. Це є доказом того, що ніякої еволюції у природі не існує.

Вчені-генетики також встановили, що теорія еволюції людини Дарвіна є неправдивою. Після ретельних генетичних аналізів вчені дійшли висновку, що між сучасною людиною і неандертальцем, який тривалий час вважався нашим прямим пращуром, спадкового зв'язку не існує, тобто, генетичні шляхи сучасної людини і неандертальця не перетиналися. Археологічні дані також підтверджують відсутність будь-якого культурно-матеріального зв'язку між сучасною людиною (кроманьйонцем) і неандертальцем.

Звертає на себе увагу факт відсутності будь-яких перехідних форм між живою матерією. Складається враження, що один вид істот, проживши певний час, раптом зникає не залишивши слідів, а через певний час на його місці з'являється новий вид, якісно абсолютно інший. Еволюція "лінується" що-небудь удосконалювати і створювати перехідні форми.

Дослідники вважають, що на кожному новому витку планетарного існування людини у неї відбувається "розконсервування" певної частини генетичного коду або програми, що визначає якісно новий рівень її можливостей і підносить людину на більш високу ступінь її буття. Єдине, що об'єднує практично усіх людей на нашій планеті незалежно від території, історичного і культурного середовища – це міфи про походження людини від єдиної Праматері, Божества. Спільні також для усіх основи моралі і орієнтації на Вищий Розум, які персоніфікуються у залежності від соціального, культурного, релігійного і науково-технічного рівня народу та епохи.

Людина з'явилася бл. 10-15 тисяч років тому, як зазначено і в Біблії. Ніякої її еволюції не було. Ми всі є генетично запрограмовані: наші здібності, морально-етичні і творчі нахили, здоров'я тощо.

Цікавим, наприклад, є той факт, що і нахил до вбивства або його відсутність, до зґвалтування, до алкоголізму та інших негативних способів поведінки, є вродженим, тобто, генетично запрограмованим. У середовищі українців це було давно широко відомо, і батьки завжди радили дочці або синові не одружуватися з тими, у сім'ях яких проявлялися негативні сторони у поведінці або у здоров'ї.

У Сполучених Штатах тривалий час приховували факти, зібрані військовим істориком, колишнім бригадним генералом С.Л.Маршаллом. У кінці другої світової війни він опитував солдатів і виявив вражаючу закономірність: під час бойових дій лише 15% піхотинців застосовували зброю, а 85 % просто не хотіли стріляти у ворога. Така ж картина спостерігалася і під час повітряних боїв: 40 % ворожих літаків були збиті всього лише одним відсотком американських пілотів [7].

Подібну поведінку воїнів помічали і в Давній Греції та в Давньому Римі. Римський історик Вегецій з подивом відзначав відсутність у легіонерів бажання проштрикнути ворога мечем: вони били його плазом, щоб тільки оглушити.

У XVIII ст. прусські солдати на навчаннях, стріляючи на відстань 75 метрів, вражали 60 % навчальних цілей, але під час бою в ціль стріляли лише одиниці. У битві під Вейсенбургом під час франко-прусської війни 1870 р. німці вбили 404 французьких солдатів: на кожного вбитого випало 119 пострілів. Під час громадянської війни в США після бою під Гетізбергом було знайдено 27 тис. гвинтівок, 90 % яких були заряджені, але з жодної з них не було зроблено пострілу. Папуаси Нової Гвінеї перед битвою наїдалися солонини з тим, щоб спрага змушувала їх побігти напитися води, а фактично психологічно відпочити від кривавої різанини.

На базі досягнень генетики американські криміналісти дійшли висновку, що у певних осіб, які ще не вчинили злочину, дрімає потенційний вбивця, і лише цивілізація та закони стримують в них природній інстинкт. Агресивна поведінка людини визначається генетично. Люди із зайвою У- хромосомою мають агресивні аномалії поведінки: вони схильні до насильства. Знаючи про таку схильність, можна було б скеровувати особу у нормальне русло поведінки. Дані генетики підтверджуються дослідженнями в інших галузях науки.

Новітні відкриття генетиків, зроблених на основі розшифрованих генотипів, свідчать, що еволюція від простого до складного не могла відбуватися, адже кожен вид має до 40 % притаманних лише йому протеїнів (білків). У людини їх ще більше. Види розділені непроникливою стіною через несумісність протеїнів, а отже можливість еволюції одного виду в інший, наприклад, бактерії в медузу, або мавпи в людину, повністю виключена. Сучасні генетичні дослідження дають підстави стверджувати, що еволюція в походженні життя ніякої ролі не відігравала.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про те, що сучасний розвиток природознавст-

ва заперечує еволюційну теорію походження видів і самої людини. Теорія еволюції є концепцією теоретичною, адже ніхто ніколи не спостерігав перетворення одних видів в інші. Окрім того, генетичний аналіз залишків викопних тварин та їх гаданих наступників показує, що ці види ніколи не могли вийти один з одного з погляду генетики. Для більшості абстрактних еволюційних ланцюжків не знайдено проміжків. Проте знайдено багато викопних видів, які, хоча і стоять на різних східцях еволюції, але існували на Землі в один і той же час. І, нарешті, математичні розрахунки показують, що для еволюції на базі випадкових мутацій генів потрібно було б часу на кілька порядків більше, ніж час існування життя на Землі.

Виходячи із зазначеного, у Сполучених Штатах припинили фінансувати дослідження з проблем еволюційної біології. В Італії створено комісію на чолі з нобелівським лауреатом Ритою Леві-Монтальчіні, яка працює над складанням нового курсу шкільної програми з біології. У решті країн Західної Європи схиляються до того, щоб одночасно з еволюційною теорією викладати креаційну теорію, згідно якої світ створено за розумним планом.

Природничими науками встановлено, що духовність, віра, вроджені нахили є більш важливими у формуванні світогляду людини, ніж оточуюче середовище. Це положення було навіть підтверджене експериментально.

У 2004 р. між п'ятьма американськими нейрофізіологами та групою тибетських монахів точився диспут стосовно сутності розуму. Дослідники вважали, що фізичні процеси в голові людини спроможні пояснити всі прояви розуму. У свою чергу монахи заперечували таке твердження. Вирішено було експериментально перевірити, чи може мозок змінюватись під впливом внутрішніх ментальних сигналів, чи спроможна думка як така змінювати фізичну речовину мозку.

Участь у експерименті взяли дві групи монахів: в одну групу ввійшли ті, що тільки починали вчитися медитувати, а в іншу ті, хто вже займався медитацією не менше десяти тисяч годин. І початківці, і ветерани отримали завдання: медитувати співчуття, доброту, які викликають почуття любові до всього сущого.

Прилади зафіксували, що у початківців активність гамма-хвиль, які вважаються найважливішими у вищій нервовій системі, мала незначне посилення, тоді як у ветеранів вона досягла меж, які наука ще не фіксувала. Отже, це є свідченням того, що ментальний тренінг здатний викликати в мозкові більш високий рівень діяльності.

Найактивнішою була ділянка мозку в лобній частині лівої половини голови, де формуються позитивні емоції, вона подавляла діяльність лобної частини правої половини голови, яка є місткістю негативних емоцій, страху. Тобто, людські дії є результатом певних розумових процесів. Думаючи правильно, ми діємо морально, і навпаки.

Зазначений емпіричний факт підтверджує положення, обґрунтоване видатним українським вченим В. Вернадським про те, що "людський розум не є формулою енергії, а діє у відповідності до неї" [2].

Матеріальна картина світу, яку малювали марксисти, сьогодні заперечується досягненнями науки. Вже досить давно встановлено, що ньютонівська концепція матерії, яку марксисти взяли на озброєння, невірна. Справжнім є те, що поняття "матеріальна частинка" є лише художнім образом, який не відповідає реальності. Ідеальне виявилось реальнішим за матеріальне. Ще у першій половині XX століття всесвітньо відомий французький вчений П'єр Теяр де Шарден(1881–1955) обґрунтував, що між духом і матерією не існує протиріччя, що як матерія, так і дух є "божеськими". На його думку дух і матерія – це не дві речі, а два стани, два обличчя однієї і тієї ж космічної субстанції, яка залежить від напрямку, з якого її спостерігаємо [5].

У фізиці сьогодні центральним поняттям є не матеріальна частинка, а псі-функція, яка принципово не може бути зафіксована ніяким приладом, тобто, є не речовинною субстанцією. Життя Всесвіту є життям не споглядаючих частинок, а життям псі-функцій. Нитки, на яких тримається видиме, зав'язуються і розв'язуються в невидимому. Ідеалісти завжди були у цьому переконані, а тепер це підтверджено і досягненнями фізики.

Отже, марксистське світорозуміння сьогодні зазнало нищівної поразки.

Найважливішим постулатом марксистської ідеології було твердження, що "марксизм – це наука". Сила цього положення крилася в тому, що воно виривало будь-яку проблему із сфери дії простих людських аргументів. Висновки, які пропонував марксизм, були начебто наслідком "іманентних" законів або логіки виробництва, незалежних від людської волі, і з ними так само марно боротися, як і з настанням сонячного затемнення. І до них так само наївно застосовувати категорії справедливості, гуманності, як і до закону всесвітнього тяжіння.

Спираючись на так званий діалектичний матеріалізм, марксисти, наприклад, вважали, що основу будь-якого суспільства становлять виробництво та обмін його продуктів. Розподіл продуктів, а разом з ним поділ суспільства на класи або стани, визначається тим, що і як виробляється та як ці продукти виробництва обмінюються. За твердженням марксистів дія економічних факторів є вирішальною і визначальною в історичному розвиткові.

Економічне становище, стверджували марксисти, – це базис, на його основі підіймається те, що називається "надбудовою" – держава, право, релігія, філософія, партії тощо. З погляду марксистів базис визначає надбудови. Проте досвід XX ст. спростував цей марксистський постулат.

Прихід до влади комуністів у Росії і фашистів у Німеччині не був визначений базисом. Навпаки, в обох країнах партії (комуністична і фашистська) визначали розвиток виробництва (базис) і здійснювали розподіл його продуктів. Окрім того, вони знищили і всю надбудову.

Марксизм не є наукою, він є світоглядом, створеним не вченими-дослідниками, а ідеологами, які взяли з науки те, що дозволяло обґрунтувати їх концепцію, а решту відкинули або проголосили несуттєвим. Те, що було взято, вони витлумачили на свій розсуд досить довільно. Проте досягнення сучасної науки повністю знищують підґрунтя марксистського матеріалістичного світогляду.

1. Див. Булгаков С.Н. Християнство и социализм. – М., 1917. – С.16-17. 2. Вернадський В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М., 1965. – С.272. 3. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Санк-Петербург: Кристалл, 2002. – С.564. 4. Див.: Дружба народов. – 1998. – №9. – С. 242. 5. Журн. Всесвіт, 1994, №7. 6. Известия , 2006, 20 марта. 7. Известия, 1997, 3 окт. 8. Котюк І.І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д. ю. н. – К., 2008. – С.4.

О.М. Ковальчук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
заступник декана з організації навчального процесу
на заочному відділенні

НЕВОЛІН К.О. – ПЕРШИЙ ТЕОРЕТИК ПРАВА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Історія правничої думки на Україні в силу її значущості і неповноти наукових розробок з цілого ряду питань потребує спеціальних досліджень, особливо з вивчення університетської правової науки в дореволюційний період. Це повною мірою стосується і Київського університету, де виникла і отримала розвиток школа видатних вчених правознавців, які розглядали важливі загальнотеоретичні питання, викладаючи енциклопедію права, філософію права та інші правові дисципліни. Усі фундаментальні розробки в галузі теорії права нерозривно пов'язані з видатними професорами Київського університету, хоча нам небагато відомо про їхні ідеї, погляди й особливості підході до правових проблем.

Кількість наукових праць, що стосується університетської правової думки, досить обмежена. З поміж них слід вирізнити дисертаційне дослідження Т.І. Бондарук "Основоположники Київської історико-юридичної школи М.Ф. Владимирський-Буданов, Ф.І. Леонтович". На жаль, воно не розкриває усієї наукової спадщини вчених Київського університету. Тому є потреба глибше дослідити теоретико-правову думку правознавців Київського університету.

Завданням даної ст. є виявлення й розкриття теоретичних підходів у працях К.О.Неволіна.

Першим видатним вченим Київського університету в галузі теорії права був, як зазначалось вище, Костянтин Олексійович Неволін (1806–1855). Своїми науковими працями він зробив важливий внесок не тільки у розвиток правознавства України та Росії, але й у розробку правової теорії в цілому. Його цікавили проблеми виникнення та історичного розвитку права, форм права, кодифікація права та ін.

К.О. Неволін народився у 1806 р. в місті Орлові В'ятської губернії у сім'ї священика. Початкову освіту отримав у семінарії, потім переведений в Московську духовну академію, але ще до її закінчення був обраний серед кращих студентів для підготовки на кафедру законознавства. У травні 1829 р. він отримує направлення в Берлінський університет [4; 1]. Там протягом трьох років слухає лекції відомих німецьких вчених-правознавців, серед яких особливо слід відзначити Г. Савіньї (1779–1861), а також В.Гегеля (1770–1831) [2; 802]. Тому не дарма у роботах К.О. Неволіна відчутний вплив отриманої автором спочатку духовної освіти, а потім правових ідей німецьких філософів.

У Німеччині К.О.Неволіна цікавила енциклопедія і філософія права. Особливу увагу він приділяв римському, німецькому, загальноєвропейському і міжнародному праву. Найкращі відгуки про К.О. Неволіна і його товаришів, які разом з ним навчалися в Німеччині, дав Г.Савіньї. Він зазначав, що при отриманні вченого звання ці студенти могли б зайняти професорські посади в німецьких університетах [18; 72].

Після повернення з-за кордону, на поч. 1834 р., К.О.Неволін в присутності видатних російських професорів права М.А. Балугянського, О.П.Куніцина та М.Г.Плісова [4; 293, 294] склав іспит на отримання ступеня доктора права і захистив дисертацію на тему: "Рассуждение о фило-

© Ковальчук О.М., 2009

софии законодательства у древних". У цій роботі вчений стверджує про історичний зв'язок минулого і сучасності. Він зазначав: "Якщо не знати того, як судили стародавні філософи про різні предмети законодавства, навряд чи можна зрозуміти і вчення філософів нашого часу про закони" [13; 2]. Особливу увагу вчений звертає на досягнення давньогрецької філософської думки, що поєднувала в собі "промені сходу і промені заходу, стародавньої Індії і Риму" [13; 3]. На думку вченого, без філософського пізнання права неможливе правильне розуміння існуючих законів та їх застосування. Цей факт підтверджується багатовіковим історичним досвідом. Проте в дослідженні проблем права К.О.Неволін особливу увагу приділяв вивченню вітчизняного законодавства. Він зазначав: "Вивчаючи закони, ми повинні й завжди будемо вивчати, передусім і більше за все те, що завжди знаходиться у нас перед очима, що уявляється нам найбільш чітко, до чого ми відчуваємо найбільшу прихильність. Це є порядок життя, існуючий в нашій вітчизні, влаштований нашими вітчизняними законами" [11; 106].

Після захисту дисертації К.О.Неволін отримав призначення в Київський університет на кафедру енциклопедії законознавства і державних законів. Тут з 1835 р. до 1843 р. він викладав енциклопедію законознавства, та державне право, а також з 1837 по 1943 рік був ректором Київського університету.

Особливої уваги заслуговує науково-педагогічна діяльність К.О.Неволіна в організації Київського університету і його юридичного факультету. Саме під час роботи в університеті він написав, зокрема, "Энциклопедию законоведения". Це була фундаментальна праця надзвичайної важливості й глибини дослідження.

К.О. Неволін написав "Историю российских гражданских законов", за яку йому було присвоєно повну Демидівську премію. Важливо зазначити, що на той час в російській юридичній літературі не було такої фундаментальної праці, яка вміщувала б усю систему цивільних законів від стародавніх часів до його днів.

Прибувши до Києва, на урочистих зборах Імператорського Університету Св. Володимира 15 липня 1835 р. вчений виголосив промову "О соединении теории с практикой в изучении законов и в делопроизводстве". Це невелика за обсягом робота, але в ній вже простежується інтерес та самобутній підхід автора до проблем практики. К.О.Неволін зазначав, що практична діяльність не тільки не повинна відволікати від науки, а навпаки, сприяти її безперервному розвитку. Учений підкреслював, що "при вивченні законів і діловодства справжні зв'язки теорії з практикою можуть бути тільки в поєднанні їх один з одним; у вивченні законів з теорією повинна бути з'єднана практика; в діловодстві повинна бути з'єднана теорія" [12; 6]. На його думку, наукові знання дають поштовх до вдосконалення правової думки і втілення її в життя народу. Тому співвідношення теоретичних знань і їх практичного застосування – одна з фундаментальних методологічних проблем. Це два взаємопов'язані явища, що зазнають взаємного впливу. Теорія, віддалена від практики, може зупинитись на певний період і залишитись позаду свого часу, не маючи можливості для вдосконалення. На думку вченого, предмет можна знати теоретично добре, але без його практичного пізнання глибина думки залишиться недосконалою. Теорія окремо від практики, зазначає К.О.Неволін, не надає нам повного, чіткого і достовірного знання про закони [11; 13]. У свою чергу практика стає досвідом минулого, визначає тенденції теперішнього і майбутнього розвитку науки. Із узагальнення певної категорії правових норм можна відтворити картину правозастосовної діяльності. Практика є тим плацдармом, на якому перевіряється обґрунтованість теоретичних розробок.

Щоб йти у ногу з часом і не зупинитися на вже досягнутому рівні, не залишитися позаду свого віку, на думку К.О.Неволіна, "необхідно завжди доповнювати теорію практикою". Удосконалюючи закони, потрібно мати надбання попередніх досліджень і "не відшуковувати з великим зусиллям те, що вже давно знайдено, не вводити в систему законодавства те, що давно вже спростовано досвідом" [11; 13]. Це висловлювання, безсумнівно, не втратило своєї актуальності та викликає жвавий інтерес і в наші дні. Приділяючи особливу увагу практичній діяльності, К.О.Неволін зазначає, що практика "позбавляється всієї своєї твердості, всієї своєї внутрішньої переваги... і втратить відношення до нескінченного початку буття, якщо ми не будемо при ній підноситися до вічних витоків законодавства" [11; 15].

Виникає природне запитання – що ж розуміє К.О. Неволін під "вічними витоками законодавства"? На той час це могли бути і принципи природного права, з яких виводили загальнолюдські витоки законодавства численні мислителі XVII–XVIII ст. і їхні послідовники початку XIX ст. Це, можливо, хоч і з деякими обмовками, трактування джерел права як народного (національного) духу, що служило засобом поступового розвитку права. Однак, таке трактування, властиве історичній школі права, суперечило ідеї загальних витоків законодавства для всіх країн, але й воно могло бути пристосоване для пояснення джерел "вічних витоків законодавства." Ще більше могла бути використана для розуміння загальних і вічних витоків законодавства філософія права Гегеля з її складною системою співвідношення права як сукупних законів з пізнанням сутності права взагалі, включаючи його ідею права, яка повинна втілитися в закон, проте не є з ним абсолютно тотожною.

Всі вищезгадані школи права могли бути сприйняті К.О.Неволіним не тільки завдяки його близь-

кому ознайомленню з ними (саме в роки становлення його правового світогляду), але й тому, що в кожній з них є прагнення до глибокого пізнання ідеї права. Чи можна вважати К.О.Неволіна прихильником однієї з цих шкіл або навіть компілятором усіх їх разом? Це непросте запитання і стосовно нього існують різні думки. На вчення К.О.Неволіна про право, дійсно, певний вплив мала історична школа права. Її прихильниками були Густав Гуго (1764–1844) – професор Геттінгенського університету, Фрідріх Карл Савіньї (1779–1861) – відомий цивіліст, професор Берлінського університету, Георг Фрідріх Пухта (1798–1846) – наступник Савіньї по університетській кафедрі та ін.

Слід зазначити, що підхід К.О.Неволіна до розуміння права і причин його розвитку набагато ширший, ніж у прихильників історичної школи, основні ідеї якої були викладені професором Гуго, а пізніше розвинені Савіньї в таких його творах як, "Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung" і "System des heutigen romischen Recht". На думку Савіньї, право народжується у певного народу разом з його мовою, звичаями і характером суспільного життя. Воно є виразом його свідомості на тому чи іншому ступені розвитку, а не свідомою діяльністю законодавця. Тож історична школа втратила віру в творчість особистості та вважала її лише знаряддям історичного процесу. Її прихильники вважали, що позитивне право є необхідним результатом поступового закономірного історичного розвитку.

Савіньї стверджував, що історичний процес відбувається незалежно від індивідуальної волі, а також заперечував участь людської волі в історичному розвитку [15;84]. Він зазначав, що шляхом прийняття законів не можна поліпшити життя – лише підтримати. Там, де таких прагнень нема, будь-яка законодавча спроба може мати негативні наслідки. Представники історичної школи вважали, що коли право розвивається шляхом дії внутрішніх сил, то завдання законодавця полягає в тому, щоб санкціонувати ті норми які походять із внутрішнього розвитку суспільства. Але пізніше ці вчені відступили від своїх початкових поглядів.

Вплив законодавця на утворення законів Савіньї вбачав у випадках, коли відповідно до політичних цілей необхідно змінити закони, а також коли необхідно точніше викласти закон. Савіньї виступав також проти проведення кодифікації, вважаючи це справою або непотрібною, або справою, що не виконується досконало, і тому шкідливою.

Історична школа права виражала ідею закономірного розвитку права в досить загальній формі. Вона вбачала в ньому продукт історії кожного народу окремо, а не історії всього людства. З її позиції, право є виключно національним і розуміється як витвір народного духу, народної свідомості. У свою чергу народний дух є не таким, що поступово розвивається, змінюється, а навпаки, вважалося, що кожний народ, з'являючись на історичній арені, вже має остаточно сформований народний дух. Тому у вченні історичної школи залишалося нез'ясованим, яким чином утворюється народний дух, що визначає особливості кожної національної системи права, в якому відношенні перебуває національне до загальнолюдського. Історична школа не визнавала думки про трансформацію і можливість зміни основ народного духу. Тому теорія цієї школи отримала консервативне забарвлення. Таким чином, історична школа права не могла дати вичерпного пояснення правовим явищам. Вона пояснювала право тільки як продукт так званого народного життя, опускаючи його загальнолюдське значення.

Проте історична школа мала й позитивні досягнення. Серед її надбань багато ґрунтовних досліджень, де розкрито історію і систему чинних на той час в Німеччині законів. Представники історичної школи права, як підкреслює В.С. Нерсесянц, "відіграли значну роль у створенні німецької юридичної науки XIX століття, яка справила, до речі, помітний вплив і на розвиток юриспруденції в Росії" [14; 107]. Вона також порушила питання походження права.

Перша відмінність поглядів К.О. Неволіна від представників історичної школи, про що він сам зазначав, полягала в тому, що всередині самої історичної школи була причина утворення іншої школи – філософської і всесвітньо-історичної, оскільки "погляд історичної школи був поглядом обмеженим" [10; 554]. Її представники намагалася зрозуміти закони сучасності, що діяли в країні, натомість не приділяли уваги законам минулих часів та інших країн. Вони обмежувалися вивченням чинного законодавства Німеччини, залишаючи поза увагою законодавство інших народів. Історичній школі бракувало філософського духу. Її філософія "не мала великого впливу на опрацювання в ній позитивних законодавств" [10; 554].

Наукові розробки такого відомого теоретика права, як К.О. Неволін, неоднозначно оцінюються в юридичній літературі. Деякі автори зазначають гегельянський підхід К.О. Неволіна в філософії права, інші – вплив богословського трактування. Відомий історик Київського університету професор В.С. Іконніков вважав вченого представником історичної школи. Такого погляду дотримується і М.Є.Казмер, висловлюючи думку, що К.О. Неволін був проти ідей природного права в дусі Савіньї і став пізніше засновником історичного напряму в правовій науці Росії [5;32]. Натомість Є.В.Кузнєцов вважає, що до 30-х років в правовій науці домінував природно-правовий напрям, представником якого був і К.О.Неволін. [8; 101] І.В. Михайловський відносить його до засновників філософії права в Росії та Україні [9; 36]. В.С.Нерсесянц вважає, що підхід К.О.Неволіна в трактуванні змісту філософського вивчення права і закону близький до гегелівського. На його думку, "хоча зовсім гегелянцем Неволін не був, проте він в своїй "Энцикло-

педии законоведения" використав ряд ідей і методологічних підходів гегелівського вчення" [14; 119]. Аналіз праць К.О. Неволіна свідчить також, що певний вплив на початкове формування його правових поглядів мали відомий російський професор О.П.Куніцин, особливо своєю монографією "Право естественное", а також перший російський професор права С.Є. Десницький, погляди якого викладені в працях "Слово о прямом и ближайшем способе к изучению юриспруденции" (1768) і "Юридическое рассуждение о пользе знания отечественного законоискусства…" (1778) та ін. Це, можливо, дало підстави деяким авторам віднести роботи К.О.Неволіна до природно-правового напряму. Але найцікавіше, що в кожній з цих думок є своя частина істини, однак частина, а не істина.

Щоб правильно зрозуміти позицію К.О. Неволіна стосовно праворозуміння, не можна звертатися до якогось окремого його висловлювання. Необхідно врахувати історичні обставини становлення особистості вченого, рівень розвитку теорії права в той період, всю систему ідей київського правознавця з питань походження права, трактування його загальних початків, розвитку в межах конкретної національної системи та ін. І вже тоді відкриваються всі особливості й оригінальність правової теорії К.О. Неволіна.

Найповніша відповідь на загальнотеоретичні питання права у теорії К.О. Неволіна міститься у його "Энциклопедии законоведения." Ця фундаментальна праця заклала міцну основу його визнання і справила великий вплив не тільки на підвищення рівня освіти на юридичному факультеті Київського університету, але й на подальший розвиток всього російського правознавства. Робота за своїм обсягом і змістом перевершила всі відомі тоді юридичні енциклопедії як російські так і іноземні. Вона відрізнялася своєю самостійністю, глибиною досліджень і логічністю висновків, що були підкріплені багатьма фактами. Вчений знайомив російських юристів з останніми досягненнями теорії права, яка була підвалиною вивчення права. Своєю роботою він відкрив шлях для розвитку нових самостійних теоретико-правових ідей і розробок. У передмові автор справедливо зазначив, що навіть іноземна література не має нічого подібного у повному обсязі [6;68]. Тим більш вагомим було значення його праці для України й Росії, де вона тривалий час залишалася єдиною в своєму роді. Важливо також зазначити на той факт, що в "Энциклопедии законоведения" К.О. Неволін "висловив ту ідею внутрішньої періодизації історії римського права, яка багато років по тому, навіть в тих же висловах, з'явилася в І томі знаменитого "Geist des Rom" Ієринга"[1;733].

"Энциклопедия законоведения" К.О. Неволіна складалася із вступної загальної частини, де розкривалися методологія юридичних наук, походження і суть держави і права, а також розділів з історії філософії законодавства. Особливу роль правознавець надавав філософському підходу, оскільки філософські знання про право дають можливість правильно розуміти чинні закони, поважати їх і прагнути виконувати.

У розділі про походження і поступове створення законів вчений спочатку зупиняється на причині різноманітності законодавства загалом і в різні періоди історії, а потім розкриває розвиток законів всередині однієї держави. "Закон взагалі, – пише К.О. Неволін, – є правилом, за яким щонебудь необхідне повинно відбуватися" [11; 42]. Він виділяє фізичні й моральні норми, підкреслюючи примусову силу закону: "Некорисним був би сам закон, якби його виконання і здійснення не було б забезпечене" [11; 43].

На думку науковця, метою закону є не тільки турбота про відновлення порушеного права, але й попередження порушення прав.

У всьому законодавстві К.О. Неволін, як і багато інших вчених (про що справедливо зазначається в праці В.С.Нерсесянца "Право і закон"), розрізняє закони природні, які можуть бути пізнані безпосередньо розумом і мають обов'язкову силу, незалежно від суспільної влади, та закони суто позитивні, які пізнаються не інакше, як через саме законодавство, встановлене державою. Перші, на думку вченого, утворюють ідею законодавства і залишаються самі в собі завжди ті самі, але їх усвідомлення народом може мати різні рівні. Позитивні ж закони можуть як співпадати з природнім правом, так і мати суттєві розходження. Втілення ідеї природних законів в позитивні залежить від "особливого характеру народу, міри його розвитку, історичного відношення до інших народів" [11; 52]. Таке трактування К.О. Неволіна співзвучне з позицією Гегеля, оскільки, як бачимо, вчений використовує ряд його ідей і методологічних підходів [17; 62, 247, 250]. Особливо вплив Гегеля відчувається у розумінні суті волі в її зв'язку з правом під час розгляду проблем суті і явища, необхідності і випадковості, об'єктивного та суб'єктивного, історичного та логічного. Свої дослідження як у сфері права, так і держави К.О. Неволін намагався проводити з урахуванням їх історичного розвитку. За такого підходу, дійсно, можна знайти докази на користь зарахування вченого до якої-небудь з правових шкіл, що поширювалися тоді на Заході.

Відомо, що в Німеччині великий вплив на розвиток правової думки тоді мали ідеї Гегеля, а після "Німеччини не було країни, на яку так сильно вплинув би він, як Росія" [16; 639]. Дійсно, К.О. Неволін був одним із перших хто високо цінував і розвивав ідеї Гегеля в Київському університеті.

Говорячи про досягнення філософії права Гегеля, К.О.Неволін підкреслює, що "всі частини великої будівлі права у Гегеля розміщені з дивовижною стрункістю, оброблені з якнайбільшим мистецтвом і навіть витонченістю; ціле відрізняється внутрішньою

твердістю" [11; 628]. Але разом з тим К.О.Неволін звертає увагу на недоліки німецького філософа, зазначаючи, що "ця філософія права здебільшого знаходиться під впливом духу свого часу. Вона замало придає важливості духу інших часів і віків. У цьому полягає її недосконалість" [11; 628].

В іншому дослідженні, зокрема, походженні і поступовому утворенні законів К.О. Неволін зазначає, що "при утворенні законодавств діють два початки: початок необхідності, і початок свавілля" [11; 55]. Аналізуючи початок необхідності вчений застосовує переконання Гегеля. Приймаючи необхідність історичну, згідно з якою життя кожного народу розвивається в необхідному порядку, К.О. Неволін частково слідує вченню Савіньї і наводить деякі думки у своїй праці.

Відхиляючись від положень Гегеля щодо розвитку всесвітньої історії, К.О. Неволін говорить про необхідність всесвітньо-історичну. Дотримуючись принципів історичного підходу, він доводить необхідність фізичну, за якою кожний законодавець, маючи справу з природою і діючи в межах природи, повинен погодитися з її законами; необхідність, яка виникає внаслідок відносин між напрямами народної діяльності, оскільки ці напрями мають певний вплив один на одний (напр., під впливом релігії, науки, мистецтва, занять розвивається і необхідне законодавство); необхідність історичну, бо життя кожного народу розвивається в певному порядку, сучасне становище народу завжди перебуває в найтіснішому зв'язку з минулим.

Під впливом релігійних думок, що сформувалися під час початкової освіти в Росії (до 1828 р.), учений виводить необхідність етичну: оскільки в серці кожного живуть божественні заповіді, то у всіх своїх діях людина звіряється з ними. Учений додає сюди ще необхідність логічну, оскільки утворення однієї частини закону спричиняє утворення іншої. Але це не означає, що К.О. Неволін був прихильником богословської школи, яка хотіла збудувати своє вчення про право на основі святого писання, не відмежовуючи при цьому право від релігії.

Значну увагу К.О. Неволін приділяв питанню створення законів. Так, розглядаючи процес походження і поступового утворення законів з боку їх форми, вчений говорить спочатку про звичай, а потім про закони і вчення законознавців. Він зазначав, що "міра участі, яка в утворенні законодавства належить звичаям або законам, – свідомої або несвідомої діяльності, а одинаково і законознавців, залежить від міри розумового і етичного розвитку суспільства" [11;59].

Розвиваючи цю думку, К.О. Неволін зупиняється на проблемі створення зводів законів і укладень. Це питання в Німеччині стало приводом до суперечки. Савіньї на основі своєї теорії виступав проти нових укладень [10; 536, 537]. Але ця думка зустріла великий опір з боку супротивників історичної школи. К.О. Неволін, зачіпаючи це питання, тримається середини між двома протилежними думками. Він визнає користь нових укладень у випадку багатоскладності і заплутаності різнорідних постанов, але водночас застерігає від крайності: "написання укладень не є необхідним, але іноді треба вжити рішучих заходів до написання нових укладень. До того ж не потрібно забувати, що будь-який твір людський завжди буде більш або менш недосконалим і що жодне укладення не може бути придатне для всіх часів і поколінь" [11; 64].

У вченні про правду, про дію божественної волі вчений пише: "Закон за суттю своєю є взагалі правда, а суть останньої є виявом у моральному світі буття божественної істоти в самій собі" [11; 23].

У першій частині "Энциклопедии законоведения" К.О.Неволін прагне створити щось самобутнє, однак відчувається вплив Гегеля – так, як останній, він засновує право не на волі окремих осіб, а на загальному і державному порядку. Так само, як Гегель, вчений викладає суть і ступені розвитку волі, значення громадянського суспільства, держави.

Великої уваги надає К.О. Неволін питанню форм права, яке розглядає в контексті проблеми його виникнення і поступального розвитку. Вченому властиві деякі риси, характерні для представників історичної школи права. Він визнавав формами законів "або звичаї, або закони в тісному значенні, або ж вчення законознавців" [11; 59, 60]. Під звичаєм К.О. Неволін розуміє "спосіб дії, що постійно спостерігається людьми у певних випадках" [11; 60]. На противагу звичаям "закон є прямим і безпосереднім оголошенням владою суспільної своєї волі про те, як повинні діяти підлеглі їй особи стосовно певного роду діянь" [11; 60]. На його думку, закон і звичай відрізняються не стільки змістом, скільки формою. Зміст їхній по суті один і той самий. Іноді закон визнає тільки те, що вже існує в звичаях, а звичай затверджує тільки те, що вже виразилося в законі" [11; 61]. Як бачимо, К.О. Неволін не пов'язував звичаї з проявами народного духу, як представники історичної школи права.

У частині про розподіл законів на їх головні види він враховує систему російського Зведення і розглядає законознавство переважно з практичного погляду. Тому К.О. Неволін вважає, що жодний бік народного життя не існує окремо від іншого. Всі сторони цього життя – релігія, наука, мистецтво, закони – перебувають в найтіснішому зв'язку між собою.

Великою заслугою К.О. Неволіна було застосування порівняльного методу у вивченні вітчизняного та зарубіжного законодавства, оскільки, на його думку, не можна цілком зрозуміти жодне законодавство, не знаючи інших. Теоретичні аспекти права, наголошував він, можна вивчати, використовуючи порівняння таким чином, щоб по відношенню до предметів законодавства закони одного народу і одного часу безперервно зіставлялися з законами інших народів і часів. Проте пра-

вознавець пропонує спочатку вивчати вітчизняне законодавство. Він також акцентує увагу на вивченні історії законодавства народів, що знаходиться поблизу. Велику увагу вчений звертає на філософію законодавства, що вивчає вищі початки законодавства всіх народів і всіх часів, оскільки "інакше не може бути осягнута загальна ідея будь-якого законодавства, частково тому, що особливі властивості вітчизняного законодавства можуть відкриватися тільки у порівнянні його з усіма іншими законодавствами, і ці останні можуть стати багатим джерелом для удосконалення" [11; 107].

Як бачимо, К.О. Неволін одним із перших вчених Київського університету виступав за застосування порівняльного способу. Він вважав, що кожний народ має свої історичні особливості розвитку, своє законодавство, свій інтелектуальний прогрес, але всі народи прагнуть підпорядкувати їх загальним потребам людства і природного права. Основною ідеєю порівняння і вдосконалення законодавства, на його думку, повинна бути ідея справедливості.

Одним із головних принципів К.О. Неволіна під час дослідження правових проблем було звернення до першоджерел, оскільки, на його думку, "вивчення законів із книг дуже легко може відволікти нас від вивчення джерел; ми швидко починаємо думку письменника плутати з викладенням самого закону і перестаємо звертатися до останнього, а тому лишаємося користі, яку могли б отримати від самостійного розгляду джерел законодавства" [11; 28].

Вчений вказує на тісний зв'язок між філософією і історією для розвитку і вдосконалення законодавства. На його думку, "історія свідчить про таку безліч законодавств в найрізноманітніших видах, таку безліч форм суспільного життя, таку безліч моральних явищ, що філософії залишається тільки очищати цей грубий матеріал від різних домішок, і, відокремлюючи необхідне від випадкового, загальне від часткового, приймати загальне і необхідне в свою систему" [11; 633]. Учений виступав за раціональний підхід до розуміння правових явищ, акцентував свою увагу на "прогресивному розвитку науки, на досягненні істини, яка, не дивлячись на всі відхилення від прямого шляху, на всі зупинки в розумових вправах, нові відкриття, все більше і більше розширює для нас коло пізнань" [13; 2].

К.О. Неволін вважає, що нерідко один народ може використати для себе закони іншого народу, які послужать наповнювачем вітчизняних законів. У цьому випадку вчений проводить думку про можливість використати порівняльний метод в юридичних дисциплінах, а тому зазначає про необхідність вивчення "законодавства всіх часів і всіх народів, до того ж з усіх сторін, і не обмежувати себе одним часом або одним народом, або однією стороною законодавства" [11; 628]. Тут простежуються й елементи соціологічного підходу в теоретико-правових дослідженнях.

Вчений вважає, що до розуміння ідеї правди і її реалізації в законі причетні всі народи. "Народи розвивають, – пише він, – одну і ту ж ідею правди: один народ більше, інший менше, один одну її частину, інший іншу. Таким чином, рід людський все більше і більш пізнає обшир і силу цілої ідеї, і все більше й більше втілює її в своє життя" [11; 106].

Ще одним з найважливіших положень теорії К.О.Неволіна про участь народів світу в реалізації "справедливого" законодавства є ідея про необхідність виховання в народу почуття законності, "яке дає можливість самим судити про праведне і неправедне, оскільки відомості без цього почуття є мертвим багатством" [11; 124]. Як бачимо, реалізацію правового ідеалу вчений пов'язує не з окремою державою, а з участю всіх народів світу в його пізнанні і здійсненні.

У ряд найважливіших правових проблем К.О.Неволін ставить проблему, яку ми в світлі сучасних реалій могли б назвати проблемою правосвідомості, правового виховання і правової культури. Він звертає увагу на необхідність вивчення громадянами, передусім, основоположних ідей права і розуміння загальнолюдської категорії правди, що існує і як загальна ідея, і як вираження духу конкретного законодавства. Ця проблема не втратила своєї актуальності в наш час, оскільки, як зазначає професор М.І. Козюбра, багато правопорушень "пов'язані з недостатньою культурою взагалі і правовою культурою зокрема, з незнанням законів або неправильним їх розумінням, з неповагою до них" [7;15].

Не можна не побачити тут, по-перше, глибокої віри вченого в перемогу справедливих законів, а, по-друге, категоричного заперечення розвитку теорії права лише на національній основі, без урахування загальнолюдських, загальноцивілізаційних досягнень.

Однією з проблем, які розвивав К.О. Неволін і яка залишається дуже актуальною і в наш час є проблема прав людини. Це питання вчений найбільше розкрив в "Энциклопедии законоведения", ознайомлюючи своїх вихованців з досягненнями світової науки в галузі прав людини, підкреслюючи, що "люди існують не для того, щоб жити як-небудь, а щоб жити щасливо і доброчесно" [11; 249].

Все це дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, К.О. Неволін не замикався на позиціях однієї правової школи, а прагнув об'єднати різні підходи і знайти новий напрям в теорії права, який дозволяв би поглибити теоретико-правові дослідження. В його правовій теорії простежуються як позитивні принципи теорії природного права, що полягали в утвердженні ідеї природних, невідчужуваних прав людини, підходи історичної школи, так і вплив філософії права Гегеля, а також елементи соціологічного підходу.

По-друге, К.О. Неволін, по суті, заклав в Київському університеті основи нової школи права, яку можна охарактеризувати як історико-філософську. Центральною її ідеєю було вчення

про філософію законодавства, що за його визначенням "викладає вищі витоки кожного законодавства". І, нарешті, пошук цих загальних витоків законознавства вчений здійснював на базі дослідження великого кола історичних фактів і явищ з життя кожного народу. Він заклав підґрунтя для становлення і розвитку на науковій основі вищої юридичної освіти в Україні та Росії. Його правові погляди не втрачають своєї актуальності і в сучасних умовах розбудови правової держави.

1. Большая Энциклопедия /Под ред. С.Н. Южакова. – 1903. – Т.13. – 794 с. 2. Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. –Т. XX. – 960 с. 3. Гегель. Философия права. – М., 1990. – 524 с. 4. Госуд. публ. библ. им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – СПб., Дьяконов М.А. Ф.270. – №20. – 2 л. 5. Казмер М.Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. – Рига, 1983. – 129 с. 6. Калмиков Г.Д. О десятом присуждении Демидовских премий // Журнал Министерства Народного Просвещения часть XXXII, отд. III 1841.– С. 58-88. 7. Козюбра М.І., Сіренко В.Ф. Соціалістична законність і правопорядок. – К., 1976. – 51 с. 8. Кузнецов Э.В. Философии права в России. – М., 1989. – 205 с. 9. Михайловский И.В. Очерки философии права. – Томск, 1914. – Т.1. – 604 с. 10. Неволин К.А. Энциклопедия законоведения. – К., 1840. – Т. 2. – 646 с. 11. Неволин К.А. Энциклопедия законоведения. – К., 1839. – Т.1. – 633 с. 12. Неволин К.А. Полн. собр. соч. Исследование о различных предметах законоведения: О соединении теории с практикою в изучении законов и в делопроизводстве – СПб., 1859. – Т.6. – 643 с. 13. Неволин К.А. Рассуждение о философии законодательства у древних, сочиненное для получения степени доктора законоведения Константином Неволиным.– СПб., 1835. – 106 с. 14. Нерсесянц В.С. Юриспруденция: Введение в курс общей теории права и государства. – М., 1998. – 288 с. 15. Новгородцев П. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба. – М., 1896. – 227 с. 16. Плеханов Г.В. От идеализма к материализму: Избранные философские произведения: в 5 т. – М., 1957. – Т.3. – 784 с. 17. Речь, произнесенная в С. Петербургском университете деканом философско-юридического факультета, ординарным профессором Бутырским, 8-го февраля 1835 года, по случаю публичного защищения студентом законоведения Неволиным сочиненного им рассуждения на степень доктора // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1835. – С. 289-298. 18. Шульгин В. История университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – 230 с.

І.І. Котюк,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики

А.М. Лисенко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

КАФЕДРА КРИМІНАЛІСТИКИ – ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

Викладання криміналістики на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка спочатку здійснювалось викладачами кафедри кримінального права, яку з 1947 по 1971 р. очолював видатний учений, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР **Сергій Іванович Тихенко**.

С. Тихенко народився 7 червня 1996 р. в місті Шемаха, Бакинської губернії. У 1918 р. він закінчив юридичний факультет Петроградського університету і був направлений на слідчу роботу в революційний військовий трибунал військ Східного Сибіру, а згодом – Південно-Західної залізниці.

Свою науково-педагогічну діяльність він розпочав у місті Києві в 1921 р. як викладач військової школи. Згодом був викладачем інституту народного господарства, школи начальницького складу міліції, юридичної школи НКЮ УРСР. З 1928 р. завідував виправно-трудовою секцією Київського філіалу українського інституту вивчення злочинності, а з 1935р. очолив відділ криміналістичних досліджень КНДІ судових експертиз.

Під час Великої Вітчизняної війни С.Тихенко був військовим слідчим прокуратури Закавказького фронту, а після війни повернувся до викладацької роботи і в 1947 р. очолив кафедру кримінального права юридичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Займався науковими дослідженнями і в 1959 р. захистив докторську дисертацію "Боротьба з розкраданням соціалістичного майна шляхом підробки документів". Опублікував значну кількість робіт, спрямованих на вдосконалення методики розслідування окремих видів злочинів.

© Котюк І.І., Лисенко А.М., 2009

У 1975 р. з ініціативи **Віталія Костянтиновича Лисиченка** кафедра криміналістики стала самостійним структурним підрозділом юридичного факультету. Першим її завідувачем і став Віталій Костянтинович, який народився 1 січня 1922 р. в м. Богуслав Київської області. З 1939 по 1941 р. він навчався в Казанському юридичному інституті, а з початком Великої Вітчизняної війни був призваний на військову службу. Після закінчення Ульянівського військового училища був направлений на фронт, де був тричі поранений. За мужність та відвагу нагороджений орденами та медалями СРСР. У липні 1945 р. він демобілізувався з лав Радянської Армії та продовжив навчання на юридичному факультеті Київського державного університету, після закінчення якого у 1948 р. працював консультантом юридичного відділу Президії Верховної Ради УРСР, з 1951 по 1962 р. очолював відділ криміналістичних досліджень КНДІ судових експертиз та обіймав посаду директора цього інституту. У 1961 р. захистив кандидатську дисертацію, а в жовтні 1962 рок перейшов на посаду доцента юридичного факультету Київського державного університету. Тут у 1974 р. він захистив докторську дисертацію "Криміналістичне дослідження документів (правові і методологічні проблеми)". Написав понад 200 наукових праць, є співавтором 5 монографій, 2 підручників, 7 навчальних посібників, має авторські свідоцтва на винаходи. Під його керівництвом захищено 22 кандидатські та докторські дисертації.

Користуючись підтримкою членів кафедри, В.Лисиченко в структурі кафедри започаткував навчально-криміналістичну та науково-дослідну лабораторію, на базі якої розпочались активні науково-дослідні роботи на кафедрі. Під його керівництвом членами колективу кафедри були: М.Богатирьов, В.Гончаренко, Т.Варфоломеєва, С.Дідківська, Н.Клименко, М.Сенчик, В.Стринжа, В. Бахін, А.Фокіна, В.Циркаль. І.Котюк, М. Перебитюк, В.Барабаш, Л.Рукіна, А.Супрун, які досліджували проблеми теорії криміналістики, використання спеціальних знань у боротьбі зі злочинністю.

Микола Олександрович Сенчик (1924–1985) народився в селі Березна, Київської області. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1947 р. поступив на юридичний факультет Київського державного університету, після закінчення якого у 1952 р. працював на юридичному факультеті на посаді асистента, старшого викладача та доцента. У 1958 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1963–1964 рр. працював викладачем-консультантом у Монгольському держуніверситеті.

Предметом наукових досліджень М. Сенчика були питання методики розслідування злочинів у галузі торгівлі. Він був ініціатором впровадження кіно в навчальний процес та створив 13 тематичних навчальних кінофільмів.

Стринжа Віктор Кирилович народився в 1936 р. в місті Глиниця, Житомирської області. Після закінчення юридичного факультету Київського державного університету у 1959 р. працював на комсомольській роботі, в органах прокуратури, а з 1969 р. – на кафедрі криміналістики. Займався питаннями розслідування порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту, у 1969 р. захистив кандидатську дисертацію, а у 1981 р. став директором КНДІ судових експертиз. Є автором понад 50 наукових праць з питань криміналістики та судової експертизи.

Софія Петрівна Дідківська народилась 1 січня 1923 р. Після закінчення у 1944 р. Горьківського медичного інституту працювала судово-медичним експертом, з 1969 р. – на посаді доцента кафедри судової медицини Київського медичного інституту, а з 1974 р. – професора кафедри криміналістики юридичного факультету Київського державного університету. Основними напрямами її наукової діяльності були актуальні питання теорії та практики судової медицини, судово-медичної діагностики. У 1977 р. вона захистила докторську дисертацію "Судово-медична експертиза утоплення". Є автором численних наукових праць з питань судової медицини.

З 1986 по 1997 р. кафедрою криміналістики завідував доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України **Владлен Гнатович Гончаренко**, який водночас обіймав і посаду декана юридичного факультету.

Владлен Гнатович народився 7 січня 1931 р. у Златопіллі Кіровоградської області. Після отримання освіти на юридичному факультеті Київського державного університету в 1954 р., працював слідчим прокуратури Черкаської області, науковим співробітником КНДІ судових експертиз, а з 1962 р. – на юридичному факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У 1968 р. він захистив кандидатську дисертацію "Використання слідчим фотографічних і фізичних методів у розслідуванні та попередженні злочинів", а в 1981 р. – докторську дисертацію: "Методологічні проблеми використання даних природничих і технічних наук у кримінальному судочинстві". Є автором понад 200 наукових праць, у тому числі 8 монографій, 2 підручників, 15 навчальних посібників. Під його керівництвом захищено понад 20 кандидатських та докторських дисертацій.

У цей період членами кафедри стали: А.Ковтун, Т. Арсенюк, В.Підпалий, В.Колонюк, Л. Черновецький, О.Костенко, Н.Русіна, П. Сагайдак, до читання лекцій та проведення практичних занять запрошувались провідні фахівці в галузі судової експертизи, судової медицини та психіатрії: М.Сегай, В.Бергер, В.Берзін, В.Калачикова, Б. Михайличенко, О.Круть.

Науково-дослідні розробки кафедри на цей час були зосереджені на актуальних питаннях теорії криміналістики та на проблемах використання новітніх технічних засобів у боротьбі із злочинністю.

Ніна Іванівна Клименко народилась 19 лютого 1933 р. в м. Житомир. Після закінчення у 1957 р. юридичного факультету Київського державного

університету, працювала в КНДІ судової експертизи на посадах молодшого та старшого наукового співробітника лабораторії судово-почеркознавчих досліджень, а з 1971 р. на посаді старшого викладача, доцента та професора кафедри криміналістики. У 1969 р. захистила кандидатську дисертацію "Криміналістичне дослідження текстів, виконаних українською мовою, в кримінальному судочинстві", а у 1993 р. докторську дисертацію "Криміналістичні знання: природа, структура, оптимізація використання". Є автором більше 185 наукових праць, з них 4 монографії та 15 посібників, 2 підручники у співавторстві, має урядові нагороди.

Основні напрями наукової діяльності: проблемні питання криміналістики та судової експертизи. Під її науковим керівництвом захищено 1 докторську і 5 кандидатських дисертацій.

Аделаїда Олександрівна Фокіна (1933–2007), народилась у місті Смоленську. У 1956 р. закінчила юридичний факультет Київського державного університету. З 1957 по 1979 р. працювала в КНДІ судових експертиз лаборантом, завідувачем наукового архіву і криміналістичного музею, молодшим і старшим науковим співробітником, зав. відділом узагальнень і науково-технічної інформації, а з 1979 р. – доцентом кафедри криміналістики. Займалась дослідженням слідів папілярних візерунків рук людини із застосуванням ймовірно-статистичних методів, на основі чого і захистила кандидатську дисертацію.

Є автором монографії, навчального посібника для експертів, співавтором підручника та численних наукових статей.

Володимир Петрович Бахін народився 1932 р. в місті Ленінграді.

У 1955 р. закінчив юридичний факультет Ростовського-на-Дону університету. Працював оперативним уповноваженим, слідчим, експертом, з 1959 по 1961 р. – викладачем Новочеркаського республіканського навчального пункту, після закінчення ад'юнктури Московської вищої школи МОГП СРСР у 1964 р. – викладачем Орловського відділення Московської вищої школи. В 1965–1974 рр. був начальником кафедри криміналістики Омської вищої школи міліції МВС СРСР, заступником начальника школи по науковій роботі, у 1979–1985 роках – начальником кафедри криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР, а з 1985 по 1996 роки – доцентом кафедри криміналістики Київського держуніверситету імені Т. Шевченка.

Досліджував питання загальної теорії криміналістики та слідчої практики. У 1965 р. захистив кандидатську дисертацію "Розслідування викрадань автомототранспортних засобів", а у 1991 р. – докторську дисертацію "Слідча практика: проблеми вивчення і вдосконалення".

Є автором понад 200 наукових та науково-педагогічних праць, під його керівництвом захищено 2 докторські та 15 кандидатських дисертацій.

Василь Васильович Ціркаль народився 7 лютого 1944 р.

Після закінчення у 1972 р. юридичного факультету Київського державного університету, працював слідчим ОВС Київського міськвиконкому, а з жовтня 1975 р. – на кафедрі криміналістики як асистент і доцента кафедри. У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію "Тактика проведення слідчих дій з участю спеціалістів".

Основні напрями наукової діяльності – проблеми криміналістики, кримінального процесу та теорії доказів. Є автором більше 30 наукових праць, серед яких одна монографія, три науково-практичних посібники.

Леонід Михайлович Черновецький народився 5 листопада 1951 р. у місті Харкові. Після закінчення Харківського юридичного інституту з 1985 по 1990 рік працював слідчим прокуратури Київської області та м. Києва, асистентом та доцентом кафедри криміналістики, заступником проректора з наукової роботи. У 1984 р. – захистив кандидатську дисертацію.

У 1990 р. разом із колегами по університету організував науково-консультативний центр "Право, економіка, соціологія і управління" ("ПРАВЕКС"). З 1992 по 1996 роки був його президентом.

Був обраний народним депутатом Верховної Ради України, а у квітні 2006 р. – мером міста Києва. Брав участь у розробці значної кількості проектів законів України в економічній та правоохоронній сферах.

У 1997 р. йому присвоєно звання "Заслужений юрист України".

Валерій Львович Підпалий народився 11 березня 1945 р. У 1969–1975 рр. навчався на юридичному факультеті Київського держуніверситету. Працював оперуповноваженим, начальником відділення, заступником начальника відділу МВС України. У 1986 р. захистив кандидатську дисертацію "Особливості розслідування розкрадань на підприємствах машинобудування". З квітня 1990 р. працює на кафедрі криміналістики в якості асистента та доцента. З 1996 р. навчався в докторантурі.

Напрями науково-педагогічної діяльності: кримінальний процес, криміналістика. Є автором більше 20 наукових праць.

Микола Васильович Перебитюк народився 1 грудня 1948 р. Після закінчення у 1980 р. юридичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка працював на кафедрі криміналістики де пройшов шлях від старшого інженера, аспіранта, асистента до доцента. З 2000 р. є член-кореспондентом Міжнародної Слов'янської академії наук. У 1995 р. захистив кандидатську дисертацію "Пошукові науково-технічні засоби та їх застосування в розслідуванні злочинів".

Основні напрями наукової діяльності: впровадження пошукових науково-технічних засобів у слідчу практику. Є розробником приладу для встановлення і виявлення підроблених номерних знаків на кузовах та агрегатах викрадених автомобілів, автором 23 наукових праць.

Новітній період розвитку кафедри криміналістики розпочався з обрання у 1998 р. на посаду завідувача кафедри **Івана Ілліча Котюка**.

Іван Ілліч народився 2 липня 1946 р. Навчався на факультеті фізичного виховання Кам'янець-Подільського педінституту, культосвітньому училищі. Працював у сфері культури.

Після закінчення у 1978 р. юридичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка працював в органах прокуратури, а згодом повернувся на кафедру криміналістики факультету, де пройшов шлях від завідувача криміналістичної лабораторії, асистента, доцента кафедри до доктора юридичних наук, завідувача кафедри.

Є адвокатом, членом спілки адвокатів України.

Є лауреатом Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання 2000 р. – перша премія у номінації навчальних посібників.

Відмінник освіти України. Нагороджений почесним знаком "За наукові досягнення".

Напрями науково-педагогічної діяльності – криміналістика, теорія пізнання, теорія держави і права, теорія доказів, юридична психологія, педагогіка.

У 1988 р. захистив кандидатську дисертацію "Криміналістична ідентифікація як засіб пізнання і доказування", а у 2008 р. – докторську дисертацію "Судова гносеологія: проблеми методології та практики".

Є автором більше 170 наукових і науково-методичних праць, зокрема: 3 монографій, 3 підручників, 14 навчальних посібників. 11 з них мають гриф Мінвузу. Під його керівництвом захищені три кандидатські дисертації.

Є автором спецкурсів "Теорія судового пізнання", "Розслідування як процес пізнання" та "Теорія і практика криміналістичної ідентифікації".

Поряд з роботою на юридичному факультеті більше десяти років викладав правознавство в Українському гуманітарному ліцеї. Значну увагу приділяє методичному забезпеченню викладання правознавства в загальноосвітніх школах. Брав участь у гендерній експертизі українського законодавства (кримінально-процесуальне право).

Протягом 2002–2005 років Міністерством освіти і науки України призначався головою Журі Всеукраїнської олімпіади з правознавства та заступником голови Журі Всеукраїнського турніру юних правознавців.

Знаменною подією в житті кафедри став захист Іваном Іллічем у 2008 р. докторської дисертації "Судова гносеологія: проблеми методології та практики", в якій обґрунтовано необхідність створення якісно нової системи юридичних знань – теорії судового пізнання, яка має виконувати методологічну функцію забезпечення пізнавальних процесів у кожній із сфер судочинства, а також висновки: про необхідність розроблення якісно нового напряму юридичної науки – юридичної гносеології; необхідність уніфікації процесуального законодавства; створення у класичних юридичних вузах кафедр теорії судового пізнання; перейменування спеціальності 12.00.09 на спеціальність – судочинство; теорія судового пізнання.

На посаді завідувача кафедри Іван Ілліч свої зусилля спрямовує на оновлення кафедри професійно перспективними працівниками, які у більшості випадків крім юридичної мають іншу вищу освіту. Зокрема, у цей період її членами стали С.Жабокрицький, Л.Паламарчук, М.Скригонюк, Л.Дунаєвська, А.Лисенко, П.Біленчук, О. Бишевець, М.Пасєка, Т.Яресько.

Сергій Вікторович Жабокрицький народився 1 січня 1952 р.

Після закінчення Київського медінституту у 1975 р. навчався в інтернатурі по психіатрії та працював лікарем психіатром у Житомирський обласній психіатричній лікарні та у Київській міській клінічній психоневрологічній лікарні № 21 імені І.Павлова. З 1981 р. по 1983 рік навчався в клінічній ординатурі, а з 1984 р. – в аспірантурі Всесоюзного НДІ соціальної та судової психіатрії ім. В.Сербського (м. Москва).

З 1983 р. працював судово-психіатричним експертом у Київській міській клінічній психоневрологічній лікарні № 21 ім. І.Павлова, а з 1985 р. – в Українському НДІ соціальної та судової психіатрії на посадах: молодшого, старшого, провідного наукового співробітника, а з 1993 р. очолив відділ: "Профілактики суспільно небезпечних дій психічно хворих та примусового лікування". У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію "Динаміка клінічних проявів та імунологічних показників у хворих на затяжні реактивні психози в процесі психофармакотерапії".

З 2001 р. є доцентом кафедри криміналістики де читає нормативні курси: "Юридична психологія", "Судово-психіатрична експертиза". Одночасно навчався на юридичному факультеті, який закінчив у 2008 р..

Сфера наукових досліджень – актуальні проблеми "Судової експертизи сильного душевного хвилювання", "Експертні критерії моральної шкоди" та "Юридичної психології". Брав участь у розробці нормативно-інструктивних документів МОЗ України щодо примусових заходів медичного характеру та профілактики суспільно небезпечних дій психічно хворих.

Є автором більше 33 наукових і навчально-методичних праць.

Людмила Петрівна Паламарчук народилася 31 березня 1954 р.

У 1976 р. закінчила факультет кібернетики, а у 1998 р. – юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Працювала провідним спеціалістом, асистентом, а на сьогодні є доцентом кафедри криміналістики.

У 2005 р. захистила кандидатську дисертацію "Криміналістичне забезпечення розслідування незаконного втручання в роботу комп'ютерів, автоматизованих систем та комп'ютерних мереж".

Напрями науково-педагогічної діяльності – інформатика та обчислювальна техніка, криміналістика, правова статистика, судова експертологія.

Є автором монографії та численних наукових і науково-методичних праць.

Микола Іванович Скригонюк народився 22 жовтня 1958 р.

У 1985 р. закінчив Харківський юридичний інститут та до 1998 р. працював в органах прокуратури, де пройшов шлях від посади помічника прокурора до прокурора відділу Генеральної прокуратури України.

Після закінчення аспірантури в 1999 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка захистив кандидатську дисертацію "Прокурорський нагляд за дотриманням законів України при умовно-достроковому звільнені засуджених від кримінальних покарання".

З 2002 р. є доцентом кафедри криміналістики.

Напрями науково-педагогічної діяльності: філософія права, кримінальний процес, прокурорський нагляд, криміналістика. Є автором нового філософсько-правового вчення плебсології, що являє собою систему поглядів про масову участь народу в природно-соціальних процесах з метою побудови класичного світового громадського суспільства.

Є автором численних праць з питань криміналістики та плебсології.

Анатолій Миколайович Лисенко народився 13 грудня 1951 р.

У 1979 р. закінчив філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Працював у КНДІ судових експертиз на посадах молодшого та старшого наукового співробітника. У 1986–1989 роках навчався в аспірантурі Всесоюзного НДІСЕ СРСР у Москві і там же у 1993 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену криміналістичному дослідженню підроблених підписів з метою встановлення їх виконавців. Її нострифікацію пройшов на засіданні Вченої ради юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1994 р..

З 1995 по 2003 рік обіймав посади завідувача кафедри державного права та заступника декана з навчально-виховної роботи факультету права Національного технічного університету України "КПІ".

З червня 2003 р. працює на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка на посаді завідувача Центру досліджень проблем прав людини, а з жовтня 2008 р. – доцента кафедри криміналістики.

Напрями науково-педагогічної діяльності: криміналістика, зокрема, криміналістичне дослідження письмової мови, письма та підписів з метою установлення їх автора та виконавця, проблеми захисту прав людини. Є автором більше 30 наукових статей.

Петро Дмитрович Біленчук народився 6 липня 1949 р.

У 1968 р. закінчив Львівський електротехнікум зв'язку, а у 1976 р. – Київську вищу школу МВС.

Працював викладачем, доцентом, начальником кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ України, професором кафедри організації розслідування злочинів навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Національного університету внутрішніх справ, а з 2009 р. – кафедри криміналістики юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Член Спілки юристів України, академік, віце-президент Національної Академії проблем людини, віце-президент Товариства науковців по сприянню муніципальній реформі. Офіцерське звання – полковник.

У 1983 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Прогнозування поведінки обвинуваченого на попередньому слідстві".

Наукові інтереси – криміналістика, конституційне та муніципальне право, криміналістична психофізіологія, інформаційні та комп'ютерні технології, криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство.

Є автором понад 600 праць і розробок з питань державного управління, конституційного права, кримінально-процесуального права, криміналістики, криміналістичної психофізіології, комп'ютерної та інформаційної безпеки.

Є розробником ряду оригінальних методик дослідження речових доказів, нового комплекту засобів для дослідження психофізіологічних особливостей людини, комплекту науково-технічних засобів дільничного інспектора, дослідницького комплекту АСБДЛ.

Брав участь у розробці законів та інших нормативних актів в галузі молодіжної політики, муніципальної та адміністративної реформ, інформаційної безпеки, протидії тероризму, корупції, профілактики злочинів.

Людмила Григорівна Дунаєвська народилася 25 липня 1975 р.

У 1997 р. закінчила юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка і поступила до аспірантури, яку закінчила у 2000 р. З 2002 р. працює на посадах асистента та доцента кафедри криміналістики.

У 2006 р. захистила кандидатську дисертацію "Особливості початкового етапу розслідування злочинів, скоєних при наданні медичної допомоги".

Основні напрями науково-педагогічної діяльності: криміналістика, кримінальний процес, судова експертиза.

Є автором більше 25 наукових і науково-методичних праць.

Русіна Наталія Геннадіївна народилася 1 травня 1971 р. у місті Києві.

У 1995 р. закінчила факультет кібернетики, а у 2000 р. – юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З 1988 р. працювала в інформаційно-обчислювальному центрі Київського національного університету імені Тараса Шевченка на посаді оператора ЕОМ.

У 1997 р. зарахована на посаду асистента кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Напрями науково-педагогічної діяльності: інформатика та обчислювальна техніка, правова статистика, розслідування злочинів, скоєних у сфері комп'ютерних та Інтернет-технологій, у банківській сфері.

Бишевець Олена Володимирівна народилася 21 червня 1981 р. в місті Києві. У 2004 р. закінчила юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, отримавши кваліфікацію "Магістр права". Протягом 2004–2008 років навчалася в аспірантурі. З 2009 р. навчається на факультеті психології.

З 2006 р. зарахована на посаду асистента кафедри криміналістики.

Сфера наукових інтересів: криміналістика, зокрема, проблеми застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, у сфері судочинства; юридична психологія.

Автор численних публікацій, надрукованих у фахових юридичних виданнях.

Яресько Тарас Віталійович, народився 2 лютого 1980 р. в місті Києві.

У 2002 р. закінчив механіко-математичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка і отримав спеціальність – статистик.

У 2005 р. закінчив аспірантуру факультету кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка по спеціальності математичне та програмне забезпечення інформаційних систем.

З 2004 р. працює на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка спочатку на посаді інженера І категорії сектору ВТЗНП та ІОТ та Центру дослідження прав людини, а з 2006 р. є асистентом кафедри криміналістики.

Напрями науково-педагогічної діяльності: інформатика, правова статистика, біометрична ідентифікація.

Пасєка Мирослава Олексіївна народилася 22 травня 1982 р.

В 2005 р. закінчила юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, отримавши кваліфікацію "Магістр права" і вступила до аспірантури.

З 2007 р. є асистентом кафедри криміналістики.

Напрями науково-педагогічної діяльності: криміналістика, правова статистика, криміналістика, зокрема, проблематика правового статусу неповнолітніх як суб'єктів правовідносин.

Тривалий час науково-методичним забезпеченням кафедри займаються методист кафедри Тамара Опанасівна Качур і лаборант Ганна Присяжна.

Матеріально-технічне забезпечення практичних та лабораторних занять здійснює навчальна криміналістична лабораторія, співробітниками якої у різний час були В.Вдовиченко, В.Рибніков, О.Удовиченко, О.Гуменюк, А.Мусієнко, а на даний час – В.Соколюк та А.Кишков.

Очолює лабораторію Петро Григорович Сагайдак.

На даний час кафедра забезпечує вивчення нормативних курсів: криміналістики, юридичної психології, психіатрії, судової медицини, правової статистики та інформатики, а також спецкурсів, які розроблені відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційних рівнів – спеціаліст та магістр права: теорія судового пізнання; теорія і практика криміналістичної ідентифікації; особливості розслідування окремих видів злочинів; криміналістичне дослідження документів; організація і проведення судових експертиз; тактичні прийоми допиту; розслідування злочинів у галузі економіки та фінансів; розслідування ухилень від сплати податків; особливості розслідування вбивств; розслідування порушень правил техніки безпеки праці; оперативно-розшукове забезпечення слідства; психіатрична експертиза; психологічна експертиза; тактика допиту в конфліктній ситуації; особливості методики розслідування масових заворушень; психологічні аспекти слідчої діяльності; особливості методики розслідування економічних злочинів; використання даних природничих і технічних наук у досудовому слідстві та ін.

До читання лекцій та проведення практичних занять кафедрою запрошуються провідні фахівці в галузі практичної судової медицини, психіатрії, судової експертизи та криміналістики, зокрема: завідувач кафедри судової медицини Національного медичного університету імені О.Богомольця, завідувач республіканського бюро судово-медичної експертизи, доктор медичних наук, професор Б. Михайличенко; доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національного університету внутрішніх справ В.Галаган; доктор юридичних наук, професор Академії СБУ Л.Стрельбицька; завідувач Республіканського бюро судово-психіатричної експертизи, кандидат медичних наук, доцент Т.Арсенюк; директор КНДІ судових експертиз, кандидат юридичних наук, доцент В. Кисельов.

Л.Г. Дунаєвська,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

ПЛАНУВАННЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ПРИ НАДАННІ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ

Перспективність діяльності щодо розкриття й розслідування будь-якого злочину багато в чому залежить від її планування та організації. У плані розслідування кримінальної справи має бути передбачено проведення таких слідчих дій, які необхідні для перевірки висунутих за справою версій. Оскільки складання плану розслідування у справі неможливе без знання того, що потрібно перевірити та яку ціль переслідується наміченою перевіркою, розробка версій передує плануванню.

У криміналістичній літературі панує два аспекти, які визначають зміст і цілі планування розслідування. З-поміж цих аспектів учені називають, по-перше, версію [9, с. 100–118] і, по-друге, слідчу ситуацію [4, с. 71]. Основу планування складають слідча ситуація та версії, характерні для неї. Планування розслідування не може бути обмежено рамками версії або слідчої ситуації. В основі планування повинні бути обставини, які необхідно доказати та встановити.

Вчені одностайні в тому, що планування розслідування має індивідуальний характер і є динамічним за своєю природою. План не може залишатися сталим, а має змінюватися й доповнюватися протягом слідства. Безумовно, процес планування значною мірою залежить від специфічних особливостей конкретного розслідуваного злочину. У процесі розслідування коло завдань буде розширено або звужено, завдання може бути спрощено чи ускладнено, внаслідок чого буде змінено й план діяльності щодо розслідування злочину.

Планування базується на фактичному матеріалі, тобто інформації, зібраної на конкретний момент розслідування. У зв'язку з цим розрізняють планування на початковому і на наступних етапах. З урахуванням висунутих версій, що випливають із даних, встановлених при проведенні початкових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, слідчий складає загальний розгорнутий план розслідування злочину. Слідча версія тісно пов'язується з плануванням, стосовно якого вона відіграє визначальну роль, оскільки спрямовує розслідування, зумовлює планомірну побудову цілого комплексу слідчих і розшукових заходів, здійснюваних з метою її перевірки.

Момент, коли необхідно почати складання розгорнутого плану, слідчий визначає зважаючи на специфіку первинних матеріалів. Зокрема, в одних випадках доводиться спочатку планувати лише комплекс початкових слідчих дій, спрямованих на виявлення й закріплення матеріальних ознак злочину, які можуть зникнути, і на перевірку первинних повідомлень. В інших випадках складання розгорнутого плану можна почати зразу ж після порушення кримінальної справи. Але незалежно від того, чи планується лише початковий етап розслідування або коректується розгорнутий план, слід забезпечити першочерговість збереження тих доказів, які потім можуть зникнути.

Не заперечуючи погляди вище зазначених дослідників, слід зазначити, що є низка типових початкових слідчих дій, які можна назвати загальними, тому що їхнє проведення є необхідним в усіх випадках розслідування злочинів, вчинених при наданні медичної допомоги. До переліку цих дій належать:

- Огляд місця події (залежно від способу надання медичної допомоги, виду й характеру ушкоджень).
- Допит потерпілого.
- Допит підозрюваного.
- Допит свідків-очевидців.
- Обшук (огляд) місця, де передбачається знаходження предметів, що мають значення для справи. Якщо місцезнаходження цих предметів відоме, зробити виїмку.
- Виїмка "Картки хворого денного стаціонару поліклініки, стаціонару вдома" (форма № 003-2/о); "Медичної картки амбулаторного хворого" (форма № 025/о) [5, с. 9-19], якщо потерпілому надавалася швидка медична допомога, необхідно провести виїмку "Картки виклику швидкої медичної допомоги" (форма № 109/о) [7, с. 107], у випадку смерті потерпілого в медичному закладі необхідно здійснити виїмку: "Акту констатації біологічної смерті" (форма № 017/о), "Протоколу (карт-

© Дунаєвська Л.Г., 2009

ки) патологоанатомічного дослідження" (форма № 013/о); "Листа основних показань стану хворого" (форма № 011/о) – якщо він знаходився у відділенні (палаті) анестезіології й інтенсивної терапії, та оглянути "Журнал запису оперативних втручань у стаціонарі" (форма № 008/о) [5, с. 47-62], якщо стосовно хворого проводилися дослідження та аналізи, то в такому випадку необхідно провести виїмку "Направлення на аналіз" (форма № 200/о); "Результат аналізу" (форма № 209/о) [6, с. 7, 16].

• Призначення судово-медичної експертизи.

Узагальнюючи практику розслідування кримінальних справ щодо звинувачення лікарів у неналежному наданні медичної допомоги, необхідно зазначити, що в одних випадках про подію злочину свідчить поведінка медичного працівника (а саме бездіяльність) (ст. 139 КК України), а в інших випадках – наслідок (кінцевий результат неналежного надання медичної допомоги).

Для кримінальних справ, порушених за ознаками ст. 139 КК України, характерні відомості про те, в чому безпосередньо виявилася протиправна бездіяльність конкретного медичного працівника: не з'явився за викликом чи не прийняв доставленого в лікарню хворого тощо. Розслідування повинно розпочинатися з перевірки цих відомостей. У такому випадку необхідно з'ясувати: чи зверталися за медичною допомогою та з яких причин відмовлено у наданні медичної допомоги. Зокрема, останній факт свідчить про вину медичного працівника, який не надав допомоги хворому. Вини в діях медичного працівника не вбачається в тому випадку, якщо допомогу не надано через поважні причини: стихійне лихо, тяжка хвороба самого медичного працівника та інші обставини, що завадили надати хворому допомогу [8, с. 226].

За допомогою судово-медичної експертизи необхідно з'ясувати, які медичні заходи міг здійснити медичний працівник щодо даного хворого: застосування медичних препаратів, медикаментів, хірургічне втручання, запрошення відповідного спеціаліста для допомоги тощо. Тобто бездіяльність медичного працівника має бути чітко конкретизовано судово-медичною експертизою, що дозволить перейти до розв'язання наступного завдання: встановлення причинного зв'язку між конкретною бездіяльністю медичного працівника й шкідливим наслідком. У випадку відсутності шкідливого наслідку необхідно за допомогою судово-медичної експертизи з'ясувати, чи існує реальна загроза його настання. Якщо шкідливий наслідок для життя й здоров'я потерпілого настав (хворий помер, дістав інвалідність тощо), то для з'ясування питання про причиновий зв'язок достатньо перевірити таку версію: чи могли конкретні медичні заходи, від надання яких ухилився медичний працівник, відвернути несприятливий наслідок для потерпілого, чи наслідок настав унаслідок будь-яких інших причин, на які не могли вплинути ці (упущені) заходи.

Таким чином, розслідування справ, порушених за фактом ненадання допомоги хворому медичним працівником, доцільно проводити в напрямку від встановлення конкретної бездіяльності медичного працівника до визначення фактичного або можливого кінцевого результату скоєного.

До моменту порушення кримінальних справ за фактом злочинно-неналежного надання медичної допомоги можуть бути відомі дані про невідповідність медичних дій правилам, чинним у медицині, або дані про виліковність захворювання. Такі відомості будуть лише вихідними даними для встановлення як конкретної дії (бездіяльності) медпрацівника, так і причинного зв'язку між дією (бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками. Оскільки такі відомості були отримані до порушення кримінальної справи, то вони потребують перевірки шляхом процесуальних заходів доказування. Той факт, що лікування попередньо оцінено як неналежне, не свідчить про наявність причинового зв'язку між поведінкою медичного працівника й смертю хворого [1, с. 191-192].

Наприклад, у лікарні було проведено хірургічну операцію – видалення аденоїдів та часткове видалення мигдалин. Під час операції стан здоров'я хворої різко погіршився, і в подальшому вона померла. Внаслідок проведення судово-медичної експертизи було встановлено, що причиною смерті була анафілактична шокова реакція організму на введення лідокаїну. Зазначене ґрунтується на виявлених при гістологічному дослідженні численних поліорганних змінах у внутрішніх органах, характерних для анафілактичного шоку, з морфологічними проявами синдрому дисемінованого внутрісудинного згортання крові. Основним у розвитку важкої алергічної реакції на введення лідокаїну була попередня алергізація організму, зумовлена хронічними запальними процесами мигдаликів та аденоїдів. У даному випадку застосована доза лідокаїну не мала вирішального значення для виникнення важких ускладнень, спричинених індивідуальною алергічною реакцією організму на цей препарат, а тому прямий причиновий зв'язок між уведенням вказаної дози лідокаїну й настанням смерті відсутній [3].

Проте, на цьому етапі розслідування не потрібно робити висновки про наявність причинового зв'язку між смертю пацієнта й діями медичного працівника, які не відповідають правилам, чинним у медицині.

Так, лікування хворої у післяопераційний період у відділені швидкої медичної допомоги проводилося правильно й у достатньому обсязі, але повторну планову операцію слід було проводити не пізніше як через 4-7 діб після першої операції, що зумовлено характером хвороби. Причиною смерті хворої була тяжка патологія підшлункової залози (гострий панкреатит) з поширенням процесу на внутрішні органи, що викликало різку інтоксикацію організму.

Таким чином, смерть пов'язана з тяжкістю захворювання, а не із зазначеними недоліками (запізнення з операціями). За такої патології навіть при своєчасному висококваліфікованому лікуванні смертність є високою [2].

До початку розслідування дія (бездіяльність), яку буде інкриміновано медичному працівникові як його вина, ще не відома, а тому може бути окреслено низку версій. Крім того, при розслідуванні злочинів аналізованого виду необхідно звернути увагу на те, що лікування може проводити не один медичний працівник, через що необхідним є з'ясування того, чиї дії (бездіяльність) зумовили настання шкідливого наслідку для здоров'я хворого.

Отже, проаналізувавши вищевикладене, доцільно зазначити, що розслідування фактів злочинно-неналежного надання медичної допомоги необхідно проводити, починаючи від з'ясування наслідку вчиненого до визначення неправильних дій (бездіяльності) медичного працівника та причинового зв'язку між суспільно небезпечними наслідками й злочинно-неналежним наданням медичної допомоги.

Специфічним для планування розслідування у справах даної категорії вважаємо:

- необхідність якнайшвидшого допиту потерпілого, що спричинено ймовірністю погіршення його здоров'я й можливим настанням смерті;
- обов'язковість забезпечення першочергового проведення слідчих дій, спрямованих на збирання доказів, які швидко зникають (знищуються) з часом або знаходяться в розпорядженні підозрюваних осіб. Оскільки ці докази у справах даної категорії складають значну частину доказового матеріалу, то необхідно планувати слідчі дії у такій послідовності, щоб проведення тих або інших із них не стало сигналом для знищення зацікавленими особами слідів та інших доказів, які знаходяться в межах його досяжності;
- процес розслідування для його успішної організації доцільно планувати за принципом максимального проведення слідчих дій з однією особою або в одному місці. Потрібно враховувати можливість й необхідність проведення однієї слідчої дії відразу після іншої. Перевага цієї тактики полягає у скороченні строків розслідування та уникненні повторної роботи з тією самою особою або в тому самому місці. Так, у медичному закладі, де перебуває потерпілий, рекомендується проводити такий комплекс слідчих дій: допит потерпілого; вилучення в потерпілого зразків для порівняльного дослідження (залежно від обставин справи); допит медичного персоналу; допит хворих, що знаходяться в одній палаті з потерпілим; огляд медичної документації.

За будь-яких обставин про окремі факти злочину можна дізнатися під час ознайомлення з "Карткою стаціонарного або амбулаторного хворого", в якій лікар зі слів пацієнта записує відомості (анамнез), що пояснюють наявність у хворого захворювання. З огляду на це рекомендується завжди проводити виїмку й огляд "Картки стаціонарного або амбулаторного хворого", допитувати медичний персонал, а за необхідності й інших хворих, що контактують із потерпілим.

Слідчий має якнайшвидше зібрати значну частину доказів і направити на судово-медичну експертизу для встановлення причинового зв'язку між дією (бездіяльністю) медичного працівника й настанням несприятливого наслідку в потерпілого.

Ретельне та якісне дослідження висунутих версій можливе лише тоді, коли завчасно визначено кожну зі слідчих дій (які необхідні для такої перевірки), продумано порядок і черговість їх проведення. У протилежному випадку безплановість, несвоєчасність проведення певних слідчих дій може спричинити втрату цінних доказів, неповноту й односторонність в дослідженні обставин кримінальної справи.

1. Бердичевский Ф.Ю. Основные вопросы расследования преступных нарушений медицинским персоналом профессиональных обязанностей (криминалистическое и уголовно-правовое исследование): Дис… канд. юрид. наук. – М., 1966. – 436 с. 2. Висновок експерта № 68 від 18.09.1997 р. // Архів Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України. 3. Висновок експерта № 8 від 08.04.98 // Архів Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України. 4. Драпкин Л.Я. Структура процесса планирования расследования и система плановых решений // Версии и планирование расследования: Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1985. – С. 63-76. 5. Медична облікова документація, що використовується в стаціонарах лікувально-профілактичних закладів. – К.: МОЗ України, 1999. – 334 с. 6. Медична облікова документація, що використовується в лабораторіях лікувально-профілактичних закладів. – К.: МОЗ України, 2001. – 107 с. 7. Наказ Міністерства охорони здоров'я України "Про затвердження форм облікової статистичної документації, що використовується в закладах охорони здоров'я" від 5 серпня 1999 р. № 197 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2000. – № 7: Законодавство України про охорону здоров'я. – С. 107-108. 8. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М.Й. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с. 9. Самыгин Л.Д., Яблоков Н.П. Криминалистические версии и основы планово-организационного обеспечения криминалистической деятельности // Криминалистика: учебник для вузов / Под. ред. Н.П. Яблокова. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 100-118.

І.І. Котюк,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА ПОТРЕБУЮТЬ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Широке використання сучасних наукових досягнень у всіх сферах суспільного життя зумовило й істотні зміни в пізнавальних процесах у сфері судочинства. Такими змінами, зокрема, є: розширення не тільки використання досягнень науки і техніки, а й результатів взаємодії різних наук при розв'язанні завдань, що виникають у цій сфері; поява якісно нових об'єктів правовідносин, які часто стають й об'єктами судових досліджень; розробка й використання все складніших інструментальних засобів пізнання; організований характер отримання доказів та розчленування пізнавальних дій на окремі види завдань, які є професіональною сферою діяльності спеціалістів у різних галузях знань; поглиблення диференціації і професіоналізації пізнавальних дій всередині самих таких завдань; залучення у сферу судочинства великої кількості суб'єктів, які виконують технічні функції; ускладнення судової оцінки результатів пізнавальних дій, отриманих з використанням складних науково-технічних засобів тощо.

Означені питання, які виникають в ході пізнавальної діяльності у сфері судочинства, неможливо розв'язувати на інтуїтивному рівні, на основі досвіду та особистої переконаності. Вони вимагають серйозного логіко-методологічного обґрунтування, що, в свою чергу, зумовлює необхідність пошуку гносеологічних, логіко-методологічних і процесуальних аргументів для обґрунтування отримуваних знань, виявлення логічного зв'язку різних рівнів пізнання, отримання і обґрунтування отриманих з їх допомогою даних, їх істинності, логічної чіткості та відповідності закону. Таким чином, пізнання в умовах процесуальної діяльності необхідно доповнювати та обґрунтовувати філософськими аргументами, які опираються на вивчення і наукове пояснення механізму отримання істинного знання, аналізом критеріїв, згідно з якими воно приймається або заперечується. А розв'язання означених завдань неможливе без звернення до методології пізнання та усвідомленого використання її настанов. Зазначені обставини активізували розробку методологічних засад правової науки в цілому, а тому закономірним є дослідження й методологічних засад сучасного судочинства.

Актуальність цих досліджень зростає й з огляду на необхідність реалізації Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої Указом Президента України від 10.05.2006 р., завданнями якої є створення цілеспрямованої, науково обґрунтованої методологічної основи розвитку правосуддя в Україні; визначення шляхів удосконалення законодавства у цій сфері, усунення негативних тенденцій, що мають місце внаслідок непослідовності здійснення попередньої судової реформи; забезпечення доступного та справедливого судочинства, прозорості в діяльності судів, оптимізації системи судів загальної юрисдикції; якісне підвищення фахового рівня суддів [1]. Створення ж чіткої методологічної системи положень, які були б орієнтиром у науковому пізнані у цій сфері, вимагає онтологічної, соціально-історичної, гносеологічної і процесуальної характеристики не тільки загальної сутності цього виду пізнання, а й сутності кожного його структурного елемента та механізму його здійснення, що є неодмінною умовою подальшого його розвитку та подолання ускладнень теоретичного і прикладного характеру.

Зокрема, соціально-історичний підхід до розуміння процесу пізнання дає можливість визначити особливості його сутності, мети, суб'єктів, об'єктів, форм організації, умов здійснення, структури, засобів, результатів, а з урахуванням цього дає підстави розглядати пізнавальну діяльність у сфері судочинства як особливий вид соціальної діяльності, який орієнтує й на обов'язкове врахування загальносоціальних умов, у яких здійснюється сучасне судочинство. Адже є очевидним, що в сучасних умовах формування органів, які займаються розв'язанням зазначених проблем, відбувається не за діловими якостями, а за партійною приналежністю, що зумовлює відверте політичне лобіювання і результатів розслідування, і судових рішень, ігнорування принципу законності та мора-

© Котюк І.І., 2009

льно-етичних норм. Водночас, сфера судочинства висуває підвищені вимоги як до професійної кваліфікації, так і до світоглядної підготовки осіб, які її здійснюють, оскільки їхні ділові якості повинні поєднуватися з громадянською мужністю, непідкупністю та справедливістю. Саме тому актуальним вбачається питання вдосконалення підготовки юридичних кадрів, глибше засвоєння ними досягнень природничих і технічних наук, які використовуються в слідчій, судовій і експертній практиці, більш рання спеціалізація студентів, з метою вироблення надійніших практичних навичок використання цих досягнень.

З огляду на це, підставою для серйозної стурбованості є скасування Міністерством освіти та науки України незалежного тестування з Основ правознавства, що неодмінно призведе до погіршення викладання правознавства у школі, а в кінцевому підсумку істотно впливатиме й на результати освітньої роботи юридичних вузів. Означена позиція МОН суперечить й стратегічному політичному курсу на формування України як правової держави, а відповідно й затвердженій Кабінетом міністрів Програмі правової освіти населення України.

Недостатньо високий рівень викладання правознавства у загальноосвітніх школах, на який посилається МОН в обґрунтування своєї позиції, для відміни незалежного тестування з цієї дисципліни достатнім аргументом не є, оскільки сучасний рівень викладання у школах та й у вузах будь-якої дисципліни, нажаль продовжує залишатися небездоганним. Але, незважаючи на це, за короткий час з моменту введення Основ правознавства до програм загальноосвітніх шкіл вже на сьогодні у його викладанні у школах досягнуто значних успіхів, що позитивно впливало й на підготовку юристів найвищої кваліфікації. Сформовано інтерес та повагу до цієї навчальної дисципліни про що свідчить й кількість бажаючих пройти зовнішнє незалежне тестування з основ правознавства.

Серед вчителів правознавства виявилася велика кількість ентузіастів, які досягли й зразкового рівня підготовки своїх учнів, що демонструвалося ними на вступних іспитах до вузів, олімпіадах, турнірах, конкурсах МАН тощо. Не залишався осторонь цих процесів й юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Достатньо згадати програми, підручники та посібники для учнів, підготовлені його викладачами. Водночас, рівень такої співпраці у цій сфері є недостатнім, оскільки Київський національний університет імені Тараса Шевченка міг би офіційно стати науково-методичним центром викладання правознавства у школах. З цією метою можна було б організувати постійно діючий навчально-методичний семінар з методистами та вчителями, що сприяло б уточненню стандартів правової освіти, вдосконаленню відповідних програм, підручників, посібників та покращенню рівня його викладання. Можливі й інші варіанти співпраці, однак ініціативи МОН у цьому напрямі не спостерігається.

Підставою для стурбованості у цьому плані є й те, що навчальними планами МОН України для дванадцятирічної школи вивчення Основ правознавства у середній загальноосвітній школі планується лише у десятому класі і виділено на цей курс всього 35 год. Цікавим для порівняння є те, що, наприклад, історія в школах вивчається починаючи з п'ятого класу і на неї виділено 564 год., у тому числі не менше як 70 год. кожного року. [2].

Потребує покращення та уніфікації й методологія і методика викладання на юридичних факультетах вузів. Адже на сьогодні у кожному з них у навчальних планах власний перелік навчальних дисциплін, власні програми, які до того ж часто дуже далекі від досконалості, а завершується освіта у кожному з цих вузів отриманням диплома про вищу освіту єдиного зразка. А оскільки питаннями стандартизації вищої юридичної освіти МОН не займається, то це зумовлює необхідність заснування відповідного науково-методичного центру, який би міг координувати всі ці процеси.

З огляду на це, підвищенню рівня методологічного та методичного забезпечення викладання правознавства могло б сприяти створення на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка науково-дослідницького центру методології юридичної науки та освіти, а відповідно й кафедри методології та методики викладання правознавства, яка могла б стати науково-методичним центром викладання правознавства в усіх юридичних закладах України. А стати таким центром саме юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка зобов'язує й Указ Президента України про особливе місце цього університету в системі вищих навчальних закладів України, і, зокрема, надання йому статусу науково-дослідницького університету [3].

Важливим є й те, що демократизація суспільних відносин в Україні зумовила появу конституційних норм, згідно з якими правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі (ст. 124 Конституції України) [4], що свідчить про зростання значення суду, як органу правосуддя в усіх правовідносинах. Та й "попереднє слідство", назване досудовим, чим підкреслюється його допоміжний, організаційно-забезпечувальний по відношенню до судового слідства, характер, і його результатами суд не зв'язаний. Більше того, згідно з ч. 2 ст. 323 КПК "суд обґрунтовує вирок лише на тих доказах, які були розглянуті в судовому засіданні" [5]. А якщо врахувати положення ч. 1 ст. 62 Конституції України, згідно з якою "особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана криміна-

льному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду" [4], то виникає питання – яка юридична природа і значення обвинувального висновку, складанням якого фактично і завершується досудове слідство?

В свою чергу, метою процесуального вивчення проблем наукового пізнання в сфері судочинства є визначення відповідності використовуваних засобів духу і букві закону, який гарантує дотримання законності, з одного боку, і відповідність процесуальної форми пізнання досягнутим можливостям проникнення в сутність досліджуваних явищ на сучасному етапі, з іншої, що сприяє своєчасному виявленню і усуненню суперечностей форми і змісту.

Водночас, важливо звернути увагу й на те, що кожна зі сфер матеріальних правовідносин зумовлює потребу й процесуальної їх регламентації, що і проявляється в наявності відповідних галузей процесуального права, якими, як відомо, традиційно було кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, а згодом – і господарсько-процесуальне право. А з огляду на зазначене стає очевидною потреба й у відповідних галузях процесуального права, які б забезпечували адміністративні та конституційні правовідносини, підтвердженням чого й стала поява Кодексу адміністративного судочинства України. Водночас, якщо кримінальне, цивільне, господарське та адміністративне судочинство супроводжується й відповідним процесуальним законодавством, то аналогічне процесуальне забезпечення конституційного судочинства фактично відсутнє, що свідчить про актуальність створення кодексу конституційного судочинства.

Прогресивним є й декларований Конституцією України та Законом "Про судоустрій України" принцип єдності судової влади, згідно з яким "суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів" [6]. Водночас, як це вже констатується й офіційно, "ключовою навіть серед найактуальніших проблем правосуддя є відсутність організаційної та процесуальної єдності судової системи України. На сьогодні тут створено кілька автономних судових систем, які мають відокремлене кадрове, фінансове, матеріально-технічне забезпечення, свої органи суддівського самоврядування, ради суддів, кваліфікаційні комісії тощо" [7]. Кожна з цих систем має й власне процесуальне забезпечення. Більше того, у кожній з них навіть "своє" розуміння й основних категорій доказового права, що яскраво ілюструється навіть на аналізі методологічних та юридичних підходів у кожній із цих систем до розуміння таких ключових понять як "докази" та "доказування". "Своє" розуміння доказів вже й у виборчому законодавстві [8].

Якщо ж врахувати, що згідно зі ст. 19 Закону "Про судоустрій України" судочинство в Україні здійснюється загальними та спеціалізованими судами, якими визнаються господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані, якими на думку вчених можуть бути податкові, патентні, сімейні суди, суди у справах неповнолітніх тощо, то виникають питання, чи не зумовить поява інших спеціалізованих судів необхідності появи відповідних процесуальних кодексів, і чи є потреба у клонуванні таких кодексів? Адже такий підхід з методологічного погляду не є виправданим. Адже якщо взяти до уваги, що будь-який вид судочинства насамперед являє собою пізнавально-практичну діяльність, спрямовану на прийняття обґрунтованого рішення у справі, то стає очевидним, що ця діяльність має бути забезпечена й відповідним універсальним науково-процесуальним інструментарієм.

Означена ідея дискутується вченими, одними – в рамках єдиного юридичного процесу [9], іншими – в рамках доказового права [10], третіми – в рамках теорії судового права та створення Кодексу судового права [11], але всі вони виходять з того, що оскільки метою будь-якого процесу є досягнення матеріальної істини, тобто відповідність судового рішення нормі права та дійсним обставинам справи, то єдиними мають бути й принципи судоустрою та принципи судочинства.

А оскільки принцип єдності судової влади зумовлює необхідність уніфікації судової системи на основі створення єдиного і рівного для всіх суб'єктів правовідносин державного суду з покладанням на нього здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають з будь-яких правовідносин у визначеному законом єдиному процесуальному порядку. То чи не зумовлює це необхідність створення єдиного кодексу судочинства, або, принаймні, кодексу публічного та кодексу приватного судочинства? Зрозуміло, що особливості кожного виду судочинства у його особливій частині повинні бути передбачені та неодмінно враховуватись. Але такий кодекс повинен включати й загальну частину, у якій і повинні бути сформульовані методологічні засади здійснення кожного виду судочинства і, насамперед, визначені його мета, завдання, суб'єкти, поняття доказів, їх джерел, процедура їх формування, дослідження, використання тощо.

Крім того, якщо виходити з визначення матеріального права як системи норм, що визначають відповідні права та обов'язки суб'єктів правовідносин, а процесуального – як системи норм, що визначають процедуру реалізації цих прав і обов'язків, то виявляється, що наявні цивільно-процесуальний, господарсько-процесуальний та кримінально-процесуальний кодекси процесуальними кодексами у власному розумінні цього слова не є. Адже, наприклад, Кодекс адміністративного судочинства України не є адміністративно-процесуальним кодексом, яким мали б бути врегульовані окремі види адміністративного провадження, наприклад, по розгляду заяв, скарг і пропозицій, із застосування дисциплі-

нарних стягнень, з питань громадянства тощо. Та й провадження у справах про адміністративні правопорушення продовжує здійснюватись згідно з процедурою, визначеною Кодексом про адміністративні правопорушення, загальними судами. Отже, оскільки нині чинні процесуальні кодекси України насамперед визначають процедуру здійснення відповідних видів судочинства, то логічнішим було б іменувати їх кодексами судочинства.

Змістом гносеологічного аспекту вивчення пізнання у сфері судочинства є встановлення системи методологічних принципів, які детермінують характер і специфіку кожної пізнавальної дії і, таким чином, забезпечують методологічну дисципліну думки, уточнення його структури і механізму здійснення, тобто розв'язання проблеми, яким чином пізнавальну діяльність суб'єктів доказування можна висловити в вигляді чітко визначеної системи елементів, які виконують евристичну функцію і орієнтують як необхідно діяти в аналогічних ситуаціях. Виділення і обґрунтування такої вихідної системи сприятиме не тільки уникненню "методу спроб і помилок", а й переходу до об'єктивного вивчення підпорядкованих їй специфічних підсистем, аналіз яких дає можливість уяснити, яким чином суб'єкт пізнання має мислити і практично діяти з метою отримання запланованих результатів в певних конкретних умовах. Адже якщо розвиток судочинства зумовлює використання сучасних досягнень науки, то це, в свою чергу, висуває й необхідність вдосконалення його гносеологічних засад, що свідчить й про необхідність створення предметної науки, яка б стала методологічною основою і розв'язання проблем теоретичного характеру, і виконання практичних завдань у цій сфері. Адже якщо виходити з того, що будь-який вид судочинства насамперед являє собою пізнавально-практичну діяльність, спрямовану на пізнання юридичного факту, що став підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин та прийняття на цій основі обґрунтованого рішення у справі, то стає очевидним, що ця діяльність має бути забезпечена й відповідним науковим інструментарієм, який, за винятком кримінального судочинства, тут відсутній, хоча потреба у ньому також є очевидною. Адже саме складність розв'язання зазначених питань у сфері кримінального судочинства зумовила появу такої науки, як криміналістика, яка й виконує функцію відповідного наукового забезпечення пізнавальних процесів у цій сфері. Але є очевидним і те, що подібної науки у жодній з інших сфер судочинства немає.

Складність проблем формування доказів та їхніх процесуальних джерел і оперування ними у сфері кримінального судочинства зумовили появу й теорії доказів, яка знайшла своє втілення у відповідних наукових працях [12]. Але й подібної теорії немає в жодній іншій сфері сучасного судочинства.

Але зростання значення суду як суб'єкта цих правовідносин, свідчить і про зростання значення пізнавальних процесів, які здійснюються в ході судового розгляду справ, що випливають із будь-яких правовідносин. Важливо врахувати й те, що питома вага справ, які розглядаються в рамках цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, порівняно з кримінальним судочинством, стрімко зростає. А це означає, що зростає й актуальність методологічного забезпечення пізнавальних процесів у кожному з видів судочинства. А оскільки потреба встановлення наявності чи відсутності відповідних юридичних фактів, особливостей їх виникнення та отримання доказів і їхніх процесуальних джерел, якими б можна було оперувати в процесі їхнього доказування, у сфері цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства є не менш важливою, а відповідної науки, яка б виконувала функцію гносеологічного забезпечення пізнавальних процесів у цих сферах немає, то стає очевидним, що цю функцію до певної міри тут виконує криміналістика. Відомі й теоретичні пошуки шляхів залучення її засобів в інші сфери судочинства [13]. Водночас, якщо врахувати, що криміналістика зорієнтована в основному на питання гносеологічного забезпечення саме кримінального судочинства, більше того – досудового слідства, то постає питання чи маємо ми належне гносеологічне забезпечення пізнавальних процесів в інших його видах? І відповідь тут однозначна – воно відсутнє.

Зазначені обставини є доказом необхідності перегляду сучасних методологічних засад організації пізнавальних процесів у сфері судочинства і, насамперед, створення якісно нової системи знань – теорії судового пізнання, яка виконувала б функцію гносеологічного забезпечення пізнавальних процесів у кожній із його сфер. Зміст зазначеної системи знань дає підстави для її визначення як науки про закономірності виникнення юридичних фактів та засоби їх виявлення, дослідження і використання у сфері судочинства. Її предметом є особливості пізнання та доказування у сфері судочинства, а методами – система світоглядних принципів і система загальнонаукових, окремонаукових і спеціальних методів.

Її завданнями є: • дослідження закономірностей виникнення, виявлення та використання юридичних фактів в процесі судового доказування; • формування та вдосконалення науково-понятійного апарату, що функціонує у процесі процесуального доказування; • розробка і вдосконалення засобів пізнання, що використовуються у сфері судочинства; • розробка і вдосконалення методів практичної діяльності, спрямованої на виявлення та дослідження юридичних фактів та обставин їх виникнення; • формування доказів та їх процесуальних джерел та особливостей їх використання в процесі

доказування; • розробка рекомендацій, спрямованих на запобігання правопорушенням.

Звернемо увагу й на те, що при цьому криміналістики як такої ніхто не заперечує, але вона має бути складовою теорії судового пізнання, а з урахуванням сучасного розвитку наукового забезпечення пізнавальних процесів у сфері юриспруденції – й покладена в її основу.

А оскільки теорія судового пізнання зорієнтована на забезпечення пізнавальних процесів лише у сфері судочинства і всіх аспектів проблеми пізнавальних процесів у сфері юриспруденції не вичерпує, то постає актуальною й потреба формування такої складової юридичної науки, як юридична гносеологія, яка була б методологічним орієнтиром у пізнанні та адекватному відображенні державно-правових реалій в цілому – і в правосвідомості, і в правових конструкціях – правових нормах, поняттях, дефініціях, теоріях тощо і, таким чином, стала основою процесів праворозуміння, правотворчості, тлумачення, використання і застосування правових норм.

Системний підхід при характеристиці юридичної науки дає підстави для висновку, що й назви відповідних наукових спеціальностей організаційній структурі судочинства та особливостям його процесуального забезпечення не відповідають також. Адже, наприклад, спеціальність 12.00.02 – конституційне право. Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Спеціальність 12.00.04 – господарське право; господарський процес. Спеціальність 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право. Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. А спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Тобто, конституційний процес в переліку спеціальностей не передбачений взагалі. Цивільний, господарський і адміністративний процес прив'язаний до відповідних сфер матеріального права, а кримінальний процес – до криміналістики та судової експертизи. В свою чергу, судова експертиза пов'язана лише з кримінальним процесом та криміналістикою, хоча, з одного боку, вона обслуговує потреби не тільки кримінального, а й інших видів судочинства, а з іншого – судові експертизи не обмежуються лише криміналістичними. Адже на сьогодні експертні установи України виконують близько 75 видів експертиз та експертних досліджень [14]. Не випадково й основні з цих установ названі інститутами судових, а не криміналістичних експертиз.

З означеного випливає, що чинне компонування юридичних спеціальностей у цілому та назва спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза відзначається логічною недосконалістю. Адже принцип єдності судової системи потребує й єдності організаційного, процесуального та методологічного забезпечення судочинства. Єдність організаційного забезпечення передбачає створення єдиної системи судових органів. Єдність процесуального забезпечення передбачає необхідність уніфікації процесуального законодавства. А єдність теоретичного і методологічного забезпечення орієнтує на те, що й назва спеціальності 12.00.09 мала б бути – судочинство; теорія судового пізнання, яка охоплювала б всі процесуальні аспекти сучасного судочинства та всі аспекти і теоретичного, і методологічного забезпечення пізнавальних процесів у цій сфері.

Викладене дає підстави й для інших практичних та організаційних висновків і, насамперед, того, що наявність кафедр криміналістики в класичних університетах є до певної міри радянським стереотипом, породженим тоталітарною системою, за якої і держава, і так звані правоохоронні органи офіційно визнавались апаратом насильства і виконували переважно репресивну функцію, що й зумовлювало потребу наукового забезпечення цих процесів. Зрозуміло, що наявність такої кафедри у вузах МВС та СБУ, які зорієнтовані переважно на кримінально-правові відносини, є закономірною. Але ж у класичних університетах однаковою мірою приділяється увага й іншим видам правовідносин. Не випадково напевне у класичних світових університетах, крім університетів пострадянських країн, таких кафедр немає, оскільки там вони зосереджені у спеціалізованих навчальних закладах. Та й на юридичних факультетах готуються спеціалісти не лише для кримінально-правових відносин. Не випадково вже сьогодні кафедри криміналістики багатьох вузів України вийшли за межі суто криміналістики. Тут викладаються й судова експертологія, судова медицина, юридична психологія, психіатрія, правова статистика, інформатика, оперативно розшукова діяльність тощо. А на кафедрі криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка започатковано і курс теорії судового пізнання.

Що ж до аргументу, який використовується у зв'язку з дискусіями з цього приводу, що ми готуємо слідчих, то й це не зовсім так, оскільки: • поняття **слідство** походить не від слова "слідчий", а від слова "слід"; • розслідування може бути не тільки досудовим і судовим, а й журналістським, відомчим (наприклад, спрямованим на встановлення обставин нещасного випадку на виробництві), а, враховуючи принцип змагальності сторін та свободи надання ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості, воно мало б бути й адвокатським; • криміналістичні знання, а тим більше знання теорії судового пізнання, необхідні кожному юристу; • готуємо ми не тільки слідчих, а й суддів, адвокатів, науковців, юрисконсультів, працівників інших органів влади та управління

тощо і кожному з них у своїй діяльності потрібно відповідати на римську семичленну формулу, яка в сучасних умовах отримала назву "предмет доказування"; • завдання класичних університетів полягають не в підготовці слідчих чи інших фахівців-практиків, а в формуванні у студентів відповідної системи наукових знань.

Отже, оскільки потреба підготовки спеціалістів, які б належним чином володіли науковими засобами пізнання у кожній із сфер судочинства, то кафедрами, які могли б розв'язувати зазначені завдання, мали б бути не кафедри криміналістики, а кафедри теорії судового пізнання.

Враховуючи викладене, першочерговими проблемами організаційного, процесуального та методологічного забезпечення сучасного судочинства є необхідність: • організаційного приведення органів судової влади України у відповідність до декларованого законодавством України принципу єдності судової системи та створення єдиного і рівного для всіх суб'єктів правовідносин державного суду з покладанням на нього здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають з будь-яких правовідносин; • здійснення правосуддя у єдиному процесуальному порядку, що зумовлює потребу уніфікації процесуального законодавства, яким врегульована процедура його здійснення, та створення єдиного кодексу судочинства або принаймні кодексу публічного та кодексу приватного судочинства; • приведення переліку наукових спеціальностей у відповідність до методологічних засад юридичної науки, з перетворення спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза на спеціальність – судочинство; теорія судового пізнання; • уніфікації методологічних підходів до розуміння та здійснення пізнавальних процесів у сфері судочинства, а з цією метою – запровадження нового напряму юридичної науки – теорії судового пізнання; • створення у класичних національних юридичних вузах на основі кафедр криміналістики кафедр теорії судового пізнання; • запровадження нового напряму юридичної науки – юридичної гносеології.

1. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Затверджена Указом Президента України 3 361/2006 від 10.05.06 – www.president.gov.ua 2. Див. напр. навчальні програми для 12-річної школи. – www.mon.gov.ua 3. Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Указ Президента України № 412/2008 від 05.05.08 www.president.gov.ua 4. Конституція України. – К.: ТОВ "Вид-во "Юридична думка", 2006. – 120 с. 5. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Атіка, 2001. – с. 145. 6. Закон України "Про судоустрій України": Офіц. видання. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – С. 4. 7. Онопенко В. Справедливість у державі може забезпечити лише справедливий суд // Голос України. – 2007. – № 41 (4041). – 6 березня. 8. Див. напр.: Закон про вибори народних депутатів України. – К.: ПЦ "Фоліант", 2007. – С. 202–203. 9. Недбайло П.Е. О юридических гарантиях правильного осуществления советских правовых норм // Сов. гос. и право. – 1957. – № 6. – С. 22; Каминская В.И. О единстве советского процессуального права // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1974. – Вып. 21. – С. 29–46; Теория юридического процесса / Под общ. ред. В. Горшенева. – Х.: Изд-во при Харьк. Гос. ун-те издат. объед. "Вища школа", 1985. – 192 с.; Рязановский В.А. Единство процесса. – М.: Городец, 2005. – С. 33–38. 10. Ратинов А.Р., Якубович Н.А. Процесс доказывания // Теория доказательств советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 73–90. 11. Прилуцький С. Теорія судової влади (судове право): шлях становлення та перспективи розвитку в Україні // Судоустрій і судочинство в Україні. – 2007. – № 4. – С. 3–8. 12. Див. напр.: Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973. – 736 с.; Тертишник В.М., Слінько С.В. Теорія доказів: Навчальне видання. – Х.: Арсіс, 1998. – 255 с.; Белкин А.Р. Теория доказывания. Научно-методическое пособие. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 429 с. 13. Див. напр.: Тихиня В.Г. Теоретические проблемы применения данных криминалистики в гражданском судопроизводстве. – Минск: БГУ, 1983. – 122 с. 14. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 (в ред. від 30.12.04 № 144/5) // Судоустрій і судочинство в Україні. – 2007. – № 2, 3, 4.

А.М. Лисенко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

ОСНОВНІ СПОСОБИ ПІДРОБЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Підроблення документів та цінних паперів у сучасних умовах це доволі поширена протиправна діяльність (як комерційна, так і особиста), яка має ознаки злочину, передбаченого ч.2 ст. 158; ч.3 ст. 160; ч.1 ст. 200; ст. 215; ч.2 ст. 223; ч.1 ст. 233; ст. 318; ст. 358; ст. 366; ч.1 ст. 409 і 149, ст. 209, 212, 258 КК України. За підроблення документів, зберігання, використання та їх збут передбачена кримінальна відповідальність, згідно зі ст.358 КК. Водночас це технологічно складна справа, яка вимагає від особи яка цим займається, відповідних "професійних" знань і навичок та необхідного технічного та технологічного обладнання і матеріалів – необхідних шрифтів, фарб, паперу тощо. Підроблення сучасних документів, виготовлених на державному поліграфічному підприємстві з використанням відповідних технологій та ступенів захисту, є занадто складною справою для осіб, які самотужки намагаються підроблювати документи. Тому повне підроблення бланків документів зустрічається доволі рідко (окрім підробки грошей), частіше бувають випадки відтворення бланків з тим чи іншим ступенем імітування справжніх бланків, або ж внесення відповідних змін та доповнень в реквізити дійсних документів.

Аналіз експертної практики свідчить, що найчастіше в підроблених документах та цінних паперах об'єктами підроблення є переважно елементи захисту бланків документів – водяні знаки, смуги безпеки, кольорові волокна, окремі елементи поліграфічного захисту, як найбільш відомі широкому загалу людей. Розглянемо основні способи таких підробок та їх характерні ознаки.

Підроблення водяних знаків. Для підроблення водяних знаків часто використовується відомий вже принцип зміни оптичної щільності паперу в місцях розташування псевдоводяного знаку. Відомі окремі випадки підроблення водяного знаку малюванням чи нанесенням необхідного зображення спеціально виготовленим кліше і розведеними фарбами на зразок цинкового чи титанового білила, або шляхом насичення і проникнення в товщу паперу мастильних, смолистих чи воскоподібних речовин. Така підробка може бути виявлена в світлі, спрямованому під кутом до об'єкта, по наявності окремих ділянок водяного знака, що відрізняються від основи і по-різному відбивають промені, по наявності сторонніх речовин. Такі водяні знаки у фільтрованих ультрафіолетових променях інтенсивно світяться.

Поширеним способом підроблення водяного знака є спосіб безбарвного вологого чи сухого тиснення, який може бути виявлений по наявності слідів тиснення або в процесі спеціального дослідження. Основним експрес-методом встановлення дійсності такого знаку є реакція 5-10 % лужного розчину. Підроблені водяні знаки, отримані способом тиснення, зникають, а справжні – виявляються більш чітко.

Більш досконалим способом безбарвного вологого чи сухого тиснення є покриття утворених знаків другим аркушем паперу. Для виявлення такого роду підробки водяного знаку необхідне ретельне дослідження паперу на просвіт, у фільтрованих ультрафіолетових променях, при цьому слід звертати особливу увагу на люмінесцентні й абсорбційні властивості такого знака, на наявність склейки декількох шарів паперу [19, с.328-329].

Можлива підробка водяних знаків і з використанням хімічних властивостей речовини, що використовується. Найбільш відомим варіантом такого способу підробки є нанесення так званого літографічного водяного знака з літографської форми. **Літографія** – це різновид плоского друку, за яким друкування здійснюється з літографського каменю, цинку, алюмінію тощо.

Крім того, для виготовлення підробленого документа може бути використаний папір з дійсного аналогічного документа. Для установлення факту підробки документа в цьому випадку необхідне дослідження ознак формування (монтажу) документа [4, с.83-84].

Підроблення смуги безпеки. Існують різні способи підроблення смуги безпеки в документах. Найбільш простим способом є імітація смуги малюванням, наприклад, графітним олівцем або розміщенням

© Лисенко А.М., 2009

між двох шарів паперу смужки металізованого чи якого-небудь іншого схожого матеріалу. Іноді відтворюють не саму смугу, а наявні на ній додаткові елементи захисту – мікротекст, який друкують металізованою фарбою. Якщо смуга безпеки частково виходить на поверхню паперу, то зовнішні елементи смуги відтворюють наклеюванням фрагментів з фольги або локальним нанесенням металевого покриття з наступною імітацією додаткових елементів захисту різними способами [6].

Іноді смугу безпеки з дійсного документа, що вийшов з використання, поміщають у підроблений документ. У цьому випадку підробка може бути виявлена по наявності здвоєності аркушів паперу або невідповідності особливостей розташування смуги захисту в папір цього документа тощо. Практично не зустрічаються випадки відтворення смуги безпеки в повній відповідності з технологією, передбаченою для дійсних документів [20, с. 329-330].

Підроблення захисних волокон. Захисні волокна у підробленому документі можуть бути відтворені малюванням, шляхом наклеювання близьких по кольору і властивостях інших волокон, втисненням волокон у зволожений папір з наступною поверхневою обробкою паперу чи без такої. Бувають випадки виготовлення паперу з використанням в його структурі волокон, що мають усі властивості, характерні для дійсних документів.

Підробка захисних волокон може бути виявлена при дослідженні документа з невеликим збільшенням при звичайному освітленні та у фільтрованих ультрафіолетових променях за рахунок фіксації невідповідності фізичних властивостей використаних волокон та дійсних [18], [3] .

Підроблення поліграфічного захисту. При підробленні документів та цінних паперів злочинці можуть використовувати різні способи друку від високого до глибокого, але найчастіше вони застосовують різні види плоского друку як найбільш доступного. Загальними ознаками цього способу друку, як вже зазначалось, є відсутність рельєфу в місцях розташування штрихів та незначна товщина барвного шару.

Якщо при виготовленні підробок використовувались кольорові лазерні чи струменеві принтери, кольорові ксерокси, то видимі неозброєним оком малюнки при дослідженні їх з використанням лупи чи мікроскопа являють собою сукупність різнобарвних крапок, які не відтворюють дрібні деталі зображення. Поряд з цим виявляються розбіжності барвного зображення окремих деталей та їх відтінків.

Підробка документів може здійснюватись з використанням окремих методів репрографії (фотокопіювального) з подальшим забарвленням контурних зображень або ж повного чи часткового малювання відповідного зображення [8].

З метою підвищення якості підроблених документів, злочинці все частіше змушені звертатись до комбінованих способів друку, у тому числі й до таких, що дозволяють імітувати деякі властивості високого друку або металографії. Наприклад, з використанням офсету чи будь-якого іншого виду плоского друку формується основне зображення. Потім кустарно виготовлена форма високого друку контактує не з майбутньою лицьовою частиною документа, а з його зворотною стороною. При цьому створюється рельєфна ілюзія, що має місце значний барвистий шар, властивий металографії. Іноді злочинці можуть використовувати й деякі види глибокого друку, які досить точно імітують металографічний друк. Розпізнати такі підробки можуть лише фахівці.

Технологію високого друку, на відміну від металографії, злочинці опанували більш досконало. Зазвичай реквізити підроблених документів виконуються цим способом друку, однак ознаки підробки проявляються в точності відтворення дрібних деталей зображення та в точності відтворення всього реквізиту у цілому.

Технології ірисового, орловського, металографічного багатобарвного друку та мікродруку в повному обсязі іншими методами не відтворюються, а тому знання ознак вказаних видів друку дозволяє досить швидко встановити підробку. Це стосується й інфрачервоного, ультрафіолетового та магнітного захистів, які також в повному обсязі не відтворюються, що дає можливість надійно захищати документи та ідентифікувати підробки [3], [14].

Оскільки підробити документи та цінні папери в повному обсязі без відповідного технологічного обладнання практично неможливо, то злочинці пішли по шляху зміни окремих реквізитів дійсних документів. Тому варто розглянути, які реквізити дійсних документів найчастіше підлягають змінам.

Встановлення факту зміни змісту та окремих реквізитів дійсних документів. Узагальнення експертної практики Київського НДІ судових експертиз за останні п'ять років свідчить, що об'єктами технікокриміналістичного дослідження є найрізноманітніші документи, серед яких найчастіше зустрічаються такі: документи реєстрації транспортних засобів; документи, що посвідчують особу (паспорти, свідоцтва, посвідчення, трудові книжки, дипломи про освіту та інші); національні та закордонні грошові купюри (гривні, долари США, марки ФРН тощо); фінансові документи (угоди, накладні, платіжні відомості та доручення, податкові документи, векселі, касові чеки, акцизні марки тощо); окремі реквізити документів (папір, барвники, відбитки штампів і печаток, фотокартки, зміни тексту, час виготовлення чи нанесення реквізиту, спосіб виготовлення купюр, бланків, печаток і штампів; спосіб нанесення реквізитів та їх послідовність тощо). Враховуючи те, що організована злочинність активно діє в різних сферах економіки та бізнесу, то відповідно не виключається й активне використання нею підроблених документів при

легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, при ухиленні від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, при здійсненні операцій, пов'язаних з торгівлею людьми чи тероризмом тощо. Тому варто розглянути основні способи зміни первісного змісту дійсних документів з метою їхнього подальшого використання або приховування скоєного злочину. Узагальнення експертної практики свідчить, що зміст дійсний документів переважно змінюють шляхом підчищення, травлення, змивання, дописки. Розглянемо детальніше ці види підробки цінних паперів та документів суворого обліку.

Виявлення документів, змінених шляхом підчищення. Як відомо, підчищення – це механічне видалення окремих штрихів буквеного чи цифрового тексту з метою його зміни. Забарвлення штрихів при підчищенні, як правило, видаляється гумкою, дрібним наждаком чи гострим лезом ножа, бритви, голки тощо. Факт підчищення встановлюється на підставі сукупності ознак, які залишились від механічного впливу на документ та наявності штрихів первинного тексту, які не видалились. Основними ознаками механічного впливу на документ є: порушення структури поверхневого шару паперу (скуйовдженість волокон, утрата глянцю); зменшення товщини паперу в місцях підчищення; пошкодження ліній захисної сітки та відповідних граф документа; пошкодження прилеглих елементів знаків або штрихів тексту; розпливчастість барвної речовини в штрихах нових записів.

Ознаками, що свідчать про видалення штрихів первинного тексту, можуть бути часткові залишки барвника, які не відносяться до наявних записів та утворюють елементи або частки яких-небудь письмових знаків; залишки барвника, розташовані в слідах тиснення приладу для письма або в лініях ушкодження поверхні паперу; сліди тиснення первинного письмового приладу; зменшення товщини паперового шару по конфігурації елементів письмових знаків [9].

Ушкодження волокон паперу можна встановити, оглядаючи документ у кососпрямованому світлі через лупу. При цьому тінь, яку утворюють відшаровані волокна, вказує на місце підчищення. Окремі ділянки незначного механічного впливу і розволокнення поверхні паперу внаслідок дифузійного розсіювання світла можуть виглядати як матові плями на глянцевій поверхні. (Дифузія від лат. diffusio – поширення: взаємне поширення речовин газу, рідини, твердого тіла зумовлене тепловим рухом їхніх молекул). Порушення структури поверхневого шару паперу встановлюється також за допомогою мікроскопа. При цьому слід враховувати можливість розволокнення поверхні в процесі тривалого користування чи зберігання документа. Розволокнення може бути рівномірним по всій поверхні документа або локальним, наприклад, на згинах. Тому ймовірне місце підчищення необхідно порівняти з іншими ділянками документа. Скуйовдженість волокон паперу, як ознаку механічного впливу, досить важко знайти й зафіксувати в документах, виготовлених з надмірно волокнистого, низької якості паперу при загальній його потертості внаслідок тривалого користування.

Для маскування слідів механічного впливу на документ і відновлення втраченого глянцю поверхні бланка документа, підроблювач може пригладжувати скуйовджені волокна паперу яким-небудь предметом із рівною поверхнею. Нерідко це приводить до утворення слідів тиску, які виявляються на загальному тлі документа блиском і трасами від нерівної поліруючої поверхні.

Порушення загальної проклейки паперу можна виявити по розпливчастості чорнила в штрихах нових записів, виконаних на місці підчищення, та по глибині їхнього проникнення в товщу паперу. Розподіл барвника на папері досліджується за допомогою лупи чи мікроскопа. При цьому слід враховувати, що ступінь проникнення чорнила в товщу паперу і розпливчастість при нанесенні нових штрихів залежать від стану поверхні й проклейки паперу, від кількості та якості барвника, що входить до складу чорнил. Тому приведені ознаки встановлюються при порівнянні первинних записів та записів, нанесених на ділянці можливого підчищення.

Унаслідок механічного видалення поверхневого шару паперу місця підчищення мають меншу щільність, що досить легко встановлюється при огляді документа в минаючому світлі (на просвіт), оскільки папір стає тоншим, а тому і більш прозорим. Підчищення на папері, де паперова маса і наповнювачі розподілені нерівномірно (хмарний папір), виявляються шляхом порівняння з іншими частинами документа і оцінюються в сукупності з іншими ознаками підчищення. Для встановлення ознак підчищення штрихів окремих букв або цифр варто користуватись мікроскопом.

Ушкодження захисних сіток, бланкових ліній і прилеглих штрихів може бути виявлено неозброєним оком, а також за допомогою лупи чи мікроскопа.

При дослідженні місць підчищення варто звертати увагу на те, що чорнила проникають у більш глибокі шари паперу, тому видалення їх механічним способом супроводжується значним руйнуванням паперового шару або залишками барвника первинних записів. Це залежить від властивостей паперу, чорнил та будови приладу для письма. Залишки барвної речовини, видаленої підчищенням, можуть бути виявлені за допомогою мікроскопа 10-40-кратного збільшення. Сліди тиску письмового приладу на папір виявляються оглядом обох сторін документа при косо спрямованому світлі [21, с. 32-44].

Виявлення документів змінених шляхом травлення чи змивання штрихів тексту. Травленню, зазвичай, піддаються різні реквізити дійсних документів з метою подальшої їх зміни. Переважно це записи та відбитки печаток і штампів у документах, що посвідчують особу, атестатах, трудових книжках,

листках непрацездатності, довідках, дорученнях, платіжних відомостях, документах щодо ухилення від сплати податків, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, незаконних угодах, пов'язаних з працевлаштуванням людей за кордоном, тощо [10].

У результаті травлення знебарвлення штрихів у документі може бути повним або частковим. В останньому випадку в штрихах залишається барвник, який не вступив у реакцію з речовиною, що знебарвлює, тому первинні штрихи виявляються при простому огляді документа чи мікроскопічному дослідженні. Вибір реактиву для травлення залежить від барвника, який застосовувався при виготовленні документа, оскільки різні барвники знебарвлюються лише певними реактивами. Наприклад, для травлення одного запису послідовно можуть застосовуватись різні реактиви. Також слід мати на увазі, що сам процес травлення залежить від концентрації реактиву, його температури, тривалості травлення, давності нанесення штрихів, якості паперу тощо. При цьому барвна речовина штрихів не видаляється з документа, а стає лише невидимою, в той час як при змиванні речовина штрихів видаляється за допомогою різних розчинників: води, спирту чи водно-спиртових сумішей.

При першочерговому огляді документів слідчі повинні звертати увагу на такі основні ознаки травлення документів:

- порушена проклейка паперу, внаслідок чого папір робиться пористим, гігроскопічним. На загальному тлі місце впливу реактиву виглядає матовою плямою, яку легко виявити при боковому освітленні, а в нових записах, виконаних чорнилом, спостерігається розпливчастість штрихів;
- внаслідок дії хімічних реактивів в місцях травлення змінюється колір та відтінки паперу. Він може набувати жовтуватого забарвлення, світлішає колір захисної сітки, бланкових ліній, прилеглих записів. Це особливо помітно на папері, який містить великий відсоток деревини;
- на місцях травлення, внаслідок дії реактивів, папір стає тендітним, крихким, іноді виявляються тріщини, помітні на просвіт;
- змінений колір штрихів записів, виконаних на місці травлення. Якщо реактиви для травлення не були ретельно змиті, то речовина, що знебарвлює, проникає в товщу паперу та взаємодіє з барвником нових записів, частково змінюючи колір штрихів чи знебарвлюючи їх;
- залишки штрихів первинних записів, які не повністю знебарвились, набувають блідого, жовто-бурого, червонуватого забарвлення. Їх виявляють шляхом мікроскопічного дослідження, посиленням контрасту, кольоровим діленням, дослідженням в УФ- та ІЧ-променях;
- при опроміненні місць травлення УФ-променями колір люмінесценції, у порівнянні з іншими частинами поверхні документа, різниться, оскільки зміни, які відбулись в структурі паперу внаслідок дії речовини, що знебарвлює, впливають на люмінесценцію паперу. У місцях травлення люмінесценція відрізняються кольором, інтенсивністю світіння від люмінесценції іншої поверхні документа;
- кисле чи лужне середовище в місцях вірогідного травлення, виявляється шляхом застосування різних індикаторів паперу. Отримані результати необхідно порівнювати з аналогічним дослідженням контрольних ділянок того ж самого документа [22, с.44-62].

Таким чином, перераховані ознаки травлення характеризують результат впливу на документ будь-якої речовини, в тому числі і тих, що використовуються для змивання записів. Такі ознаки, як тріщини на папері, зміна кольору захисної сітки, бланкових ліній, прилеглих записів і нових записів, слід вважати специфічними ознаками травлення.

При змиванні штрихів первинних записів в документах, поряд з перерахованими ознаками травлення, виявляються також плями від розпливчастості барвника первинних записів. Зумовлюється це тим, що при змиванні частина барвника первинних штрихів видаляється з документа, а частина – внаслідок пористості паперу та видалення речовин, що проклеюють папір, проникає в глиб паперу, утворюючи більш-менш пофарбовану пляму. Якщо в штрихах містилося кілька барвників, то вони можуть утворити кілька таких зон. При опроміненні такого документа ультрафіолетовими променями чітко виявляються зони поширення речовини, яка проклеювала папір, і барвників видалених первинних записів [15].

Виявлення документів, змінених шляхом дописки. Зазвичай дописку називають зміни первинного змісту документів, при якому нові записи чи штрихи окремих елементів букв, цифр вносяться на вільні місця документа, між рядками, словами й окремими письмовими знаками або ж внесення в змістовний текст окремої букви, слова, цифри, декількох записів, що змінюють зміст написаного [11].

Різновидом дописки може бути домальовування і вставка. Домальовування передбачає зміну окремих букв або цифр шляхом доповнення окремих штрихів, що змінюють колишні букви чи цифри на інші, наприклад, цифри 3 на цифри 8 чи 9, букви *о* на букви *а*, *в*, *д*, *р* тощо. Вставкою називається додавання слова чи цифри над рядком, чи під рядком на вільному місці в рядку. Дописка, як правило, виконується аналогічним письмовим приладом та відповідними чорнилами так, щоб вона не впадала в очі. Однак ознаки дописки в більшості випадків удається знайти, тому що відтворити попередні умови виконання тексту в документі практично неможливо.

Попередній огляд документа з метою виявлення ознак дописки варто починати з вивчення змісту записів, їхнього розміщення по відношенню один до одного, до ліній типографських граф та країв документа. Вивчаючи зміст документа, необхідно звертати увагу на загальний значеннєвий зв'язок його частин, включаючи зміст відбитків печаток і штампів, підписів, резолюцій, дат і інших записів на обох сторонах документа. Неузгодженості, суперечності змісту документа вказують на зміну його змісту. Якщо дописка не була передбачена заздалегідь, то її можуть зробити на вільній від тексту ділянці документа, тому в дописаних записах спостерігається інше, в порівнянні з основним текстом, розміщення букв, слів, цифр. Залежно від розміру місця, записи бувають більш стиснутими, можуть мати скорочення слів, різне розміщення знаків щодо ліній граф та країв документа, скривлення лінії письма тощо. Якщо дописку та основний текст документа виконували різні особи, то обов'язково будуть розходження в ознаках почерку, що також свідчить про внесення змін в документ.

Факт дописки встановлюють також шляхом технічного дослідження властивостей речовини штрихів та особливостей письмового приладу. Неоднаковий склад чорнил та їхнього кольору, здатності відображати і поглинати ультрафіолетові, інфрачервоні промені, різний колір та інтенсивність люмінесценції, як правило, свідчать про внесені в документ зміни.

Ознаками дописок в тексті документів можуть бути:

- розбіжності в кольорі й барвному відтінку штрихів – встановлюється в процесі огляду документа методом видимої спектроскопії та візуального кольорового ділення;
- розходження в поглинанні інфрачервоних променів (700–1200 нм). Слід зазначити, що більшість органічних барвників, що застосовуються при виготовленні чорнил, туші, стрижнів олівців, кольорової фарби копіювального паперу і машинописних стрічок – прозорі для інфрачервоних променів. А такі речовини, як графіт, сажа, на базі яких виготовляються барвні речовини чорних копіювальних паперів, машинописних стрічок, типографських фарб, не прозорі для цих променів. Наприклад, якщо первинний текст виконаний чорним чорнилом, виготовленим на базі кислотних барвників, а дописування зроблено тушшю (чи навпаки), дослідження в інфрачервоній зоні спектра дасть різні результати. У той самий час, прозорість барвної речовини штрихів в інфрачервоних променях залежить не тільки від природи самої речовини, але і від щільності її в штрихах. Чим більша щільність (густота) речовини в штрихах, тим у більш далекій зоні інфрачервоної області спектру вони будуть прозорі. Ця обставина враховується при оцінці розбіжностей, отриманих дослідженням в інфрачервоних променях. Порівнюватись можуть також і штрихи з однаковою концентрацією барвної речовини в них шляхом застосування електронно-оптичного перетворювача та світлофільтрів ЧС-19, ІЧС-2, ІЧС-3;
- розбіжності в поглинанні ультрафіолетових променів встановлюються дослідженням різних часток документа у відбитих ультрафіолетових променях. При цьому одноколірні кольорові чорнила, але виготовлені на базі різних барвників, можуть неоднаково поглинати ультрафіолетові промені. По-різному поглинають їх також графіт і барвні речовини копіювального паперу. Дослідження спектрів поглинання в ультрафіолетовій зоні дозволяє диференціювати барвну речовину штрихів, вибрати ефективну зону для фотографування. Якщо спектр поглинання штрихів не вивчений і об'єкт фотографується при довільно обраних умовах, то оцінювати отримані результати слід дуже обережно;
- розбіжності в люмінесценції штрихів встановлюється дослідженням люмінесценції у видимій та ближній до неї інфрачервоній області спектра, а також адсорбційно-люмінесцентним методом. Одноколірні штрихи можуть містити барвники, що мають різні люмінесцентні властивості: одні люмінесціюють, при цьому слід звертати увагу на спектральну область люмінесценції (інтенсивність і колір світіння), інші – не люмінесціюють [1].

Дописка може бути встановлена також спостереженням і фотографуванням люмінесценції в далекій червоній і ближній інфрачервоній зонах спектру. Багато органічних барвників, що входять до складу речовин, що застосовуються як матеріали для письма (чорнило, туш, олівці, копіювальний папір, машинописна стрічка) люмінесціюють у зазначених зонах. Інтенсивність люмінесценції може мінятися залежно від складу речовини, наявності домішок, концентрації барвника в штрихах і умов збереження документа. Так, домішки можуть гасити люмінесценцію штрихів. При досить великій щільності барвника в штрихах люмінесценція стає також менш інтенсивною і може цілком зникнути. Унаслідок цього до оцінки розходжень, отриманих у результаті вивчення люмінесценції, треба підходити обережно, особливо якщо запитання стосується встановлення дописок окремих штрихів у буквах і цифрах. Вивчаючи дописки, необхідно порівнювати штрихи з однаковою інтенсивністю забарвлення. Як правило, порівнюють первинні і наступні записи, а виявлені ознаки оцінюються в сукупності з іншими.

Дописка може бути встановлена також дослідженням люмінесценції штрихів, методом вологого копіювання на полівінілхлоридну плівку. При адсорбуванні штрихів на полімерну плівку збіль-

шується інтенсивність люмінесценції барвних речовин. Цей метод найбільш ефективний для диференціації паст кулькових ручок. Одноколірні пасти, що мали неоднаковий хімічний склад, розрізняються по кольору барвної речовини у відбитку та кольорі люмінесценції [23, с.5-32]

Близька до поняття дописки і так звана переробка документа, тобто виконання одних записів поверх інших. Факт переробки первинних записів досить легко встановлюється мікроскопічним дослідженням документа, кольоровим діленням штрихів, методом фотографічного виключення тощо. Однак труднощі можуть виникнути при визначенні послідовності виконання записів, які з них були первинними. З цією метою вивчаються властивості штрихів первинних і наступних записів, які порівнюються з властивостями штрихів змінених записів. Збіг властивостей одних штрихів і розбіжності інших дають підстави для висновку про те, який запис був первинним.

Окрім того, необхідно вивчати ознаки в місцях перетинання штрихів у зміненому записі з метою встановлення послідовності їхнього нанесення.

Виявлення заміни фотокартки в документах, що посвідчують особу. Узагальнення експертної практики свідчить, що заміна фотокартки є досить розповсюдженим способом підробки документів, що посвідчують особу, переважно паспортів. Це стосується в першу чергу осіб, які незаконно перетинають державний кордон України з метою легалізації своєї діяльності; використовують завідомо підроблені документи для набуття тих чи інших прав або звільнення від обов'язків, для вчинення більш тяжких злочинів, наприклад, розкрадання чужого майна шляхом шахрайства, самовільного присвоєння владних повноважень, при ризикованих операціях, пов'язаних з торгівлею людьми чи тероризмом тощо [12]. Зазвичай, в старих зразках документів фотокартки кріпляться за допомогою клею чи металевих скріпок, або обома способами одночасно, а також можуть покриватись захисною ламінованою плівкою. Фотокартки в документах фіксуються також мастильними чи конгревними печатками або ж обома разом. (Конгрев – нанесення тисненням рельєфного зображення на палітурки та інші поліграфічні вироби). Під ламінованою плівкою фотокартки печатками можуть і не скріплюватися. Незначним елементом захисту документу, що посвідчує особу, може бути напис прізвища, імені та по-батькові на зворотному боці фотокартки.

Найбільш поширеними є два способи підробки документів, які передбачають в одному випадку повну заміну фотокартки, в іншому – часткову. При повній заміні видаляється уся фотокартка, при частковій замінюється тільки та її частина, що несе зображення власника документа, при цьому підроблювачі прагнуть зберегти фрагменти відбитків печаток на первинній фотокартці.

При візуальному огляді документа слід звертати увагу на такі ознаками, які можуть вказувати на повну або часткову заміну фотокартки в них, а саме:

- невідповідність тексту і незбіжність між частинами відбитків мастильної і конгревної печаток, які розташовані на фотокартці і на бланку документа;
- неправильна форма, неоднакові розміри друкованих знаків, нерівномірні відстані між ними, зрушення, нахили і нерівномірність ширини штрихів у відбитку гумової чи конгревної печатки на фотокартці. При цьому варто мати на увазі, що навіть у дійсних відбитках печаток та їхня частина, яка постійно припадає на фотокартку, деформується більше через те, що фотокартка і сторінка документа розташовані не на одній площині, а тому тиск печатки на фотокартці більший чим на сторінці документа;
- ознаками заміни фотокартки можуть бути сліди попередньої підготовки розміщення зображення відбитка печатки олівцем, а також перекриття фотокарткою деякої частини відбитка печатки на бланку документа;
- ознакою заміни фотокартки в документі може бути розходження (візуальне або видимої люмінесценції) загального тону паперу в цілому та у місці під фотокарткою. При тривалому користуванні документом та активному впливі на нього навколишнього середовища, розміри справжньої фотокартки можуть відповідати або бути дещо більшими чи меншими тонової плями. Це легко встановити, наклавши дійсну фотокартку на тонову пляму, водночас, якщо розміри фотокартки значно менші за розміри тонової плями, то в будь-якому випадку вона замінювалась.

При заміні приклеєної фотокартки ознаками можуть бути:

- розходження в кольорі (відтінку) видимої люмінесценції клейової речовини на різних ділянках зрізу фотокартки, що виникають внаслідок її переклеювання і застосуванням клею, неоднорідного по складу з попереднім;
- ушкодження на документі захисної сітки, типографського тексту, рукописного тексту на зворотному боці фотокартки та зменшення товщини паперу під фотокарткою;
- зміна видимої люмінесценції аркуша документа внаслідок обробки його парою чи рідиною з метою видалення первинної фотокартки.

Якщо для кріплення фотокартки використовувались металеві скріпки, то ознаками заміни фотокартки можуть бути такі характерні ознаки:

- ушкодження скріпок і паперу в місцях скріплення фотокартки у вигляді слідів тиску, деформації, проколів, розривів тощо, що виникають від дії інструментів при її заміні;

• здвоєні втиснені сліди на другій сторінці документа від дії скріпок, установлених з деяким зсувом від попереднього положення;

• наявність слідів корозії на аркушах документа і відсутність їх на скріпках.

Документи, захищені ламінованою плівкою, також можуть мати ознаки її ушкодження при заміні фотокартки. Характерними ознаками можуть бути такі:

• при частковій заміні плівки, зазвичай, вирізають плівку по периметру фотокартки, з метою її заміни;

• при повній заміні ламінованої плівки можуть бути наступні ознаки:

• наявність складок паперу на зворотному боці аркуша документа;

• ушкодження фонової сітки і залишки вилученої ламінованої плівки;

• відмінності наявної захисної плівки від попередньої по товщині, характеру малюнку, люмінесценції;

• відсутність на плівці чи невідповідність у виконанні перфораційного номера паспорта;

• зміна видимої люмінесценції документа внаслідок обробки його парою чи рідиною з метою відшарування первинної плівки;

• у новітніх вітчизняних та закордонних паспортах ряду країн плівка вшивається в бланк паспорта, а тому видалення її з місця зшивки свідчить про її заміну;

• ознакою часткової заміни фотокартки є наявність лінії розрізу між частинами фотокартки чи між верхнім і нижнім її шаром. У першому випадку лінія роз'єднання утворюється внаслідок монтажу фотокартки з двох чи трьох частин. Наприклад, частина фотокартки з відбитком печатки зберігається на документі, а інша її частина видаляється і замінюється новою. Для маскування лінії роз'єднання фотокартку розрізають по напрямах дуги зовнішньої окружності печатки. У другому випадку, фотокартка не відклеюється від сторінки документа, а видаляється відшаруванням чи зрізуванням верхнього шару із зображенням особи власника документу. Нова фотокартка також розщеплюється (роз'єднується) і її тонший верхній шар із зображенням наклеюється на нижній шар первинної фотокартки. Такий монтаж фотокартки може бути виявлений по наявності клею між її верхнім і нижнім шаром, по нерівномірності товщини фотокартки, по розходженню у форматі верхнього і нижнього шару фотокартки, а також по різному кольору люмінесценції клею на окремих ділянках чи по краях фотокартки [24, с. 150-175].

Перелічені ознаки заміни фотокартки можуть бути встановлені також іншими методами дослідження документа, а саме: у відбитому, кососпрямованому і минаючому світлі, у минаючих ІЧ-променях, дослідженням у променях видимої люмінесценції.

Виявлення підробки документів шляхом монтажу. Інколи підробка документа може відбуватись шляхом його монтування із окремих складових частин або окремих чистих аркушів іншого документа такого ж зразка з подальшим наповненням його новим змістом [13].

Особливими ознаками, які вказують на монтаж документа можуть бути:

• розбіжність нумерації аркушів, серії й номеру документа на аркушах;

• розбіжність у формі аркушів;

• наявність додаткових проколів від металевих скріпок чи голки, якщо аркуші прошивались;

• розбіжності в кольорі, відтінку паперу і друкованих фарб на аркушах документа;

• розбіжності в кольорі, відтінку, інтенсивності люмінесценції паперу, друкованих фарб, захисних ниток;

• розбіжності в змістовній стороні тексту документа (почерк, різна барвна речовина, різні друкуючі шрифти) тощо [5, с.24-29].

Вказані ознаки заміни аркушів документа можуть бути встановлені при огляді документа та дослідженні його у відбитому світлі чи спостереженням в спектрі видимої люмінесценції.

Виявлення документів, підроблених шляхом нанесення недійсних відбитків печаток і штампів. Обов'язковими реквізитами офіційних документів є відбитки печаток і штампів. Штампи і печатки – це спеціальні прилади (форми), на яких міститься рельєфне або заглиблене дзеркальне відтворення текстів, знаків, малюнків та інших позначок для отримання відбитків на папері, нетканих матеріалах, металі, сургучі, воску тощо. Штампи і печатки бувають двох видів: • ті, що використовуються для посвідчення документів, їх офіційного характеру. Це штампи і печатки із найменуванням та іншими реквізитами підприємства, установи, організації. Частина з них містить зображення герба (гербова печатка); • штампи і печатки, що використовуються для посвідчення певних фактів, що мають юридичне значення, для пломбування приміщень, вантажів, поштових відправлень, для посвідчення оплати грошових коштів тощо. Офіційними є печатки і штампи, які посвідчують факти, що мають юридичне значення, або використовуються для посвідчення таких фактів підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, громадянами-підприємцями, приватними нотаріусами та іншими особами, які мають право видавати чи посвідчувати такі документи

[17, с. 708]. Отже, нанесення відбитків печаток і штампів на документи є підтвердженням офіційного характеру документів, посвідченням викладених у них даних чи фактів, та засобом захисту від підроблювання. Виготовлення недійсних (фальшивих) печаток і штампів – це незаконне виготовлення форм (кліше) з рельєфним чи заглибленим дзеркальним відображенням текстів, знаків, малюнків та інших позначок (повне виготовлення) або внесення змін у справжні штампи і печатки, які спотворюють зміст реквізитів, що містяться в них.

За цільовим призначенням печатки поділяються на гербові та прості, а штампи – на кутові (бланкові) та прості. Зазвичай вони виготовляються відповідно до зразків (ескізів), представлених замовником, з каучуку чи металу в штемпельно-граверних цехах, майстернях за наявності відповідного дозволу органу внутрішніх справ. Інші штампи та вироби – це пломбіри, факсиміле, штемпелі без найменування організації чи зі скороченим найменуванням замовника, "браковочні" штампи і клейма, металеві печатки для опечатування шаф, штампи-бірки на продукцію, підписні штампи, штампи вхідної і вихідної пошти, інвентарні штампи для бібліотек та інші – виготовляються без дозволу органів внутрішніх справ, але обов'язково за офіційним зверненням керівників підприємств, установ, організацій.

Печатками із зображенням державного герба користуються тільки державні органи, установи, підприємства та організації, які можуть мати тільки по одному екземпляру гербової каучукової чи металевої печатки. У виняткових випадках виготовлення додаткових гербових печаток допускається з дозволу органів центральної виконавчої влади. Водночас окрім гербових печаток вони можуть замовити і прості печатки, в яких містяться емблеми, товарні знаки або інші графічні зображення, які передбачені статутом чи положенням про організацію.

Виготовлені печатки і штампи з найменуванням організації підлягають суворому обліку та контролю, за їх збереження відповідають керівники. Печатки та штампи, які втратили свою юридичну силу, здаються для знищення в органи внутрішніх справ, про що останні видають квитанцію, на звороті якого нанесені їхні відбитки. Видача нових печаток (штампів), виготовлених у зв'язку із втратою своїх властивостей чи перейменуванням установи, провадиться тільки після знищення попередніх. Якщо печатки (штампи) виготовляються на заміну загублених, вони повинні мати в тексті літеру "Д" (дублікат).

Гербові печатки можуть бути тільки круглої форми, прості печатки – круглої чи трикутної форми, а штампи – прямокутної форми. Державні організації, що мають свій рахунок у банківських установах, незалежно від наявності гербової печатки можуть мати і просту печатку. Простою (особистою) печаткою користуються всі комерційні структури, приватні підприємці, лікарі та інші особи. Трикутні печатки виготовляються для державних установ, які не мають свого рахунку в банках. Розміри цих печаток регламентовані. Так, діаметри зовнішніх ободків круглих печаток з текстом на одній мові повинні бути в межах 38-40 мм, а печатки з текстом на двох мовах – 40-45 мм. Спеціальні гербові печатки можуть мати діаметр 20-25 мм. Зовнішній ободок, як правило, складається з двох ліній – широкої і тонкої. Діаметри внутрішніх ободків круглих печаток залежать від обсягу тексту, розташованого по окружності, і можуть становити 25, 18-20, 15, 11, 9 і 10 мм.

У трикутних печаток довжина сторін зовнішнього трикутника повинна дорівнювати 45х45 мм, а довжина сторін внутрішнього трикутника може бути різною в залежності від величини тексту.

Тексти по окружності печаток можуть розташовуватися в 1-2 чи 3 рядки зліва-направо в такій послідовності: спочатку вказується назва центрального органу виконавчої влади, потім – назва управління чи об'єднання, а вже потім назва організації, підприємства, установи. Зміст кутового штампа повинен відповідати змісту печатки. Кутові штампи мають розміри 40х60 мм. Зворотне розміщення назв в печатках і штампах не допускається. У печатках з текстом на двох мовах спочатку вказується найменування державною мовою, а потім іноземною. В окремих випадках допускаються скорочення в тексті печаток і штампів, але цього не можна робити в назвах організацій, установ, підприємств [16].

Встановлення ознак недійсних відбитків печаток і штампів. Вивчення відбитків печаток і штампів в документах починається з дослідження їх неозброєним оком або за допомогою найпростіших оптичних приладів (лупи з вимірювальною мікрошкалою). При цьому вивчається зміст відбитків: наявність чи відсутність граматичних помилок, дзеркального чи перевернутого зображення букв; особливості малюнка букв (відповідність чи невідповідність типографському шрифту); ступінь інтенсивності барвника в штрихах; наявність чи відсутність розпливчастості барвника в штрихах відбитка і найближчого тексту, плям на ділянці розташування відбитка та поряд з ним, здвоєності штрихів. Уже на цьому етапі виявляється велика кількість ознак, що можуть свідчити про спосіб нанесення відбитків печаток і штампів та виду їх кліше. Допоміжним обладнанням при дослідженні відбитків печаток і штампів можуть бути прозорі плівки з різними геометричними формами у вигляді окружності, поділеної на сектори, трикутників, прямокутників, вимірювальних шкал тощо. Шляхом накладання плівки з відповідними формами на досліджувані відбитки печаток і штампів досить легко встановити симетричність чи асиме-

тричність розташування знаків відносно один одного та базових ліній.

Вимір ширини штрихів, висоти букв, відстаней між буквами чи словами, розподіл барвника в штрихах провадиться за допомогою вимірювальної лупи або мікроскопа за 10-20-кратного збільшення. При цьому можуть бути виявлені також ознаки попередньої підготовки до технічної підробки реквізитів документа.

Сліди тиснення по штрихах відбитка та сліди від письмового приладу вивчаються при кососпрямованому світлі. При дослідженні об'єктів в інфрачервоних променях можна виявити ознаки попередньої підготовки, виконаної олівцем або через чорний копіювальний папір, а в ультрафіолетових променях – ознаки травлення чи змивання барвника, якщо є розбіжності в інтенсивності люмінесценції на ділянці документа з відбитком та навколо нього [2].

Отже, попереднім дослідженням відбитків печаток і штампів на документі слідчий може встановити ознаки їх підробки та кваліфіковано підготувати матеріали для проведення відповідних криміналістичних експертиз. Також варто зазначити, що можливість ідентифікації печаток і штампів по нанесених ними відбитках обумовлюється індивідуальністю і відносною стійкістю властивостей їхніх слідоутворюючих поверхонь, оскільки кожна печатка (штамп) характеризується індивідуальною сукупністю особливостей, що виникають у процесі їх виготовлення та експлуатації. Окремі властивості слідоутворюючої поверхні змінюються в процесі експлуатації печатки (штампа), відбуваються певні деформації основи, виникають тріщини і дефекти окремих знаків, які і утворюють неповторний комплекс характерних ознак даної печатки (штампу), достатньої для ідентифікації печатки, якою нанесені відбитки.

Відносна стійкість ознак зумовлена властивостями слідоутворюючої поверхні рельєфу кліше, зміна якої відбувається в такі проміжки часу й у такому обсязі, що дозволяють говорити про одну і ту ж печатку, якою нанесені відбитки. Відносно стійкими є і самі відбитки, нанесені печаткою чи штампом, які зберігаються незмінним довше, ніж сама слідоутворююча поверхня. Нарешті, можливість ідентифікаційного дослідження печаток (штампів) обумовлена ізоморфністю (подібністю за формою) відображуваного і відображення, тобто у відбитку, нанесеному печаткою (штампом) на папері, відображаються всі особливості слідоутворюючої поверхні [7].

Таким чином, виявлення ознак підробки документів на стадіях досудового слідства при розслідуванні кримінальних справ, пов'язаних з економічними злочинами, відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, торгівлею людьми, тероризмом тощо, сприятиме своєчасному вилученню підроблених документів, попередньому їх дослідженню та підготовці документів для своєчасного проведення техніко-криміналістичної експертизи в експертних установах. Тому варто ще раз звернути увагу на об'єкти техніко-криміналістичного дослідження документів, які можуть слугувати доказами скоєного злочину. Як вже зазначалось, такими об'єктами можуть бути документи в цілому або їх реквізити чи матеріали.

При дослідженні документів та їх реквізитів слідчий може поставити перед експертом питання, які будуть спрямовані на:

- встановлення наявності чи відсутності дописок і змін у змісті документа і відповідно способу, яким ці зміни зроблені;
- встановлення факту і способу технічної підробки посвідчувальних підписів, резолюцій, дат;
- встановлення первинного змісту тексту, видаленого шляхом механічного підчищення, хімічного травлення чи змивання, тексту закресленого, залитого, вицвілого чи обвугленого;
- встановлення й ідентифікацію знарядь письма (олівець, перо, кулькова ручка, фломастер тощо) та знакодрукуючих пристроїв (механічної побутової чи друкуючої поліграфічної машин, принтера, кліше тощо);
- відновлення цілого документа за його частинами;
- встановлення способу виготовлення бланків цінних паперів, документів та іншої поліграфічної продукції (машинний чи ручний набір), способів друку (високий, плоский, глибокий, електрографії тощо), а також їхньої ідентифікації;
- встановлення системи захисту документа і її відповідності зразку;
- встановлення факту монтажу документа шляхом заміни частини аркушів у документі, переклеювання фотокартки тощо;
- визначення послідовності виготовлення документа чи його частин;
- встановлення способу нанесення відбитків печаток і штампів, а також способу виготовлення печаток і штампів та їх ідентифікації по відбитках.

Матеріалами документів, які підлягають дослідженню, є: бланк (основа) документа (папір, картон, синтетичні, полімерні матеріали тощо); барвні речовини штрихів і відбитків (чорнило, фломастери, копіювальний папір, штемпельна і типографська фарби та інше); допоміжні речовини (клей, сургуч та інше). З метою дослідження матеріалів документів, питання слідчого можуть буди спрямовані на:

- встановлення виду матеріалів письма (чорнило, паста для кулькових ручок, копіювальний папір, олівець, туш, чорнило для фломa-

стерів, типографська фарба, електрографічний тонер і т.п.);

• встановлення речовин, що проклеюють папір, речовин, що застосовувались для травлення (змивання) барвника, на визначення їхньої групової належності;

• встановлення відносної давності виготовлення документа.

До реквізитів документів, які підлягають дослідженню, належать: рукописні, машинописні, типографські й інші поліграфічні тексти; відбитки печаток і штампів; бланки документів; грошові знаки і цінні папери тощо. Відповідно до кожного реквізиту слідчий може поставити необхідні питання, перераховані вище. При цьому, готуючи матеріали для проведення експертизи, слідчому необхідно враховувати такі обставини:

• представляти на експертизу лише оригінали документів. Копії досліджуваних документів представляються при відсутності оригіналів, або якщо вони виконані через копіювальний папір в одну закладку разом з оригіналом;

• якщо в документі виявлена дописка, то для ідентифікації ймовірного виконавця дописаного і таким чином зміненого тексту необхідно надати вільні та експериментальні зразки почерку підозрюваної особи;

• для ідентифікації знарядь письма на експертизу направляються оригінали (олівець, ручка з пером, авторучка, кулькова ручка, фломастер тощо) та зразки письма, виконані цими знаряддями;

• для відновлення цілого документа по частинах на експертизу направляються всі частини документа в такому вигляді, в якому вони були виявлені та вилучені;

• для встановлення факту і способу технічної підробки підписів та інших посвідчувальних записів на експертизу слід направити оригінали підписів чи записів, які ймовірно були використані для технічної підробки;

• для виявлення та встановлення невидимого чи слабко видимого тексту, видаленого способом хімічного травлення, змивання чи механічного підчищення, залитого, закресленого чи обвуглілого необхідно повідомити експерта про вірогідний зміст документа, а якщо відомий виконавець рукописного тексту, то представити зразки його почерку;

• для встановлення способу виготовлення бланків документів у розпорядження експерта надати дійсні бланки документів того ж р. випуску, що й досліджуваний об'єкт. Якщо в підозрюваного виявлені залишки матеріалів і технічне обладнання для виготовлення документів, то їх також слід направити на експертизу;

• для експертного дослідження документів, виготовлених електрографічним способом, на експертизу необхідно направити не менш п'яти аркушів зразків текстових і фонових зображень, аналогічних досліджуваному документу;

• для встановлення факту заміни частин документа на експертизу направляються усі виявлені в підозрюваного аркуші документів, а також зразки бланків аналогічних документів того ж р. випуску;

• для встановлення, чи надрукований текст досліджуваного документа на певному технічному апараті, на експертизу направляються вільні та експериментальні зразки машинописних текстів, надрукованих на цій машині, а також інформація про останній ремонт вузлів, агрегатів, заміни літер цієї машини. Вільні зразки текстів, виконаних на цьому досліджуваному знакодрукуючому пристрої, слід надати за аналогічний період часу. Експериментальні зразки повинні містити всі знаки й інтервали як верхнього, так і нижнього регістрів у тій послідовності, у якій вони розміщені на клавіатурі машини, відображати довжину рядків та всі інтервали між ними, а також експериментальні зразки тексту, що відповідають досліджуваному. Якщо це текст, виконаний через копіювальний папір, то на експертизу необхідно додатково представити зразки, виконані через копіювальний папір при знятій стрічці, не менше п'яти екземплярів;

• для встановлення способу нанесення відбитків печаток чи штампів, а також установлення способу їх виготовлення, на експертизу необхідно представити усі виявлені в підозрюваного предмети і обладнання, що слугували виготовленню печаток і штампів, та виявлені відбитки справжніх печаток і штампів. Для ідентифікації печаток і штампів по їхніх відбитках на експертизу направляються вільні зразки в аналогічних документах та експериментальні зразки відбитків, виконані при різному натиску. На дослідження можуть бути направлені також оригінали печатки і штампу.

При підготовці матеріалів для проведення техніко-криміналістичної експертизи матеріалів документів слідчому необхідно представити:

• для визначення виду чи роду матеріалу документу – зразки таких же документів, такого самого року випуску та інформацію про матеріали, які застосовувались для їхнього виготовлення;

• для ідентифікації матеріалів письма: чорнила, пасти для кулькових ручок, туші, чорнила для фломастерів, типографської фарби, речовин, що клеять папір, тощо – зразки зазначених матеріалів у невеликих закритих пробірках чи у вигляді окремих штрихів, виконаних даними матеріалами;

• для встановлення відповідного хімічного складу матеріалу документа, часу його виготовлення – аналогічні матеріали документів, виготовлені в той самий час, що і досліджуваний документ.

У постанові про призначення експертизи при дослідженні матеріалів документів, а також при встановленні дописок, виправлень, часу виконання документів тощо слідчий повинен зазначити, чи дозволяється експерту зробити в документі вирізки окремих штрихів з метою проведення експертного дослідження, які зумовлюють відповідне пошкодження об'єкту дослідження.

З урахуванням викладеного, можна зробити такі висновки та рекомендації:

• документи та цінні папери суворого обліку повинні мати високий рівень захисту, який забезпечується відповідними технічними та технологічними процесами виробника цих документів, щоб унеможливити виготовлення їх поза межами підприємства-виробника (голографічний захист, мікродрук, елементи магнітного захисту та контролю дійсності, графічні, фізико-хімічні, поліграфічні у поєднанні між собою та з іншими елементами захисту);

• в документах суворого обліку, що посвідчують особу, замінити фотокартки, що наклеюються, на фотографічне зображення людини, як складової частини технологічного процесу виготовлення документів (паспорта, посвідчення особи водія, студентські квитки, перепустки на об'єкти обмеженого доступу тощо);

• документи, що посвідчують особу, повинні мати елементи поліграфічного, фізико-хімічного, графічного та голографічного захисту. Особливо важливі персональні документи можуть мати біометричні елементи захисту у вигляді мікрочіпу з біометричними характеристиками особи, або ж особисті ідентифікаційні коди (комбінації букв і цифр), які шифрують інформацію про особу з обмеженим доступом службових осіб до цієї інформації;

• електронний документообіг в сфері банківських послуг та комерційної діяльності повинен бути захищеним як на рівні доступу до робочих ЕОМ (біометричний та інші види захисту), так і в процесі користування програмними продуктами. При несанкціонованому підключенні до мережі сторонніх осіб передбачається інформаційне повідомлення про такий факт втручання, блокування доступу до електронної системи та можливе встановлення координат зловмисника;

• робочі місця осіб, які працюють з документами суворого обліку (МВС, СБУ, прокуратура, банки, таможня, податкова міліція та інші) повинні бути обладнані необхідними приладами контролю дійсності документів: прилади з джерелами ультрафіолетового та інфрачервоного світла "ЄВРО-ПОСТ", "Експрт", "Регула", мати електронно-оптичні перетворювачі, прилади контролю магнітного захисту документів, прилади для зчитування даних паспортів і документів (паспортрідер), лупи, мікроскоп та інші – по необхідності;

• слідчі СБУ, МВС, прокуратури, податкової міліції, співробітники таможні, паспортного контролю та інші при роботі з документами повинні звертати особливу увагу:

• на ознаки, які можуть свідчити про повну або часткову підробку документів, а саме: підроблення водяних знаків – сліди вологого (маслянистих, смолистих, воскоподібних речовин) або сухого тиснення на бланках цінних паперів;

• підроблення смуги безпеки – сліди малювання графітним олівцем, наклеювання смужок фольги чи іншого матеріалу, пошкодження паперу в місцях розташування матеріалу, схожого на металеву смугу, здвоєність аркушів паперу;

• підроблення захисних волокон – сліди малювання графітним олівцем, наклеювання схожих волокон, вдавлення волокон у вологий папір;

• підроблення поліграфічного захисту – друк на лазерних чи струменевих принтерах, ксероксах (сукупність різнобарвних кольорових крапок, які не відтворюють дрібні деталі графічного зображення, пробіли в кольорових зображеннях, використання неякісних фарб, нашарування фарб, відсутність інфрачервоного, ультрафіолетового, магнітного, голографічного захисту);

• на зміну тексту підчищенням – ознаки механічного видалення окремих штрихів букв чи цифр, пошкодження поверхневого шару паперу, ліній захисної сітки або типографських граф, відшарування волокон, зменшення щільності паперу, залишки барвника первинних штрихів, сліди тиску від поліруючого предмета на пошкодженій поверхні документа, розпливчастість барвника нових записів, різна інтенсивність люмінесцентного світіння;

• на ознаки травлення (змивання) штрихів тексту – зміна кольорового відтінку паперу, захисної сітки, граф, прилеглих записів, залишки штрихів первинних записів, тендітний, крихкий з тріщинами папір на місці дії реактиву для знебарвлення, різний колір та інтенсивність люмінесценції;

• на ознаки зміни тексту дописком окремих штрихів, букв, цифр, слів – розбіжності в кольорі і відтінках штрихів букв, цифр, розбіжності в поглинанні інфрачервоних і ультра-

фіолетових променів, в інтенсивності люмінесценції;

- на ознаки заміни фотокартки в документах, що посвідчують особу – невідповідність тексту і незбіг між частинами мастильної і конгревної печаток на фотокартці і на бланку, неправильна форма, розміри знаків печатки, нерівномірні відстані між знаками, різний нахил, ушкодження захисної сітки, типографського тексту, різна інтенсивність люмінесценції, ушкодження ламінованої плівки, наявність лінії розрізу між частинами фотокартки, різна товщина фотокартки, витискання клею по краях фотокартки;
- на ознаки монтажу документа – розбіжності в нумерації аркушів, серії й номеру документа, в формі аркушів, кольорових відтінках, в інтенсивності люмінесценції, в захисних елементах, в змісті тексту; ознаки підробки печаток і штампів – різний розмір букв, нахил, асиметричність між буквами, дзеркальність букв, різна інтенсивність барвника в штрихах у відбитках печаток і штампів;
- створення та удосконалення на базі експертних установ електронної бази даних підроблених документів, технології їх виготовлення та осіб, які цим займались з можливим санкціонованим доступом до цієї бази спеціалістів, які займаються захистом документів від підробки;
- обмеження вільного інформаційного доступу до технологій виготовлення та системи захисту цінних паперів та документів суворого обліку не нижче рівня службового користування та унеможливлення витоку дійсних бланків документів з підприємств виробника;
- при розслідуванні кримінальних справ, порушених відповідно до передбаченого ч.2 ст. 158; ч.3 ст. 160; ч.1 ст. 200; ст. 215; ч.2 ст. 223; ч.1 ст. 233; ст. 318; ст. 358; ст. 366; ч.1 ст. 409 та 149, 209, 212, 258 КК України, слідчим варто залучати до роботи з документами експертів-спеціалістів.

1. Агинский В.Н., Гвытьев А.И., Горшенин Ю.А. и др. Современные методы установления внесенных в текст дописок: Пособие для экспертов. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1989. – 40 с. 2. Богодухов Е.Д., Гусев А.А. Методика исследования печатей и штампов // Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Вып.2. Ч.1. Исследование оттисков печатных форм. – М.: ВНИИСЭ, 1992. – С.124-156. Див. також: Меженцев Г.Н. Применение диффузно-копировального метода для дифференциации рисовки изображения оттиска печати (штампа) // Экспертная практика. – М.: ЦИКЛ, 1978. – Вып.11. – С.35-37; Чередниченко Л.А.. Исследование оттисков, полученных с фотополимерных печатных форм. Методическое письмо №35. – М.: МВД СССР ВНИИ, 1980. – 10 с. 3. Болотский Б.С., Гильмутдинов А.Р., Ларичев В.Д. и др. Фальшивые деньги (фальшивомонетничество) / Под ред. В. Ларичева. – М.: Экзамен, 2002. – С.134-135. 4. Воробей О.В. Криміналістичне дослідження паперових грошей: Посібник. – К.: МВС України, НАВСУ, 2003. – С.83-84. 5. Долженкова С.С. К вопросу установления принадлежности листа печатного изделия конкретному изделию // Экспертная практика и новые методы исследования. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1982. – Вып.12. – С.24-29; Див. також: Медведева Л.Б. Экспертиза разорванных документов в целях идентификации целого по частям и восстановления их содержания // Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1989. – Вып.1. – С.175-188. 6. Експертні висновки: №4680/11.98; №4903/11.98; №315/01.2000; №314/324.2000; №316/326.2000; №276/01.2003 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 7. Експертні висновки: №60/01.98, №185/01.98, №629/02.98, №2266/2267, 1998; №1353/03.2000; №4570/10.2000; №4538/10.2002 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 8. Експертні висновки: №3637/09.98; №419/01.2000; №1104/1105/ 03.2000; №794/02.2001; №795/02.01; №796/02.01 та ін. // Архів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз МЮ України. 9. Експертні висновки: №343/01.98; №41303/03.98; №3237/07.98; №1923/05.99; №4632/11.2000; №3785/09.01 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 10. Експертні висновки: №2060/04.98; №4233/10.98; №639/02.2000; №2972/07.01; №2973/07.01; №3785/09.01; №216/01.03 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 11. Експертні висновки: №98/01.98; №4301/11.99; №1457/03.2000; №2057/05.2000 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 12. Експертні висновки: №1175/03.98; №1315/03.98; №1560/04.98; №2571/06.98; №1044/03.2000; №1277/03.2000; №1385/04.01 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 13. Експертні висновки: №3312/09.99; №3328/09.99; №1385/04.01; №4293/10.01 та ін. // Архів Київського НДІ судових експертиз МЮ України. 14. Комплексное криминалистическое исследование документов, изготавливаемых полиграфическими способами: Метод. пособие для экспертов. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1985. – С.8-64. 15. Криминалистическое исследование документов с вытравленными (смытыми) записями. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1987. – 98с. Див також: Маилов У.А. Исследование документов, подвергшихся травлению с целью установления первоначального содержания // Вопр. криминалистики, судебной экспертизы и криминологии: сб. науч. трудов. – Баку, Аз.НИИСЭ, 1980. – Вып. 22. – С.99-102; Зуев В.Д., Коробочкина Т.А., Моисеев А.П. Восстановление содержания документов. – М.: МВД СССР ВНИИ, 1974. – 88 с. 16. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11.01.9 №17 (vd990111 vn17) "Про затвердження Інструкції про порядок видачі міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням та громадянам дозволів на право відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, а також порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів, та затвердження Умов і правил провадження діяльності з відкриття та функціонування штемпельно-

граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів (Із змінами, внесеними згідно з Наказами Міністерства внутрішніх справ N 306 (z0419-01) від 23.04.2001; N 615 (z0575-02) від 26.06.02; N 806 (z0952-04) від 16.07.04) // Офіційний вісник України від 14.05.99 – №17. – Ст.216. Див. також: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.04 №655 "Про затвердження зразків та описів печатки, бланка і вивіски національного закладу (установи) // Офіційний вісник України від 11.06.04. – №21. – С.20. – Ст.1417; Наказ Міністерства освіти і науки від 17.02.04 №120 (z0249-04) "Описи печаток, штампів, в вивісок // Офіційний вісник України від 19.03.04. – №9. – С.80. – Ст.542. 17. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 4-те видання, перероблене та доповнене / За ред. С. Яценка. – К.: "А.С.К.", 2005. – 841 с. 18. Сыроед Т.Д. Банкноты. Описание внешнего вида и признаки подделки (гривни, рубли, доллары, евро): Практическое пособие. – Х.:БУРУН КНИГА, 2003. – 140 с.; Див. також: Защитные признаки банкнот России, США, Германии, Великобритании. Справочное руководство. – М.:Вилдис, 1998. – 38 с. 19. Судебно-экспертное исследование вещественных доказательств / Под общ. ред. О. Дятлова. – Мн.: Амалфея, 2003. – 736 с.: ил. Див. також: Архів КНДІСЕ, експертні висновки: №1375/04.1999 р.; №3798/09.1999 р., №3895/09.2001 р. та інші. 20. Судебно-экспертное исследование вещественных доказательств / Под общ. ред. О. Дятлова. – Мн.: Амалфея, 2003. – 736 с.: ил. Див. також: Защита документов с помощью специальной нити // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств: Информационный бюллетень Всесоюзного института научно-технической информации. – М., 1989. – №8. – С.65-71; Воробей О.В. Криміналістичне дослідження паперових грошей: Посібник. – К.: МВС України, НАВСУ, 2003. – С.84. 21. Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1989. – Вып.1. – С.32-44. Див. також: Исследование материалов письма // Экспертная техника. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1993. – Вып.12. –184 с.; Абанина Е.Н., Гурова Р.П. Исследование элементного состава бумаги: Методическое письмо для экспертов / Под ред. Э. Тросман. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1993. – 62 с.; Гурова Р.П., Толкачева Ф.К. Применение метода электронной микроскопии для исследования волокнистой структуры бумаги // Экспертная техника. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1977. – Вып.52. – С.46-57; Паршиков Ю.И. Экспертное исследование бумаги. – М.: МВД СССР ВНИИ, 1968. – 41 с. 22. Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1989. – Вып.1. – С.44-62. Див також: Судебно-экспертное исследование вещественных доказательств / О.М. Дятлов, И.С. Андреев, О.С.Бочарова и др.; Под общ. ред. О. Дятлова. – Мн.: Амалфея, 2003. – 736 с.; Основные сведения о травящих и смывающих веществах, необходимые для решения задач судебно-технической экспертизы документов: Справочное пособие. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1986. – 24 с.; Паршиков Ю.И. Обнаружение остатков травящих веществ при экспертизе поддельных документов. – М.: МВД СССР ВНИИ, 1972. – 34 с.; Денисов Г.Н., Шнайдер А.А. Использование pH-метрии для установления факта воздействия на документ химических веществ // Экспертная практика. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1986. – С.75-85.; Биркович Л.А., Гулякович Л.М. Из практики выявления вытравленных записей // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Минск, НИИСЭ, 1980. – Вып.5. – С.127-129.; Джакашева Н.Ш. О возможности применения методов лазерного микроскопического анализа для обнаружения остатков травящих веществ на документах // Актуальные вопросы судебно-технической экспертизы документов. Сб. науч. тр. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1985. – С.42-45. 23. Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1989. – Вып.1. – С.5-32. Див. також: Мороз Т.И., Попов Ю.П. Пути совершенствования методов люминисцентного исследования документов // Исследование современных достижений науки и техники в деятельности следственных органов и судов по борьбе с преступностью. – Вильнюс, 1981. – С.149-151.; Установления вида материалов документов: Учебное пособие. – М.: МВД СССР ВНИИ, 1987. – 116 с.; Исследование материалов письма // Экспертная техника. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1993. – Вып.12. –184 с.; Семенова В.А. Дифференциация химическим путем красителей штрихов и выявление залитых, зачеркнутых записей, выполненных одноцветными чернилами и пастами для шариковых ручек // Экспертная техника. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1971. – Вып.35. – С.30-37; Аксенова В.В. Возможности определения хронологической последовательности нанесения пересекающихся штрихов микроскопического исследования в красной и инфракрасной зонах спектра // Сборник научных трудов. – Алма-Ата, НИЛСЭ, 1970. – С.119-127. 24. Судебно-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М.: МЮ РФ ВНИИСЭ, 1989. – Вып.1. – С.150-174. Див. також: Кисин М.В. Выявление признаков подделки в документах, предъявленых для получения паспорта. – М.: МВД СССР ВНИИ, 1975. – 40 с.; Шумский И.П. Автоматизированный анализ подлинности паспортов и денежных банкнот по их изображениям // Автореф. дис. канд. техн. наук. – Минск, 2003. – 22 с.; Моисеев А.П. Подделка документов методом монтажа оттисков двух разных печатей // Экспертная практика. – М.: Ю РФ ВНИИСЭ, 1971. – Сб.№5. – С.17-20. Там же: Гусев Е.М. Интересный случай квалифицированной подделки печатей и штампов. – С.21-24.

Ю.Д. Притика,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правосуддя,
заслужений юрист України

Н.О. Кіреєва,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя,
заступник декана
з навчально-виховної роботи,
заслужений юрист України

В.П. Шибіко,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри правосуддя,
заслужений юрист України

РОЗВИТОК ПРАВНИЧОЇ ДУМКИ НА КАФЕДРІ ПРАВОСУДДЯ

Розвиток правничої думки на кафедрі правосуддя, яка об'єднує представників двох основних галузей процесуальної юридичної науки: кримінально-процесуального та цивільного процесуального права, має свої витоки з часів заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка (університеті св. Володимира).

У 1835 р. (рік утворення юридичного факультету) на юридичному факультеті Київського університету святого Володимира були створені кілька кафедр, зокрема, кафедра кримінальних законів, очолювана професором Ігнатієм Даниловичем, який одночасно був першим деканом юридичного факультету, та кафедра цивільних законів, очолювана професором Сергієм Миколайовичем Орнатським, який на посаді завідуючого працював до 1843 р. Наступниками професора С.М. Орнатовського стали А.А. Федотов-Чеховський, Н.К. Ренненкампф, В.Г. Демченко.

Предметом наукових досліджень зазначених кафедр, крім сфери матеріального права були і питання відповідних галузей процесуального права. Крім питань кримінального права, дослідженням проблем судочинства займався професор кафедри Сава Осипович Богородський, зокрема науку кримінального процесу він поділяв на дві частини: загальну та особливу, критично розглядав різні порядки судоустрою та різні форми кримінального судочинства.

Після проведення у 1864 р. в Російській імперії судово-правової реформи значний внесок у розвиток науки кримінально-процесуального та кримінального права зробив професор Олександр Федорович Кістяківський визначний науковець та педагог, який залишив нащадкам близько 70 наукових праць, зокрема: "Историко-догматические исследования о недопущении обвиняемому способов скрываться от следствия и суда", дослідження історичного джерела "Права, по которым судится малороссийский народ", "Исследование о смертной казне", "Суд шеффенов в русской юридической литературе".

Значний внесок у розробку питань кримінального судочинства зробив професор Дмитро Германович Тальберг. Ґрунтовністю наукових досліджень відзначаються його праці: "Русское уголовное судопроизводство", "Гражданский иск в уголовном деле или соединенный процесс".

Видатною особистістю в галузі права був приват-доцент Микола Миколайович Паше-Озерський, який особливу увагу приділив дослідженню питань кримінального права та процесу. Вагомим прикладом демократичності поглядів та гуманізму є його робота "О предании суду". Значне місце серед дослідників проблем кримінально-процесуального права посідає професор Михайло Олександрович Чельцов, який є автором близько 150 наукових праць. Його дослідження "Ответственность юридических лиц в уголовном процессе" в 1915 р. було від значено золотою медаллю Київського університету.

Таким чином, в дореволюційний період активно здійснювались дослідження у сфері кримінально-процесуального та цивільного процесуального права.

Становлення кафедри правосуддя як самостійної відбувалось із значними складностями. Так, до 1964 р. існувала кафедра цивільного права та процесу та кафедра кримінального права та процесу, в межах яких велись дослідження в галузі процесуальних наук. Лише в 1964 р. за ініціативи Павла Петровича Заворотька – декана юридичного факультету (1961–1974) було створено самостійну, першу в СРСР кафедру радянського проце-

© Притика Ю.Д., Кіреєва Н.О., Шибіко В.П., 2009

суального права, яка проіснувала до 1976 р. і яку очолював з моменту створення П.П. Заворотько. На жаль, у 1976 р. на підставі необґрунтованих звинувачень ВАК України позбавила Павла Петровича його наукових ступенів та звань, а його було звільнено з роботи. Разом з професором П.П. Заворотько "репресіям" було піддано і кафедру радянського процесуального права, яку було розформовано.

Наступний етап розвитку кафедри правосуддя пов'язаний з 1988 роком, коли на виконання рішення Державного комітету СРСР з народної освіти 1987 р., яким, виходячи із посилення ролі суду і прокуратури у забезпеченні захисту прав і законних інтересів громадян, на юридичних факультетах університетів СРСР зобов'язувалось створити кафедри правосуддя і прокурорського нагляду, в червні місяці було створено кафедру правосуддя в сучасному її вигляді. Велику роль в створенні саме кафедри правосуддя відіграв великий учений Михайло Макарович Михеєнко, який став її першим завідуючим та очолював кафедру 10 років.

Але не зважаючи на такий складний шлях становлення та розвитку кафедри правосуддя, викладачі кафедри завжди здійснювали постійний науковий пошук в галузях процесуальних наук.

В цьому аспекті не можна не згадати тих, хто здійснив значний внесок у розвиток кримінально-процесуальної науки радянського періоду, видатних науковців кафедри, перш за все, професора, д.ю.н. Дмитра Спиридоновича Сусла – автора більш як 100 наукових праць, значна частина яких стосувалася проблем історії розвитку судової системи, зокрема: "Развитие органов правосудия и их деятельность в Украинской ССР", "Історія суду Радянської України", "Організація і діяльність суду і прокурора УРСР у відбудовчий період"; доцентів, к.ю.н.: Івана Степановича Галагана – автора 18 наукових праць, який займався вивченням проблеми процесуальних гарантій забезпечення права на захист обвинуваченого, Степана Леонтійовича Лимарченка, який працював над вирішенням проблем організації та розвитку органів попереднього розслідування кримінальних справ, Юрія Онисимовича Фролова дослідника проблем прокурорського нагляду та виправно-трудового права, Юрія Павловича Ободзинського, Олега Михайловича Гука, які працювали над проблемними питаннями кримінального та кримінально-процесуального права, старшого викладача Олександру Василівну Леднікову, яка після відставки з поста прокурора м. Києва, тривалий час викладала курс прокурорського нагляду.

Видатні дослідження в радянський період розвитку науки цивільного процесуального права та нотаріату належать: декану юридичного факультету, завідувачу кафедри процесуального права, професору, д.ю.н. Павлу Петровичу Заворотьку, роботи якого були присвячені правовим гарантіям виконання судових рішень; професору, д.ю.н. Михайлу Йосиповичу Штефану, з ім'ям якого пов'язується зародження школи цивільного процесуального права у Київському національному університеті та який працював над проблемами процесуальних засобів захисту прав соціалістичних організацій у цивільному судочинстві; Людмилі Костянтинівні Радзієвській, яка вивчала питання порівняльного цивільного процесуального права; Олені Григорівні Дрижчаній, яка досліджувала питання представництва в цивільному судочинстві; доцентам, к.ю.н: Євгену Володимировичу Гусєву, Володимиру Павловичу Пастухову, Костянтину Васильовичу Жудрі та ін.

За часів становлення незалежної України у проведення судово-правової реформи та розвиток кримінально-процесуальної, цивільно-процесуальної науки та нотаріально-процесуального права зробили внесок видатні науковці кафедри: член-кореспондент Академії правових наук України, заслужений юрист України, професор, д.ю.н. Михайло Макарович Михеєнко, який упродовж 10 років, до вересня 1998 р., завідував кафедрою правосуддя; професор, д.ю.н., заслужений юрист України Олександр Романович Михайленко, професор, д.ю.н. Тетяна Вікторівна Варфоломеєва, проф., д.ю.н. Світлана Ярославівна Фурса, проф., к.ю.н. Валеріан Васильович Молдован, проф., к.ю.н. Василь Петрович Шибіко, який продовж 1998–2005 рр. очолював кафедру правосуддя, доценти, к.ю.н. Оксана Петрівна Кучинська, Олена Семенівна Захарова.

Слід згадати гідний внесок у розвиток цивільно-процесуальної науки трагічно загиблих у молодому віці доцентів кафедри, к.ю.н: Михайла Петровича Омельченка, Наталії Василівни Безсмертної та померлого від тяжкої хвороби к.ю.н. Ігоря Анатолійовича Павлуника.

Окремо хотілось би згадати видатну роль у розвитку кафедри правосуддя професорів Михеєнка М.М. та Штефана М.Й.

У 1967 р. М.М.Михеєнка було запрошено на викладацьку роботу до Київського університету, з яким він пов'язав усе своє подальше життя. Тут він стає доктором юридичних наук (1985), професором (1987), членом-кореспондентом Академії правових наук України (1993), Заслуженим юристом України (1996), завідувачем кафедри кримінального права та процесу (з 1987). завідувачем кафедри правосуддя – з часу її утворення (1988) і до кінця свого життєвого шляху. Упродовж багатьох років М.М.Михеєнко працював заступником декана факультету (з 1976), очолював координаційне бюро Академії правових наук України з кримінального процесу, Асоціацію українських правників, входив до складу Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, працював відповідальним редактором міжвузівського наукового збірника "Проблеми правознавства", членом редколегії "Вісника Київського університету", ученим секретарем юридичної секції науково-технічної ради Мінвузу України.

М.М.Михеєнко був людиною широких і глибоких, енциклопедичних знань з філософії, історії, релігієзнавства, етики, загальної теорії держави і права і, звичайно ж, кримінально-процесуального права, теорії судових доказів, судової психології, теорії прокурорської і адвокатської діяльності.

Мало хто з нинішніх процесуалістів знає, що найперший варіант того основного проекту КПК України, який знаходиться в Комітеті Верховної Ради України з питань правосуддя, 15 років тому був власноруч підготовлений з врахуванням пропозицій, частково письмових, колег з робочої групи саме Михайлом Макаровичем Михеєнком. Весь його зміст був пронизаний ідеєю необхідності забезпечення прав особи на всіх стадіях кримінального процесу. Бо ця ідея відстоювалась ним і наукових працях, зокрема при включенні в систему принципів кримінального процесу не лише принципу забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист, але й принципу забезпечення всім особам, які беруть участь у кримінальній справі, права на захист їхніх законних інтересів.

Вагомим внеском в науку кримінального процесу стала його докторська дисертація на тему: "Теоретичні проблеми доказування у радянському кримінальному процесі" (1984). Творча глибока наукова думка М.М. Михеєнка, викладена в його понад 130 опублікованих працях, спрямована в майбутнє, майбутнє України як правової держави, де кримінальний процес має бути не джерелом підвищеної небезпеки для людини, а засобом захисту прав і законних інтересів людини. Такими є, зокрема, його праці про історичні форми кримінального процесу, про принципи кримінального процесу України, про органи досудового слідства, про роль прокурора у кримінальному процесі, про суд присяжних, про пенітенціарний суд, про Судовий кодекс України.

Ім'я М.Й. Штефана, вченого і педагога, яки впродовж 40 років займався викладацькою і науковою діяльністю на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, добре відомого не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Творчий і науковий доробок М.Й. Штефана є досить вагомим. Він опублікував понад 145 наукових праць, у тому числі 7 монографій (з них індивідуальних 3), 19 підручників і навчальних посібників, 3 брошури, 35 статей та численні тези наукових доповідей, ст.-терміни.

Сферу наукових інтересів і досліджень проф. Штефана М.Й. можна визначити як шляхи реалізації конституційного права на судовий захист, удосконалення цивільно-процесуального законодавства і практики його застосування.

Більшість статей М.Й. Штефана носить монографічний характер, які присвячені актуальним проблемам теорії цивільно-процесуального права, реалізації права на судовий захист на різних стадіях цивільного процесу, суб'єктом цивільних правовідносин інституту судових рішень, проблемам виконання судових рішень.

Напрямки наукової діяльності професора М.Й. Штефана визначаються дослідженням цивільних процесуальних засобів захисту прав, свобод та інтересів громадян, прав і інтересів юридичних осіб і держави. Він зробив вагомий особистий внесок у розвиток науки цивільного процесуального права України. Йому належить пріоритет в розробці проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності, теорії цивільних процесуальних засобів захисту прав, в дослідженні особливостей норм цивільного процесуального права. М.Й. Штефан визначив їх поняття, види, структуру. Розробив основи цивільної процесуальної відповідальності, визначив поняття, види і функції санкцій цивільного процесуального права, суб'єктів і умови відповідальності, гарантії їх застосування.

Професор М.Й. Штефан вніс значні наукові новели і в теорію принципів цивільного процесуального права.

До системи принципів, традиційно визначених у літературі, автор додатково відносить принципи публічності, раціональної процесуальної форми, процесуального сумісництва.

Численні новели внесені професором М.Й. Штефаном і в теорію цивільних процесуальних правовідносин. Він відійшов від традиційного визначення в теорії права передумов виникнення правовідносин, які на його думку не розкривають механізму виникнення цивільних процесуальних правовідносин, і обґрунтував, що для цього необхідна наявність підстав, приводу, процесуальних передумов.

Новизною характеризуються численні положення, зроблені М.Й. Штефаном в дослідженнях в цивільному процесі процесуальних інститутів сторін, третіх осіб, органів прокуратури, профспілок, інших заінтересованих осіб, дослідження позовного і непозовного провадження, які мають значення для теорії і практики цивільного процесу.

Професором М.Й. Штефаном розроблені основні теоретичні положення участі в цивільному процесі органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, організацій та окремих громадян, які захищають права інших осіб, їх мету, підстави і процесуальні форми участі та процесуально-правове становище.

У роботі "Представительство граждан в суде" вченим переконливо доведені галузева самостійність цивільного процесуального представництва і виконувані ним подвійні процесуальні функції – захист прав і інтересів осіб, які беруть участь у справі (здійснювати правозаступництво), та представляти таких осіб, бути їх повіреними (здійснювати представництво в цивільному процесі).

Новизною характеризуються окремі положення і висновки М.Й. Штефана у працях, присвячених непозовному провадженню, судовому рішенню, виконавчому провадженню.

Одним із напрямків наукової діяльності М.Й. Штефана є дослідження питань виконання судових рішень: про суть і значення виконавчого провадження, його принципи, учасників виконання, про підстави виконання і виконавчі документи, загальні правила виконання і заходи примусового виконання та про контроль і перевірку виконання.

Новизною характеризуються його дослідження цивільного судочинства України з іноземним елементом. Він першим в юридичній науці проаналізував внутрішнє законодавство і міжнародні договори з участю України.

Нині на кафедрі працюють 17 штатних викладачів; д.ю.н., доц. Притика Ю.Д., професор, к.ю.н. Шибіко В.П., доценти, к.ю.н.: Бондарєва М.В., Гринюк В.О., Грабовська О.О., Костюченко О.Ю., Кіреєва Н.О., Малюга В.І., Радзієвська Л.К., Сиза Н.П., асистенти, к.ю.н.: Крижанівський В.В., Куйбіда Р.О., Кухнюк Д.В., Мельник І.С., Васильєва-Шаламова Ж.В., асистенти Снідевич О.С., Задоєнко О.В., а також 3 сумісники: професор, д.ю.н., Заслужений юрист України Михайленко О.Р., асистенти Круковес Н.В., Шкрібляк К.П.

Сьогодні кафедра правосуддя забезпечує викладання навчальних курсів цивільного процесуального права, кримінально-процесуального права, судоустрою, нотаріату, спецкурсів адвокатури України, прокуратури України, теорії судових доказів, судової риторики, складання процесуальних документів в цивільних і кримінальних справах, виконання судових рішень, порівняльного цивільного процесуального та кримінально-процесуального права, актуальних проблем цивільного процесуального права, проблем діяльності адвокатури та прокуратури в Україні, міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду цивільних спорів, альтернативних способів вирішення спорів та інших.

Кафедра за часи існування видала серію підручників та навчальних посібників М.М. Михеєнко Кримінальний процес України (1992 (у співавт.); "Порівняльне судове право" (1993 (у співавт.); "Адвокатура України" (1997), Штефан М.Й. "Цивільний процес" (1997), "Цивільне процесуальне право Украины: Академічний курс" (2005); В.П. Шибіко "Уголовно-процессуальное право Великобритании, США и Франции" (1995); "Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України" (1997, 1999), Л.К. Радзієвська "Нотаріат в Україні: Навчальний посібник" (2001), "Порівняльне судове право: навчальний посібник" (1993).

Видані викладачами кафедри підручники і навчальні посібники із кримінально-процесуального і цивільного процесуального права, судоустрою, адвокатури, нотаріату, науково-практичні коментарі Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів неодноразово визнавалися кращими за результатами Всеукраїнських конкурсів на кращі юридичні видання, що сприяло зміцненню високого авторитету університетської освіти і науки.

За останні роки підготовлено та видано ряд наукових монографічних праць Притика Ю.Д. "Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді: Монографія" (2006); Михайленко О.Р. "Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан" (1999); Шибіко В.П. "Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України" (2008); Малюга В.І. "Принципи організації та діяльності прокуратури України" (2005); Костюченко О.Ю. "Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України" (2006); О.О. Грабовська "Судочинство у справах про усиновлення дітей іноземними громадянами" (2006); Куйбіда Р.О. "Реформування правосуддя в Україні: Монографія" (2004).

Члени кафедри є науковими консультантами Комітетів Верховної Ради України, Науково-методичної ради при Генеральному прокурорі України, членами Науково-консультативної ради Верховного Суду України, Науково-консультативної ради Вищого адміністративного суду України.

Кафедра правосуддя протягом усього часу брала участь у законотворчій роботі та експертизі проектів законів та інших нормативно-правових актів: Кримінально-процесуального кодексу та Цивільного процесуального кодексу України, законів України "Про прокуратуру", "Про адвокатуру", "Про судоустрій в Україні", "Про нотаріат" "Про виконавче провадження", проектів Модельного Кримінально-процесуального та Модельного Цивільного процесуального кодексів для країн СНД, тощо. Члени кафедри готують на запити Верховної Ради України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України наукові висновки з проблемних питань кримінально-процесуального та цивільного процесуального права.

На кафедрі підготовлено двох докторів і понад 30 кандидатів юридичних наук, нині готують дисертації 17 аспірантів та здобувачів. Молоді науковці досліджують широкий спектр актуальних питань процесуальної науки: процесуальні строки в цивільному процесі, судова експертиза в цивільному судочинстві, диспозитивність в реалізації потерпілим кримінально-процесуальних прав, інквізиційний (розшуковий) кримінальний процес, нотаріальне засвідчення вірності копій (фотокопій) документів та виписок з них, проблема окремої думки судді в кримінальному судочинстві України, докази і доказування в цивільному процесі України і США, правове регулювання односторонніх правочинів в нотаріальній практиці, визнання та захист права власності в нотаріальному процесі, дисциплінарна відповідальність суддів України

Науково-педагогічний склад кафедри активно приймає участь у науково-практичних конференціях в тому числі міжнародних, семінарах, круглих столах.

Кафедра підтримує міжнародні творчі зв'язки з юридичними факультетами Московського, Санкт-Петербурзького, Реґенсбурзького університетів, Саратовсько державною академією права.

Ю.Д. Притика,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правосуддя,
заслужений юрист України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "СТАДІЯ" ТА "ПРОВАДЖЕННЯ" В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

Реформування цивільного судочинства в Україні супроводжується розвитком як загальних процесуальних інститутів (принципи, докази, позов та ін.), так і вдосконалення правил щодо порядку розгляду і рішення цивільних справ, форм перегляду цивільних справ, порядку виконання судових постанов. Наприклад, у Цивільному процесуальному кодексі України (2004) передбачено кілька видів проваджень з метою диференціації в порядку розгляду і вирішення справ судом першої інстанції, на нових принципах побудовано інститути апеляції, касації, запроваджено перегляд судових постанов в зв'язку з винятковими обставинами. При цьому законодавець використовує узагальнюючий термін "провадження", який охоплює і поняття "виду судочинства" як порядку вирішення цивільних справ в суді першої інстанції, і поняття стадій процесу. З огляду на це особливе значення набуває питання розмежування понять "стадія" і "провадження", визначення їх місця в системі цивільного процесу.

Як відомо, діяльність суду щодо здійснення судочинства в цивільній справі відбувається у певній послідовності. Спочатку вирішуються питання із прийняттям справи і можливістю відкриття провадження у справі, далі суд здійснює процесуальні дії щодо належної підготовки справи до судового розгляду, розглядає справу по суті, за тим наступає етап можливої перевірки законності і обґрунтованості судового рішення у справі, і, в решті решт, наступає етап виконання рішення. Тільки тоді, коли судове рішення в конкретній цивільній справі буде виконано можна говорити про досягнення кінцевої мети – здійснення захисту порушених, невизнаних або оспорюваннях прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. На певному етапі знаходження цивільної справи суд буде виконувати певні процесуальні дії чітко визначені процесуальним законом і які будуть характеризувати виключно цей етап. Слід зазначити, що не завжди в конкретній цивільній справі може настати етап виконання судового рішення. Іноді цивільні справи закінчуються без ухвалення судового рішення, в деяких справах суд взагалі може відмовити у відкритті провадження у справі. Отже, цивільний процес як вид врегульованої нормами цивільного процесуального права юридичної діяльності є системою дій щодо здійснення правосуддя у цивільних справах та охоплює процесуальну діяльність як суду так і інших учасників процесу і здійснюється у чітко визначеній процесуальній формі. Рух цивільної справи відбувається в межах врегульованих нормами цивільного процесуального права послідовних процесуальних дій учасників процесу.

Вся сукупність цих процесуальних дій та процесуальні правовідносини, їх взаємопов'язаність та сувора послідовність складають систему цивільного процесу [1]. Будь-яка система має свої структурні компоненти, без яких неможлива її організація як цілісного утворення. Цивільний процес також має свою структуру, складовими якого є його окремі елементи. Але, якщо сьогодні не викликає сумніву питання про системність (послідовність) цивільного судочинства, то питання про його структуру, про його складові залишається дискусійним. Нормативного визначення стадій цивільного процесу сьогодні немає. З погляду філологічного тлумаченням стадія визначається як певний етап розвитку чого-небудь, який має свої якісні особливості. Як юридичний термін "стадія" (у перекладі з грец. – період) визначається як певний період (етап) у розвитку того чи іншого явища, який має свої якісні особливості та відмінності і в галузі права стадії розрізняють як етапи в розвитку певного юридичного процесу, зокрема цивільного [2]. У теорії цивільного процесуального права під стадією розуміють сукупність процесуальних дій, об'єднаних найближчою метою. І досі немає єдиних підходів щодо визначення кількості стадій. Науковці виділяють три, п'ять, сім, вісім стадій. Найбільш поширеною є такий поділ на стадії: • відкриття провадження у справі (ст. 3, 122 ЦПК України); • провадження з підготовки справи до судового розгляду (ст. 127–156 ЦПК України); • судовий розгляд – розгляд і вирішення справи в судовому засіданні (ст. 157–196 ЦПК України); • апеляційне оскарження і перевірка рішень, ухвал суду першої інстанції (ст. 291–322 ЦПК України); • касаційне оскарження і перевірка

© Притика Ю.Д., 2009

рішень, ухвал суду першої та апеляційної інстанцій (ст. 323–352 ЦПК України); • провадження у справах у зв'язку з винятковими обставинами (ст. 353–357 ЦПК України); • перегляд рішень, ухвал, що набрали законної сили у зв'язку з нововиявленими обставинами (ст. 361–366 ЦПК України); • звернення судового рішення до виконання (ст. 367–382 ЦПК України) [3].

Для визначення структурних елементів цивільного процесу більшість науковців застосовує термін "стадія" [4]. Разом з тим, в науковій юридичній літературі досить часто використовується і термін "провадження". Слід зазначити, що цей термін науковці використовують в різних значеннях: як назву складових частин структури цивільного процесу, як сукупність стадій або як назва стадії [5]. Ю.К. Осипов вважав структурним компонентом цивільного процесу, так звані правозастосовчі цикли, які, на відміну від процесуальних стадій, не характеризуються чіткою послідовністю і складаються із стадій [6].

У той самий час, М.Й. Штефан, не заперечуючи ідеї стадійності цивільного процесу, зарахував до процесуальних стадій провадження в суді першої інстанції, апеляційне, касаційне провадження та провадження та перегляд рішень у зв'язку з нововиявленими і винятковими обставинами та звернення рішень до виконання. У свою чергу порушення провадження, підготовку та вирішення справи по суті він називав фазами (підстадіями) [7]. Отже, можна зробити висновок, що дослідники в систему цивільного процесу під єдиним поняттям "стадія" включають різнорівневі структурні елементи. В результаті чого одні вчені стверджують, що провадження в суді першої інстанції складається з трьох стадій, а інші доводять, що провадження самі є стадіями. Пізніше Штефан М.Й. розширив коло стадій, визначивши стадіями процесу розгляд і вирішення справи по суті, перевірку законності та обґрунтованості постановленого по ній рішення, звернення рішення до виконання [8]. Такої ж точки зору дотримується і С.С. Бичкова. Зокрема, до процесуальних стадій вона зараховує: провадження по справі в суді першої інстанції, апеляційне, касаційне провадження, провадження у зв'язку з винятковими обставинами, провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами, виконавче провадження та відновлення втраченого провадження. Кожна із зазначених стадій цивільного судочинства в свою чергу складається з трьох підстадій: порушення провадження у справі до її розгляду, перегляду чи виконанню; розгляду справи або виконання рішення суду [9].

Таку різноплановість поглядів на структуру цивільного процесу можна пояснити, в тому числі, невизначеністю дефініцій процесуальної стадії та процесуального провадження як складових компонентів процесу та їх необґрунтованим ототожненням. В.М. Шерстюк, свого часу, зазначав, що відсутність єдиної позиції щодо цього багато в чому обумовлюється різницею цілей, що їх ставили науковці при дослідженні цього питання [10]. В.М. Горшенев, досліджуючи структуру юридичного процесу, звертав увагу на те, що хоча зазначені категорії мають багато спільного, є чіткі критерії їх розмежування. Своє обґрунтування поняття "процесуальна стадія" і "процесуальне провадження" знайшли також в роботах О.В. Фахутдінової, І.В. Бенедика, Бондаренко-Зеленською Н.Л. та інших науковців [11].

Ретельний аналіз співвідношення категорій стадія та провадження дає можливість визначити систему критеріїв для їх розмежування: • за змістом; • за процесуальною метою; • за юридичними наслідками; • за специфікою послідовності та взаємозумовленості; • за структурою.

За змістом і структурою процесуальна стадія відображає вимогу логічної функціональної послідовності процесуальної діяльності, що складає зміст цивільного процесу, а процесуальне провадження професійну спеціалізацію цієї діяльності. Це, на наш погляд, означає, що стадія характеризує динаміку процесу, а провадження – його предметні ознаки. Поступовий розвиток процесуальної діяльності за стадіями відбувається в межах певного процесуального провадження, і поза ними така діяльність неможлива. Таким чином, процесуальні стадії є складовими певного провадження, а саме процесуальне провадження може включати в себе кілька процесуальних стадій.

Повертаючись до розмежування згаданих вище елементів цивільного процесу за визначеними ознаками, слід зважати на те, процесуальні дії, які є змістом процесу, в своїй сукупності складають процесуальні форми окремих стадій, останні в свою чергу входять до системних утворень – цивільних процесуальних форм окремих видів проваджень. У той самий час, метою процесуального провадження є кінцевий результат, на досягнення якого спрямований весь процес розгляду і вирішення справи по суті; досягненням же мети процесуальної стадії є одним із засобів досягнення кінцевої мети і має проміжний характер. Розмежування цих понять проявляється і в юридичних наслідках. Як правило, завершення процесуальної стадії сприяє переходу справи на наступний етап цивільного процесу, в той час, як процесуальне провадження є самодостатнім, тобто справа у ньому вирішується повністю і після закінчення провадження процес у справі завершується. Винятком з цього правила є закінчення справи мировою угодою на якійсь із стадій розгляду справи.

Специфічні відмінності між процесуальною стадією та процесуальним провадженням можна виділити і з огляду на послідовність виникнення процедури. На відміну від процесуального провадження процесуальні стадії як структурні елементи процесу характеризуються незмінною послідовністю і взаємозумовленістю, у той час як послідовність процесуальних проваджень може змінюватися залежно від обставин кожної конкретної цивільної справи. Так, зокрема провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами може на-

ступати після перегляду рішення суду судом апеляційної чи касаційної інстанцій, а за певних обставин і після набрання рішенням суду першої інстанції законної сили.

Розмежування можна провести і з врахуванням структурної побудови правовідносин, що виникають у "провадженні" і на окремій "стадії". Процесуальне провадження характеризується складною структурою, яка включає окремі відносно самостійні елементи. Провадження характеризується тим, що воно може бути закінчено на будь – якому етапі, наприклад, сторони можуть укласти мирову угоду на попередньому судовому засіданні або позивач на етапі судового розгляду відмовляється від позову, тощо. Стадія має менш складну структуру і складається із сукупності окремих процесуальних дій. Наприклад, на стадії підготовки справи до судового розгляду суд зобов'язаний перевірити наявність підстав для розгляду справи, тощо.

Наведений перелік ознак не є вичерпним, проте він свідчить про те, що ототожнення таких поняттях як " процесуальна стадія" та "процесуальне провадження" не є зовсім виправданим. Навпаки, ці різнохарактерні поняття мають значні відмінності та знаходяться між собою у зв'язку. На нашу думку, поняття "стадія" та "провадження" співвідносяться як філософські категорії цілого і частки та виражають співвідношення між сукупністю предметів і зв'язок, що об'єднує ці предмети і призводить до появи нових якостей та закономірностей. Таким чином, стадія уявляє собою сукупність процесуальних дій, що здійснюються судом та учасниками процесу, об'єднаних найближчою метою. У свою чергу, сукупність таких стадій поєднується в провадження. Виходячи саме з такого розуміння співвідношення цих двох понять, "провадження" в цивільному процесі можна визначити як сукупність процесуальних стадій, тобто комплекс процесуальних дій, які мають на меті завершити розгляд справи по суті.

Разом з цим, слід зазначити, що за своєю природою провадження не є моністичним явищем. З одного боку, в залежності від якісної характеристики процесуальної діяльності суду в конкретній цивільній справі розрізняють три види (форми) провадження: • наказне провадження; • позовне провадження; • окреме провадження. В основу такої класифікації, наприклад, покладено такі характеризуючи ознаки цивільної справи як наявність або відсутність спору про право, характер спірних правовідносин тощо. Поряд з цим, категорія провадження розкриває сутність процесуальної діяльності суду з огляду на завдання і мету цивільного судочинства в конкретній цивільній справі, тобто динаміку руху справи від порушення провадження по справі до виконання рішення в справі. З огляду на це провадження також характеризує певний етап розвитку у справі. Якщо говорити про етап перевірки законності і обґрунтованості судового рішення, то він врегульований в розділі V ЦПК України "Перегляд судових рішень". У ньому вміщені норми стосовно перегляду законності і обґрунтованості всіх видів судових рішень, в різних судових інстанціях і в різних провадженнях (апеляційному, касаційному провадженнях, проваджені у зв'язку з винятковими обставинами та провадженні у зв'язку з нововиявленими обставинами).

Таке групування норм є логічним, оскільки чітко виокремлюється предмет правового регулювання, що, в свою чергу, дає можливість розмежувати ці процедури, провести певні аналогії і зрозуміти специфічні особливості кожного з видів перегляду судових рішень, як самостійних стадій цивільного судочинства. Усі ці правові провадження виконують спільне завдання, що полягає у перевірці законності і обґрунтованості постановлених по справі судових рішень. Разом з цим, кожне з них має свої власні завдання, що відокремлює їх одне від одного, в силу чого один спосіб перевірки не можна замінити іншим. Зокрема, відмінність апеляційного провадження від провадження за нововиявленими обставинами полягає в тому, що в першому випадку об'єктом перегляду будуть судові рішення, що не набрали законної сили, а в другому випадку ті, що набрали законної сили. Відмінність між касаційним провадженням та провадженням за нововиявленими обставинами буде проявлятися у підставах перегляду та суб'єктах перегляду. Так, в касаційному порядку перевіряється правильність застосування судами першої або апеляційної інстанцій норм матеріального або процесуального права. У той час, як при провадженні справ за нововиявленими обставинами судовим органом, що постановив судове рішення буде перевірятися наявність істотних для справи обставин, які існували на момент розгляду і вирішення справи, але не були враховані судом в зв'язку з тим, що ні суд ні сторони про них не знали і не могли знати. Розмежування між провадженням у зв'язку і винятковими обставинами та за нововиявленими обставинами також полягає як в суб'єктах перегляду так і в підставах перегляду. Зокрема, оскільки, згідно із ч. 1 ст. 357 ЦПК України розгляд справи у зв'язку з винятковими обставинами є різновидом касаційного провадження, то справи розглядаються виключно Судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України після їх перегляду у касаційному порядку. Підставами перегляду будуть неоднакове застосування судом касаційної інстанції одного і того самого положення закону або визнання судового рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, таким, що порушує міжнародні зобов'язання України. В той час як суб'єктом перегляду, як ми зазначали вище судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами буде судовий орган, що постановив рішення, підставами ж перегляду крім зазначених вище істотних для справи обставин, що не були і не могли бути відомі є ще встановлені вироком суду, що набрав законної сили, завідомо неправдиві показання свідка, завідомо неправильний висновок експерта,

завідомо неправильний переклад, фальшивість документів або речових доказів, що потягли за собою ухвалення незаконного або необґрунтованого рішення; також скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення рішення чи постановлення ухвали, що підлягає перегляду; встановлення Конституційним Судом України неконституційність закону, іншого правового акта чи їх окремою положення, застосованого судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане.

Таким чином, роблячи узагальнюючий висновок, слід зазначити, що, по-перше, основними структуроутворюючими елементами цивільного процесу виступають: • провадження у суді першої інстанції, яке поділяється на наказне, позовне, окреме; • провадження з перегляду судових рішень, яке поділяється такі види: апеляційне провадження, касаційне провадження, провадження у зв'язку з винятковими обставинами, провадження у зв'язку з ново виявленими обставинами; • виконавче провадження, та, по-друге, кожне провадження складається із певних притаманних йому стадій, що забезпечують досягнення процесуальної мети такого провадження.

1 Жилин Г.А. Подготовка гражданских дел к рассмотрению в суде кассационной инстанции: Дис…канд. юрид. наук. 12.0003 / Свердловский юрид. институт. – Екатеринбург,1991. – С. 56. 2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шешмученко (голова редкол.) та інш. – К.: "Укр...енцикл.", 2003. – С. 609. 3 Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. Для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2005. – С. 30–31. 2. Цивільний проце: Навч. посіб. / А.В.Андрушко, Ю.В. Білоусов, Н.Л. Бондаренко. – За ренд. Ю.В.Білоуса. – Наукова думка; Прецидент, 2005. – С.17. 3. Гражданский процесс: учебник / под ред. Проф. Комарова В.В. – Х.: "Одиссей", 2001. – С.28. 4. Гражданский процесс Украины : Учебное пособие. – Х.: "Одиссей", 2003. – С. 9. 4. Гражданский процесс: Учебник для юридических вузов / Под ред. д.ю.н. М.К.Треушникова. – 3-е изд. испр.и доп. – М.: Юриспруденція, 2001. – С. 14. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. запл. – К.: Концерн "Видавничій Дім "ІН Юре", 2005. – С.31. 5. Гражданский процесс: Учебник для юридических вузов и факультетов / Отв. Ред. Ю.К.Осипов. – М.: БЕК, 1995. – С.440. Советский гражданский процесс / Под ред. М.С. Шашкарян. – М., 1985. – С.11. Гражданское процессуальное право России / Отв.ред. М.С. Шакарян. – М.: "Билина", 1999. – С.25. Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданский процесс. – 2-е изд., перераб. И. Доп. – М.: Норма – Инфра – М., 2001. – С.3-4. 6. Гражданский процесс : Учебник для юридических вузов и факультетов / Отв. Ред. Ю.К.Осипов. – М.: БЕК, 1995. – С.10. 7 Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підр. для студ. юрид. спец. вищ. навч. Зал. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2005. – С.22. 8. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підручн. для студ. юрид. спец. вищ.навч.закл. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2005. – С.31. 9. Безлюдько І.О., Бичкова С.С., Бобрик В.І. та ін. Цивільне процесуальне право України: Навчальний посібник / За заг.ред. С.С. Бичкової. – К.: Атака, 2006. – С.28. 10. Шерстюк В.М. Система гражданского процессуального проава. – М.: Узд-во МГУ, 1989. – С.1. 11 Теория юридического процесса / Под. ред В.М.Горшева. – Харьков: Вища шк., 1985. – 346 с. Шерстюк В.М. Система гражданского процесуального права. – М.: Узд-во МГУ, 1989; Фатхутдинова О.В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: Афтореф. Дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 16 с. Бондаренко–Зелінська Н.Л. Підготовка цивільних справ до судового розгляду як стадія цивільного процесу: Афтореф. дис. …канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 8 с.

В.П. Шибіко,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри правосуддя,
заслужений юрист України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Принципи кримінального процесу визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів. Тому необхідно визначитися з системою принципів кримінального процесу, місцем кожного з них у цій системі, значенням його для виконання завдань кримінального процесу, захисту прав та законних інтересів особи, а також з можливістю і необхідністю поповнення цієї системи вже традиційних принципів новими складовими, новими принципами, зокрема тими, які випливають із ратифікованих Україною міжнародно-правових актів.

© Шибіко В.П., 2009

Мова йде, зокрема, про таке принципове положення, вимогу права, у тому числі кримінально-процесуального, як забезпечення доступу особи до правосуддя у кримінальному процесі України.

Конституція України у ст. 8, 55, 64 містить вимоги, які гарантують громадянам доступ до правосуддя і судовий захист. Так, згідно з ч.3 ст. 8 Конституції України норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Згідно з ч.1 ст.55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Причому навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану не можуть бути обмежені ці права і свободи, у тому числі право на судовий захист і на доступ до правосуддя (ч. 2 ст. 64 Конституції України).

Право на доступ до правосуддя прямо і текстуально не зазначене у Конституції України, проте має своєю змістовою основою більш загальне право людини і громадянина на судовий захист і випливає із зазначених вище положень Конституції України.

Забезпечення права особи на доступ до правосуддя як принцип кримінального процесу має своїм змістом: • право особи (учасника процесу) особисто брати активну участь у процесі і контролювати цей процес; • право особи брати активну участь у процесі і контролювати цей процес з допомогою свого захисника(підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, виправданий) чи представника (потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач); • обов'язок органів дізнання, досудового слідства, прокурора, судді і суду своєчасно документально оформити процесуальний статус особи, роз'яснити їй її процесуальні права на активну участь у процесі і на контроль цього процесу (його хід і результати, проміжні і остаточні) і забезпечити можливість для їх реалізації.

Відповідно до ч.1 ст.124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Основними питаннями кримінальної справи, які вирішуються судом, є питання про винність і покарання підсудного. Проте, як видно із вище викладеного, у доступі до правосуддя заінтересовані(мають законний інтерес) не лише особи, які викриваються у вчиненні злочину (підозрювані, обвинувачені, підсудні), але й особи, які постраждали від злочину(потерпілий, цивільний позивач). Згідно з п.4 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, затвердженої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.85, вони мають право на доступ до механізмів правосуддя і якнайшвидшу компенсацію за заподіяну їм шкоду відповідно до національного законодавства.

Забезпечення права на доступ до правосуддя відповідає критеріям, за якими визначається принцип кримінального процесу [1, 35]. По-перше, це найзагальніше, вихідне положення, ідея, яка має фундаментальне значення для кримінального процесу, визначає його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів. Адже лише шляхом допуску особи до процесуальної діяльності на кожній стадії процесу, активної участі в цій діяльності і контролі за цією діяльністю можливе і саме здійснення правосуддя. Так, активна участь і обвинуваченого, і потерпілого у досудовому розслідуванні важлива, зокрема, тим, що саме на цій стадії починається формування переважної більшості доказів, на основі яких суд вирішує кримінальну справу по суті. По-друге, воно виражає панівні в даній державі політичні і правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах. Без забезпечення доступу особи до правосуддя неможлива правова держава, якою проголосила себе у Конституції 1996 р. (ст. 1) Україна і в якій права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави(ч.2 ст.3 Конституції України). По-третє, це положення закріплене в нормах права: у згаданих раніше статтях 8, 55, 64 Конституції України, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ч.1 ст.14) і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ч.1 ст.6), які ратифіковані Україною, а тому є частиною національного законодавства України (ч.1 ст.9 Конституції України), а також у статтях КПК України, які визначають порядок залучення(шляхом визнання або притягнення) особи до участі у справі з документальним оформленням цього рішення, процесуальні права учасників процесу і обов'язки органів і посадових осіб, які ведуть процес, роз'яснити ці права і забезпечити можливість їх реалізації (ст. 21, 43, 43-1, 49, 50, 51, 53, 131, 142, 263 та ін.). По-четверте, це положення діє не лише у стадії судового розгляду кримінальної справи, але і в усіх інших стадіях процесу, починаючи зі стадії порушення кримінальної справи. По-п'яте, порушення цього положення означає істотне порушення кримінально-процесуального закону, незаконність рішення і необхідність його скасування (ст. 370 КПК). Доступ до правосуддя у кримінальному процесі означає певний процесуальний режим (у вигляді визначених у кримінально-процесуальному законі певних вимог, заборон і дозволів) як систему відповідних процесуальних засобів, який дає можливість учасникам процесу знати про свої права на активну участь у справі, використовувати ці права для справедливого її вирішення.

Активна участь у справі і здійснення контролю за процесом можливі як особисто учасником процесу, який має особистий інтерес у справі, так і з допомогою свого захисника чи представника. У зв'язку з цим можна стверджувати , що зі смертю такого учасника припиняється його особистий

доступ до правосуддя, але не через захисника чи законного представника. Смерть особи, яка вчинила злочин, згідно з п.8 ч.1 ст.6 КПК є обставиною, яка виключає провадження у справі, за винятком випадків, коли провадження у справі є необхідним для реабілітації померлого. Таким чином, правосуддя має здійснитися і щодо померлого – з метою його реабілітації.

Незабезпечення права особи на доступ до правосуддя може бути підставою для звернення даної особи до Європейського суду з прав людини. Згідно з ч.1 ст.35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ("Критерії прийнятності") Європейський суд з прав людини може прийняти питання до розгляду тільки після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту [2, 24]. На цьому наголошує і ч.4 ст.55 Конституції України, згідно з якою кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Перегляд судових рішень у порядку виключного провадження у кримінальному процесі України також може бути останнім національним засобом правового захисту у розумінні ч.1 ст.35 Конвенції. Але , як видається, особа не обов'язково має його пройти у кримінальному процесі України. Про це свідчать і відповідні документи Європейського суду з прав людини. Так, у п.9 Нотаток для осіб, які мають намір звернутися до Європейського суду з прав людини від 02.01.02 зазначено: "Однак, якщо Ви оскаржуєте судове рішення, наприклад, вирок, Вам не потрібно робити спроби порушити процедуру перегляду справи після проходження звичайної судової процедури оскарження" [3, С. 388]. Перегляд же судових рішень у порядку виняткового провадження є, як видно і з його назви, і зі змісту, не звичайною, а винятковою процедурою. Загальними процедурами оскарження і перегляду судових рішень є апеляційне і касаційне провадження. У п.8 ч.3 ст.129 Конституції України наголошено, що однією з основних засад судочинства є забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду. І якщо апеляція чи касаційна скарга особи, інтересів якої стосується судове рішення, є в апеляційному чи касаційному провадженні безпосередніми законними приводами для апеляційного чи касаційного перегляду, то згідно з ст.400-7 КПК України особами, які мають право поставити питання про перегляд судових рішень у порядку виключного провадження, є відповідні прокурори (Генеральний прокурор України та його заступники, прокурор АРК, прокурор області, прокурор міст Києва чи Севастополя, військовий прокурор на правах прокурора області) та судді касаційного суду, тобто Верховного Суду України, у кількості не менше п'яти осіб).

Таким чином, право особи на доступ до правосуддя у кримінальному процесі – це конституційне право кожної людини і громадянина (особи), що постраждав від злочину або викривається у вчиненні злочину і має процесуальний статус учасника, який має особистий інтерес у справі (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений та ін.). Метою цього права є досягнення не лише процесуальної справедливості(тобто забезпечення можливості активної участі особи у процесі на всіх його стадіях з використанням всієї сукупності наданих їй процесуальних прав для захисту своїх законних інтересів), але й справедливості по суті справи, тобто винесення судом, як єдиним органом, який здійснює правосуддя, законного, обґрунтованого і справедливого рішення, яке означає забезпечення (задоволення) законних інтересів всіх учасників процесу незалежно від того, належить він до сторони обвинувачення чи до сторони захисту. Європейський Суд з прав людини приймає скаргу особи, якій не було забезпечено доступ до правосуддя, що виразилось у прийнятті національним судом рішення, яке не задовольняє її, бо не відповідає її законним інтересам. При цьому особа може скаржитися тільки на неправосудне, з її точки зору, судове рішення, в якому її процесуальна активність і доводи не були враховані судом при вирішенні справи, або ж на те, що винесення несправедливого рішення стало, на думку особи, результатом незабезпечення органами досудового розслідування, прокурором чи судом її права на активну участь у досудовому розслідуванні чи судовому розгляді справи., тобто коли було не забезпечено доступ як до активної участі у справі, так і до справедливого вирішення цієї справи по суті.

Відповідно до зазначеного вище конституційного права особи на доступ до правосуддя принцип забезпечення права особи на доступ до правосуддя є конституційним принципом кримінального процесу як такий, що має особливе політико-юридичне значення.

Як і низка інших принципів кримінального процесу, забезпечення права особи на доступ до правосуддя може мати загальне правило і виняток із нього, коли учасник процесу не прагне доводити справу до вирішення її судом по суті – обвинувальним чи виправдувальним вироком. Таким явним винятком нині є справи приватного обвинувачення, в яких, аж до видалення суду до нарадчої кімнати для постановлення вир., можливе примирення потерпілого з підсудним, що тягне за собою закриття кримінальної справи суддею (п.6 ч.1ст.6, ч.1 ст.27 КПК). Водночас досить актуальним є питання про впровадження в національне судочинство програм відновлювального правосуддя, розвивати які рекомендувала всім країнам у своїй резолюції від 24.07.02 "Про основні принципи програм відновлювального правосуддя у кримінальн-

них справах "Економічна і соціальна рада при ООН. Застосування медіації у кримінальному процесі було рекомендовано членам Ради Європи, до якої входить і Україна, зокрема, Рекомендацією №R (99)19, прийнятою Комітетом Міністрів Ради Європи 15 вересня 1999 р., а також Рекомендацією Rec (2006) 8, прийнятою Комітетом Міністрів Ради Європи 14.06.06 (п.13). Відповідно до Рамкового рішення Ради Європейського Союзу "Про становище жертв у кримінальному судочинстві" від 15.03.01 медіація у кримінальних справах (як найпоширеніша форма відновлювального правосуддя) – це процес пошуку до або під час кримінального процесу взаємоприйнятного рішення між потерпілим та правопорушником за посередництва компетентної особи – медіатора. До 22.03.06 всі країни Європейського Союзу в обов'язковому порядку мали прийняти закони, які б забезпечували проведення посередництва у кримінальних справах [4, С. 393-423]. До речі, як слушно зазначає В.Землянська, в Україні медіація поки що не є альтернативою процедурі кримінального переслідування особи. Вона є допоміжним засобом у кримінальному процесі, завдяки якому слідчий за згодою прокурора або прокурор має право винести постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності і від покарання або про закриття кримінальної справи [5, С. 107]. Водночас варто наголосити, що і Верховний Суд України, і Генеральний прокурор України рекомендують активно впроваджувати процедуру медіації в кримінальний процес. Так, Пленум Верховного Суду України у постановах №5 "Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх" від 16.04.04 (п.21) та №13 "Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів" від 02.07.04 (п.25) рекомендував судам якомога ширше використовувати інститут примирення між потерпілими та обвинуваченими [6, 268, 278]. Генеральний прокурор України 01.08.08 надіслав прокурорам України Листа №09/1-233 вих.-08 23 бокв "Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню" [7, С. 19-22].

У чинному КПК України окремо не названо положення про необхідність забезпечення права кожної особи на доступ до правосуддя, проте воно підтверджене змістом визначених КПК слідчих та інших процесуальних дій і процесуальних рішень органів досудового розслідування, прокуратури і суду. Зазначимо також, що чинний КПК України не виділяє і розділ про принципи кримінального процесу України, хоча це, думається, у загальній частині Кодексу має бути. Це засвідчувало б, які саме положення кримінально-процесуального закону держава вважає принциповими для даного виду державної діяльності і для всієї системи норм кримінально-процесуального права України, які регулюють цю діяльність. У проекті нового КПК України, внесеного народними депутатами України Мойсиком В.Р. та іншими (реєстраційний №1233 від 13.12.07) передбачено як завдання кримінального провадження п.4 ст.2 проекту "забезпечення доступу особи до здійснення правосуддя у кримінальних справах". Проект нового КПК України, підготовлений робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії і утвердження верховенства права у редакції від 20.09.07 серед 13 засад кримінального провадження передбачив і таку, як доступ до правосуддя (ст. 8).

Принцип забезпечення права особи на доступ до правосуддя досить вдало вписується в систему принципів кримінального процесу. Він не перекреслює і не підмінює будь-який інший принцип кримінального процесу і реалізується у взаємозв'язку і взаємодії з іншими принципами (забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист, презумпції невинуватості, змагальності сторін у судовому процесі, здійснення правосуддя виключно судами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень тощо), що сприяє виконанню завдань кримінального процесу (ст.2 КПК).

1. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України. – К.: Либідь, 1999. – С.35. 2. Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К.: Український Центр Правничих Студій, 2003. – С.24. 3. Там само. – С. 388. 4. Див.: Медіація як альтернативний шлях вирішення спорів/ Юридичний вісник України. – 22-28 січня 2005 р., №3; докладніше про проблему відновлювального правосуддя див., зокрема: Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Монографія. – К: Юрінком Інтер, 2005. – С. 393-423; Землянська В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: Посібник. – К.: Видавець Захаренко В.О., 2008. – 200 с. 5. Землянська В. Зазначена праця. – С.107. 6. Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 268, 278. 7. Див.: Відновне правосуддя в Україні. Щоквартальний бюлетень. – 2008. – №2. – С.19-22.

О.О. Грабовська,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЇ ПРОКУРАТУРИ ТА МЕТИ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Суттєві зміни в усіх сферах суспільного життя в Україні в останній період часу обумовили розробку та прийняття нових законодавчих актів з метою регулювання суспільних відносин у відповідності з вимогами сьогодення. Серед таких законодавчих актів є і Цивільний процесуальний кодекс України, який було прийнято 18.03.04 (далі – ЦПК України).

Логічно, що внаслідок набрання 01.09.05 чинності новим ЦПК України виникла необхідність в аналізі правових явищ, закріплених у ньому та їх теоретичному обґрунтуванні. Крім того, безпосереднє застосування положень ЦПК України при здійсненні судочинства у цивільних справах протягом чотирьох років дозволяє зробити певні висновки щодо доцільності скасування окремих інститутів, положень ЦПК У 1963 р. і запровадження новел, зокрема, стосовно участі прокурора у цивільному процесі.

Згідно з ч. 3 ст. 26 ЦПК України прокурор є особою, яка бере участь у справі і, відповідно, наділяється певним обсягом прав та обов'язків.

Цілком очевидно, що якщо прокурор є особою, яка бере участь у справі, таким чином він є безпосереднім учасником цивільного судочинства, тобто здійснює урегульовану законодавством України діяльність. А будь-яка діяльність, тим більше такого суб'єкта як прокурор, повинна мати мету, підстави, форми тощо. Визначення всіх цих юридичних чинників є необхідним не лише для розвитку теорії цивільного процесуального права, а й для судової практики, яка свідчить про те, що прокуратура є одним з органів, який бере участь у розгляді та вирішенні судами великої кількості справ. Зокрема, за даними Генеральної Прокуратури України тільки за період з 2007 по квітень 2008 р. прокурорами заявлено 7 тис. позовів на користь дітей за актами прокурорського реагування (велика кількість цих позовів спрямована на захист житлових та майнових прав), внаслідок чого відшкодовано 56 млн. грн [1]. У 2008 р. перевірка прокурорами стану дотримання законодавства про соціальний захист інвалідів у 2008 р. виявила системні порушення прав інвалідів в Україні, зокрема, житлових, пенсійних, у сфері медичного забезпечення тощо. За 2008 р. та два місяці 2009 р. за порушення прав інвалідів до відповідальності притягнуто 1,8 тис. посадових осіб, відшкодовано 25 млн гривень, в тому числі і у судовому порядку [2]. Судова практика також свідчить про активну позицію прокуратури у справах, що виникають з земельних правовідносин, у справах про відшкодування шкоди, завданої внаслідок екологічних катастроф, техногенних аварій, природних аномалій тощо. Таким чином, інститут участі прокурора у цивільному судочинства є дієвим і потребує ґрунтовного аналізу.

Якщо проаналізувати чинне законодавство України, сучасні підручники, посібники з цивільного процесуального права, які використовуються у навчальному процесі у вищих навчальних закладах, науково-практичні коментарі ЦПК України, стає очевидним, що такі категорії як **"функції прокуратури", "мета участі прокурора", "форми участі прокурора"** у цивільному процесі тлумачаться неоднозначно, суперечливо, з підміною одного поняття іншим. Все це призводить до неоднозначного сприйняття основних засад участі прокурора у цивільному процесі, вносить плутанину як теоретичного, так і предметного характеру в розуміння змісту інституту участі прокурора у цивільному процесі .

Згідно зі ст. 121 Конституції України Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються: • підтримання державного обвинувачення в суді; • представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; • нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; • нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Отже, у цивільному процесі представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом, декларовано Основним законом. Однак виникає питання: ст. 121 визначено функції Прокуратури України у цивільному

© Грабовська О.О., 2009

процесі? Мету участі прокурора у цивільному процесі? Завдання? Форми?

Аналіз змісту Закону України "Про прокуратуру" свідчить про те, що до вказаного закону фактично було перенесено відповідні положення Конституції України. Разом з тим вказаний закон апелює таким поняттям як "функція". Зокрема, згідно ч. 2 ст. 5 **функцією** прокуратури у суді є представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Ст. 36-1 розкриває **зміст представництва** прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді, яке полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави у випадках, передбачених законом.

Ст. 34 ЗУ "Про прокуратуру" встановлює й *завдання* прокуратури в судовому процесі – сприяння виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі.

Комплекс статей ЦПК України, які регламентують участь прокурора у цивільному процесі, не містять такого поняття як "функції", "мета", "завдання" тощо участі прокурора у цивільному процесі.

Згідно п. 1 ст. 45 ЦПК, яка визначає основні засади участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб вказує, що у випадках, встановлених законом прокурор може звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах.

Таким чином, ч. 1 ст. 45 ЦПК України визначає саме **форми** участі прокурора у цивільному процесі (поняття "форма" тлумачиться як "спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії" [3]).

Згідно ж ч. 2 цієї ж ст. прокурор **здійснює у суді представництво** інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому цим Кодексом та іншими законами, і може здійснювати представництво на будь-якій стадії цивільного процесу.

Зміст ст. 45 ЦПК України також сприяє виникненню питання про те, що розумів законодавець під терміном "представництво": мету (завдання) участі прокурора у цивільному процесі, функції? Чи є представництво прокурора за своєю юридичною природою тотожним класичному представництву у цивільному процесі, урегульованим ст. ст. 38-44 ЦПК України?

ЦПК України 1963 р. також не містив конкретики щодо мети, завдань, функцій прокуратури у цивільному процесі. І хоча ст. 121 Глави 14 "Участь у процесі прокурора, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та осіб, яким за законом надано право захищати права і свободи інших осіб" мала назву "Завдання та форми участі", однак про завдання прокурора у цивільному процесі в ній не йшлося, **мета** ж участі прокурора у цивільному процесі виділялась лише у випадку залучення прокурора судом до участі у справі або вступу в справу за своєю ініціативою для надання висновків і полягала **у здійсненні покладених на прокурора обов'язків.**

У сучасних наукових та навчальних юридичних джерелах в більшості випадків виділяють *основні засади* участі прокурора у цивільному процесі наступним чином: **представництво** прокурора називають однією з його **функцій** [4] або **процесуальною діяльністю**, відповідно до якої прокурор, реалізуючі визначені Конституцією і законами України повноваження, вчиняє в суді процесуальні дії з метою захисту інтересів держави чи громадянина [5]. В окремих джерелах представництво називають **формою участі** прокурора у цивільному процесі [6].

Мету ж **участі прокурора** у цивільному процесі вбачають у наступному: "надання допомоги, сприяння у судовому захисті особам, які внаслідок певних причин (стану здоров'я, матеріального стану, похилого віку тощо) не можуть самостійно захистити свої права, свободи чи інтереси" і ототожнюють з метою участі у справі законних представників [7], або "захист суспільних та державних інтересів, суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб – громадян та організацій" [8].

Таким чином, різноманітність поглядів, неоднозначне застосування юридичної термінології, не дає змоги однозначно визначити основні засади діяльності прокуратури у цивільному процесі. Очевидно, що для того, щоб зробити певний висновок і розмежувати поняття "функція", "завдання", "мета" тощо, необхідно звернутися до їх філологічного тлумачення.

У тлумачному словнику української мови під терміном **"функція"** розуміється **"робота кого-небудь, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось; обов'язок, повинність, місія"** [9]. Тотожним за значенням є поняття **"компетенція", яке включає "коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи"** [10]. Під терміном **"мета"** розуміється **"те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти; ціль; заздалегідь намічене завдання; замисел, намір, план"** [11], **"завдання"** – це **"визначений, запланований для виконання обсяг роботи, або мета, замисел"** [12].

Отже, функція (компетенція) – більш широке поняття, ніж мета (завдання), оскільки мета (завдання) є похідним від функції (компетенції).

Враховуючи положення Конституції України, Закону України "Про прокуратуру", Цивільного процесуального кодексу України, наукові висновки, а також тлумачення термінів "функція" та "мета", можна зробити логічний висновок, що **функцією** (**компетенцією**) прокуратури України у цивільному процесі є представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом, а **метою** (**завданням**) **представництва** – сприяння виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі.

1. Медведько А. З Любов'ю та турботою до дітей // Голос України № 81-82, п'ятниця, 25.04.08 – С. 3, 8.

2. Повідомлення про розширене засідання колегії Генеральної прокуратури України "Стан дотримання законодавства про соціальний захист інвалідів" // Голос України № 36 (4536), п'ятниця, 27.02.09. – С. 6. 3. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. Том 4. – К.: Вид-во "Аконіт". – С. 694. 4. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1998. – С. 160. (736); Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре" , 2005. – с. 126. 5. Цивільний процес України: Підручник / За ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2007. – с. 127. 6. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України: пер. з рос. / С.В. Ківалов, Ю.С. Червоний, Г.С. Волосатий та ін.; за ред. Ю.С. Червоного. – К.; Р.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 109. 7. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Атіка, 2008. – С. 112. 8. Цивільний процес України: Підручник / За ред.. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2007. – с. 116. 9. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Атіка, 2008. – С. 111. 10. Васильев С.В. Гражданский процес: Учебное пособие. – Х.: ООО "Одиссей", 2006. – С. 79. 11. Новий тлумачний словник української мови у 4 т. Том 4. – К.: Вид-во "Аконіт". – С. 707. 12. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. Том 2. – К.: Вид-во "Аконіт". – С. 305. 13. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. Том 2. – К.: Вид-во "Аконіт". – С. 611-612. 14. Новий тлумачний словник української мови у 4 т. Том 2. – К.: Вид-во "Аконіт". – С. 46.

Т.Г. Ковальчук,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри трудового,
земельного та екологічного права

Т.О. Коваленко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
земельного та екологічного права

КАФЕДРА ТРУДОВОГО, ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Кафедра трудового, земельного та екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка права має досить тривалу та непросту історію розвитку, в якій можна виділити наступні етапи:

• Зародження та становлення наукових досліджень і навчально-методичної діяльності у сфері колгоспного, земельного та трудового права у складі кафедри цивільного права (1938–1972 р.). У цей період розпочинають викладати курс "Радянське трудове право" на юридичному факультеті, а також досліджувати особливості розвитку правового регулювання трудових відносин відомі вчені, педагоги проф. А.Є. Пашерстник, доц. Я.Л. Штутін, ст. викл. О.Ф. Решетник, проф. В.І. Прокопенко. Саме на кафедрі цивільного права розпочинається викладання курсів "Радянське колгоспне право", "Радянське земельне право", а також одним з перших на території Радянського Союзу – навчального курсу "Правова охорона природи УРСР", започатковуються наукові дослідження у зазначених сферах, основу яких заклали проф. П.Д. Індиченко, проф. В.З. Янчук, проф. В.Л. Мунтян, доц. І.М. Миронець.

• Створення та розвиток кафедри трудового, колгоспного і земельного права, яка в 1985 р. була перейменована на кафедру трудового, сільськогосподарського і природоресурсового права (1972–1987). Зазначений період характеризується подальшим розвитком фундаментальних досліджень у галузі природоохоронного, колгоспного, земельного та трудового права, появою нових спецкурсів, спрямованих на поглиблене вивчення проблем правового регулювання природоохоронних, земельних, колгоспних та трудових відносин. На кафедрі, під керівництвом спочатку проф. В.З. Янчука (з 1972 до 1976 р.), а потім – проф. В.Л. Мунтяна (з 1976 до 1987 р.), працюють проф. В.І. Прокопенко, доц. І.М. Миронець, ст. викл. О.Ф. Решетник. Як професор-консультант на ка-

© Ковальчук Т.Г., Коваленко Т.О., 2009

федру запрошується П.Д. Індиченко. У цей час на кафедрі відбувається становлення молодих вчених В.М. Вакуленка, В.І. Андрейцева, В.В. Носіка.

• Об'єднання кафедри трудового, сільськогосподарського і природоресурсового права з кафедрою господарського і трудового права (1987 – 1996). Юридичний факультет втрачає відомих вчених та майстерних педагогів: в 1983 р. звільняється проф. В.З. Янчук, в 1984 р. помирає проф. П.Д. Індиченко, на початку 1987 р. за власним бажанням звільняється проф. В.Л. Мунтян, а в червні цього ж р. звільняють проф. І.М. Миронця у зв'язку з закінченням терміну обрання, що фактично обумовило ліквідацію кафедри. Проте на кафедрі господарського і трудового права продовжують викладатися зазначені курси, крім того запроваджуються нові надзвичайно актуальні для того часу спецкурси "Правові питання кооперації в СРСР" та "Правові питання оренди в АПК". Працюють проф. В.І. Прокопенко, ст. викл. О.Ф. Решетник, ас. В.М. Вакуленко у сфері трудового права, доц. І.М. Миронець, доц. В.І. Андрейцев, який захищає докторську дисертацію з проблем екологічної експертизи проектів, доц. В.В. Носік у сфері сільськогосподарського (аграрного) та природоресурсового права. У цей період на юридичному факультеті починають науково-педагогічну діяльність доц. Г.І. Балюк, доц. Я.І. Безугла, доц. В.П. Прокудін, доц. В.В. Янчук, ас. Т.Г. Ковальчук, ас. О.Т. Панасюк, ас. М.В. Краснова, ас. Е.В. Позняк, які в подальшому складуть основу відновленої кафедри.

• Відновлення кафедри трудового, земельного та екологічного права під керівництвом проф. В.І. Андрейцева (з 1996 р.), що активізувало наукові дослідження у сфері екологічного права, аграрного права, трудового права та права соціального забезпечення; з'являються нові курси ("Право екологічної безпеки", "Земельне право") та спецкурси ("Правове забезпечення земельної реформи та приватизації землі", "Правове забезпечення екологічної безпеки", "Земельний процес", "Земельно-правові документи", "Ядерне право України", "Договори в екологічному праві", "Земельні орендні правовідносини", "Цивільна відповідальність за ядерну шкоду" та ін.). Запроваджується підготовка фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями "Спеціаліст права" та "Магістр права" за спеціалізацію "Земельне та екологічне право", що зумовило запровадження близько двадцяти п'яти нових земельно-правових та еколого-правових дисциплін. Розширюється вивчення особливостей правового регулювання трудових відносин. Крім нормативних курсів "Трудове право" та "Право соціального забезпечення", розпочинається викладання спецкурсів "Співвідношення централізованого і локального регулювання трудових правовідносин", "Відповідальність у трудовому праві", "Трудові спори". Кафедра активно поповнюється молодими вченими: С.І. Черноус (1996), О.І. Заєць (1997), С.В. Гринько (1998), А.М. Мірошниченко (1999), О.А. Шомпол (1999), Т.О. Коваленко (2000), Н.М. Стаховська (2000), О.М. Дуюнова (2001), М.О. Фролов (2001), С.І. Марченко (2003), Р.І. Марусенко (2003), О.В. Тищенко (2002). На кафедрі захищені дві докторські дисертації Г.І. Балюк (2000) і В.В. Носіком (2007) та більше двадцяти кандидатських дисертацій зі спеціальності 12.00.05 та 12.00.06.

Актуалізація проблем правової охорони природи в 60-х роках XX ст., особливості регулювання колгоспних та трудових відносин зумовили необхідність створення на юридичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка окремої кафедри, яка б забезпечила викладання курсів та спецкурсів у зазначеній сфері. В червні 1971 р. рішенням Колегії Міністерства вищої, середньої спеціальної освіти УРСР кафедра цивільного права була розділена на кафедру цивільного права та кафедру трудового, колгоспного і земельного права. Відповідно до наказу ректора КДУ ім. Т.Г. Шевченка від 19.05.72 № 105 на новостворену кафедру було переведено професора-консультанта П.Д. Індиченка, д.ю.н., проф. Янчука, к.ю.н., доцентів В.Л. Мунтяна, І.М. Миронця, В.І. Прокопенка, ст. викладача О.Ф. Решетника [1]. З моменту створення кафедру трудового, колгоспного і земельного права очолює проф. В.З. Янчук. Протягом 1974–1976 рр. виконує обов'язки завідувача кафедри доц. І.М. Миронець. У 1976 р. на посаду завідувача кафедри призначається проф. В.Л. Мунтян, а в 1987 р. – проф. В.І. Прокопенко.

У сфері колгоспного права на кафедрі трудового, колгоспного і земельного права активно працював д.ю.н, проф. Василь Зіновійович Янчук, який викладав курс "Радянське колгоспне право", проводив дослідження різнопланових колгоспно-правові інститутів, результатом яких стали монографії "Статут – правова основа діяльності колгоспів" (1974), "Колгоспна власність та її правова охорона" (1974), "Правове регулювання соціального страхування колгоспників" (1976) (у співавт.), "Соціальне страхування колгоспників" (1975), "Правове становище спеціалістів колгоспів" (1979) (у співавт.) [2]. Правові проблеми охорони природи, особливості регулювання земельних, водних, лісових відносин досліджував д.ю.н, проф. Василь Лук'янович Мунтян, який підготував і у 1975 р. захистив докторську дисертацію на тему "Правові проблеми раціонального природокористування", опублікував фундаментальні праці у сфері правової охорони навколишнього природного середовища: "Правова охорона лісів Української РСР" (1964), "Правова охорона ґрунтів Української РСР" (1965), "Правове регулювання водних відносин в УРСР" (1966), "Правова охорона природи Української РСР" (1966), "Правові проблеми раціонального природокористування" (1973), "Правова

охорона природи УРСР" (1973), "Юридична відповідальність в галузі охорони навколишнього середовища (1978) (у співавт.), довідкові та навчальні посібники. Досліджуючи проблеми земельного та колгоспного права, викладаючи відповідні навчальні дисципліни, активно працював на к.ю.н., доц. Іван Макарович Миронець, основні наукові дослідження якого присвячені особливостям правового регулювання землекористування колгоспів та юридичній природі Примірного статуту колгоспу. Учений є співавтором Юридичних довідників для працівників сільського господарства (1962, 1972), а також підручника Радянське колгоспне право (1979).

В 1979 р. на асистентом кафедри зараховується Володимир Іванович Андрейцев за спеціальністю земельне і колгоспне право; 1984 р. він захищає кандидатську дисертацію "Правові питання екологічної експертизи проектів" [3]. В 1985 р. після закінчення аспірантури на посаду асистента кафедри зараховують Володимира Васильовича Носіка, який викладає курси "Радянське земельне право" та "Радянське колгоспне право". У 1986 р. захистив кандидатську дисертацію "Правове забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарських підприємств агропромислового комплексу (на матеріалах Української РСР)".

Розвиток науки трудового права та відповідної навчальної дисципліни на кафедрі трудового, колгоспного та земельного права пов'язаний з іменем д.ю.н, проф. Володимира Івановича Прокопенка, який в 1984 р. став першим доктором юридичних наук з трудового права у Київському університеті після захисту дисертації "Правові відносини профспілкового комітету і адміністрації соціалістичного підприємства". Саме в цей період опублікована значна кількість робіт вченого, а саме: "Комітет профспілки: права і обов'язки" (1975), "Правові відносини профспілкового комітету і адміністрації соціалістичного підприємства" (1977), "Правовий статус фабричного, заводського місцевого комітету профспілки" (1977), "Час відпочинку" (1981), "Пенсійне забезпечення робітників і службовців" (1985) та ін. Творчо та самовіддано працював на кафедрі ст. викл. Олекса Федорович Решетник, який виконував велике педагогічне навантаження на всіх відділеннях юридичного факультету. Свої наукові дослідження присвятив проблемам загальної дисциплінарної відповідальності працівників, розвитку радянського законодавства у сфері дисциплінарної відповідальності працівників, звільнення працівника за втратою довір'я тощо. В 1976 р. на посаду асистента кафедри зараховується Василь Михайлович Вакуленко – ґрунтовний дослідник та глибокий знавець тонкощів законодавства про працю. Він всю енергію віддавав справі викладання трудового права, а свої наукові дослідження присвятив проблемам матеріального та морального стимулювання дисципліни праці, преміюванню працівників, правовому регулюванню заробітної плати та ін.

У червні 1987 р. Внаслідок об'єктивних причин щойно перейменована кафедра трудового, сільськогосподарського і природоресурсового права приєднується до кафедри господарського і трудового права, в межах якої велися дослідження проблем правового регулювання трудових, сільськогосподарських і природоресурових відносин, а також викладання відповідних навчальних дисциплін [4]. Станом на 1996 р. на кафедрі господарського права склався науково-педагогічний колектив, який займався викладанням еколого-правових та аграрно-правових дисциплін, досліджував теоретичні проблеми та здійснював законопроекту роботу у сфері права екологічної безпеки, аграрного права, ядерного права, розвитку права власності на землю, реалізації конституційних екологічних прав людини, безпечності продуктів харчування тощо. На підставі рішення кафедри господарського права Вчена Рада юридичного факультету 20.03.96 реорганізувала кафедри господарського права та трудового права і права соціального забезпечення на дві кафедри – господарського права і кафедри трудового, земельного та екологічного права; завідувачем останньої був призначений В.І. Андрейцев [5].

З моменту відновлення кафедри її науковим лідером стає д.ю.н, проф. Володимир Іванович Андрейцев, викладач еколого-правових та земельно-правових дисциплін, а також провідний науковий дослідник у сфері права екологічної безпеки, природоресурсного права, земельного права, проблем правничої освіти в Україні, автор більше 450 наукових праць, серед яких "Політика, інновації, приватизація, екологічна безпека, право" (1996), "Екологічне право. Курс лекцій в схемах. Загальна частина" (1996), "Екологічне і земельне право України: Практикум" (1998), "Екологія і закон: екологічне законодавство України". (1997-1998), (у співавт.), "Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні" (1999), "Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії" (2005) та ін.

У травні 2000 р. д.ю.н, проф. Галина Іванівна Балюк захистила першу на той час докторську дисертацію з ядерного права за спеціальностями 12.00.01 та 12.00.06 на тему "Проблеми формування та становлення ядерного права України". Вчена є фундатором становлення і розвитку науки ядерного права України. За її ініціативою розроблено програми спецкурсів "Ядерне право України" та "Цивільно-правова відповідальність за ядерну шкоду". Вона є автором монографій "Ядерне право України: стан та перспективи розвитку. Правові аспекти радіоекології" (1996), "Правові аспекти забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні" (1997), "Екологічне право України. Академічний курс" (2005, 2008) (у співавт.), "Екологічне право України: загальна та особлива частина: курс лекцій в схемах" (2006) та ін.

Фундаментальні дослідження у сфері земельного права на кафедрі трудового, земельного та екологічного права здійснює д.ю.н., проф. Володимир Васильович Носік, який викладає нормативні курси "Аграрне право" та "Земельне право", а також започаткував викладання ряду авторських спецкурсів "Земельне порівняльне право", "Земельні орендні правовідносини", "Проблеми реалізації права власності на землю в Україні". В 2007 р. захистив докторську дисертацію "Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу". Є автором більше 180 наукових і навчально-методичних праць, серед яких "Право власності на землю Українського народу: Монографія" (2006), "Практичний посібник з проведення земельного аукціону" (2003), "Придбання земельних ділянок несільськогосподарського призначення. Практичний посібник" (2002) (у співавт.), "Науково-практичний коментар до Закону України "Про особисте селянське господарство" (2004) (у співавт.), підручники "Аграрне право України" (1996, 1999) (у співавт.), "Право власності в Україні" (2000) (у співавт.) та інші праці.

Активно працює на кафедрі доц. Тетяна Григорівна Ковальчук, яка досліджує проблеми правового режиму земель сільськогосподарського призначення, право землекористування, правові форми використання земель громадянами України, земельно-правові документи; викладає нормативні курси "Земельне право України" та "Проблеми теорії земельного права України", а також спецкурси "Правові форми використання земель громадянами України" та "Земельно-правові документи". В 1996 р. захистила кандидатську дисертацію "Правові питання забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування". Вона є автором та співавтором більше 60 наукових, навчально-методичних праць, науково-практичних коментарів до Земельного кодексу України, науково-експертних висновків. Як нинішній керівник кафедри велику увагу приділяє удосконаленню навчально-методичної, науково-дослідної та іншої роботи кафедри.

В 1997 р. захистила кандидатську дисертацію доц. Марія Василівна Краснова на тему "Гарантії реалізації права громадян на екологічну інформацію"; читає курс лекцій "Екологічне право", викладає ряд спецкурсів з екологічного права. Автор більше 80 наукових і навчально-методичних публікацій, серед яких "Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): Монографія" (2008) та ін. У сфері екологічного права на кафедрі працює доц. Еліна Владиславівна Позняк, яка в 2006 р. захистила кандидатську дисертацію "Правові аспекти здійснення громадської екологічної експертизи в Україні". Викладає навчальні курси "Екологічне право", "Земельне право", "Аграрне право", "Право екологічної безпеки", а також спецкурси "Юридична відповідальність за екологічним законодавством", "Актуальні проблеми екологічного права", "Правове регулювання екологічного страхування", "Екологічне та ядерне страхування". Основними напрямками наукової діяльності є дослідження правових засад оцінки впливу на навколишнє середовище та екологічної експертизи, проблем правового забезпечення участі громадськості у прийнятті екологічно значимих рішень, правових проблем управління у сфері екології тощо. З 2001 р. на кафедрі трудового, земельного та екологічного права працює ст. викл. Олена Анатоліївна Шомпол, яка проводить лекційні та семінарські заняття із навчальних курсів та спецкурсів "Екологоправова відповідальність", "Право екологічної безпеки", "Екологічне право", "Екологічне право Європейського Союзу", "Міжнародне екологічне право", "Правові форми екологічного контролю". Сферою наукових досліджень є проблеми міжнародного екологічного права, екологічного права ЄС. Протягом 2001-2007 рр. на кафедрі працював доц. Максим Олександрович Фролов, викладав навчальні курси та спецкурси "Екологічне право", "Актуальні проблеми екологічного права", "Проблеми права екологічної безпеки", досліджував історію та проблеми екологічного права, кодифікацію екологічного законодавства. У 2001 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Правові аспекти екологічного ризику".

З 1997 р. на кафедрі працює доц. Олена Іванівна Заєць, яка у 1999 р. захистила кандидатську дисертацію "Правові аспекти земельної реформи в Україні". Викладає нормативні курси "Земельне право" та "Екологічне право", а також спецкурси "Правове забезпечення земельної реформи і приватизації земель", "Земельний процес", "Земельні орендні правовідносини", "Юридичний захист земельних прав фізичних та юридичних осіб". Сфера наукових досліджень включає проблеми права власності на природні ресурси, права природокористування, набуття прав на землю тощо, є автором монографії "Правові аспекти земельної реформи в Україні" (2006) та ряду інших праць. У сфері земельного права з 1999 р. плідно працює доц. Анатолій Миколайович Мірошниченко, викладає курси "Земельне право", "Екологічне право", "Право екологічної безпеки", спецкурси "Земельні орендні правовідносини", "Правове забезпечення земельної реформи і приватизації земель", "Актуальні проблеми реформування земельних відносин", "Проблеми реалізації права власності на землю", "Договори оренди землі", досліджує проблеми земельного, екологічного, цивільного права. У 2004 р. захистив кандидатську дисертацію "Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин". Автор більше 50 наукових, навчально-методичних праць, зокрема: "Земельний кодекс України з постатейними матеріалами: Збірник нормативно-правових актів та матеріалів судової практики" (2006), "Земельне право Украї-

ни: Навчальний посібник" (2007), "Науково-практичний коментар Земельного кодексу України" (2009) (у співавт.). В 2003 р. на посаду асистента кафедри трудового, земельного та екологічного права зараховано *Романа Ігоровича Марусенка*, який в 2006 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Правові аспекти земельних сервітутів в Україні". Викладає нормативний курс "Земельне право", а також спецкурси "Захист земельних прав фізичних та юридичних осіб", "Земельний процес", "Державна реєстрація прав на землю", займається дослідженнями проблем земельного права та суміжних галузей права. Протягом 1998 – 2007 рр. на кафедрі працював на посадах асистента та доцента Сергій Валерійович Гринько, який викладав курс "Земельне право", спецкурс "Державна реєстрація прав на землю". В 2003 р. захистив кандидатську дисертацію "Правові аспекти реєстрації прав на землю", видав монографію "Правові аспекти реєстрації прав на землю" (2004) та інші праці.

Важливим напрямком навчально-методичною та наукової роботи на кафедрі трудового, земельного та екологічного права є розвиток аграрного права як навчальної дисципліни та науки, що набуло особливої актуальності в умовах реформування аграрного сектору економіки [6]. З моменту відновлення кафедри читання курсу "Аграрне право" забезпечував доц. Володимир Васильович Янчук, який перший на юридичному факультеті підготував програму цього навчального курсу. Досліджував питання аграрного, земельного, природоресурсового права, є співавтором ряду підручників та навчальних посібників. З 2000 р. на кафедрі працює доц. Тетяна Олександрівна Коваленко, яка в 2002 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств". Автор та співавтор більше 100 наукових та навчально-методичних праць з питань аграрного, земельного та екологічного права. З січня 2003 р. викладає навчальний курс "Аграрне право" Світлана Іванівна Марченко, яка в 2008 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні". Основними напрямами її наукової діяльності є дослідження проблем правового регулювання товарного сільгоспвиробництва, гармонізації аграрного законодавства України з нормами та вимогами СОТ тощо.

З початку відновлення у 1996 р. кафедри трудового, земельного та екологічного права викладання курсу "Трудове право" та "Право соціального забезпечення" здійснювали доц. В.М. Вакуленко (до 1997 р.), доц. Я.І. Безугла (до 2001 р.), доц. О.Т. Панасюк [7]. Доц. *Ярослава Іванівна Безугла* багато років присвятила розвитку науки трудового права на юридичному факультеті, забезпечувала читання лекцій і проведення семінарських, практичних занять з трудового права та права соціального забезпечення, спецкурсів "Контракти в трудовому праві", "Особливості правового регулювання праці виборних осіб та державних службовців". Значним внеском в науку трудового права є дослідження "Трудовий стаж і його юридичне значення" (1979), "Правові засоби боротьби з плинністю кадрів" (1984) та ін.

Нині читає курс "Трудове право", спецкурси з проблем теорії трудового права, трудових спорів доц. Олег Терентійович Панасюк, який у 1994 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Аксіологічні аспекти трудового права". Досліджує проблеми теорії та аксіології трудового права, звичаїв у трудовому праві, питання правового регулювання нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю, стимулювання праці працівників тощо. У 1996 р. на новостворену кафедру на посаду асистента було прийнято к.ю.н. Світлану Миколаївну Черноус, яка читає навчальні курси "Трудове право", "Право соціального забезпечення", "Правознавство", спецкурси "Співвідношення централізованого і локального регулювання трудових правовідносин", "Відповідальність у трудовому праві", "Трудові спори". Її наукові дослідження присвячені проблемам теорії трудового права та його понятійного апарату, правовому регулюванню примусової праці, охорони прав працюючих жінок тощо; в 2008 р. захистила кандидатську дисертацію "Оціночні поняття у трудовому праві України". З 2001 р. на кафедрі читає курс лекцій з трудового права та права соціального забезпечення доц. Оксана Миколаївна Дуюнова, яка в 2004 р. захистила кандидатську дисертацію "Угоди про працю за трудовим законодавством України". Наукові дослідження вченої присвячені проблемам правового регулювання праці інвалідів, працюючих власників, членів та учасників підприємств і організацій тощо. З 2002 р. розпочала науково-педагогічну діяльність доц. Олена Володимирівна Тищенко, яка викладає навчальні курси "Трудове право" та "Право соціального забезпечення". Є автором більше 30 публікацій з проблем трудового права та права соціального забезпечення. Протягом 2000–2004 рр. працювала доц. Наталя Михайлівна Стаховська, яка в 2001 р. захистила кандидатську дисертацію "Відносини в праві соціального забезпечення" та викладала курс "Право соціального забезпечення".

У сучасний період на кафедрі трудового, земельного та екологічного права юридичного факультету працює колектив науково-педагогічних працівників, які забезпечують на високому науково-методологічному рівні навчальний процес як на юридичному, так і на інших факультетах, проводять ґрунтовні дослідження у галузі земельного, екологічного, трудового, аграрного права, права соціального захисту, мають вагомі доробки у підготовці наукових праць і навчально-методичних

матеріалів, законів і підзаконних нормативно-правових актів у зазначених сферах, у виконанні бюджетних та госпдоговірних тем, підготовці кандидатських дисертацій, підготовці бакалаврів, спеціалістів та магістрів права.

Станом на квітень 2009 р. на кафедрі працює 21 штатний працівник, з них 2 д.ю.н. – професори Балюк Г.І. та Носік В.В., 11 к.ю.н. – доценти Ковальчук Т.Г., Краснова М.В., Панасюк О.Т., Коваленко Т.О., Мірошниченко А.М., Позняк Е.В., Дуюнова О.М., Тищенко О.В., асистенти Марусенко Р.І., Черноус С.М., Марченко С.І., 8 асистентів без наукового ступеня – Шомпол О.А., Бевз О.В., Волинець В.В., Євстігнеєв А.С., Кучма О.Л., Саркісова Т.Б., Суярко М.О., Третяк Т.О. та 3 працівники за сумісництвом: ст. викл. Саленко І.В., ас., к.ю.н. Бахуринська М.М., ас. Власенко Ю.В. В аспірантурі навчається 16 осіб, у статусі здобувачів наукового ступеня к.ю.н. перебуває 5 осіб. Виконує обов'язки завідувача кафедри з 2007 р. доц., к.ю.н. Т.Г. Ковальчук.

Основними напрямами наукової діяльності науково-педагогічного складу кафедри, її аспірантів та здобувачів є:

- теорія екологічного права та законодавства, право екологічної безпеки; механізм реалізації та захисту екологічних прав громадян; забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування; правові аспекти здійснення громадської екологічної експертизи, проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України; організаційно-правові засади забезпечення екологічної безпеки у плануванні та забудові міст; вдосконалення законодавства про екологічну безпеку в контексті міжнародно-правових зобов'язань України; об'єкти правовідносин у сфері забезпечення екологічної безпеки; оптимізація законодавства у сфері забезпечення екологічної безпеки; правові засади гірничої концесії; правове забезпечення радіаційної безпеки; правове регулювання використання природних ресурсів у сфері туризму; правове регулювання захисту територій і громадян за надзвичайних екологічних ситуацій; правове забезпечення вимог екологічної безпеки в процесі приватизації земель в Україні тощо;
- теорія ядерного права та законодавства; забезпечення екологічної безпеки у процесі використання ядерної енергії; правове забезпечення радіаційної безпеки за законодавством України тощо;
- теорія земельного права та законодавства; правове забезпечення земельної реформи і приватизації земель; правові аспекти реєстрації прав на землю; нормування як засіб правового регулювання земельних відносин; проблеми здійснення права власності на землю Українського народу; правові аспекти земельних сервітутів; право загального землекористування громадян; припинення права приватної власності на земельну ділянку; правові засади концесії земельної ділянки; правові засади охорони земель від забруднення та псування; правове регулювання межування земель; земельні правопорушення як підстава юридичної відповідальності; застосування норм земельного права в механізмі правового регулювання земельних відносин; правові аспекти земельних юрисдикційних правовідносин тощо;
- теорія трудового права та законодавства; аксіологічні аспекти трудового права; угоди про працю за трудовим законодавством; правові проблеми укладання, зміни та припинення трудового договору з педагогічними працівниками середніх загальноосвітніх шкіл; оціночні поняття в трудовому праві; поняття та організаційно-правова форма трудової юстиції; правові аспекти соціальної діяльності профспілок тощо;
- теорія аграрного права та законодавства; правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств; організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва; правове регулювання праці у фермерському господарстві тощо.
- теорія права соціального захисту; правове регулювання соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; генеза принципів права соціального забезпечення; соціальний захист як гарантія реалізації трудових прав громадян.

Науково-педагогічний склад кафедри забезпечує читання лекцій та проведення практичних занять на юридичному факультеті для студентів 1, 3, 4, 5 (спеціалісти) курсів по 8 нормативним курсам (Юридична деонтологія, Право екологічної безпеки, Земельне право, Екологічне право, Аграрне право, Право соціального захисту, Трудове право, Державна реєстрація прав на землю) та 19 спецкурсам (Актуальні проблеми трудового права, Відповідальність в трудовому праві, Договори в екологічному праві, Екологічне право Європейського союзу, Захист земельних прав фізичних та юридичних осіб, Земельний процес, Земельне порівняльне право, Земельно-правові документи, Правові засади екологічного страхування, Цивільна відповідальність за ядерну шкоду, Ядерне право України та ін.). Читання лекцій та проведення практичних занять для студентів магістратури як всіх спеціалізацій, так і спеціалізації "земельне та екологічне право" здійснюється по 4 нормативним курсам (Актуальні проблеми екологічного права, Проблеми земельного права, Міжнародне екологічне право, Проблеми трудового право) та 11 спецкурсам (Проблеми реалізації

права власності на землю, Актуальні проблеми реформування земельних правовідносин, Проблеми права екологічної безпеки, Земельне порівняльне право та ін.).

Члени кафедри забезпечують читання лекцій та проведення практичних занять на геологічному, географічному, радіофізичному, біологічному факультетах, факультеті психології та військовому інституті з наступних курсів: Основи екологічного законодавства, Правознавство, Земельне право, Міжнародне екологічне право, Правові основи природокористування, Основи екологічного права, Соціальна робота та права людини, Правові основи соціальної роботи в Україні та світі, Охорона праці у галузі освіти, Законодавчо-правове забезпечення освітньої діяльності.

Поліпшенню юридичної освіти студентів юридичного факультету сприяють монографії, підручники, навчальні посібники, науково-практичні коментарі: Прокопенко В.І. Трудове право (К., 1996); Андрейцев В.І. Екологічне право (К., 1996); Екологічне право. Особлива частина. Підручник. Повний академічний курс / За ред. В.І. Андрейцева (К., 2001), Андрейцев В.І., Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г., Краснова М.В. та ін.; Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. Монографія (К., 2005); Балюк Г.І. Правові аспекти забезпечення ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки в Україні. Монографія (К., 1997); Балюк Г.І. Екологічне право. Навчальний посібник в схемах (К., 2005); Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: Монографія (К., 2006); Гринько С.В. Державна реєстрація прав на землю (К., 2005); Заєць О.І. Правові аспекти земельної реформи в Україні (К., 2006); Мірошниченко А.М. Земельне право України: Навчальний посібник (К., 2007); Мірошниченко А.М. Збірник нормативно-правових актів та матеріалів судової практики (К., 2006); Краснова М.В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): Монографія (К., 2008); Носік В.В., Коваленко Т.О., Марченко С.І. Науково-практичний коментар до Закону України "Про особисте селянське господарство" (К., 2004); Мірошниченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України (К., 2009) та інші праці.

Члени кафедри беруть участь у виконанні бюджетної теми, що виконується на юридичному факультеті за напрямом: "Механізм адаптації законодавства в сфері забезпечення реалізації екологічних прав громадян України за законодавством ЄС", у роботі конференцій, "круглих столів", семінарах в Україні та за кордоном.

Колектив кафедри бере участь у підготовці проектів нормативних актів, висновків на запити Конституційного Суду України, комітетів Верховної Ради, Генеральної прокуратури та інших інституцій; були підготовлені проекти законів "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про екологічну експертизу", "Про охорону атмосферного повітря", "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку", "Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення", "Про екологічну (природно-техногенну) безпеку", "Про сільськогосподарську кооперацію", "Про оренду землі", "Про планування і забудову територій", "Про приватизацію землі", "Про примусове відчуження земельних ділянок права приватної власності", "Про державну землевпорядну експертизу", проекти Кодексу законів про землю, Лісового кодексу, розділів Кодексу України про надра, Водного кодексу України, Аграрного кодексу України.

На кафедрі сформована та легалізована наукова школа з проблем земельного, екологічного права та права екологічної безпеки.

1. Андрейцев В.І. Організаційно-інституційні засади викладання земельного, сільськогосподарського, трудового права (1972-1987) // Вісн. Київ. Націон. Ун-ту імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. Вип. 73. – 2006. – С. 65-69. 2. Коваленко Т.О. Василь Зіновійович Янчук – засновник школи аграрного права України // Право України. – 2007. – № 2. – С. 137-140. 3. Літопис кафедри трудового, земельного і екологічного права / За ред. В.І. Андрейцева. – К., 2007. – С. 175. 4. Андрейцев В.І. Юридичний факультет – сторінки історичного розвитку // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Вип. 56. – 2004. – С. 6-10. 5. Літопис кафедри трудового, земельного і екологічного права / За ред. В.І. Андрейцева. – К., 2007. – С. 28-29. 6. Коваленко Т. О. Розвиток науки аграрного права на юридичному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Випуск 72. – 2006. – С. 13-20. 7. Дуюнова О.М. Розвиток науки трудового права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Наукові правничі школи Київського університету: Зб. матеріалів міжнародної наук. конфер. – К.: Київ. ун-т, 2006. – С. 88-94.

Г.І. Балюк,
доктор юридичних наук,
професор кафедри трудового,
земельного та екологічного права,
чл.-кор. АПрН України

О.В. Кохановська,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права,
заступник декана з наукової роботи

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ПЕРЕДУМОВИ І ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

За останні 10-15 років в Українській державі і суспільстві відбулися кардинальні зміни економічного, політичного, ідеологічного, правового характеру. Стосовно сфери "суспільство-природа" вони відобразились в ряді процесів "деекологізації влади", реорганізації структури державних органів виконавчої влади, які здійснюють екологічні функції, прийнятті ряду нових законів і внесенні змін до чинних, які отримали неоднозначну оцінку з боку учених-екологів, у тому числі юристів, громадськості.

Зазначені процеси не можуть не зачіпати систему правових поглядів у цілому, та поглядів на екологічне право України зокрема. Все це викликає об'єктивний інтерес до історії становлення екологічного права, підштовхує до пошуку закономірностей, тенденцій, особливостей подальшого розвитку еколого-правових досліджень та наукових доробок наукової школи "Земельне, екологічне право та право екологічної безпеки" юридичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Відомо, що дослідження в будь-якій галузі науки – це дзеркало її стану, її досягнень і проблем. Еколого-правова наука, на нашу думку, не є винятком. Адже знання того, що представляють собою наукові дослідження сьогодні, які тенденції їх розвитку – не лише дозволяють оцінити нинішній стан, але й зазирнути в майбутнє. В зв'язку з цим вважаємо за необхідне підкреслити, що саме поява і розвиток нового напрямку екологічного права – забезпечення екологічної безпеки сприяла тенденції, яка характеризується підвищеним інтересом з боку науковців кафедри до дослідження проблем пов'язаних з правовими аспектами забезпечення безпеки, зокрема в сфері використання, ядерної енергії, забезпечення ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки, захисту людини від негативного впливу іонізуючих випромінювань, охорони довкілля від радіоактивного забруднення тощо. Зазначені напрямки наукових досліджень кафедри є актуальними не лише на національному рівні, а й на міжнародному.

Водночас, зазначимо, що нині українська юридична наука, як і будь-яка інша, в тому числі еколого-правова наука, переживає не найкращі часи. Проте, як було зазначено, і вона має свої досягнення та перспективи розвитку. І про це, зокрема, свідчать наукові доробки представників кафедри трудового, земельного та екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Наприклад, лише за останні п'ять років у відповідь на нагальні вимоги практики на кафедрі захищені наступні кандидатські дисертації: Єлісєєва О.В. "Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України"; Бахуринська М.М. "Правові засади концесії земельної ділянки за законодавством України"; Ільїна Н.Л. "Організаційно-правові засади забезпечення екологічної безпеки у плануванні та забудові міст України"; Медведєва Н.П. "Правові засади гірничої концесії"; Оверковська Т.К. "Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні". Прийнято до захисту, а також готуються до прийняття і захисту не менш актуальні дисертаційні дослідження: Євстігнєєв А.С. "Правове забезпечення вимог екологічної безпеки в процесі приватизації земель в Україні"; Суярко М.О. "Об'єкти правовідносин в сфері забезпечення екологічної безпеки в Україні"; Шомпол О.А. "Вдосконалення законодавства про екологічну безпеку в контексті міжнародно-правових зобов'язань України"; Власенко Ю.Л. "Оптимізація законодавства України в сфері за-

© Балюк Г.І., Кохановська О.В., 2009

безпечення екологічної безпеки"; Сушик О.В. "Правове регулювання забезпечення радіаційної безпеки за законодавством України"; Шараєвська Т.А. "Правове регулювання захисту територій і громадян за надзвичайних екологічних ситуацій в Україні"; Семенець О.С. "Правове регулювання використання в Україні природних ресурсів у сфері туризму" та ряд інших.

Зазначимо, що екологічному праву України як галузі права на сьогодні більш ніж іншим галузям притаманна публічність, відкритість, гласність в прийнятті рішень, яка несе в собі глибинний зміст. В такому разі можна було б стверджувати, що екологічне право України в юридичному плані більшою мірою входить в систему публічного права, а це означає цілісне праворозуміння специфіки вказаної галузі права в суспільно значимій сфері, тобто в тій сфері, від якої залежить існування, функціонування та розвиток і суспільства, і держави, і корпорацій, об'єднань та громадян. Такими суспільно значимими сферами саме і є сфера природокористування, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки, які становлять предмет наукових досліджень колективу кафедри. Значущість наукових доробок кафедри постійно зростає, що пояснюється не лише національними, але і глобальними проблемами.

Як відомо, сьогодні на порядку денному всього вітчизняного суспільства, багатьох українських політичних партій та рухів стоїть питання про виживання України в найближчі роки, які, як прогнозують учені, будуть роками різного роду техногенних катастроф та екологічних катаклізмів. Україна, як до речі, і багато інших країн, вступила в еру перманентної кризи, пов'язаної з наявністю обмеженої кількості природних ресурсів, погіршенням екологічної обстановки, зміною клімату тощо. Екологічні проблеми нині все більшою мірою витісняють проблеми політичні. Нездорова сама планета Земля, вона так само гостро потребує лікування, як і свідомість тих, хто на ній проживає – людей. В зв'язку з цим постає все більш суттєво проблема екологічного, зокрема еколого-правового виховання людини та становлення її екологічної (у т. ч., еколого-правової культури) з перших днів її життя.

Постало завдання: разом з молоком матері немовля повинно ввібрати в себе любов до навколишньої природи. Нині людина стоїть перед вибором: або полюбити природу як себе саму, або зникнути з планети як вид. Іншої альтернативи, на думку фахівців багатьох галузей знань, не існує. Саме на цій теоретичній базі побудовані найбільш прийнятні теорії розвитку людства, які не ведуть до катастрофи. Наприклад, на Заході розроблена теорія виживання, в якій перше місце займає висновок щодо необхідності екологічної етики глобальної свідомості людства. Не є винятком в цьому питанні і наша держава. В зв'язку з цим в Україні, як на рівні державних органів, так і громадських організацій ведеться певна робота. Зокрема громадська організація – Всеукраїнська екологічна ліга – активно займається розробкою стратегії виживання суспільства як нерозривно пов'язаної із збереженням природи, так і вихованням любові до неї. З цього приводу, письменник Володимир Зотов зокрема вважає, що благо людини – це осмислене життя, яке складається із втілення (реалізації) індивідуальних цілей особистості, які нерозривно пов'язані з любов'ю до природи. Отже, принцип виживання вільного суспільства залежить від правильного вибору моральних цінностей, і головна з них – любов до природи, яка символізує щастя та благополуччя особистості і всього суспільства.

Мабуть чи не вперше за останнє десятиріччя в вітчизняні суспільні науки, в тому числі науку екологічного права, вводиться фактор любові до природи, який прирівнюється любові до людини. Як відомо, у вільному суспільстві взаємовідносини між людьми – добровільні. Людина може вільно обирати, з ким їй співпрацювати, підтримувати стосунки, керуючись цілями взаємної вигоди. Однак, цей принцип ринкових виробничих відносин в сучасних умовах не може бути завершеним без врегулювання взаємовідносин природи і людини. Суть цих відносин – спільне виживання Людини і Природи. На сьогодні беззаперечним є те, що особисте благополуччя людини, її свобода, щастя, життя та здоров'я повністю залежать від стану Природи. Суспільство і Природа стали взаємопов'язаними соціально-економічними та еколого-правовими критеріями. Зокрема, ще зі шкільних уроків географії більшість із нас пам'ятає тему глобальних проблем людства, серед яких чи не перше місце займали вичерпність природно-сировинних та паливно-енергетичних ресурсів та як наслідок – всесвітньої енергетичної кризи. Тоді це все здавалося таким далеким: примарна загроза техногенного апокаліпсису, страшні наслідки нераціонального використання природних багатств, екологічні катастрофи, світові війни за розподіл енергетичних ресурсів, – колізії, гідні науково-фантастичного твору. Та минуло зовсім небагато часу, і про сировинну та енергетичну проблему, як найближчу сумну перспективу більшості країн сучасності, наукові світила заговорили в теперішньому часі. Наприклад, вже сьогодні нафтогазова складова щільно замішана на геополітичному ґрунті, а ціна за вплив на світовому енергоринку – життя мільйонів людей, доля цілих держав.

Однак у повсякденному житті ми іноді так захоплюємося політичними баталіями, підсумками виборів, аналізом найнеочікуваніших обіцянок претендентів на ті чи інші високі посади, що забуваємо: а навіщо вся ця "політика", якщо вона і на крихту не наближає нас до гідного існування у системі координат XXI сторіччя?

Україна з кожним роком стає меншою якщо не географічно, то вже демографічно – точно. Вчені переконані: ще одне десятиліття – і нас вже буде

не 46, а 35 мільйонів. Більше людей вмирає, менше народжується. Зникає як такий інститут сім'ї. Знедоленими залишаються десятки тисяч дітей. А ще ми долаємо всі мислимі й немислимі планки щодо найнебезпечніших захворювань сучасності – СНІД, сухоти, гепатит С, серцево-судинні, рак.

Про причини й наслідки цього негативу вже сказано й пересказано багато, але, можливо, тільки зовсім недавно науковці особливо голосно заговорили про похідний, на перший погляд, аспект наших соціально-економічних негараздів – екологічну складову розвитку суспільства. Таке веління часу і з кожним роком воно стає все більш актуальним. В його вирішенні, на нашу думку, важлива роль належить юридичній науці та окремим галузям права, зокрема такій галузі права як екологічне право, яке започаткувало свій активний розвиток в Україні в 80-х рр. минулого століття.

Розкрити зміст, призначення, прояснити роль екологічного права в сучасній правовій системі України допоможуть ряд притаманних йому рис, проявів, особливостей. На думку правників-екологів, таких рис у сучасного екологічного права України досить багато, однак серед них виділяються найважливіші.

Однією з перших таких рис – є молодість цієї галузі. На відміну від фундаментальних галузей, таких, наприклад, як цивільне, кримінальне, від переважної більшості похідних галузей, наприклад, банківського, корпоративного і т. п., екологічне право України почало формуватися в другій пол. XX ст.

Це сталося в зв'язку з загостренням соціально-економічної обстановки в світі, в першу чергу в післявоєнній Європі, посиленням впливу антропогенних факторів, особливо промислового виробництва, зміною технологій, зростанням споживання тощо. Зазначені проблеми не могли не торкнутися України. В 50-ті роки минулого століття людство зіткнулося з проявами регіональних і глобальних криз і почало усвідомлювати необхідність нових концепцій, більше того, нового екологічного світогляду, частиною якого є право. З того часу крок за кроком формувалося і продовжує розвиватися на даному етапі розвитку екологічне право України. Звичайно, окремі норми, правові спільності і навіть інститути (наприклад, правова охорона рідкісних і зникаючих видів тварин, охорона тваринного світу) існували здавна, регулювали різноманітні сторони деяких небезпечних видів діяльності. Однак, у цілому екологічні правові ідеї і приписи, які їх відображали, були розрізненими. Більше того, була відсутня постановка самого поняття правової охорони навколишнього природного середовища.

З вищезазначеною рисою екологічного права України пов'язана і така його особливість, як надзвичайна інтенсивність розвитку.

Важко навести інший приклад, коли за два-три десятиліття створюється розвинене і детальне регулювання, масив різноманітних, гірше чи краще узгоджених між собою норм: від охорони атмосферного повітря до обмежень екологонебезпечної діяльності, від охорони рідкісних рослин – до конституційного права громадян на екологічно безпечне довкілля. Показова в цьому плані і законотворча діяльність Верховної Ради України: починаючи з 1991 р. були прийняті десятки законодавчих актів, в тому числі, найважливіші екологічні закони – "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про охорону атмосферного повітря", "Про тваринний світ", "Про екологічну експертизу", "Про екологічний аудит", "Про природно-заповідний фонд", "Про екологічну мережу" тощо. На рівні органів місцевої державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування в цей період також значно активізувалася нормотворча діяльність в зазначеній сфері.

До особливостей екологічного права України відноситься і специфічність його термінології. Багато актів, особливо підзаконні, відомчі насичені природничо-науковою термінологією, яка, в першу чергу, відображає поняття і процеси хімії, фізики, біології, зоології, генетики та інших наук, наприклад, геном, ДНК, стовбурові клітини, бер, зіверт і т. п., які використовуються в нормативно-правових актах та ін.

Однак справа не обмежується використанням спеціальних термінів. Є і інший аспект – спеціалізованість юридичної мови в цілому, або точніше вузькопрофесійна орієнтованість текстів нормативно-правових актів. Зокрема, відзначається, що ст. про екологічні злочини (і не лише вони) сформульовані спеціалістами для спеціалістів.

Універсальність – це та особливість екологічного права України, яка в останні роки проявляється все більш яскраво. Імовірно, екологічне право здатне внести найбільший внесок в подолання відмінностей (різниці) між правовими системами і дійсно активно бере участь в цьому процесі. Воно уособлює тенденції зближення різних правових систем – континентальної, англо-американської, мусульманської та ін.

Зазначимо, що багато галузей права сьогодні прагнуть до максимальної уніфікації правових принципів, заборон, вимог, але в екологічному праві України цей процес відбувається закономірно, постійно і в зростаючих масштабах. Достатньо згадати сферу забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, як складових і передумови екологічної безпеки; реформу кримінального законодавства щодо відповідальності за екологічні злочини: наприклад, законодавці Китаю, Німеччини, Росії, України та інших країн реалізували єдиний підхід, передбачивши кримінальну відповідальність за забруднення навколишнього середовища, порушення правил поводження з небезпечними матеріалами та відходами тощо.

Юстиціарність екологічного права України – це та властивість, яка поки що не отримала належного розвитку, хоча останнім часом і тут спостеріга-

ється певний прогрес. Юстиціарність означає створення спеціальних процедур, закріплених в законі (поелементно, поетапно, досить детально), які регулюють, наприклад, порядок відмови в наданні ліцензії або у випадку її анулювання; формування механізму судового захисту екологічних прав громадян; створення спеціальних правоохоронних органів, наділених відповідною компетенцією (наприклад, природоохоронних прокуратур); збільшення частки адміністративних рішень, які можна оскаржити в суді (ст. 9 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища").

Інакше кажучи, ця властивість характеризує включеність екологічного права в усталену систему юстиції. Чим вища юстиціарність, тим вищий рівень охоплення юридичними гарантіями даної сфери людської діяльності, чіткіші процедури (наприклад, проведення державної екологічної експертизи), сильніша підтримка з боку стабільних інститутів судової влади, більше порядку.

Зазначимо, що ще 10-15 років назад юстиціарність екологічного права України була мінімальною (і не лише в нашій державі). Наприклад, відсутня була можливість оскарження в суді порушень екологічних прав громадян, в тому числі, права на доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища, відшкодування шкоди, завданої здоров'ю або майну екологічним правопорушенням. Відмову посадових осіб в наданні дозволу чи інший адміністративний акт можна було оскаржити лише у вищестоящого чиновника. Мабуть єдиним позитивним прикладом стало створення в Україні в 80-х рр. XX ст. природоохоронних прокуратур. Сьогодні ж уже в ряді регіонів діє також і екологічна міліція. Можливо, в майбутньому будуть створені і особливі екологічні суди, хоча це питання досить дискусійне. Водночас світовій практиці такі приклади уже відомі (наприклад, Бразилія).

Крім того, хоча це характеризує не лише екологічне право України, але і інші галузі, слід вказати на об'ємність нормативного матеріалу і одночасно його розрізненість. Масив законодавчих актів лише спеціальної екологічної нормотворчості фактично неосяжний. Будь-який із законів в цій сфері підкріплюється рядом постанов Кабінету Міністрів України, десятками, якщо не сотнями підзаконних актів. Наприклад, для застосування кожної норми лише КК України щодо екологічних злочинів при розкритті бланкетності вимагається опрацювання декількох законів і десятків підзаконних актів. До того ж вони за своїм змістом, за видами регульованої поведінки і відносин дуже різні: стосуються і порядку рекультивації земель, і обмежень щодо використання генно-інженерно-модифікованих організмів, рослин або тварин для виробництва продуктів харчування, речовин, які сприяють виникненню парникового ефекту, правил здійснення магнітного, ультразвукового, іонізуючого впливу і багато іншого.

У зв'язку з зазначеним виникають труднощі не лише з кодифікацією, але й систематизацією екологічного законодавства України.

Змішаність методів правового регулювання – особливість екологічного права України, яка пов'язана з його змістом, предметом і різноманітністю. В зв'язку з зазначеним екологічне право України однозначно не можна відносити ні до приватного, ні до публічного права, хоча в тих чи інших його розділах можуть переважати приватноправові чи публічно-правові елементи.

Найважливіші характеристики екологічного права України в сучасному світі, мабуть, – його глобальність і значущість. Навряд чи сьогодні знайдеться будь-яка особа, а особливо юристи, які б це заперечували. Адже від ступеню урегульованості питань правової охорони навколишнього середовища, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки залежить сама можливість збереження життя на Землі, прийнятних умов діяльності людини, надія на попередження катастроф, пов'язаних з глобальним потеплінням, підйомом рівня вод Світового океану та інших. Значущість екологічного права і його норм підтверджується, зокрема включенням в Кримінальний кодекс України ст. 441 "Екоцид" – злочину проти світу і людства.

Вищезазначені риси визначають і таку особливість екологічного права України, яка досить цікавим чином відобразилась на його формуванні, – взаємозалежність і взаємодоповнюваність міжнародного і національного регулювання. Якісь норми, інститути і правові ідеї виникали спочатку на рівні світової спільноти або її частини і в подальшому переносилися в систему національну (наприклад, відповідальність за ядерну шкоду); якісь же, навпаки, спочатку розроблялись, реалізувались в рамках законотворчої діяльності однієї держави (напр., відповідальність за "минулу екологічну шкоду"), а потім не лише сприймалися іншими країнами, але й підводили до укладення міжнародних конвенцій.

Найважливіша властивість екологічного права України, як уже зазначалося, – його відкритість, тобто, відкритість для плідних комунікацій, яка обумовлена сутністю соціально-природних і соціальних взаємодій, їх багатоаспектністю, що передбачає міждисциплінарність досліджень.

Зазначена риса вплинула на розвиток екологічного права України як галузі інтегрованого типу з опорою на універсальні стратегії (наприклад, стратегію усталеного розвитку).

Виключні оновлюваність і новизна екологічного права України як властивості, які проявляються за рахунок відособлення в ньому нових, неймовірних ще 15-20 років тому назад об'єктів правового ре-

гулювання, відносин. Серед них можна назвати генно-інженерну діяльність, клонування, проблеми охорони навколишнього природного середовища при знищенні хімічної зброї, відповідальність за застосування біологічної зброї, правовий режим територій та захист населення за надзвичайних екологічних ситуацій, таке явище, як надання економічних послуг або інакше торгівля навколишнім середовищем – від законного продажу квот на його забруднення (наприклад, викидами) до незаконного ввезення за плату на територію інших держав небезпечних відходів чи контрабанда рідкісних та зникаючих тварин.

Зазначені властивості (виключна оновлюваність та новизна) відображають сучасну концептуальність та високий рівень адаптованості екологічного права України до реальних проблем. Екологічне право України характеризується значною орієнтованістю в кожний даний момент на державну екологічну політику, яка реалізується, залежить від неї, більше того, інколи може призначатися для виконання певного політичного чи політико-економічного замовлення. Водночас, йому властивий, як і будь-якій галузі, опортунізм (франц. opportunisme від лат. – opportunus – зручний, вигідний) стосовно державної, і зокрема державної екологічної політики, завдяки стабільності правової системи в цілому і окремих її елементів.

Нарешті, можна вказати на таку рису екологічного права України як конфліктність. Вона, в першу чергу, проявляється між екологічними і економічними інтересами, публічними та приватними інтересами, необхідністю збереження природних ресурсів і одночасним зростанням споживання і т.п. Конфліктність екологічного права України дуже часто відображається на поведінці людей в сфері охорони навколишнього природного середовища. В якості прикладу можна навести згоду всіх без винятку його суб'єктів (від Уряду до окремих громадян) з принципами і цілями екологічного права, сформульованими абстрактно, і реальною поведінкою, тобто, реалізацією конкретних правових приписів в конкретному акті поведінки, (чи то прийняття рішення про будівництво ядерних об'єктів, про ввезення небезпечних відходів в Україну, чи то купівля у продавців квітів занесених до Червоної книги тощо).

Окрім виділених особливостей екологічного права України слід вказати і на таку його рису, як реактивність на кризові ситуації. Вона проявляється в негайній розробці і прийнятті законодавчих і інших нормативно-правових актів, які допомагають регулювати соціально-екологічні кризи, що виникли чи виникають, пом'якшити або ліквідувати їх наслідки, а також у створенні управлінських структур, виділенні нових функцій управління в сфері екології, появі нових організаційних і правових засобів і інструментів або розширенні сфери дії звичних способів правового впливу на нові відносини. Наочним прикладом служить розвиток такого інституту екологічного права України, як правове регулювання відносин за надзвичайних екологічних ситуацій, укладення міжнародних угод про зниження виробництва і використання озоноруйнуючих речовин, заборону ядерних випробувань та ін.

Реактивність екологічного права України на кризові явища може досягати, і як свідчить досвід, – досягає, надзвичайно високого рівня. Тобто, екологічні кризи служать стимулом, спонукають до пошуку нових, нестандартних правових рішень, але в той же час їх вирішення можливе лише упорядкованим чином, шляхом послідовної реалізації встановлених правомірних дій та реалізації закріплених в ньому вимог, заборон, обмежень, обтяжень, обов'язків.

Вищевикладене, на наш погляд, свідчить про наявність широких перспектив і реальних передумов подальшого розвитку екологічного права України. В якості передумов подальшого розвитку екологічного права України можна вибрати різні за масштабами, сферою прояву, значенню, силі прояву та ефективності дії фактори соціального, економічного політичного та правового життя. Зазначений відбір залежить багато в чому від цілі його проведення, частково – від підходу до поняття даної галузі права, її предмета та об'єктів, від визначення етапів її розвитку тощо.

І все ж, на нашу думку, вирішальними передумовами подальшого розвитку екологічного права України на будь-якому етапі і поза залежністю від широкого чи вузького розуміння предмета правового регулювання є: • по-перше, соціально-екологічна криза (об'єктивний фактор); • по-друге, державна екологічна політика (суб'єктивний фактор).

Обидва зазначені фактори не меншою, якщо не більшою, мірою піддаються з плином часу (інколи дуже швидко) змінам під впливом інших явищ і процесів, найрізноманітніших за змістом. Розглянемо їх як певну даність в статиці, в показниках сьогоднішнього дня, залишивши за рамками в даному разі їх динамічні характеристики.

Соціально-екологічна криза являє собою сукупність станів та змін навколишнього середовища, його компонентів і зв'язків між ними, що характеризується стабільним погіршенням і зростанням загроз людині і природі. Як бачимо, соціально-екологічна криза, як одна з передумов подальшого розвитку екологічного права, має дві складові: соціальну та екологічну. В даному разі, на нашу думку, особливої уваги заслуговує саме екологічна складова зазначеного явища. Екологічна криза – це якісна зміна параметрів природного середовища, його біологічних, фізичних, хімічних компонентів, що призводить до порушення умов життєдіяльності людини. За джерелами виникнення екологічні кризи поділяють на

два типи: • спричинені природними процесами; • спричинені діяльністю людини. За масштабами соціально-екологічна криза оцінюється як: глобальна, національна та регіональна.

Виявами соціально-екологічної кризи, які спостерігаються на даному етапі в Україні, є: • виснаження природних ресурсів; • погіршення їх якості та зниження споживної цінності; • погіршення умов життєдіяльності людини, стану здоров'я людей під впливом факторів середовища перебування; виникнення загрози життю (живим організмам, включаючи людину).

Дуже часто як вияви соціально-екологічної кризи визначають і чинники міжнародного масштабу, зокрема: руйнування озонового шару; зміна клімату; підвищення рівня вод Світового океану; зміни температурних характеристик в окремих районах Землі; засмічення космічного простору; зникнення тварин і рослин (тобто знищення біорізноманіття); погіршення якості атмосферного повітря в результаті антропогенних навантажень в промислових районах і містах та транскордонного перенесення шкідливих речовин; зниження запасів прісної води в окремих регіонах земної кулі; масштабне споживання невідновлюваних природних ресурсів; перевиробництво відходів, поява нових захворювань людини, тварин і рослин, їх генетичні зміни тощо.

Зазначимо, що зміст названих факторів (якісні та кількісні їх характеристики) в Україні певною мірою усвідомлені і враховуються при прийнятті правотворчих і правореалізуючих рішень. Наприклад, з метою охорони та збереження біорізноманіття, згідно з чинним вітчизняним законодавством, ведеться моніторинг об'єктів тваринного світу, Червона книга України, розширюється мережа особливо охоронюваних територій і т.п. Для попередження змін клімату вживаються заходи щодо обмеження виробництва, використання та транспортування озоноруйнуючих речовин, здійснюються багаторічні програми щодо попередження вирубки лісів, розширення їх площ (наприклад, Програма 2008 "Посади дерево" тощо). З метою боротьби з забрудненням навколишнього середовища вводяться заборони на виробництво і використання шкідливих хімічних речовин та продукції, яка їх містить, встановлюються особливі правила безпеки при випуску генно-інженерно-модифікованих організмів в відкрите навколишнє середовище, стимулюється використання багаторазових пакувальних матеріалів, вводяться ліміти на розміщення відходів та квоти на викиди шкідливих речовин в атмосферу.

Однак, як свідчить реальний стан та аналіз практики реалізації екологічного законодавства в Україні прояви екологічної кризи часом ігноруються або ж компетентними структурами приймаються недостатні зусилля, а інколи ця криза посилюється і непродуманою державою екологічною політикою та недосконалим законодавством, корумпованим екологічним управлінням та рядом інших факторів.

Зазначимо, що у вирішенні наявних проблем чільне місце належить державній екологічній політиці як сукупності рішень і дій, які здійснюються уповноваженими органами влади і управління в сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки в масштабах держави і по різноманітних напрямках, а також використовуваних для цього правових і таких, що знаходяться поза сферою права способів і засобів. На сьогодні прийнято виокремлювати пріоритетні, перспективні, довготривалі і поточні завдання державної екологічної політики.

У державній екологічній політиці України виокремлюють, зокрема, окремі політики, такі як: правова, економічна, сільськогосподарська, транспортна, в сфері містобудування та інші. Безумовно, що з метою висвітлення актуальних проблем сучасного вітчизняного екологічного права необхідні дослідження поняття, змісту, завдань, основних напрямків державної еколого-правової політики.

До того ж, суміжним з поняттям державної екологічної політики є поняття екологічної функції держави. Зокрема, екологічна функція сьогодні визнана однією з основних функцій Української держави. В наукових спеціально-юридичних дослідженнях зустрічаються різні підходи до визначення поняття "екологічна функція держави". Так, Бринчук М.М. визначає її як діяльність по розпорядженню в інтересах суспільства природними ресурсами, що перебувають у державній власності, а також діяльність, спрямовану на забезпечення раціонального використання природних ресурсів з метою попередження їх виснаження, на охорону навколишнього середовища від деградації, збереження його якості, охорону екологічних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Як бачимо, при вищевикладеному підході, екологічна функція держави виражається в тому, щоб забезпечити збалансоване співвідношення екологічних і економічних інтересів суспільства і водночас забезпечити необхідні гарантії для реалізації і захисту права громадян на екологічно безпечне довкілля. Шестерюк А.С., наприклад, вважає основною стратегічною метою екологічної політики держави забезпечення стабілізації обстановки, яка близька до катастрофічної, і послідуюче покращення якості навколишнього середовища, яке б відповідало світовим стандартам.

З наведеними поглядами, на нашу думку, важко не погодитись, враховуючи сьогоднішні українські реалії. Екологічна функція держави в Україні обумовлена конституційним положенням про те, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу "є

обов'язком держави" (ст. 16 Конституції України). Реалізується екологічна функція шляхом проведення відповідної державної політики на тому чи іншому етапі розвитку держави. Принципові засади державної екологічної політики визначені Основними напрямками державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Ними передбачені пріоритети екологічної політики, її головні етапи і механізми реалізації. До них, зокрема, віднесено:

• гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля; – зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; • поліпшення екологічного стану басейнів рік України та якості питної води; • стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону; • будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд; • запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану; – формування збалансованої системи природокористування та адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізації технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті; – збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, заповідна справа.

Крім того, принципові засади державної екологічної політики передбачені також Законом України "Про основи національної безпеки України" (2003). Згідно із зазначеним законом пріоритетами національних інтересів України в екологічній сфері, крім тих, які передбачені Основними напрямами державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, є:

- розвиток технологій переробки та утилізації відходів;
- недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин, організмів;
- реалізація заходів щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки України, розширення її участі в міжнародному співробітництві з цих питань.

Головними складовими механізму реалізації державної екологічної політики за Основними напрямами державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки є: відповідна державна інституційна структура; законодавчо-правовий механізм регулювання екологічних відносин; економічний механізм природокористування; механізм реалізації міжнародних, національних, регіональних, галузевих та місцевих екологічних програм.

Звернемо увагу на те, що виконання вищенаведених завдань пов'язано з екологізацією різних сфер життєдіяльності суспільства. Водночас, термін "екологізація" є багатовимірним і розглядається як:

- поліпшення екологічного стану природних або соціальних систем (наприклад, зменшення рівня забруднення довкілля, підсилення потенціалу самовідтворення екосистем, оздоровлення середовища життєдіяльності людини тощо);
- зміна властивостей компонентів природних або антропогенних систем, яка сприяє поліпшенню екологічного стану цих систем або інших систем, пов'язаних з ними (наприклад, активізація процесів в екосистемі, зменшення частки шкідливих видів виробництва; підвищення рівня екологічної свідомості населення тощо);
- діяльність спрямована на поліпшення екологічного стану природних чи соціальних систем або екологічно орієнтовану зміну властивостей їхніх складових (наприклад, рекультивація земель, впровадження маловідходних технологій, застосування екологічно спрямованих економічних інструментів тощо);
- ступінь причетності когось або чогось до екологічно спрямованої сфери діяльності (наприклад, екологізація економіки може означати, крім усього іншого, її спеціалізацію на виробництво товарів екологічного призначення; екологізація навчальної програми – збільшення частки дисциплін або тем екологічного спрямування);
- підвищення ролі самовідтворюваних природних чинників (зокрема, за рахунок заміщення ними техногенних засобів виробництва у виконанні різних функцій соціально-економічних систем).

Серед об'єктів екологізації, які передбачені другим та третім визначеннями і які на сьогодні є об'єктами прискіпливої уваги представників науки екологічного права кафедри особливо виділяються:

- компоненти природних систем (земля, водні об'єкти, надра, ландшафти, біологічні об'єкти, рекреаційні ресурси та ін.);
- суспільні системи (економіка країни або регіону, сектори господарського комплексу, галузі, зокрема, ядерна енергетика підприємства);
- виробничі системи та їхні компоненти (технології, діяльність (зокрема, використання ядерної енергії), обладнання, інструменти, виробничі процеси);

- компоненти економічної сфери (виробництво, споживання, транспортування, екологічні послуги);
- весь комплекс суспільних відносин, які наповнюють предмет екологічного права;
- властивості людини (еколого-правові знання, навички, потреби, екологічна інформованість).

Здійснювана на сучасному етапі державна екологічна політика безумовно пов'язана зі специфічними рисами екологічного права України, яке продовжує активно розвиватися.

Вищевикладене ставить перед висококваліфікованим колективом викладачів кафедри трудового, земельного та екологічного права нові завдання і немає жодного сумніву в тому, що він здатний відповідати потужними науковими доробками на всі виклики, які виникають в сфері правового регулювання суспільних екологічних відносин.

1. Дубовик О.Л. Экологические конфликты // Юридическая конфликтология / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М., 1995. 2. Шестерюк А.С. Экологическое право. Вопросы теории и методологии анализа. – СПб., 2000. 3. Бринчук М.М. Экологическое право (Право окружающей среды). – М., 1998. – С. 15-20, 58-61. 4. Шестерюк А.С. Экологическое право и вопросы кодификации экологического законодательства Российской Федерации // Экологическое право. – 2001 – №2. – С. 27.

О.Т. Панасюк,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
земельного та екологічного права

С.М. Черноус,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового,
земельного та екологічного права

О.М. Дуюнова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
земельного та екологічного права

РОЗВИТОК НАУКИ ТРУДОВОГО ПРАВА В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тривалий час, до початку XX ст., трудові відносини регулювалися нормами поліцейського [1] (адміністративного) та цивільного права, тому і дослідженнями цих відносин займалися науковці цих галузей юридичної науки.

У період з 1863 р. на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира починає читатися така юридична дисципліна, як фабричне законодавство [2]. Одним з перших науковців, який стояв у витоків формування науки трудового права в Київському університеті був **Микола Християнович Бунге** (1823–1895). М.Х. Бунге був не тільки професором, а й ректором Київського університету св. Володимира. У 1845 р. він закінчив юридичний факультет Київського університету і був залишений в ньому на викладацькій роботі. З 1859 по 1880 р. Микола Християнович тричі обирався на посаду ректора цього університету. З 1850 р. він стає доктором політичних наук, з 1852 – професором, з 1890 р. – академіком Петербурзької академії. Він був видатним спеціалістом в галузі поліцейського та податкового права. Наукову роботу М.Х. Бунге поєднував з практичною діяльністю, зокрема з 1881 по 1886 р. він був міністром фінансів та членом Держдуми. Багато в чому завдячуючи позиції М.Х. Бунге були прийняті перші російські фабричні закони. Погляди М.Х. Бунге на соціальне питання полягали, зокрема, в тому, що держава може і повинна контролювати трудові відносини через спеціальні органи, які повинні були формуватися з незалежних службовців; всі проблеми можуть бути врегульовані тільки об'єднаними зусиллями держави, роботодавців і працівників; компенсації працівникам за шкоду здоров'ю не можуть виплачуватися на цивільно-правових засадах, а повинні здійснюватись через страхування за участю держави. М.Х. Бунге не заперечував свободи договору в рамках закону, але зворотною стороною цього бачив право пра-

© Панасюк О.Т., Черноус С.М., Дуюнова О.М., 2009

цівників на страйк і на свободу об'єднання у профспілки [3].

Визначне місце серед вчених того періоду посідав професор М.М. Цитович, який з 1893 р. очолював кафедру поліційного права, з 1902 – юридичний факультет, з 1905 до 1917 р. був ректором університету. Серед опублікованих ним праць, робота "Страхування на випадок безробіття" [4].

У 1917/18 навчальному р. в університеті працювало 57 кафедр, з яких 13 – на юридичному факультеті. Серед них провідною була кафедра римського права і цивільного судочинства. У березні 1920 р. Київський університет було закрито, а на його базі було утворено Київський медичний інститут та Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова. Київський університет як навчальний заклад було відновлено постановою ЦВК УРСР 3 вересня 1933 р., а роботу юридичного факультету було поновлено лише в 1936 р..

Передусім постала проблема кадрового забезпечення. Майже до 1940 р. юридичний факультет переживав організаційний період. Кафедра цивільного права була відновлена в 1938 р. На чолі її став проф. С. Ландкоф, на кафедрі вже працювали тоді молоді викладачі: цивіліст – Г. Матвєєв та трудовик – **Арон Єфимович Пашерстник** (1900–1958). А.Є. Пашерстник закінчив юридичний факультет Київського інституту народного господарства у 1926 р., а у 1930 – економічний факультет цього ж інституту. У другій пол. 30-х років А.Є. Пашерстник почав викладати у Київському університеті, де отримав вчене звання доцента. Арон Єфимович був високоосвіченою людиною, добрі знання французької та німецької мови допомогли йому стати одним з ведучих вітчизняних спеціалістів західного законодавства. У 1940 р. у співавторстві А.Є. Пашерстником було опубліковано підручник з трудового права, у 1941 р. в Києві вийшов "Курс радянського трудового права". З початком Великої Вітчизняної Війни А.Є. Пашерстник знаходився в евакуації в Ташкенті, де продовжив наукову роботу. В цей час ним опубліковано такі праці, як "Новые рабочие и Великая Отечественная война" (1942); "Труд в колхозах и Великая Отечественная война" (1942) та ін. У 1943 р. А.Є. Пашерстник переїжджає до Москви, де стає старшим науковим співробітником Інституту держави і права АН СРСР. У 1947 р. А.Є. Пашерстник захистив докторську дисертацію на тему "Правовые вопросы вознаграждения за труд рабочих и служащих (по советскому и иностранному праву)" і пізніше стає професором. У 1948 р. Арон Єфимович виступав як експерт від СРСР у розробці Загальної декларації прав людини [5]. Вагомим внеском у розвиток науки трудового права А.Є. Пашерстника є дослідження проведені у 50-х роках, присвячені праву на працю, кодифікації трудового законодавства, визначенню та обґрунтуванню широкої сфери дії трудового законодавства та інші [6-9].

У перші післявоєнні роки викладачем трудового права на кафедрі цивільного права став к.ю.н., доцент **Яків Львович Штутін** (1894 р.н.). Я.Л. Штутін навчався і закінчив Харківський інститут народного господарства (1916-1922р.р.). Почав працювати викладачем Київського державного університету з 01.09.1939р. Основні наукові дослідження Я.Л. Штутіна присвячені проблемам цивільного процесу. Одночасно, викладаючи курс трудового права в університеті, Я.Л. Штутіним у 1946р. було підготовлено і опубліковано посібник з трудового законодавства, а у 1951 р. виданий курс лекцій на тему: "Товарищеские суды в борьбе за социалистическую дисциплину труда" [10–11].

На кафедрі цивільного права юридичного факультету доц. Я.Л.Штутін пропрацював до 1957 р. і звільнився в зв'язку з виходом на пенсію.

Легендарною особистістю на юридичному факультеті Київського університету був старший викладач **Олекса Федорович Решетник** (1921–1993). Народився О.Ф. Решетник у 1921 р. в с. Білоцерківці Великобагачанського району Полтавської області. З 1941-1944 рр. був учасником бойових дій Великої Вітчизняної війни, отримав тяжке поранення. Нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня; орденом Червоної зірки; медаллю "За перемогу над Німеччиною". По закінченню війни О.Ф. Решетник поступив в Київський державний університет імені Тараса Шевченка, який закінчив з відзнакою у 1950 р. З цього року починається викладацька діяльність Олекси Федоровича на кафедрі цивільного права, де він розпочав викладати курс трудового права.

У 1961 р вже майже закінчена робота над кандидатською дисертацією на тему: "Розвиток правового регулювання дисциплінарної відповідальності робітників і службовців в СРСР". Але в подальшому, протягом 60–80-х рр., велике педагогічне навантаження на всіх відділеннях юридичного факультету, підготовка навчальних посібників, членство в методичній комісії факультету, читання лекцій для підвищення кваліфікації суддів і прокурорів органів суду та прокуратури всіх рівнів, нотаріусів, членство і активна робота в методичній раді при прокуратурі УРСР, правовій комісії Української Республіканської Ради профспілок, постійне членство в Науково-консультаційній раді при Верховному Суді УРСР, так і не дозволили талановитому вченому та педагогу Решетнику О.Ф. подати до захисту свою дисертаційну працю. Активну участь науковець брав в роботі комісії по підготовці проекту нового Кодексу законів про працю УРСР 1971р., за яку був нагороджений грамотою Міністерства юстиції УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників державних установ.

Олекса Федорович Решетник був провідним спеціалістом в галузі трудового права, методики викладання у вищих навчальних закладах, вимогливим викладачем, принципово підходив до вирішення наукових та інших питань, все своє життя присвятив популяризації трудового права – як одного з профілюючих курсів в системі юридичної освіти. Наукові дослідження Решетника О.Ф. були присвячені питанням дисципліни праці, дисциплінарної відповідальності робітників і службовців, припиненню трудового договору та іншим проблемам науки трудового права [12–15].

У 1972 р. на факультеті була створена кафедра трудового, колгоспного і земельного права, на якій і продовжував працювати Олекса Федорович. У 1988 р. О.Ф. Решетник звільнився в зв'язку з виходом на пенсію, присвятивши 38 років свого життя розвитку науки трудового права в Київському національному університеті.

У 60-х рр. серед основних напрямів наукових досліджень кафедри цивільного права були і проблеми теорії та практики трудового права.

Дослідження трудоправової проблематики здійснювалося в плані удосконалення законодавства, що регулює правові відносини адміністрації підприємства з профспілками, преміювання працівників промисловості, пенсійного забезпечення громадян.

07 жовтня 1963 р. у Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т.Г. Шевченка захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Володимир Іванович Прокопенко** (1927–2002) на тему: "Особенности судебного установления юридических фактов".

Прокопенко В.І. народився 1927 р. в смт. Чоповичі, Малинського району Житомирської області. В 1953 р. закінчив Київську юридичну школу. У 1959 р. закінчив з відзнакою Київський державний університет. З 1953 по 1963 р. працював народним суддею та членом Київського обласного суду, заступником голови цього суду в цивільних справах і паралельно займався педагогічною роботою на кафедрі цивільного права юридично-економічного факультету. З 01.09.63 р. був прийнятий на роботу старшим викладачем і читав лекції з трудового права на юридичному і міжнародному відділі КДУ. 16.11.66 рішенням ВАК присвоєне вчене звання доцента.

З часом В.І.Прокопенко стає першим доктором за спеціальністю 12.00.05 у Київському університеті і здобуває науковий ступінь доктора юридичних наук, захистивши в 1984 р. в Харківському юридичному інституті дисертацію на тему: "Правовые отношения профсоюзного комитета и администрации социалистического предприятия".

З 07.03.85 В.І. Прокопенко обіймає посаду професора кафедри трудового, сільськогосподарського і природоресурсного права, яку очолював професор Мунтян В.Л.

Рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР від 12.09.86 В.І. Прокопенку присвоєне вчене звання професора. Після звільнення професора В.Л. Мунтяна кафедру очолює В.І. Прокопенко. Але у зв'язку з об'єднанням кафедр господарського та трудового, сільськогосподарського і природоресурсного права, В.І. Прокопенко звільняється з посади виконуючого обов'язки завідуючого кафедрою, і керівництво новою кафедрою покладається на професора І.Г. Побирченка.

Наприкінці 1992 р. була створена кафедра трудового права та права соціального захисту, яку очолив професор Прокопенко В.І.

Указом Президента України від 29.09.94 за значний особистий внесок у розбудову національної освіти, розвиток наукових досліджень, впровадження сучасних форм навчання і виховання молоді Прокопенку В.І. присвоєно почесне звання "Заслужений юрист України". 27.01.01 Прокопенка В.І. обрано академіком Академії наук вищої школи України по Відділенню історії, філософії та права.

В.І. Прокопенко майже сорок років працював у Київському державному університеті. Він був шановним науковцем, ґрунтовним дослідником, талановитим викладачем і вихователем. Ним зроблений неоціненний внесок у розвиток науки трудового права. В.І. Прокопенко вперше здійснив наукову розробку, присвячену дослідженню правових відносин трудового колективу, профспілкового комітету та адміністрації підприємства, в умовах процесу розширення їх прав у вирішенні державних та суспільних питань. Ним сформульовані та обґрунтовані поняття правових відносин трудового колективу, профспілкового комітету та адміністрації підприємства, проведена їх класифікація, визначений загальний та спеціальний об'єкт кожного виду цих правовідносин, проаналізовані підстави їх виникнення, розкриті суб'єкти колективних правових відносин в сфері трудового права, систематизовані відмінності в положенні суб'єктів трудових правовідносин та правовідносин трудового колективу, профспілкового комітету та адміністрації підприємства в залежності від способу встановлення прав і обов'язків суб'єктів цих відносин, від змісту їх правомочностей по застосуванню норм права, способів захисту прав та характеру їх юридичної відповідальності. Прокопенком В.І. визначено поняття трудового колективу, його ознаки, функції та задачі в здійсненні економічної та соціальних програм; показано, що відносна самостійність трудового колективу набуває характеру економічного, соціального та правового відокремлення, що дозволило виділити трудовий колектив в якості самостійного суб'єкта з участі в управлінні виробництвом та у встановленні умов праці. В.І. Прокопенком обґрунтований висновок про те, що в правових відносинах з трудовим колективом і профспілковим комітетом адміністрація виступає

самостійним суб'єктом відносин. В цьому зв'язку виділені характерні особливості в правовому статусі адміністрації головного підприємства об'єднання, яка наділена як би подвійною трудовою правосуб'єктністю, а також адміністративними правомочностями по відношенню до виробничих одиниць.

Прокопенком В.І. опубліковано велику кількість наукових робіт: монографій, підручників, навчальних посібників, наукових статей тощо. Загальна кількість опублікованих праць становить 130 робіт.

Величезним внеском в науку трудового права є дослідження Прокопенка В.І. присвячені **теорії трудового права та трудових правовідносин**: "Предмет трудового права" (1968); "Основные принципы трудового права" (1969); "Трудовий договір і трудові правовідносини" (1971), "Порядок прийняття і звільнення з роботи: закон і практика" (1996); [16-19]; **дослідження присвячені колективним правовідносинам**: "Комітет профспілки: права і обов'язки" (1975); "Правовые отношения комитета профсоюза с администрацией социалистического предприятия" (1977); "Правовий статус фабричного, заводського місцевого комітету профспілки" (1977); **дослідження присвячені іншим інститутам трудового права та права соціального забезпечення:** "Час відпочинку" (1981); "Пенсионное обеспечение рабочих и служащих" (1985) та інші; **підготовлені підручники**: "Трудове право" (1966), "Трудове право України" (1998, 2000, 2002); курс лекцій "Трудове право" (1996) [20-21]; **навчальні посібники**: "Практикум з трудового права України" (2000) та у співавторстві зі Вівчаренко О. "Предмет трудового права" (1994). Підручник "Трудове право України" (Харків: "Консум", 1998) на конкурсі на найкраще юридичне видання 1998-1999 років удостоєний третьої премії Спілки юристів України. Працюючи на одній кафедрі, Прокопенко В.І. у співавторстві з Янчуком В.З. та іншими видають "Юридичний довідник для працівників сільського господарства" (Київ, 1982), а у співавторстві із Іванченко А.І. "Довідник з трудового права для працівників споживчої кооперації" (Київ, 1983).

В.І. Прокопенком підготовлено 10 кандидатів наук. Серед його учнів – випускник Київського державного університету імені Тараса Шевченка О.Т. Панасюк, яким під керівництвом В.І. Прокопенко було захищено кандидатську дисертацію.

В.І. Прокопенко учасник Великої Вітчизняної Війни – учасник бойових дій. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2 ступеня, медалями: "За победу над Германией", "30 лет Советской Армии и Флота", "20 років перемоги над фашистською Німеччиною", "За трудову доблесть в ознаменування 100-річчя від дня народження Леніна" та іншими нагородами.

Звільнився В.І. Прокопенко в зв'язку із виходом на пенсію 31.08.1996 р.

Тривалий час на кафедрі трудового права працював **Вакуленко Василь Михайлович** (1951 р.н.). Народився Василь Михайлович у с. Мар'янівка Липоводолинського р-ну, Сумської обл. У 1976 р. закінчив Київський ордена Леніна державний університет ім. Т.Г. Шевченка з відзнакою і був направлений на роботу до КДУ і зарахований з 01.09.76 на посаду асистента кафедри трудового, колгоспного та земельного права. З 08.06.92 переведений на посаду доцента кафедри цивільного та трудового права юридичного факультету.

Свої наукові дослідження Вакуленко В.М. присвятив проблемам матеріального та морального стимулювання дисципліни праці (1984), преміювання працівників (1986), правовому регулюванню заробітної плати (1986, 1987, 1988).

Вагомий внесок був зроблений Вакуленком В.М. у систематизацію трудового законодавства. Василь Михайлович є упорядником Кодексу законів про працю України з постатейними матеріалами (1997), упорядником і науковим редактором збірника нормативних актів у 3-х томах "Законодавство України про працю" (1999); Кодексу законів про працю України з постатейно систематизованими матеріалами (2001). [22–24] Вакуленко В.М. був членом робочої груп з підготовки проекту Трудового кодексу України.

Звільнився Вакуленко В.М. з кафедри трудового, земельного і екологічного права у 1997 р., присвятивши 21 рік життя викладанню трудового права на юридичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка.

Багато років розвитку науки трудового права на юридичному факультеті Київського національного університету присвятила к.ю.н., доцент **Безугла Ярослава Іванівна**. Народилася Ярослава Іванівна в 1941 р. у с. Добряничі Золочівського р-ну Львівської області. У 1967 р. закінчила Львівський ордена Леніна державний університет ім. І. Франка. 27 жовтня 1978 р. у Харківському юридичному інституті ім. Ф.Є.Дзержинського Я.І. Безугла захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Трудовий стаж і його юридичне значення" за спеціальністю 12.00.05. Я.І.Безуглою визначена і обґрунтована єдина природа трудового стажу для робітників і службовців з одного боку та колгоспників з іншого, яка базується на суспільній праці громадян в народному господарстві, що дає підстави прирівняти стаж роботи колгоспника до трудового стажу робітника та службовця; виділені якісні та кількісні сторони трудового стажу та проведена його класифікація; підкреслено, що стаж безперервної діяльності робітника на одному підприємстві відіграє стимулюючу роль в підвищенні ефективності та якості праці. Розглядаючи трудовий стаж в якості вимірювача трудового внеску робітника, Я.І.Безуглою окреслені межі його використання;

зроблено висновок про необхідність встановлення судової процедури вирішення спорів про обчислення трудового стажу.

Після захисту дисертації Ярослава Іванівна працює спочатку старшим викладачем, а пізніше доцентом кафедри радянського права Київського інституту народного господарства ім. Д.С. Коротченка. З 03.12.1987 р. зарахована на посаду доцента кафедри господарського і трудового права юридичного факультету Київського державного університету.

Безугла Я.І. забезпечувала читання лекцій і проведення семінарських, практичних занять з трудового права та права соціального забезпечення, спецкурсів "Контракти в трудовому праві", "Особливості правового регулювання праці виборних осіб та державних службовців" та інших.

В період з 1993 по 1995 р. Ярослава Іванівна виконувала обов'язки заступника декана юридичного факультету з наукової роботи. З 1997 р. – член методичної ради юридичного факультету.

Значним внеском в науку трудового права є наукові дослідження Безуглої Я.І. на тему: "Некоторые вопросы применения трудового законодательства" (1974); "Вопросы доказательств в трудовом праве" (1975); "Трудовий стаж і його юридичне значення" (1979); "Правовые средства борьбы с текучестью кадров" (1984). Наукові дослідження Безуглої Я.І. також були присвячені охороні праці неповнолітніх (1990), жінок (1993), актуальним проблемам соціального забезпечення і захисту в Україні (1996) та іншим проблемам трудового права та права соціального забезпечення [25-32].

Активну участь Безугла Я.І. брала у нормотворчій діяльності, була членом робочої групи по розробці проектів законів про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю (1991, 1992), Закону України "Про основи соціального захисту" (1997).

Важливим напрямом наукової діяльності Безуглої Я.І. є підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру. Результатом тривалої наукової та педагогічної роботи Безуглої Я.І. є велика кількість учнів, які продовжують справу свого вчителя в КНУ імені Тараса Шевченка та інших вищих навчальних закладах України. Під керівництвом доц. Безуглої Я.І. були виконані і захищені 9 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05: С.В. Вишновецькою, В.М.Андрієвим, Б.І. Сташківим, В.Л. Костюком, Н.М. Стаховською, О.Я. Орловським, О.М. Дуюновою, В.Ф. Пузирним, Н.О. Мельничук.

Працюючи на посаді доцента кафедри трудового, земельного і екологічного права, Безугла Я.І. була членом фахової комісії з правознавства Міністерства освіти України, членом Науково-консультативної ради при Верховному Суді України (1990-2000 р.р.). Наукова діяльність Ярослави Іванівни відзначена Почесною грамотою Міністерства вищої і спеціальної освіти УРСР, Почесною грамотою Міносвіти; Почесною грамотою Київського міського голови.

Звільнилася Я.І.Безугла в зв'язку із виходом на пенсію в 2001 р.

З 20 лютого 1991 р. починає працювати на кафедрі цивільного і трудового права доцент **Прокудін Віктор Петрович** (1951–1999). Прокудін В.П. є автором 24 опублікованих праць, свої дослідження він присвятив праву на працю, питанням підготовки і підвищення кваліфікації працівників, праву на просування по службі, праву на професійну освіту [33–35]. Віктором Петровичем досліджувались правові питання підготовки та підвищення кваліфікації в комплексі з іншими проблемами трудового права, визначені поняття, особливості та підстави виникнення правовідносин з підготовки та підвищенню кваліфікації; розкриті права та обов'язки сторін цих правовідносин, визначено поняття обов'язку та права підвищувати кваліфікацію, поняття права на просування по роботі; вперше проведено системне дослідження основних напрямків підвищення ефективності норм, що регулюють підготовку та підвищення кваліфікації; зміни в трудовій діяльності робітників внаслідок підготовки і підвищення кваліфікації розглядалися ним як основні напрямки підвищення ефективності праці (суміщення професій, економія робочого часу, винахідництво та раціоналізація).

В період роботи на юридичному факультеті Прокудін В.П. забезпечував читання лекцій і проведення семінарських, практичних занять з трудового права та права соціального забезпечення. Виконував Віктор Петрович і значну методичну роботу.

Викладацьку роботу на факультеті Віктор Петрович поєднував із членством в науково-методичній раді Генеральної прокуратури України, був заступником Голови Вищої кваліфікаційної комісії суддів Верховного Суду України.

Протягом 1992 по 1997 р., до свого звільнення, Віктор Петрович виконував обов'язки заступника декана юридичного факультету по заочній формі навчання.

Сучасний період розвитку науки трудового права на кафедрі трудового, земельного і екологічного права юридичного факультету пов'язаний із науковою та педагогічною діяльністю к.ю.н., доцента **Панасюка Олега Терентійовича** (1963 р.н.). Після закінчення аспірантури, з 1991 р., Панасюк О.Т. починає працювати в КДУ. У 1994 р. захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Аксіологічні аспекти трудового права". О.Т.Панасюком зроблені теоретичні висновки про те, що механізм правового регулювання праці, насамперед його основної ланки – трудового права, ґрунтується на використанні аксіологічного підходу; сутність ціннісної проблематики охоплює не тільки галузь права, а й

умови її розвитку та деякі інші фактори; Олегом Терентійовичем з використанням відповідного понятійного апарату розглянуто всі складові частини трудового права, що визначають його позитивну значимість як регулятора суспільних відносин; запропонована система принципів трудового права, узагальнююча категорія, що виражає сутність трудових відносин; розроблена методику використання оціночних понять трудового права.

Неординарна, талановита людина, Олег Терентійович присвячує свої дослідження проблемам теорії трудового права, звичаїв у трудовому праві, питанням правового регулювання нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю, стимулювання праці працівників, участі працівників в управлінні підприємствами. Панасюк О.Т. має більше 30 публікацій, є співавтором науково-практичного коментаря КЗпП України [36–39]. Олег Терентійович читає курс трудового права України, спеціальні курси по проблемам теорії трудового права, трудових спорів. Велика робота проводиться Олегом Терентійовичем по методичному забезпеченню курсів і спецкурсів, які читаються на юридичному факультеті. Під його керівництвом розроблено оновлену програму курсу "Трудове право України", здійснено і впроваджено новітні розробки: Методичні вказівки по підготовці до іспиту з трудового права (в співавторстві), робочий зошит для практичних занять з трудового права та багато інших.

Панасюк О.Т. виконує функції наукового керівника по написанню кандидатських дисертацій. Під його керівництвом захищені дисертації Щотовою Ю.М., Черноус С.М. Олегом Терентійовичем ведеться активна робота, спрямована на реалізацію наукового потенціалу молодих вчених в галузі трудового права і права соціального забезпечення.

З 1996 р. на новостворену кафедру трудового, земельного і екологічного права на посаду асистента прийнято Черноус Світлану Миколаївну (1972 р.н.), яка у 1994 р. закінчила Київський університет імені Тараса Шевченка. Світлана Миколаївна читає курс лекцій з трудового права, правознавства, правового забезпечення соціальної роботи, проводить семінарські, практичні заняття з цих курсів. Наукові дослідження Світлани Миколаївни присвячені проблемам теорії трудового права, питанням примусової праці в Україні, охорони прав працюючих жінок, проблемам понятійного апарату, оціночним поняттям у трудовому праві України [40-44]. У 2008 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Оціночні поняття у трудовому праві України". Черноус С.М. уперше в теорії трудового права України було досліджено оціночні поняття як складову понятійного апарату трудового права України; сформульовано логічні, лінгвістичні та юридичні особливості оціночних понять трудового права України; обґрунтовано позицію про те, що оціночні поняття являють собою окремий різновид правових понять трудового права; запропоновано визначення оціночного поняття трудового права України; зроблено висновок про необхідність використання оціночних понять у актах, які регулюють трудові відносини в Україні, яка обумовлена функціями, що виконує цей різновид понять у трудовому праві; зроблено висновок про необхідність існування гарантій правильного застосування оціночних понять трудового права України, систему яких утворюють нормотворчі та нормореалізаційні гарантії; удосконалено визначення понятійного апарату трудового права України, підходи до розуміння конкретизації оціночних понять трудового права, проведено класифікацію та групування оціночних понять трудового права.

Черноус С.М. має більше п'ятнадцяти публікацій, є співавтором навчального посібника "Трудове право України: порядок ведення та оформлення кадрових документів" [45], співавтором Методичних вказівок по підготовці до іспиту з трудового права, інших методичних розробок.

У період з 2000 по 2004 р на кафедрі працювала доцент, к.ю.н. Стаховська Н.М. (1971 р.н.) Наталія Михайлівна У 1997 р. закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка, юридичний факультет. У 2000 р. закінчила аспірантуру юридичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. З вересня 2000 р. по 2004 роки працювала на посадах асистента та доцента кафедри трудового, земельного і екологічного права. Основні напрями наукової діяльності Наталії Михайлівни полягали у дослідженнях проблем теорії правовідносин, трудового права, теорії права соціального забезпечення, правовідносини в сфері освіти. У 2001 р. Стаховська Н.М. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 на тему: "Відносини в праві соціального забезпечення". Вона вперше в Україні здійснила комплексне науково-теоретичне і науково-практичне дослідження найбільш актуальних проблем правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення в процесі реформування існуючої і створення нової національної системи соціального забезпечення населення на страховій основі в умовах запровадження в Україні ринкової форми господарювання. Н.М. Стаховською сформульовані загальнотеоретичне поняття правовідносин, поняття соціального забезпечення; обґрунтована позиція про недоцільність використання у нормативно-правових актах категорії "соціальний захист" як правової категорії, яка вживається здебільшого у значенні аналогічному змісту поняття "соціальне забезпечення" або у надто широкому, а тому неконкретному, значенні; доводиться необхідність розробки галузевого Закону "Про за-

хист прав громадян та вирішення спорів у галузі соціального забезпечення".

Н.М. Стаховська – автор бл. 20 наукових і навчально-методичних праць [46-48]. У 2004 р. звільнилась з юридичного факультету за власним бажанням.

З 2001 р. на кафедрі трудового, земельного і екологічного права працює к.ю.н., доцент Дуюнова Оксана Миколаївна (1975р.н.). Оксана Миколаївна з відзнакою закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка у 1997 р.. З 1997 по 2001 р.р. навчалася в аспірантурі. У 2004 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: "Угоди про працю за трудовим законодавством України". Дуюновою О.М. вперше в Україні було здійснено комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем правового регулювання угод про працю, що опосередковують трудові відносини як працівників, що працюють за трудовим договором, так і працівників, включених у відносини власності з підприємством, обґрунтовано висновок про те, що угоди про працю як родове поняття об'єднують різноманітні договори із застосування праці, які відображають специфіку реалізації права на працю і певні форми його юридичного закріплення; запропоновано наукові визначення таких правових категорій, як угоди про працю, наймана праця; роботодавець (працедавець); здійснено класифікацію угод про працю; обґрунтування необхідності відмови від застосування в межах трудового права терміна "форми залучення громадян до праці" і заміна на більш точне визначення "форми реалізації громадянами права на працю" за притаманними йому ознаками; зроблено теоретичні висновки про те, що норми трудового права мають шир. сферу дії й регулюють трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, виду діяльності й галузевої належності, у тому числі тих працівників, які включені у відносини власності з підприємством, організацією, та осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами.

Наукові пошуки Оксани Миколаївни присвячені проблемам трудового права і права соціального забезпечення. Дуюнова О.М. – автор більш як 20 публікацій, серед них дослідження присвячені правовій природі найманої праці, питанням правового регулювання угод про працю, проблемам правового регулювання праці інвалідів, праці членів, учасників підприємств та організацій, розвитку науки трудового права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, проблемам правового регулювання праці працюючих власників [49-54]. Оксана Миколаївна виконує навчально-методичну роботу. Підготовлений навчально-методичний комплекс з курсу "Трудове право", Методичні вказівки до складання іспиту з курсу "Трудове право" (у співавторстві). Оксана Миколаївна читає курс лекцій з трудового права та права соціального забезпечення, правового регулювання охорони праці в галузі, проводить семінарські, практичні заняття з цих курсів.

З 2002 р. на кафедрі трудового, земельного і екологічного права розпочинає свою діяльність доцент, к.ю.н. Тищенко Олена Володимирівна (1971 р.н.). Олена Володимирівна у 1995 р. закінчила Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. У 2002 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук "Правові проблеми укладання, зміни та припинення трудового договору з педагогічними працівниками середніх загальноосвітніх шкіл України". Тищенко О.В., однією з перших в Україні, запропонувала включити до нового кодифікованого акту законодавства про працю спеціальну главу про особливості праці педагогічних працівників; уточнила і визначила встановлені законодавством вимоги щодо допуску до заняття педагогічною діяльністю, сформулювала низку пропозицій по вдосконаленню правового регулювання укладення, зміни та припинення трудового договору з означеною категорією працівників, зокрема: довела необхідність віднесення цієї категорії працівників, до переліку тих, з якими трудовий договір обов'язково має укладатися в письмовій формі, обґрунтувала необхідність віднесення вирішення питань прийняття на роботу виключно до компетенції керівників середніх загальноосвітніх шкіл тощо; уточнила понятійний апарат: запропонувала визначення таких правових понять як-то: "робоче місце", "робоче місце педагогічного працівника", "високі моральні якості", "відповідна педагогічна освіта" та інших. Олена Володимирівна – автор більше 40 публікацій, 2 навчальних посібників (у співавторстві) [55–56]. Дослідження Тищенко О.В. присвячені проблемам реформування законодавства про працю та законодавства про соціальне забезпечення, зокрема проблемам реалізації пенсійної реформи в Україні, захисту прав працівників, питанням гендерної рівності у трудових правовідносинах, досвіду моделювання пенсійних систем країн Західної та Південно-Східної Європи [57–62]. У 2007 та 2008 рр. виконувала обов'язки заступника декана юридичного факультету з наукової роботи.

О.Т.Панасюк, С.М.Черноус, О.М.Дуюнова, О.В. Тищенко беруть активну участь у підготовці науково-консультативних висновків щодо тлумачення норм трудового законодавства, законодавства соціального забезпечення за конституційними поданнями народних депутатів до Конституційного Суду України, поданнями державних комітетів Верховної Ради України, Верховного Суду України та інших державних органів і установ.

Ґрунтуючись на здобутках попередників, молоді науковці продовжують наукові пошуки вирішення актуальних проблем трудового права та права соціального забезпечення на кафедрі трудового, земельного і екологічного права. Під керівництвом к.ю.н., доцента О.Т. Панасюка здійснюють дисертаційні дослідження: асистенти кафедри Волинець В.В. на тему " Забезпечення виконання зобов'язань у трудових правовідносинах", Кучма О.Л. на тему "Страховий стаж як категорія трудового права та права соціального забезпечення України"; здобувач Юрков М.О. на тему "Правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників"; аспіранти Головко Л.Ю. на тему "Правове регулювання соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", Ширант А.А. на тему "Ґенеза принципів права соціального забезпечення", Мусієнко Б.Ю. на тему "Поняття та організаційно-правова форма трудової юстиції в Україні", Постригань Т.Л. на тему "Соціальний захист як гарантія реалізації трудових прав громадян", Яворський В.І. на тему "Правові аспекти соціальної діяльності профспілок".

Славиться юридичний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка своїми випускниками. Багато хто з видатних науковців в галузі трудового права і права соціального забезпечення свого часу був студентом чи аспірантом цього навчального закладу. Серед них доктор юридичних наук, професор Хуторян Н.М. (навчалася у 1973-1978 рр.), кандидат юридичних наук, професор Карпенко Д.О. (навчався у 1963-1969 рр.), кандидат юридичних наук, доцент Стичинський Б.С. (навчався у 1980–1986 рр.), кандидат юридичних наук, доцент Процевський В.О. (аспірант у 1979-1981 рр.) та багато інших знаних фахівців в галузі трудового права.

Сьогоднішні викладачі кафедри трудового, земельного і екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка по праву пишаються своїми видатними вчителями і докладають всіх зусиль для розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення і продовження традицій які склалися в нашому славетному університеті.

1. Зміст поліцейського права на початку XX століття розумівся інакше ніж зараз. Його предмет трактувався як внутрішнє управління. Сфера його дії розповсюджувалась на спілки і зібрання (у т. ч. профспілки та страйки), добродійність (з зачатками соціального забезпечення), фабричне законодавство (чи публічне трудове право). Лушников А.М. Генезис науки трудового права и науки права социального обеспечения в России: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05 / Лушников Андрей Михайлович. – М., 2001. – С.175. 2. Андрейцев В.І. Юридичний факультет: сторінки історичного розвитку // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (серія юридична). – 2004. – № 56. – С.6. 3. А.М. Лушников Наука трудового права России: историко-правовые очерки в лицах и событиях: монография. – М.: Изд-во Проспект, 2003. – С.44, 46-47. 4. Андрейцев В.І. Юридичний факультет: сторінки історичного розвитку // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (серія юридична). – 2004. – № 56. – С.6. 5. А.М. Лушников Наука трудового права России: историко-правовые очерки в лицах и событиях: Монография. – М.: Изд-во Проспект, 2003. – С.234 – 235. 6. Пашерстник А.Е. Право на труд. Очерки по советскому праву. – М.: Из-во АН СССР. Ин-т права, 1951. – 231с. 7. Пашерстник А.Е. Теоретические вопросы кодификации общесоюзного законодательства о труде. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 232 с. 8. Пашерстник А.Е. Основы советского трудового права : Лекции, прочитанные в ВПШ при ЦК КПСС. – М., 1956. – 52 с. 9. Пашерстник А.Е. О сфере действия советского трудового права // Сорок лет Советского государства и права и развитие правовой науки: Тез. докл. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – С. 75-79. 10. Штутін Я.Л. Законодавство про працю. – Київ-Харків, 1946. 11. Штутин Я.Л. Товарищеские суды в борьбе за социалистическую дисциплину труда. – К., 1951. 12. Решетник О.Ф. Деякі питання загальної дисциплінарної відповідальності робітників і службовців // Наукові записки КДУ. – 1957. – Том XVI. – Вип.VI 13. Решетник О.Ф. Велика Жовтнева соціалістична революція і народження нової дисципліни праці // Наукові записки КДУ. – 1957. – Т. XVI. – Вип. XIII. 14. Решетник О.Ф. Развитие советского законодательства о дисциплинарной ответственности рабочих и служащих (Период строительства социализма) / Очерки истории Кодификации гражданского законодательства Украинской ССР. – К.: Изд-во КГУ, 1959. 15. Решетник О.Ф., Давиденко Г.І. Суворо додержувати закону при звільненні за втратою довір'я // Радянське право. – 1982. – № 11 та інші. 16. Прокопенко В.И. Предмет трудового права. – К.: КГУ, 1968. – 46 с. 17. Прокопенко В.И. Основные принципы трудового права. – К.: Изд-во КГУ, 1969. – 126 с. 18. Прокопенко В.І. Трудовий договір і трудові правовідносини. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 187 с. 19. Прокопенко В.І. Порядок прийняття і звільнення з роботи: Закон і практика. – К.: Юмана, 1996. – 176 с. 20. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. – Х.: Фірма "Консум", 1998. – 480 с. 21. Прокопенко В.І. Трудове право: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1996. – 224 с., та інші. 22. Законодавство України про працю: Збірн.норм.актів: У 3-х томах, Упорядник і наук.редактор В.М.Вакуленко. – К., 1999. 23. Кодекс законів про працю України з постатейно систематизованими матеріалами / Упоряд. і наук. ред. В.Вакуленко. – К.: Істина, 2001. – 800 с. 24. Юрченко М.П., Вакуленко В.М. Материальное и моральное стимулирование дисциплины труда. – К., 1984. – 48 с. 25. Безугла Я.І. Трудовий стаж і його юридичне значення. – Київ: Знання, 1979. – 48 с., 26. Безугла Я.І. Правовые средства борьбы с текучестью кадров. – Киев: Знання, 1984. – 49 с. 27. Безугла Я.І. Некоторые вопросы применения трудового законодательства // Рад. право. – 1974. – № 3. 28. Безугла Я.І. Вопросы доказательств в трудовом праве // Вісник ЛОЛДУ. – Серія юридична, Вип. 4, 1975, 29. Безугла Я.І. До питання про охорону праці неповнолітніх // Вісник КДУ. – 1990. – №4, Безугла Я.І. До питання про пенсії в СРСР // Вісник КДУ. Серія право. – 1991. 30. Безугла Я.І. Охорона праці жінок // Вісник

КДУ. Серія право. – 1993. 31. Безугла Я.І. Актуальні проблеми соціального забезпечення і захисту в Україні // Проблеми соціального захисту в Україні.: Матеріали наук. конференції, 1996. 32. Безугла Я.І. Під особливим захистом закону // Політика і час. – 1993. – № 4. 33. Прокудін В.П. Науково-технічний прогрес і підвищення кваліфікації робітників // Рад. право. – 1976. – № 2. 34. Прокудін В.П. Співвідношення права на працю і права на професійну освіту в умовах науково-технічного прогресу // Радянське право. – 1976. – № 9. 35. Прокудін В.П. Про право на просування по роботі // Радянське право. – 1976. – № 9 та ін. 36. Панасюк О.Т. Аксиологические аспекты трудового права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05 / Панасюк Олег Терентьевич. – К., 1993. – 116 с.; 37. Панасюк О.Т. Про деякі аспекти вчення про функції в теорії трудового права / О.Т. Панасюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 56. – С. 28-31. – (Серія "Юридичні науки"). 38. Панасюк О.Т. Звичаєве регулювання трудових відносин / О.Т.Панасюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 60-62. – С. 62-63. – (Серія "Юридичні науки"). 39. Панасюк О.Т. Контроль та нагляд як функція трудового права / О.Т. Панасюк // Право України. – 2007. – № 2. – С. 108-112. 40. Кодекс законів про працю України: Науково-практичний коментар / [І.В.Арістова, В.В.Безусий, С.О.Бондар та ін.]; за ред. О.О.Погрібного, М.І.Іншина, І.М.Шопіної. – К.: Правова єдність, 2008. – 456 с. 41. Черноус С. М. До питання про вдосконалення законодавства про працю жінок // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2001. – № 42. – С. 44 – 47. 42. Черноус С. М. Проблеми формування понятійного апарату у зв'язку з реформуванням трудового права України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2005. – № 65 – 66. – С.88–90. 43. Черноус С. М. Особливості конкретизації оціночних понять у постанові пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 р. № 9 "Про практику розгляду судами трудових спорів" // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 3. – С. 102 – 107. 44. Черноус С. М. Окремі проблеми правового регулювання розірвання трудового договору з ініціативи працівника // Праця і закон. – 2006. – № 04 (76). – С.26 – 30. 45. Черноус С.М. Про критерії поділу оціночних понять у трудовому праві // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 7. – С.121 – 127. 46. Наровська К.Б. Пастухов В.П., Тищенко О.В., Черноус С. М. Трудове право України: порядок ведення та оформлення кадрових документів: Навчальний посібник / Під загальною редакцією В.П. Пастухова. – К.: Алерта, 2005. – 280 с. 47. Стаховська Н.М. Право громадян на соціальне забезпечення потребує судового захисту // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – №3. – С.31-35. 48. Стаховська Н.М. Соціальне забезпечення чи захист? // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – №8. – С.54-57. 49. Стаховська Н.М. Поняття та особливості правовідносин у сфері соціального забезпечення // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. Випуск 40. – К., 2000. – С. 55-63 та інші. 50. Дуюнова О.М. Поняття угод про працю в трудовому праві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Сер.: Юрид. науки. – ВЦ "Київський університет". – 2005. – Вип. 63-64. – С. 40–43. 51. Дуюнова О.М. Правова природа та регулювання угод про працю членів, учасників підприємств кооперативного та корпоративного типу (історико-правовий аналіз) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 104–113. 52. Дуюнова О.М. Поняття та ознаки найманої праці // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 8. – С. 49–51. 53. Дуюнова О.М. До питання про правове регулювання праці членів, учасників підприємств та організацій // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. к.ю.н., доц. Шумної Л.П. – Чернігів: КП "Видавництво "Чернігівські обереги", 2007. – С. 93-96. 54. Дуюнова О., Турський В. Правові проблеми регулювання працевлаштування інвалідів // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 2. – С. 47-52. 55. Дуюнова О.М. Право на працю та його реалізація в умовах ринкової економіки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Сер.: Юрид. науки. – ВЦ "Київський університет". – 2000. – Вип. 38. – С. 45–51. 56. Трудове право України: Навчальний посібник у схемах для студентів юридичних спеціальностей / (у співавторстві) – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – 83 с. 57. Пастухов В.П., Тищенко О.В., Черноус С.М. Трудове право: порядок ведення та оформлення кадрових документів: Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2005. – 280 с. 58. Тищенко О.В. До питання правового регулювання прайвесі працівників у проекті Трудового кодексу України // Адвокат. – 2004. – № 7. – С. 14 –15. 59. Тищенко О.В. Значення трудової книжки як основного документа про трудову діяльність працівника в сучасних умовах // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – №1. – С. 29 – 33. 60. Тищенко О.В. Досвід моделювання пенсійних систем країн Західної та Південно-Східної Європи: загальна характеристика // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – №2. – С. 55 – 60. 61. Тищенко О.В. Гендерне питання в трудових відносинах: реалії сьогодення // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – №5. – С. 70–75. 62. Тищенко О.В. реалізація пенсійної реформи в Україні: соціально-правовий аналіз проблеми // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 4. – С. 88 – 95. 63. Тищенко О.В. Дисциплінарні стягнення за прогул: історико-правові аспекти // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 1. – С. 71–76.

В.В. Носік,
доктор юридичних наук,
професор кафедри трудового,
земельного та екологічного права,
чл.-кор. АПрН України

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В історії українського конституціоналізму споконвічна ідея здійснення природного права власності Українського народу на свою землю як основу національного суверенітету, територіальної цілісності і незалежності знайшла своє відображення і юридичне закріплення у Конституції України від 28.06. 96.

Відповідно до ст. 13 Конституції України, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Згідно із статтею 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Закладені у ст. 13 і 14 Основного закону правові ідеї щодо землі є новими для сучасної теорії права, ключовими для законотворчої і правозастосовчої практики регулювання земельних відносин. В юридичній науці питання і проблеми, пов'язані з реалізацією норм Конституції України щодо права власності на землю, залишаються не дослідженими на концептуальному рівні. Проведені в Україні протягом останніх п'яти років дисертаційні дослідження інституту права власності на землю характеризуються, за винятком окремих праць, традиційними і певною мірою стереотипними підходами до наукового аналізу відносин власності на землю, і не виходять за рамки Земельного кодексу та інших законодавчих і нормативно-правових актів. У цьому зв'язку не можна не погодитись думкою професора Мунтяна В.Л. про те, що правовій думці бракує системного погляду на проблему права власності на землю в належному історичному і національному контексті, діалектичного підходу до набутих та успадкованих знань і досвіду, без механічного відкидання або нехтування ними [1]. За таких обставин в юридичній науці і законотворчому процесі існує певна невизначеність методологічних і теоретичних положень щодо конституційних засад права власності на землю в Україні, а також має місце деяка наукова обмеженість традиційних дослідницьких підходів до аналізу правових явищ, що негативно, як буде показано далі, впливає на стан законодавчого забезпечення земельної реформи та формування якісно нових земельних правовідносин [2].

Не дивлячись на те, що в Україні на конституційному рівні закріплені юридичні засади права власності на землю, серед юристів-вчених, політиків, народних депутатів, економістів тривають дискусії щодо можливості існування такого правового явища, як власність Українського народу на землю, а також вказується на існуючу суперечність між статтями 13 і 14 Основного закону, що негативно впливає на формування узгодженої з Конституцією України системи земельного та інших галузей законодавства і відповідно на стан правового регулювання земельних відносин в Україні і в цілому на земельне право як самостійну галузь національної правової системи України.

Аналіз опублікованих в Україні наукових джерел, у яких висвітлюються проблеми права власності на землю дозволяє визначити, принаймі, три-чотири доктринальні підходи до розуміння суті конституційної концепції права власності на землю в Україні і формування юридичної моделі регулювання земельних відносин.

Одні вчені відстоюють ідеї про те, що в сучасних умовах розвитку людської цивілізації і суспільного уявлення про землю не лише можна, а й необхідно виходити з того, що земля має належати народу на праві власності, а форми здійснення такого права необхідно визначати у законодавст-

© Носік В.В., 2009

ві. При цьому не виключається можливість окремих громадян та юридичних осіб набувати у власність земельні ділянки з підстав і в порядку, передбаченому законом [3–5].

По-іншому сприймають зміст норм ст. 13 і 14 Конституції України щодо права власності Українського народу на землю як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави, вчені, які вважають, що вказані норми Основного закону закріплюють ідеї соціалізації землі, які не допускають права приватної власності на землю громадян та юридичних осіб, а також права власності на землю держави і територіальних громад. Тому на думку представників такого науково-теоретичного підходу до розуміння суті права власності на землю Українського народу у нашій державі вся земля має належати Українському народу на виключному праві власності, а окремі громадяни і юридичні особи можуть використовувати землю на праві користування або праві колективної власності [6-10]. У цьому зв'язку професор Мунтян В.Л., досліджуючи наукові праці Грушевського М.С., Яворницького Д.І., Франка І.Я., Винниченка В., К.Маркса, вчених-економістів Туган-Барановського М.І., Кондратьєва М.Д., Чаянова О.В., законодавство Центральної ради щодо права власності народу на землю, вказує на непослідовність (помилкову чи навмисну) розробників Конституції України при формулюванні ст. 13 і 14 Основного закону, а саме: визнавши землю об'єктом права власності Українського народу (ст. 13), у ч.2 ст. 14 таке право закріплено і за іншими суб'єктами [11].

На відміну від попередніх двох доктрин щодо розуміння конституційних засад і суті права власності на землю в Україні, у наукових юридичних дослідженнях і публікаціях і вступах вчених висловлюються думки про те, що норма ст. 13 Основного закону не має юридичного змісту і має бути скасована, оскільки Український народ не може бути власником землі, і тому вся земля в Україні має перебувати у власності держави як основне національне багатство. При цьому допускається можливість використання землі на засадах права приватної та комунальної власності. На думку Янчука В.З. право власності Українського народу тотожне націоналізації землі і тому земля, яка є всенародною, має в першу чергу належати державі і громадянам в якості об'єкта права приватної власності, а колективним товаровиробникам та іншим суб'єктам лише на праві користування до того часу, доки у цій ст. не буде сказано інше [12].

Розглядаючи конституційні основи права власності на природні ресурси, Караркаш І.І. зазначає, що віднесення природних ресурсів до об'єктів права народної власності у конституційному акті національного законодавства, є, щонайменше, некоректним, оскільки суть його полягає не лише у складності віднесення природних ресурсів до складу об'єктів права власності, як речового права, а й у фактичній неможливості здійснення народом своїх правомочностей як суб'єктом права власності природних ресурсів, і тому народна власність на природні ресурси (до яких автор відносить і землю), має формально-фіктивний характер [13].

Аналізуючи норми ст. 13 і 14 Конституції України, Кулинич П.Ф. вважає, що ці ст. Основного закону містять положення, які взаємовиключають одне одного. На думку Кулинича П.Ф., ст. 13 відображає режим виключної власності держави (чи народу, що є одне й те ж); згідно зі ст. 13 Основного закону земля перебуває у виключній власності Українського народу і тому ні громадяни, ні юридичні особи не можуть бути власниками землі, вони лише можуть володіти землею на праві користування як це було з 1917 по 1992 р.; виключна власність народу на землю – це одне й теж саме, що виключна власність держави на землю, що ст. 14 разом із ст.142 Конституції України закріплюють плюралізм форм власності на землю, а саме – держави, територіальних громад, юридичних осіб та громадян [14]. При цьому пропонується зміст ст. 13 Основного закону витлумачити таким чином, щоб проголосити земельний фонд країни не власністю, а основним національним надбанням Українського народу, яке підлягає особливій правовій охороні [15].

Інші відомі в Україні і за її межами вчені-правознавці вказують на те, що за змістом (правомочностями власника) право власності Українського народу ідентичне праву власності держави, але за суб'єктом – ні, бо поняття "держава" і "народ" не тотожні [16]. Водночас при розгляді конституційних засад регулювання земельних відносин висловлюють суперечливі думки щодо розуміння юридичної природи права власності Українського народу на землю і здійснення суб'єктивних прав на землю та визначення землі як основного національного багатства. З одного боку, вказується на те, що поєднання належності права власності українського народу і водночас його здійснення від імені власника дає підстави для висновку про те, що власність українського народу є водночас державною власністю, з іншого – право власності українського народу на землю, яка згідно ст. 14 Конституції визначається як основне національне багатство, зовсім не виключає можливості набуття права власності на землю іншими особами – громадянами та юридичними особами [17].

З погляду системно-структурного та логічного підходу до наукового пізнання будь яких правових явищ, дослідження конституційних засад права власності на землю Українського народу не може обмежуватись науковим і законодавчим тлумаченням лише окремих положень Конституції України без врахування комплексу всіх об'єктивних факторів і суб'єктивних передумов, на основі яких сформульовані і закріплені у нормах Основного

закону правові ідеї щодо землі. Крім того, не можна ігнорувати той факт, що згідно статі 8 Конституції України у нашій державі визнається і діє принцип верховенства права і норми основного закону є нормами прямої дії, тому мають застосовуватись як у процесі законотворення, так і у правозастосуванні. З огляду на ці та інші конституційні положення наукові твердження про те, що власність народу на землю як правове явище не може бути, тому що не може бути взагалі, означає не що інше, як відмову вчених від спроби проведення системного і комплексного наукового дослідження методологічних засад Конституції України щодо права власності на землю. Відсутність науково обгрунтованих висновків щодо вказаних проблем призводять до політичних спекуляцій навколо питань права власності на землю, не дозволяє суб'єктам законодавчої ініціативи розробити і прийняти систему законодавчих актів, які відповідали б основним засадам Конституції України щодо права власності на землю. Адже нині залишається не розкритою на концептуальному рівні правова природа власності Українського народу на землю, не дослідженими залишаються питання здійснення права власності народу на землю, не вивчені проблеми суб'єктно-об'єктного складу відносин власності на землю, співвідношення права власності на землю народу, держави, громадян, юридичних осіб, територіальних громад, потребують дослідження також проблеми інституційно-функціонального і правового регулювання земельних відносин в рамках конституційної концепції права власності на землю в Україні.

За змістом норми ст. 13 і 14 Основного закону України є унікальними серед Конституцій держав СНД, Балтії, Східної та Центральної Європи, більшості держав Європейського Союзу, Латинської Америки та Південно-Східної Азії [18].

Оригінальність закладених у Конституцію України правових ідей базується на сучасному науковому сприйнятті землі в системному зв'язку – земля – людина – суспільство – природа, у якому земля виконує притаманні їй функції. В теорії земельного та екологічного права юридичне значення об'єктивних функцій землі для розробки основних принципів правового регулювання земельних відносин в цілому досліджено [20–21], тому немає потреби зупинятись на цьому більш детально.

Функціональне призначення землі в природі та суспільстві об'єктивно детермінує формування та функціонування земельного ладу, проведення будь-яких реформаційних змін у суспільних земельних відносинах, а також створення адекватної існуючому земельному ладу чи земельній реформі правової концепції регулювання земельних відносин. Законодавче закріплення функцій, які виконує земля, а також діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації цих функцій землі у реальній практиці, розробка обґрунтованих науково-теоретичних концепції реалізації функцій землі створюють суб'єктивні передумови до розробки і здійснення відповідної юридичної моделі регулювання земельних відносин у тій чи інші країні.

Із врахуванням означених функцій землі в природі і суспільстві сучасна конституційна концепція права власності на землю в Україні передбачає у нормах ст. 13 і 14 Основного закону дворівневу збалансовану структуру відносин власності на землю, що зумовлює особливості об'єктно-суб'єктного складу та змісту земельних правовідносин, а також по-новому визначає юридичні засади здійснення різними суб'єктами права власності на землю з метою забезпечення балансу приватних, громадських і суспільних інтересів. Зокрема, на вищому рівні земля в межах території України розглядається як природний ресурс, що є об'єктом права власності Українського народу, а також як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави. З погляду сучасної теорії трьох поколінь прав людини право власності народу на землю можна віднести до третього покоління прав, які в теорії права називають солідарними (колективними), що не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якоїсь спільноти [22].

Вказані конституційні положення щодо землі як об'єкта права власності Українського народу і особливого національного багатства визначають рамки, у яких на нижчому рівні має забезпечуватись баланс права власності на землю громадян, юридичних осіб, держави, територіальних громад. На цьому рівні вказані суб'єкти можуть набувати і реалізувати суб'єктивні права на землю як на титулі права власності, так і права користування відповідно до закону. При цьому Конституція України не передбачає будь яких переваг щодо здійснення суб'єктивних прав на землю і гарантує рівність усіх суб'єктів права власності на землю. Закріплена в Конституції України дворівнева юридична модель відносин власності на землю залишається поки що не втіленою у систему чинного законодавства України, оскільки реалізація органами державної влади конституційних засад права власності на землю не має належного науково-теоретичного обґрунтування, проводиться шляхом вибіркового застосування на основі суб'єктивного тлумачення окремих положень Основного закону до регулювання земельних відносин, що негативно впливає на якість законодавчих актів у цій сфері та створює серйозні проблеми у правозастосовчій практиці. В українській юридичній науці питання реалізації дворівневої конструкції права власності на землю не були предметом самостійного комплексного завершеного дослідження.

Тому не випадково при підготовці і після прийняття нового Земельного кодексу України вчені, народні депутати, політичні діячі висловлювали полярні точки зору щодо реалізації конституційних засад

права власності на землю. Одні вказували на те, що земля в Україні належить на праві власності виключно Українському народові, а кожен громадянин повинен мати можливість одержати без оплати земельну ділянку встановлених розмірів для власних потреб [23]. Інші – пропонували відмовитись від концепції права власності народу на землю, передбачити у законі право державної, приватної та комунальної власності, а до Конституції України внести зміни, вказавши лише на те, що земля є національним надбанням Українського народу [24].

Діаметральна протилежність суджень, думок і поглядів вчених, народних депутатів на дворівневу систему права власності на землю призвела до того, що Верховна Рада України прийняла Земельний кодекс України, який базується лише на нормах ст. 14 Конституції України без будь якого звэязку з нормами ст. 13 Основного закону. В результаті одностороннього підходу до розробки і прийняття вказаного кодексу, останній закріпив зовсім іншу юридичну концепцію права власності на землю, ніж та, що закріплена у Конституції України. Передбачені у Земельному кодексі України конституційні ідеї щодо землі як особливого національноого багатства, що перебуває під особливою охороною держави, як об'єкта права приватної і комунальної власності, поєднується з окремими елементами відносин власності на землю радянського періоду щодо права власності на землю та форм здійснення такого права. Відкинувши ідею права власності Українського народу на землю, Земельний кодекс України без будь якого наукового обґрунтування закріплює переважне право власності держави на землю з наступним фізичними розмежуванням земель цієї власності між державою і територіальними громадами, передбачає виключне право державної власності на окремі категорії земель, а також встановлює право приватної і комунальної власності на землю.

На відміну від чинного Земельного кодексу України у новому Цивільному кодексі України від 29.10.01 (який набирає чинності з 01.01.04) не лише закріплюється конституційна модель дворівневої структури відносин права власності на землю, а й визначаються загальні засади здійснення права власності, а також підстави набуття та реалізації суб'єктивного права власності на земельні ділянки [25]. Однак вказані норми цього закону не регулюють організаційно-правового механізму здійснення права власності на землю органами державної влади та місцевого самоврядування. Цивільний кодекс України містить лише норми, які спрямовані на регулювання відносин власності на землю, що виникають у процесі здійснення суб'єктивних прав на землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави. У цьому зв'язку новий Цивільний та чинний Земельний кодекси України майже однаково визначають юридичні засади здійснення суб'єктивного права власності на землю. Той факт, що у чинному Цивільному кодексі України вміщені норми, у яких закріплені основні положення щодо права власності на землю Українського народу і реалізації суб'єктивного права власності зумовлює до необхідності розробки сучасних науково-теоретичних висновків і рекомендацій щодо специфіки правового регулювання земельних, майнових, конституційних, адміністративних, фінансових, аграрних, господарських та інших суспільних відносин, удосконалення предметів відповідних галузей національної правової системи, оскільки ці питання залишаються не дослідженими в сучасній загальній теорії права, а також у науці цивільного, земельного та інших галузей права.

Конституція України не лише закріплює право власності українського народу на землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави, а й визначає основні засади щодо здійснення такого права на вищому рівні від імені Українського народу та на рівні окремих суб'єктів земельних правовідносин.

Відповідно до ст. 13 Конституції України, від імені українського народу права власника на землю здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. У цій нормі Основного закону закладена нова концепція щодо місця та ролі держави у сфері регулювання земельних відносин, порівняно з тим, як це мало місце у радянському земельному праві, а також у земельному праві перших років незалежності України, коли держава поєднувала статус виключного власника землі, виконувала господарські функції та здійснювала владні повноваження. Після прийняття Конституції України у новій державно-правовій системі України держава з одного боку позбавлена виключних і вищепорядкових правомочностей власника землі, з іншого – здійснює владу від імені Українського народу. Згідно з ст. 14 Конституції України, держава має набувати і реалізувати права власності на землю нарівні з громадянами та юридичними особами виключно відповідно до закону. Що ж стосується землі як об'єкта права власності Українського народу, то Конституція України лише уповноважує (делегує) органи державної влади та місцевого самоврядування здійснювати права власника на землю від імені Українського народу. Виходячи з цього, вказані органи не можуть визнаватись рівноправними власниками землі у взаємовідносинах з іншими суб'єктами права власності на землю. Вони є лише уповноваженими суб'єктами, правомочними здійснювати права власника на землю від імені Українського народу і виключно у його інтересах. У цьому зв'язку здійснення права власності на землю на вищому рівні має бути спрямоване на забезпечення національної безпеки і захист національних інтересів народу України у використанні землі для збереження територіальної цілісності і незалежності держави, ство-

рення умов екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, задоволення економічних, соціальних, культурних, територіальних, демографічних і інших суспільних потреб, додержання балансу інтересів особи, суспільства та держави.

Пріоритет національних інтересів у здійсненні органами державної влади та місцевого самоврядування прав власника на землю від імені Українського народу має бути визначальним у створенні законодавчої бази та інституційно-правового механізму реалізації права власності на землю в Україні. Адже ні в Конституції України, ні в інших законодавчих актах немає відповіді на актуальні питання про те, що слід розуміти під здійсненням прав власника на землю Українського народу, які права власника на землю від імені народу України мають здійснювати органи державної влади та місцевого самоврядування, яким чином вказані органи держави та місцевого самоврядування мають втілювати у життя свої владні повноваження? Крім того, у чинному законодавстві має бути конкретно вказано на те, які ж органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані здійснювати права власника на землю від імені Українського народу, оскільки ці питання залишаються не вирішеними на законодавчому рівні і не дослідженими у науковій літературі. Більше того, на відміну від норм Конституції України, у чинному ЗК України передбачається, що вся земля, за виключенням земель державної та комунальної власності, належить державі. При цьому право власності на землю має здійснюватись лише у трьох законодавчо закріплених формах власності – приватній, державній і комунальній, що по суті означає повернення до такої юридичної моделі реалізації права власності на землю, яка існувала до прийняття Конституції України з тією лише відмінністю, що замість колективної власності законодавець закріпив комунальну.

Існуюча неузгодженість норм чинного ЗК України з нормами ст. 13, 14 Конституції України, нормами Цивільного кодексу України щодо права власності на землю Українського народу перешкоджає створенню в Україні такої інституційно-правової системи відносин власності на землю, яка є характерною для громадянського суспільства, у якому створена і підтримувана народом держава як політична організація суспільства є зобов'язаною перед кожним громадянином та всім народом і тому покликана здійснювати свої владні повноваження в інтересах народу та суспільства, забезпечувати реалізацію і захист конституційних прав громадян. Адже здійснюючи права власника на землю від імені Українського народу, органи державної влади та місцевого самоврядування одночасно зобов'язані також забезпечувати охорону землі як основного національного багатства, захист прав усіх суб'єктів земельних правовідносин, а також виконувати й інші закріплені у Конституції України функції, які є характерними для держави та її органів в умовах громадянського суспільства. Однак означені конституційні положення щодо здійснення органами державної влади та місцевого самоврядування права власності на землю від імені Українського народу у поєднанні із здійсненням владних повноважень та забезпеченням реалізації інших функцій держави в умовах розбудови громадянського суспільства не знаходять у повній мірі свого відображення у законодавстві через відсутність фундаментальних досліджень з цих питань у філософії права, у теорії конституційного, земельного та інших галузей національної правової системи.

Відповідно до ст. 14 Конституції України, держава в особі центральних та місцевих органів влади зобов'язана особливо охороняти землю як основне національне багатство. Доцільність та необхідність такого припису у Конституції України пояснюється перш за все виключною значимістю землі як природної спадщини нинішнього та мабутніх поколінь Українського народу. Порівняно з іншими державами, для України земля як просторовий територіальний базис і головний засіб виробництва у сільському та лісовому господарстві і об'єкт природи дійсно є основою національного багатства, оскільки створення валового внутрішнього продукту (ВВП) держави базується перш за все на використанні природного ресурсного потенціалу землі, її сільськогосподарських угідь, територіального простору в межах кордонів України. Народ України володіє потужним потенціалом земельних ресурсів. Із 60,3 млн га земель майже 70 % (41,8 млн га) становлять сільськогосподарські угіддя, 17 % (10.4 млн га) – лісові угіддя. Майже 4 % території країни (2.3 млн га) забудовано [26]. Однак сучасне використання землі України як основного національного багатства у господарській, природоохоронній діяльності за останнє десятиліття з початку земельної реформи поки що не має високої економічної ефективності і його не можна вважати екологічно безпечним, що дає підстави стверджувати про існуючу загрозу національній безпеці України [27]. У цьому зв'язку варто зазначити, що правовий режим землі як основного національного багатства, практично не досліджений у доктрині земельного права України, що створює проблеми у сфері здійснення права власності Українського народу на землю, забезпеченні раціонального використання та охорони земель [28].

У контексті загальної концепції права власності на землю Українського народу Конституція України (ст. 13) закріплює право кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Водночас у Конституції України не визначаються можливі правові форми, а також види такого користування землею та іншими природними об'єктами. У нау-

ковій еколого-правовій, земельно-правовій літературі питання права земле-природокористування поки що залишаються не дослідженими в рамках конституційної концепції права власності Українського народу на землю та інші природні ресурси. Тому серед вчених немає одностайності щодо розуміння суті права кожного громадянина користуватись природними об'єктами відповідно до закону. Зокрема, при обговоренні питань щодо законодавчого закріплення права приватної власності на землю висловлюються думки про те, що згідно з наведеною вище нормою ст. 13 Основного закону, земля в Україні має перебувати у виключній власності Українського народу [29]. Погоджуючись з такою думкою, інші автори вказують на те, що невеликі земельні ділянки можуть передаватись у власність для задоволення особистих потреб [30]. Не зупиняючись детально на предметному розгляді цих та інших поглядів, варто зазначити, що у ст. 13 Конституції України закріплюється об'єктивне право громадян користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. В суб'єктивному значенні кожний громадянин України може користуватись об'єктами права власності народу у тих правових формах, які мають бути передбачені у законі. Тому Конституція України не виключає можливості для громадян користуватися землею та іншими природними ресурсами на визначених у законі різних правових титулах, гарантуючи при цьому громадянам право власності на землю.

Відповідно до ст. 14 Основного закону, право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. На перший погляд, це положення Основного закону не узгоджується із статтею 13, у якій земля виступає об'єктом права власності Українського народу, а громадяни наділені лише правом використовувати її. Проте юридична природа співвідношення цих двох статей Основного закону найбільш повно може бути розкрита з точки зору дворівневої "збалансованої" системи власності на землю Українського народу [31]. Адже здійснення прав власника на землю від імені Українського народу органами державної влади та місцевого самоврядування органічно поєднується з реалізацією владних повноважень указаними органами і передбачає не лише володіння, користування, розпорядження землею Українського народу, а й здійснення державного управління та регулювання у сфері земельних відносин. Відповідно до прийнятих Верховною Радою законів фізичні і юридичні особи, а також держава мають рівні перед законом можливості набуття і реалізації суб'єктивного права власності на землю Українського народу і зобов'язані нести невід'ємні від цього речового права обов'язки, підпорядковуючись відповідним регулятивним, управлінським і планувальним обмеженням, встановленим законом, договором, чи судовим рішенням. Проблеми реалізації суб'єктивного права власності на землю у дворівневій конституційній концепції права власності на землю Українського народу залишається не дослідженими в юридичній науці. Особливої актуальності набувають питання щодо необхідності законодавчого закріплення обов'язкових форм, у яких має здійснюватись право власності того чи іншого суб'єкта. В юридичній доктрині тривають наукові дискусії щодо цієї проблеми. У земельному законодавстві України немає послідовності щодо закріплення обов'язкових форм права власності на землю. Однак законодавче закріплення обов'язкових форм права власності на землю не узгоджується з Конституцією України, у нормах якої закріплюється і гарантується можливість здійснення суб'єктивного права власності у всіх можливих правових формах не лише громадянами і юридичними особам, а й державою. У цьому зв'язку варто зазначити, що у конституційній концепції права власності на землю Українського народу суттєво змінюється правове становище держави як рівноправного суб'єкта права власності на землю серед фізичних та юридичних осіб. Порівняно з Конституціями країн СНД, які не закріплюють вищепорядкового положення щодо права власності народу на землю, визнають державу власником землі, яка одночасно забезпечує реглювання і управління у сфері земельних відносин на свій розсуд, в Україні у ст. 14 Основного закону держава в особі центральних і місцевих органів як суб'єкт права власності на землю може набувати і реалізувати суб'єктивні права на землю і виконувати обов'язки, підпорядковуючись тим же самим конституційним принципам охорони довкілля, прав і свобод громадян, соціальної спрямованості економіки, якими мають керуватися фізичні і юридичні особи, оскільки право власності громадян, юридичних осіб і держави має похідний характер від права власності народу на землю, що зумовлює специфіку землі як об'єкта права, особливості суб'єктного складу, підстав і порядку набуття та припинення прав на землю.

Незважаючи на те, що у ст. 14 Конституції України передбачається можливість здійснення суб'єктивного права власності на землю лише для громадян, юридичних осіб та держави, таке ж право можуть мати і територіальні громади. Згідно з ст. 142 Основного закону, матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. При цьому у вказаному законі не визначаються підстави і порядок набуття права власності на землю територіальними громадами, а також не визначається організаційно-правовий механізм здійснення суб'єктивного

права власності на землю цими громадами. Конституційна невизначеність правового режиму землі, що може бути у власності територіальної громади відповідно до ст. 142 Конституції України, призвела до однієї з складних у правовому, соціальному, економічному, політичному, демографічному, географічному плані проблем розмежування земель державної і комунальної власності, яка без належного наукового обгрунтування була законодавчо закріплена у чинному Земельному кодексі України, у якому визначаються землі, що можуть перебувати лише у державній власності і землі, що можуть належати на праві власності територіальним громадам. Лише після прийняття Земельного кодексу України у Києві та інших містах і регіонах приступили до розробки концептуальних засад проведення розмежування земель державної та комунальної власності шляхом фізичного визначення меж земельних ділянок в натурі (на місцевості), а також визначення критеріїв такого розподілу земель між державою і місцевим самоврядуванням [32]. Підготовлені з цих питань проекти законів щодо розмежування земель державної і комунальної власності не дають відповіді на питання щодо об'єктивної необхідності проведення таких робіт, мети і соціально-правових, фінансових та інших наслідків такого розмежування земель у рамках загальної концепції права власності Українського народу на землю, не окреслюють перспективи щодо юридичної моделі правового регулювання земельних відносин.

Суб'єктивне право власності на землю кожної фізичної і юридичної особи, держави, територіальної громади користуватися природними об'єктами права власності народу у Конституції України пов'язується з виконанням цими суб'єктами обов'язків, передбачених у чинному земельному та інших галузях законодавства. Відповідно до ст. 13 Основного закону, власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Згідно із ст. 41 Конституції України, використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Подібні норми закріплені у Конституціях та законах таких країн Східної Європи, як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Німеччина, у державах Балтики, у країнах із розвиненими ринками землі [33]. При цьому в наукових дослідженнях правових аспектів соціальної функції земельної власності вказується на те, що тенденції обмеження свободи власників з врахуванням вимог соціальної функції земельної власності, спроби втручання держави у сферу земельних відносин є характерним також для конституційного, цивільного, аграрного законодавства країн з розвинутою ринковою аграрною економікою, у яких уже давно відмовились від поняття земельної власності як необмеженого ніким права володільця розпоряджатись майном на свій розсуд (ius utendi at abutendi) [34]. У Конституції України право власності на землю також не визнається абсолютним, як це передбачено, наприклад, у Кодексі Наполеона, а передбачає встановлення у законі обов'язків власників та обмежень у здійсненні права власності аж до припинення права власності на землю. В Україні всі власники земельних ділянок, а також органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані перед довкіллям, народом та іншими особами. Крім того, у вказаних статтях Конституції України найбільш виразно окреслюється соціальна функція власності і закріплюється принцип збалансованості прав та обов'язків власників земельних ділянок, який був визначений у законі України "Про власність", а також знайшов своє відображення у чинному Земельному кодексі України, а також у Цивільному та Господарському кодексах України від 16.01.03 [35]. Водночас у теорії земельного, цивільного права проблеми правового забезпечення реалізації соціальної функції власності на землю як об'єкт права власності Українського народу залишаються мало дослідженими, що негативно впливає на стан законодавчого забезпечення реалізації конституційних положень щодо права власності на землю в Україні [36].

Забезпечення реалізації соціальної функції права власності на землю має здійснюватись не лише шляхом законодавчого встановлення з боку держави правових форм використання землі, обов'язків і обмежень для власників землі і землекористувачів, а й закріплення для цих суб'єктів земельних правовідносин рівних можливостей щодо захисту їх прав та виконання обов'язків. Аналізуючи конституційні засади захисту права власності, Дзера І.О. зазначає, що виступаючи гарантом реалізації законних прав, держава тим самим забезпечує виконання громадянами та іншими суб'єктами обов'язків, покладених на них [37]. Відповідно до ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Здійснюючи права власника на землю від імені народу України, держава в особі органів законодавчої, виконавчої і судової влади зобов'язана забезпечувати у повному обсязі захист не лише власників землі, а й землекористувачів, які використовують земельні ділянки для задоволення власних потреб.

У Конституції України державний захист усіх суб'єктів права власності і господарювання поєднується з необхідністю забезпечення державою соціальної спрямованості економіки. На перший погляд складається враження, що такий запис у Основному законі є не зовсім послідовним. Однак поняття "соціальна спрямованість економіки" у контексті здійснення права власності чи користування землею або іншими природними ресурсами як об'єктами права власності народу слід розглядати через призму співвідношення приватних і

суспільних інтересів у процесі реформування земельних відносин, реалізації суб'єктивних прав на землю та інших соціально-економічних прав, гарантованих Конституцією України. Органи державної влади зобов'язані прогнозувати можливі наслідки тих чи інших перетворень у земельному ладі і рахуватися з можливим соціальними наслідками прийняття того чи іншого законодавчого або нормативного акта чи будь якого рішення. Адже результати впровадження земельної і аграрної реформ в Україні показують, що держава спочатку впроваджує ті чи інші заходи з реформування земельних відносин, після чого вживає термінових заходів організаційно-правового, фінансового характеру для усунення негативних наслідків, що не були завчасно передбачені [38].

Згідно зі ст. 13 Конституції України, усі суб'єкти права власності рівні перед законом. При цьому принцип рівності суб'єктів права власності на землю перед законом має забезпечувати можливість усім особам вільного доступу до набуття і реалізації прав на землю, регулювання цивільно-правових угод із земельними ділянками, захисту прав та законних інтересів всіх власників землі. Розглядаючи юридичну природу рівності суб'єктів права власності на землю, не можна не вказати на те, що у науці земельного права ці питання залишаються мало дослідженими з погляду конституційної концепції здійснення права власності на землю в Україні. Гарантована Конституцією України рівність перед законом всіх суб'єктів права власності змінює стереотипні підходи до регулювання земельних відносин лише за допомогою норм і методів публічно-правового характеру і зумовлює до необхідності пошуку нових форм і методів правового забезпечення здійснення суб'єктивного права власності та інших прав на землю шляхом поєднання приватного і публічного регулювання земельних відносин у сучасних умовах. З огляду на ці та інші проблеми можна сказати про те, що закріплений у Конституції України принцип рівності перед законом усіх суб'єктів права власності на землю має стати визначальним для розробки концептуальних засад здійснення права власності на землю громадянами, юридичними особами, державою, територіальними громадами, виконання обов'язків власниками землі, захисту земельних та інших прав цих суб'єктів з метою забезпечення створення такого земельного ладу, у якому регулювання земельних відносин має здійснюватись з врахуванням комплексного підходу до застосування норм і методів публічно-правового і приватноправового характеру.

У конституційній концепції дворівневої конструкції права власності на землю Українського народу державний захист прав усіх суб'єктів права власності, передбачений у ст. 13 Основного закону, органічно поєднується з нормою ст. 14, відповідно до якої право власності на землю гарантується і не може бути безпідставно порушено чи припинено. Виходячи з того, що всі суб'єкти права власності рівні перед законом, то закріплений у Конституції України принцип гарантованості права власності на землю в однаковій мірі має поширюватись як на громадян і юридичних осіб, так і на державу, а також територіальні громади як суб'єктів права власності на землю. При цьому види та зміст гарантій для кожного з цих суб'єктів необхідно визначати у чинному законодавстві з врахуванням балансу приватних, суспільних, громадських, державних інтересів. Зокрема, ст. 41 Конституції України закріплює непорушність права приватної власності як одну з гарантій здійснення громадянами і юридичними особами права власності на земельну ділянку. Як зазначається у цій ст., ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Вказані конституційні гарантії права приватної власності на змлю закріплені і розвинуті у чинному Земельному кодексі України, а також у новому Цивільному кодексі України. Чинний Земельний кодекс України визначає систему гарантій права приватної власності на земельні ділянки для громадян і юридичних осіб. Водночас у цьому законі не визначаються гарантії захисту прав власності на землю таких суб'єктів, як Український народ, держава, територіальні громади. Необхідність у законодавчому закріпленні таких гарантій стає очевидною в сучасних умовах, коли передбачається розмежування земель державної і комунальної власності.

З врахуванням викладеного можна зробити загальний висновок про те, що Конституція України закріплює нову юридичну модель регулювання земельних відносин, основу якої складає дворівнева конструкція права власності на землю, що включає в себе право власності Українського народу на землю як право вищого рівня, і суб'єктивне право власності на землю громадян, юридичних осіб, держави і територіальних громад як похідне і залежне від права власності народу на землю (нижчий рівень). У науковому плані вказана концепція не була предметом комплексного дослідження, що негативно впливає на стан законотворення і практику застосування чинного законодавства України.

Суть такої Концепції полягає в тому, що земля, як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави, належить Українському народу на праві власності. Основні засади здійснення права власності на землю Українського народу закріплені у Конституції України, а

саме: • земля є об'єктом права власності Українського народу; • земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави; • від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування; • кожний громадянин має право користуватися землею як об'єктом права власності народу відповідно до закону; • власність на землю зобов'язує; • власність не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству; • держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки; • рівність усіх суб'єктів права власності перед законом; • гарантованість права власності; • набуття і реалізації права власності на землю громадянами і юридичними особами, державою і територіальними громадами виключно відповідно до закону; • непорушність права приватної власності на землю.

У чинному земельному законодавстві України дворівнева конституційна концепція права власності на землю як юридична модель регулювання земельних відносин не відображена у повному обсязі. Земельний кодекс України та інші законодавчі акти, а також проекти законів базуються на тому, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. При цьому закріплюється три обов'язкові форми права власності на землю, у яких має здійснюватись право власності на землю в Україні. Концептуальна розбіжність між Конституцією України і Земельним кодексом України та тими законопроектами, які розробляються і приймають розвиток основних положень Земельного кодексу створюють на практиці проблеми, які потребують наукового обґрунтування і доведення передбаченої у Конституції України теореми права власності на землю в Україні.

1. Див. Мунтян В.Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні // Що робити? Ж-л "Дайджест". – 2001. – №7–8. – С. 77. 2. Див.: Мунтян В.Л. Там само, с. 77. 3. Див.: Вівчаренко О.А. Право власності на землю в Україні: (актуальні проблеми). – Івано-Франківськ. – 1998. – С.180. 4. Ukraine: The Continuing Dilemma of Land Rights of the People by William Valetta and Volodymyr Nosick // FAO Legal Papers Online # 25/ February. – 2002. – 36 с. 5. Носік В.В. Право власності на землю в Україні // Право власності в Україні: Навч. посіб. / О.В.Дзера, Н.С.Кузнєцова, О.А.Підопригора та ін. За заг. ред. О.В. Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер. – 2000. – С. 432-499. 6. Див.: Пронська Г.В. Право колективної власності у підприємницькій діяльності в Україні. Матеріали наук.-практ. конф. Концепція розвитку законодавства України. – К. – 1996. – С. 272-273. 7. Луць В.В. До врегулювання відносин власності у новому Цивільному кодексі України. Тези доп. і наук. повід. наук.-практ. конф. Проблеми підготовки нового Цивільного кодексу України. – К., 1993. – С. 53-58. 8. Коссак В.М. Цивільний кодекс України як джерело регулювання відносин з іноземним елементом. – Там само, с.41-43. 9. Сіренко В.Ф. Правові проблеми колективної власності в Україні. Круглий стіл. // Право України. – 1996. – №1. – С. 28. 10. Семчик В.І. Деякі питання права колективної власності. – Там само. – с. 8-11. 11. Див.: Мунтян В.Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні // Що робити? Ж-л "Дайджест". – 2001. – №7 – 8. – С. 77 – 81. 12. Див. Янчук В.З. Теоретические проблемы аграрного права Украины // Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса. Минск, 9-10 сент. 1999 г. – С. 101. 13. Див.: Каракаш И.И. Право собственности на объекты природного происхождения // Экологическое право Украины. Курс лекций. Под ред. канд. Юрид. Наук, доцента Каракаша И.И. – Одесса. – Латстар. – 2001. – С.68. 14. Кулинич П. Земля і Конституція: Про деякі положення Основного закону щодо землі та дискусії навколо них // "Вісник Фермер України". – 2001. – С. 4 – 5. 15. Кулинич П.Ф., Там само, с. 4-5. 16. Шевченко Я.М., Венецька М.В., Кучеренко І.М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності. – Київ, 2002. – С. 7. 17. Шевченко Я.М., Венецька М.В., Кучеренко І.М. Там само, с. 14-15. 18. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К., Правн. Фундація. Вид.-во "Право". – 1996. – 544 с. 19. Див.: Земельне право: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулинина. – К.: Видавничий дім "ІнЮре", 2001. – С. 14-15. 20. Ерофеев Б.В. Земельное право: Учебник. – М.: Новый юрист, 1998. – С.13-14. 21. Чубуков Г.В. Земельная недвижимость в системе российского права // Государство и право. – 1995. – №9. – С.8. 22. Див.: Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Харків. – Консум. – 2001. – С. 169-171. 23. Див.: Ткаченко О., Сіренко В., Махненко М. Земля – власність Українського народу // Голос України, 2001, 27 березня. 24. Див.: Земля і Конституція. Про деякі положення Основного закону України щодо землі та дискусії навколо них // Вісник "Фермер України, 2001, листопад, №11 (32). 25. Цивільний кодекс України. – К. – Атіка. – 2003. – 416 с. 26. Див.: Указ Президента України "Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки" від 30 травня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – №22. – Ст.986. 27. Див.: Постанова Верховної Ради України "Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки" від 5 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38-39. – Ст. 248. 28. Див.: Носік В.В. Право власності на землю Українського народу. Монографія. – К., Юр Інком Інтер. – 2006. – 544 с. 29. Див.: Янчук В.З. Теоретические проблемы аграрного права Украины // Правовые проблемы земельной и аграрной реформы в странах Центральной и Восточной Европы, России, Беларуси, Украины и других стран СНГ, государствах Балтии: Тезисы докладов Международного конгресса. Минск, 9-10 сентября 1999 года. – С.101. 30. Ткаченко О., Сіренко В., Махненко М. Земля – власність Українського народу // Голос України, 2001, 27.03. 31. Див.: Підлісний З. Подвійна власність на землю // Будівництво України. – 1993. – №3-4. – С.109-111. 32. Див.: Концепція формування земель комунальної власності // Київ на долонях. – 2002 – 6 березня. 33. Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – К., Право. – 1996. – 544 с. 34. Див.: Быстров Г.Е. Земель-

ная и аграрная реформаы в зарубежных странах. – Минск. – БГЭУ. – 1999. – С.78. 35. Див.: Право власності та інші речові права. Книга 3. // Цивільний кодекс України. – К., Атіка. – 2003. С. 107-139; Господарський кодекс України. – Київ. Атіка. – 2003. – 208 с. 36. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 р.. Історико-правове дослідження. Харків. – Легас. – 2002. – С.339. 37. Див.: Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захситу права власності в Україні. – К., Юрінком Інтер. – 2001. – С.5. 38. Офційний вісник України. – 2000. – №15. – Ст.606.

Т.Г. Ковальчук,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри трудового,
земельного та екологічного права

РОЗВИТОК НАУКИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА НА ЮРИДИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У сучасних умовах розвитку правової системи України набуває свого розвитку і Земельне право України – як наука, галузь права та навчальна дисципліна.

Науковими дослідженнями у галузі земельного права, в частині дослідження предмету, методів, принципів, джерел, правового режиму різних категорій земель тощо займаються вчені таких провідних навчальних закладів та інститутів як Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Харківської юридичної академії імені Ярослава Мудрого, Одеської національної юридичної академії, Львівського національного університету імені Івана Франка та ін.

Разом із цим значний влад у розвиток науки земельного права внесли вчені юридичного факультету Київського університету.

Наукові дослідження у галузі земельного права беруть свої витоки із досліджень, які проводились в позаминулому та минулому століттях на юридичному факультеті у галузі посесійного права, гірничоземельного права, земельного права, колгоспного права, правової охорони навколишнього природного середовища проф. Удінцевим В.А., проф. Індиченком П.Д., акад. АпрН України, проф. Янчуком В.З., проф. Мунтяном В.Л., проф. Миронцем І.М. та іншими науковцями.

Зокрема, в період з 1894 по 1912 рік у Київському (Імператорському) університеті святого Володимира на посадах приват-доцента, екстраординарного, ординарного професора торгового права юридичного факультету працював **Удінцев (Удінцов) Всеволод Аристархович**.

Проф. Удінцев В.А. одним з перших досліджував питання посесійного права та гірничоземельного права. Серед основних праць, написаних ним у цій сфері є: Російське посесійне право (1896), Викуп посесійних земель і лісів (1901), Російське гірничоземельне право (1909) [10, с. 449].

Становлення та розвиток науки земельного права в Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка пов'язане з ім'ям професора **Індиченка Пантелеймона Дмитровича**. Сфера наукових досліджень Пантелеймона Дмитровича охоплювала поряд із широким колом теоретичних і практичних питань земельного права (історія розвитку земельного права та законодавства, особливості формування джерел земельного права, кодифікація земельного законодавства тощо), також колгоспного права (договірні відносини МТС з колгоспами, питання колгоспної демократії, оплати праці в колгоспах, пенсійного забезпечення колгоспників тощо) та природоохоронного права (питання правової охорони природи в УРСР, проблеми земельно-водного законодавства тощо) [3].

За ініціативою Пантелеймона Дмитровича на юридичному факультету було започатковано читання нормативного курсу "Радянське земельне право", а в 1971 р. він підготував та видав однойменний підручник. (див.: Індиченко П.Д. Радянське земельне право. За заг. ред проф. А.П. Ткача – К.: Вища школа, 1971, 174 с.).

В зазначеному підручнику проф. Індиченко П.Д. дав характеристику предмета радянського земельного права, провів періодизацію історичного розвитку земельного права, визначив особливості джерел радянського земельного права, дослідив питання права державної соціалістичної власності на землю, державного управління земельним фондом СРСР, права землекористування, охорони права державної власності на землю і права землекористування. В особливій частині вчений до-

© Ковальчук Т.Г., 2009

слідив правові режими таких категорій земель як сільськогосподарського призначення; міст та інших населених пунктів; промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення; державного лісового фонду; державного водного фонду; наданих для розробки надр; державного запасу.

У подальшому читання курсу "Радянське земельне право" та наукові дослідження окремих інститутів земельного права продовжили учні проф. Індиченка П.Д. – відомі вчені-правознавці: проф. Янчук В.З., проф. Мунтян В.Л., проф. Миронець І.М.

Відомий вчений у галузі колгоспного, сільськогосподарського, аграрного та земельного права д.ю.н., проф., акад. АПрН України **Янчук Василь Зіновьєвич** після закінчення юридичного факультету (1950) та аспірантури (1953) пройшов шлях від асистента до професора, першого завідувача кафедри трудового, колгоспного і земельного права (1972–1976). Для поглиблення вивчення курсу "Радянське земельне право" на юридичному факультеті, Василь Зіновьєвич зробив переклад підручника Земельне право за ред. проф. М.Д. Казанцева, але з урахуванням характеристики нормативнипх актів, які були прийняті саме на території України в різні історичні періоди. (Див.: Земельне право. За редакцією проф. М.Д. Казанцева. Українське видання – за редакцією к.ю.н. В.З. Янчука; Вид. Київського університету 1960, 302 с.).

Д.ю.н., проф. **Мунтян Василь Лук'янович** – відомий вчений-правознавець, автор понад 150 наукових і навчально-методичних праць, з них 10 монографій і навчальних посібників, який, закінчивши аспірантуру юридичного факультету (1957), підготувавши та захистивши кандидатську дисертацію (1960) був запрошений в 1962 р. на посаду доцента кафедри державного та адміністративного права юридичного факультету КНУ ім. Т.Г. Шевченка, а з 1976 по 1987 роки був завідувачем кафедри трудового, колгоспного і земельного права.

На юридичному факультеті Василь Лук'янович читав, зокрема, курс "Земельне право" для студентів юридичного факультету всіх форм навчання.

Сферою наукових досліджень Василя Лук'яновича були проблеми правової охорони навколишнього природного середовища та земельного права. Наприклад, у сфері земельного права зберігає свою актуальність робота Василя Лук'яновича Правова охорона ґрунтів Української РСР, де автор дослідив поняття охорони ґрунтів, дав характеристику землі як поліфункціональному об'єкту правової охорони, законодавству про охорону землі; визначив особливості різних виді відповідальності за порушення законів і правил, що регулюють охорону грунтів. Див.: В.Л. Мунтян Правова охорона грунтів Української РСР. – К.: Наукова думка, 1965. – 99 с.).

Сьогодні проф. Мунтян В.Л. продовжує дослідження у галузі земельного права (див.: Мунтян В.Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні – Что делать? Дайжест левой оппозициии. – 2001. – №7-8 та ін.), виступає рецензентом монографічних, дисертаційний робіт, підручників, навчальних посібників у галузі земельного права, є членом спеціалізованих вчених рад.

Проф., к.ю.н. **Миронець Іван Макарович** після закінчення юридичного факультету Київського університету (1951) та навчання в аспірантурі (1951–1954) захистив кандидатську дисертацію (1955) та працював у Київському університеті з 1966 р. на посаді доцента, в.о. зав. кафедри трудового, земельного та колгоспного права (1974–1976), з 1980 р. – професора кафедри трудового, земельного та колгоспного права. Іван Макарович читав лекції з курсу Радянське земельне право та досліджував питання правового регулювання землекористування колгоспів (Див.: Миронець І.М. Право землекористування колгоспів, 1974 р.).

Активізація наукових досліджень у сфері земельного права відбулася як після проголошення незалежності України, так і після відновлення діяльності кафедри трудового, земельного та екологічного права (1996 р.), запровадження нової спеціалізації "земельне та екологічне право" для спеціалістів і магістрів юридичного факультету (1996–1997).

Значний вклад в розвиток теорії земельного права вніс проф., д.ю.н., акад. АпрН України, заслужений юрист України **Андрейцев Володимир Іванович** – відомий вчений у галузі екологічного права, земельного права, права екологічної безпеки, проблем правничої освіти в Україні. Після закінчення юридичного факультету (1979) Володимир Іванович пройшов шлях від асистента до професора (1993), зав. кафедри трудового, земельного та екологічного права (1996–2007), декана юридичного факультету (1997–2007).

За ініціативи Володимира Івановича на юридичному факультеті було розроблено нову програму з курсу "Земельне право України" та відновлено читання однойменного курсу. Крім цього вченим та членами кафедри були розроблені програми нових спецкурсів, які читаються студентам спеціалізації "земельне та екологічне право" (див.: Програма курсу Земельне право. – К., КУ, 2002; Завдання для контрольних робіт і тематика курсових робіт по курсу "Земельне право". – К., 2001; Програма спецкурсу Актуальні проблеми реформування земельних правовідносин" 2001 та ін.).

Проф. Андрейцев В.І. в своїх наукових працях висвітлив на нових методологічних засадах питання земельних правовідносин, їх класифікації, об'єктного та суб'єктного складу, підстав виникнення, зміни та припинення. Новаційними є підходи проф. Андрейцева В.І. щодо об'єкту земельних правовідносин, правового режиму землі як основного національного багатства, юридичних обтяжень використання власності на землю, механізму

правового гарантування права власності на землю, тенденцій кодифікації земельного законодавства в сучасних соціально-економічних умовах. Вченим були піддані детальному науковому аналізу земельно-реформаційні, земельно-приватизаційні відносини, відносини щодо набуття права власності на земельні ділянки та ефективного використання різних категорій земель. (див.: Земельная реформа: Приватизация. Экология. Право. – К., 1997; Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: Навчально-практичний посібник. – К., Вид-во "Істина", 1999; Екологічне і земельне право України: Практикум для студентів юрид.вузів і фак. – К.: Хрінком Інтер, 1998; Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. – К. Знання, 2005 та ін.).

На сьогодні науковий доробок вченого складає більше 500 наукових, науково-методичних, навчально-методичних праць та науково-практичних коментарів чинного законодавства.

Д.ю.н., проф. **Балюк Галина Іванівна** відомий науковець та фахівець в галузі екологічного та ядерного права, теорії держави і права, після закінчення юридичного факультету (1975), була запрошена на юридичний факультет в 1987 р.і і пройшла шлях від доцента до провідного професора кафедри трудового, земельного та екологічного права. У сфері земельного права проф. Балюк Г.І. досліджує проблеми правового регулювання використання техногенного забруднених земель, розмежування земель державної та комунальної власності, правові проблеми забезпечення здійснення земельної реформи, вирішення судами земельних спорів тощо (див.: Правові проблеми забезпечення здійснення земельної реформи // Науковий збірник Ради по вивченню продуктивних сил НАН України, 2002; До проблем використання техногенного забруднених земель // Науковий збірник Ради по вивченню продуктивних сил НАН України, 2002; Проблеми соціальної ефективності діяльності прокуратури по нагляду за додержанням і застосуванням земельного законодавства // Земельне право України. – 2006. – № 6 та ін.).

Проф. Балюк Г.І. є автором більше 200 наукових та навчально-методичних публікацій, в тому числі трьох монографій, чотирьох підручників (у співавторстві), чотирьох посібників, науково-практичних коментарів Земельного кодексу України (у співавторстві), та Цивільного кодексу України.

Розвиток науки земельного права на юридичному факультеті пов'язаний з ім'ям відомого вченого, науковця у сфері земельного, земельно-порівняльного, природоресурсового та аграрного права д.ю.н. проф. **Носіка Володимира Васильовича**. Після закінчення юридичного факультету (1981) та аспірантури (1984), Володимир Васильович залишився працювати на юридичному факультеті, пройшовши шлях від асистента кафедри трудового, земельного та колгоспного права (1985), доцента (1988), заступника декана юричного факультету (1997–1998) до докт. юрид. наук (2007), проф. кафедри трудового, земельного та екологічного права (2008).

Своїми науковими доробками Володимир Васильович зробив внесок у розвиток земельного права як науки, галузі права та навчальної дисципліни. Після захисту кандидатської дисертації на тему "Правове забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарських підприємств агропромислового комплексу (на матеріалах Української РСР)" (1986), написану під керівництвом проф. Мунтяна В.Л., вчений досліджував проблеми земельно-реформаційних правовідносин, правовідносин у сфері охорони земель, правовідносин власності на землю, в тому числі здійснення права власності на землю у вільних економічних зонах України; правовідносин у сфері проведення земельних торгів в Україні; проблем формування правового інституту іпотеки землі в Україні тощо (Див.: Правова охорона земель сільськогосподарського призначення від ерозії. – Радянське право. – 1988. – №5.; Конституційно-правові засади формування ринку землі // Землевпорядний вісник. – 1997. – №1; Право власності на землю в Україні (практичний довідник). – К.: Знання 1992; Проблеми здійснення права власності на землю у вільних економічних зонах // Вісник КНУ, Юрид. Науки. Випуск 43. – К., 2001 та ін.).

У докторській дисертації "Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу" (2007) Володимир Васильович запропонував розглядати положення ч.1 ст.13 Конституції України як дворівневу конструкцію здійснення права власності на землю Українського народу, розкрив юридичну природу поняття "здійснення права власності на землю Українського народу" та "здійснення права власника на землю від імені Українського народу". Вчений дослідив суб'єктно-об'єктний склад правовідносин здійснення права власності на землю Українського народу та здійснення органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування прав власника на землю від імені Українського народу, дав характеристику конституційно-правовим гарантіям здійснення права власності на землю Українського народу (див.: Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу. Автореф. дис. … д.ю.н.: 12.00.06. – К., 2007).

Вчений, який постійно знаходиться в творчому пошуку, який вболіває за розвиток земельного права та земельного законодавства в сучасних умовах, в своїх роботах, на методологічно новаційних засадах розглядає земельне право України як самостійне, особливе, комплексне, соціальне і державно-правове явище [8, с. 50].

Сьогодні Володимир Васильович на високому методологічному та науково-методичному рівні читає лекції з нормативних курсів "Аграрне право Украї-

ни", "Земельне право України", спецкурсів – "Земельні орендні правовідносини", "Проблеми здійснення права власності на землю", "Земельне порівняльне право" відповідно до програм, розроблених як самостійно, так і у співавторстві з членами кафедри.

Проф. Носік В.В. є автором і співавтором більше 200 наукових і навчально-методичних праць, підручників та навчально-методичних і практичних посібників, науково-практичних коментарів до Земельного кодексу України, Цивільного кодексу України, закону України "Про особисте селянське господарство", інших законів України.

За ініціативи Володимира Васильовича на юридичному факультеті у 2008 р. було розроблено програму з курсу "Земельне право України" відповідно до кредитно-модульної системи.

За науковою редакцією проф. Носіка В.В. членами кафедри трудового, земельного та екологічного права підготовлено до видання класичний підручник "Земельне право України" до 175 річниці заснування Київського університету.

Відомий вчений у галузі аграрного і земельного права доц., канд. юрид. наук **Янчук Володимир Васильович** з 1994 до 1999 р. працював на посаді доцента кафедри трудового, земельного та екологічного права. У 1983 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Правовий режим орних угідь (на матеріалах Української РСР)". У монографічній формі автором досліджено широке коло питань, зокрема, щодо правової охорони земель сільськогосподарського призначення (див.: Правова охорона земель сільськогосподарського призначення. – К., 1987), правового забезпечення впровадження інтенсивних технологій в рослинництво (див.: Правовое обеспечение внедрения интенсивных технологий в растениеводстве. – К., 1990) та ін. На жаль, передчасна смерть в 1999 р. перервала творчі задуми В.В. Янчука. А земельно-правова та аграрно-правова наука України втратили талановитого вченого [4].

Доц., канд.юрид. наук, в.о. зав. кафедри **Ковальчук Тетяна Григорівна** після закінчення юридичного факультету (1991) залишилась працювати на юридичному факультет та пройшла шлях від асистента до доцента кафедри трудового, земельного та екологічного права, заст. декана з науково-дослідної роботи (1998–2003, 2005–2006), в.о. зав. кафедри (з 2007).

У 1996 р. Тетяна Григорівна захистила кандидатську дисертацію на тему "Правові питання забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування" під науковим керівництвом проф. Андрейцева В.І.

Сьогодні Тетяна Григорівна викладає курси "Земельне право України", "Проблеми теорії земельного права України", спецкурси "Правові форми використання земель громадянами України", "Земельно-правові документи" відповідно до однойменних програм, розроблених як самостійно, так і у співавторстві з іншими членами кафедри.

Основними напрями наукової діяльності доц. Ковальчук Т.Г. є земельне право; проблеми теорії земельного права; екологічне право.

Так, зокрема, Тетяна Григорівна, в наукових роботах обґрунтувала визначення таких понять як "ефективне використання земель сільськогосподарського призначення" та "правовий режим земель сільськогосподарського призначення" (див.: Юридична природа ефективного використання земель сільськогосподарського призначення // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права, 2004, № 3; Поняття та особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення // Вісник КНУ. Юридичні науки. Випуск 63. – 2005). У співавторстві із Заєць О.І. дослідила проблеми правового забезпечення приватизації земель в Україні та застосування земельного законодавства в нотаріальній практиці (див.: Приватизація земель в Україні : шляхи розв'язання законодавчих колізій // Право України. – 199. – №8; Правові проблеми застосування земельного законодавства у нотаріальній практиці // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2007. – № 4), брала участь у співавторстві з членами кафедри в підготовці проектів нормативних актів, щодо приватизації земель в Україні.

Доц., к.ю.н. **Краснова Марія Василівна** відомий науковець та фахівець у галузі екологічного права, права екологічної безпеки, земельного права.

Марія Василівна розпочала свою трудову діяльність на юридичному факультеті з 1993 р., закінчивши факультет у 1992 р., і пройшла шлях від асистента до доцента кафедри (1996), заступника декана юридичного факультету (2002–2004). У 1997 р. під науковим керівництвом проф. Андрейцева захистила кандидатську дисертацію на тему "Гарантії реалізації права громадян на екологічну інформацію".

Марія Василівна є автором більше 80 наукових та навчально-методичних публікацій, науково-практичних коментарів до Земельного кодексу України (у співавторстві).

Одним із напрямів наукових досліджень М.В. Краснової є правові аспекти гарантій прав на землю, в частині дослідження таких понять як засоби, способи та форми захисту порушених прав на землю та дослідження адміністративно-судового порядку захисту земельних прав (див.: Правові аспекти гарантій прав на землю // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Випуск 58, 59. – 2004), а також проблеми щодо розгляду справ про відшкодування збитків і втрат власникам землі та землекористувачам (див.: Особливості участі прокурора у справах про відшкодування збитків і втрат за земельними правовідносинами. – Фіксований виступ на Науково-практичному семінарі з природоохоронними прокурорами: Прокурорський нагляд за дотриманням земельного законодавства". – К., 2006).

Свій вклад в розвиток науки земельного права вніс та вносить доцент, канд. юрид. наук **Мірошниченко Анатолій Миколайович**, який після закінчення магістратури юридичного факультету (1999), розпочав свою наукову та викладацьку діяльність на кафедрі трудового, земельного та екологічного права та пройшов шлях від асистента кафедри до доцента (2005), заступника декана юридичного факультету (з 2008). У 2004 р. Мірошніченко А.М. захистив кандидатську дисертацію на тему "Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин" під керівництвом проф. Андрейцева В.І.

У своїх наукових працях доц. Мірошніченко А.М. аналізує як загальнотеоретичні аспекти розвитку земельного права та законодавства, так і здійснює аналіз окремих земельно-правових інститутів (див.: Земельне право України: Навчальний посібник. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2007. – 432 с.; Земельний кодекс України з постатейними матеріалами: Збірник нормативно-правових актів та матеріалів судової практики / Упорядник А.М. Мірошниченко. Науковий редактор В.В. Носік. – К.: СВД Романчук Р.С., 2006; Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. – К.: Правова єдність, 2009; Проблемні питання правового забезпечення управління у галузі земельних відносин // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – №7 та ін.).

Одним із основних напрямів наукових досліджень молодого і талановитого вченого є аналіз відносин земельно-правового нормування з точки зору дослідження юридичної природи земельно-правового нормування, класифікації нормування як засобу правового регулювання земельних відносин за різними критеріями, періодизації розвитку земельно-правового нормування, вдосконалення правового режиму окремих категорій земель шляхом розробки низки земельно-правових нормативів, запровадження в Україні землевпорядного нормування тощо (див.: Нормативні документи як джерела земельного права // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Юридичні науки. Випуск 65. – 2005; Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин // Земельне право. – 2006. – №1; Перспективи запровадження в Україні землевпорядного нормування // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Юридичні науки. Випуск 57. – 2004 та ін.).

Окремими напрямами наукових пошуків доц. Мірошніченка А.М.є дослідження: історичного розвитку земельно-орендних відносин (див. Оренда землі в Україні: історико-правовий аналіз // Вісник КНУ. Юридичні науки. Вип. 39. – 2000); правового режиму земельних ділянок з розташованими на них будівлями і спорудами (див.: Колізії прав на земельну ділянку та прав на розташовані на ній будівлі і споруди // Бюлетень Мінюсту України. – 2006. – №4 (56), Досвід деяких зарубіжних країн у визначенні правового режиму прибудинкових земельних ділянок багатоквартирних житлових будинків // Земельне право України. – 2006. – №7); проблеми набуття та реалізації прав на земельні ділянки (див.:Правові проблеми оформлення прав на земельні ділянки в Україні // Вісник КНУ. Юридичні науки. – Випуск 40. – 2000; Соціально-економічні та правові аспекти мораторію на відчуження приватних земель сільськогосподарського призначення // Бюлетень Мінюсту України. – 2006. – №12) та ін.

Свої наукові дослідження Анатолій Миколайович успішно поєднує з читанням курсу "Земельне право України" та спецкурсів: "Земельні орендні правовідносини", "Правове забезпечення земельної реформи і приватизації земель", "Актуальні проблеми реформування земельних відносин", "Проблеми реалізації права власності на землю", "Договори оренди землі".

Свій вклад в розвиток науки земельного права внесла доц. канд.юрид. наук **Заєць Олена Іванівна**, яка після закінчення навчання на юридичному факультеті (1996) та перебування в аспірантурі (1996–1999), залишилась працювати на кафедрі трудового, земельного та екологічного права та пройшла шлях від асистента до доцента (2002).

У 1999 р. Олена Іванівна захистила кандидатську дисертацію під керівництвом проф. Андрейцева В.І. на тему "Правові аспекти земельної реформи в Україні".

Сферою наукових досліджень Олени Іванівни є правове забезпечення земельної реформи, проблеми права власності на природні ресурси, право природокористування, набуття прав на землю.

Так, зокрема, в своїх наукових доробках доц. Заєць О.І. досліджує ґенезу правового регулювання проведення земельних реформ в Україні, обґрунтовує загальну мету земельної реформи, дає визначення понятійного апарату, аналізує характеристику правовідносин у сфері земельної реформи, у тому числі на сучасному етапі (див.: Правові аспекти земельної реформи в Україні. – Монографія. – К.: ВПЦ "Київський університет". – 2006. Земельна реформа як предмет перавового регулювання // Вісник КНУ. Юридичні науки. – Випуск 41. – 2001; Деякі особливості правового статусу суб'єктів правовідносин усфері земельної реформи // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – №9; Правові форми реалізації земельної реформи в Україні на сучасному етапі // Вісник КНУ. Юридичні науки. – Випуск 59. – 2004).

Окремою сферою наукових досліджень доц. Заєць О.І. є земельні приватизаційні відносини, проблеми застосування земельного законодавства (див.: Правосуб'єктність громадян у процесі приватизації земель: проблеми правового забезпечення // Вісник КНУ. Юридичні науки. – Випуск 54. – 2003; Приватизація земель в Україні : шляхи розв'язання

законодавчих колізій (спільно з доц. Ковальчук Т.Г.) // Право України. – 1999. – №8; Правові проблеми застосування земельного законодавства у нотаріальній практиці (спільно з доц. Ковальчук Т.Г.) // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2007. – № 4 та ін.).

Педагогічна діяльність Олени Іванівни здійснювалась за означеними вище напрямами і полягала у викладанні курсу Земельне право України, а також спецкурсів "Правове забезпечення земельної реформи і приватизації земель", "Земельний процес", "Земельні орендні правовідносини", "Юридичний захист земельних прав фізичних та юридичних осіб".

Доц. канд. юрид. наук. **Коваленко Тетяна Олександрівна** відомий фахівець у галузі аграрного та земельного права. Після завершення навчання на юридичному факультеті (1997), Тетяна Олександрівна навчалась в аспірантурі (1997–2000) та залишилась працювати на кафедрі трудового земельного та екологічного права, пройшовши шлях від асистента до доцента (2003). У 2002 р. Тетяна Олександрівна захистила кандидатську дисертацію на тему "Правові аспекти реструктуризації недержавних сільськогосподарських підприємств" під науковим керівництвом доц. Носіка В.В.

Одним із напрямів наукових розробок доц. Коваленко Т.О. є дослідження земельних правовідносин, зокрема, у сфері паювання та розпаювання земель сільськогосподарського призначення, визначення юридичної природи земельної частки (паю) та проблем реалізації останньої (див.: Правовідносини у сфері паювання земель недержавних сільськогосподарських підприємств // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – №2; Щодо правової природи земельної частки (паю) (спільно з Носіком В.В.) // Право України. – 2000. – №3; Правочини із земельними частками (паями): теорія та практика // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – №2); у сфері набуття та реалізації права власності на земельні ділянки, розкриття змісту правомочностей власників (див.: Права власників земельних ділянок (спільно з Носіком В.В.) // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2003. – №9; Обов'язки власників земельних ділянок // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2005. – №6; Земельні права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: проблеми реалізації // Земельне право України. – 2006. – №7).

Доц. Коваленко Т.О. в своїх наукових працях приділяє також увагу земельним орендним відносинам та відносинам у сфері забезпечення державного контролю за використанням та охороною земель (див.: Правове забезпечення оренди землі у сільському господарстві (спільно з Носіком В.В.) // Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства: Навчальний і науково-практичний посібник / Кол.авт.; За ред. А.П. Гетьмана, В.З. Янчука. – К.: Юрінком Інтер, 2005; Правові питання орендної плати за землю // Земельне право України. – 2006. – №3; Ефективність законодавчого забезпечення державного контролю у сфері використання та охорони земель // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №10 тощо).

Асистент, канд. юрид. наук **Марусенко Роман Ігорович** розпочав свою наукову на педагогічну діяльність на кафедрі у 2003 р. після закінчення магістратури юридичного факультету (2001) та ще навчаючись в аспірантурі.

У 2006 р. Роман Ігорович захистив кандидатську дисертацію на тему "Правові аспекти земельних сервітутів в Україні" під керівництвом проф. Андрейцева В.І.

Одним із основних напрямів наукових досліджень молодого вченого є правове регулювання земельних сервітутних відносин: юридична природа земельних сервітутів, історичний розвиток земельних сервітутів в Україні та зарубіжних країнах, проблеми реалізації земельних сервітутів в сучасних умовах (див.: До питання про правову природу земельного сервітуту // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2004 – Вип. 62; Деякі особливості правової регламентації земельних сервітутів у США // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2005 – Вип. 65; Земельний сервітут: історія і сучасність // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2003 – Вип. 52; Правові аспекти реєстрації земельних сервітутних прав // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2004 – Вип. 60 та ін.).

Окремим напрямом наукових досліджень Романа Ігоровича є проблеми мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення та підвідомчості земельних спорів (див.: Мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення: законодавчі новації // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – №3; Марусенко Р.І. Проблеми підвідомчості земельних спорів // Земельне право України. Теорія і практика. – 2008. – №1).

Роман Ігорович у співавторстві з доц. Мірошніченком А.М. підготував науково-практичний коментар Земельного кодексу України, де висловив свої власні позиції щодо проблем регулювання земельних відносин зазначеним кодифікованим нормативним актом (див.: Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. – К.: Правова єдність, 2009. – 496 с.), дав наукову характеристику проекту Закону України "Про ринок земель" (див.: Урядовий проект Закону України "Про ринок земель: за чи проти?" // Юридична Україна. – 2008. – № 6).

На сьогодні Роман Ігорович успішно поєднує наукову діяльність з викладацькою, викладаючи курс Земельне право України та спецкурси "Захист земельних прав фізичних та юридичних осіб", "Земельний процес", "Державна реєстрація прав на землю".

На кафедрі трудового, земельного та екологічного права в період з 1998 по 2007 роки працював **Гринько Сергій Валерійович**, який після закінчення юридичного факультету пройшов шлях від асистента до доцента кафедри (2003).

У 2003 р. Сергій Валерійович під керівництвом проф. Андрейцева В.І. захистив кандидатську дисертацію на тему "Правові аспекти реєстрації прав на землю".

В своїх наукових публікаціях доц. Гринько С.В. досліджував як земельні реєстраційні правовідносини, з точки зору правової природи реєстрації прав на землю, ознак реєстрації прав на землю, аналізу особливостей складових правовідносин у сфері реєстрації прав на землю, так і земельні приватизаційні правовідносини, з точки рору виділення моделей приватизації земельних ділянок та їх характеристики (див.: Правові аспекти реєстрації прав на землю: монографія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004; Реєстрація прав на землю: проблеми класифікації та відмежування від суміжних понять // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2003 – Вип. 43; Досвід деяких зарубіжних країн у галузі реєстрації прав на землю: правові аспекти використання // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2002. – Вип. 45; Закон України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень": замість коментарю // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2005. – Вип. 65 та ін.).

Працюючи на юридичному факультеті доц. Гринько С.В. викладав курс "Земельне право України" та спецкурси "Державна реєстрація прав на землю", "Земельно-правові документи" та ін.

Свій вклад в розвиток науки земельного права вносять також аспіранти та здобувачі кафедри трудового, земельного та екологічного права, досліджуючи правове регулювання окремих видів земельних матеріальних та земельних процесуальних відносин. Це, зокрема, молоді науковці, які захистили кандидатські дисертації під керівництвом проф. Андрейцева В.І.: Костяшкін Іван Олександрович "Право загального землекористування громадян" [6], під керівництвом проф. Балюк Г.І.: Єлісеєва Ольга Володимирівна – "Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України" [2], Бахуринська Марія Михайлівна – "Правові засади концесії земельної ділянки за законодавством України" [1], Оверковська Тетяна Костянтинівна – "Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні" [9], під керівництвом доц. Краснової М.В. – Шевцова Юлія Володимирівна на тему "Правове регулювання земельних заставних відносин" [11].

На сьогодні наукові дослідження у сфері правового регулювання земельних правовідносин проводять наступні аспіранти кафедри: Саркісова Тамара Борисівна – "Земельні правопорушення як підстава юридичної відповідальності", Довгай Людмила Андріївна – "Застосування норм земельного права в механізмі правового регулювання земельних відносин в Україні", Лисенко Ярослава Олегівна – "Правові аспекти земельних юрисдикційних правовідносин", Кононов Владислав Віталійович – "Правовий режим земель прибережних захисних смуг в Україні".

Наукові доробки вчених кафедри трудового, земельного та екологічного права використовуються в навчальному процесі, при підготовці проектів нормативних актів у сфері регулювання земельних відносин, підготовці висновків на запити органів законодавчої та виконавчої влади, участі в конференціях, "круглих столах", науково-практичних семінарах, участі в бюджетних та госпдоговірних темах [5; 7].

1. Бахуринська Марія Михайлівна Правові засади концесії земельної діялнки за законодавством України: Авторефер. Дис...к.ю.н.: 12.00.06. – К., 2008. – 20 с. 2. Єлісеєва О.В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України: Автореф. дис... к.ю. н.: 12.00.06. – К., 2006. – 19 с. 3 Коваленко Т.О. Пантелеймон Дмитрович Індиченко – фундатор науки колгоспного та земельного права в Київському державному університеті// Вісник КНУ. Юридичні науки. 4. Коваленко Т.О. Розвиток науки аграрного права на юридичному факультеті Київського національного університету ім. Тараса Шевченка// Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2006. – Вип. 72. 5. Ковальчук Т.Г. Наукові здобутки вчених освітньо-наукової школи світового рівня "Земельне право, екологічне право та право екологічної безпеки" // Вісник КНУ. Юридичні науки. – 2007. – Вип. 77. – С.6-12. 6. Костяшкін І.О. Право загального землекористування громадян: Автореф. Дис... к.ю.н.: 12.00.06. – К., 2005. – 19 с. 7. Момент істини. Літопис кафедри трудового, земельного і екологічного права. – К., 2007-224 с. 8. Носік В.В. Юридична природа сучасного земельного права України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №7-8. – С.50-58. 9. Оверковська Тетяна Костянтинівна Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: Автореф. дис. … к.ю.н.: 12.00.06. – К., 2008. – 18 с. 10. Удінцев (Удінцов) Всеволод Аристархович (1865-1930) // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті. Довідково-біографічне видання.. ТОВ "Світ Успіху". – К., 2005. – 463 с. 11. Шевцова Ю.В. Правове регулювання земельних заставних відносин: Автореф. дис. … к.ю.н.: 12.00.06. – К., 2008. – 18 с.

О.Т. Панасюк,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
земельного та екологічного права

МАЙБУТНЄ ТРУДОВОГО ПРАВА

Постановка питання про функціонування трудового права на сучасному етапі розвитку українського суспільства є об'єктивно актуальною. Процеси, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя, визначають потребу сутнісного перегляду фундаментальних засад трудового права.

Ретельному вивченню підлягають зміни, які відбулись та відбуваються у соціальній, політичній, економічній системі суспільства, у системі світогляду на системі цінностей, на яких будуються сучасні суспільні відносини. Відповідно до них змінилась правова система суспільства.

Трудове право як елемент правової системи інтегрує в собі – в змісті норм трудового права – результати процесів тих процесів, які відбуваються у суспільстві.

Об'єктивний процес розвитку техніки та технології, змінюючи зміст виробничого процесу, ставить окремі завдання перед трудовим правом як комплексним нормативним регулятором трудових відносини та наукою трудового права. Поведінка людей під час праці поряд із технологічним прогресом стає вирішальним чинником виробничого процесу.

Зокрема, особливого значення набула сукупність професійних навичок працівника та належне їх використання. Значно складним та відповідальним став процес набуття таких навичок як до початку участі людини у трудових відносинах та і під час такої участі. У свою чергу професійні якості змінюють можливості працівника у взаємодії із роботодавцем суттєво підсилюючи його самостійність та економічну незалежність.

Крім того, об'єктивний стан розвитку виробництва вимагає посиленої уваги до таких факторів як промислова, техногенна, екологічна безпека, щодо забезпечення який трудове право має значний потенціал.

Доктрина трудового права як наукова основа законодавства, яке регулює трудові відносини, зазнає на собі вплив з різних сфер суспільного життя, в наслідок якого змінюється об'єкт та методологія.

Вказані процеси мають вияв у поглядах на соціальне призначення трудового права, його предмет та основні засади функціонування, методологію розвитку (специфіку способів і засобів правового регулювання), місце трудового права у системі права та його співвідношенні з іншими галузями права, на зміст суб'єктивного трудового права та гарантіях його реалізації як найважливіших елементах правового статусу, на організаційно-правові форми взаємодії працівника, роботодавця як елемента організації праці, у т.ч. на безпеку праці, на управління охороною праці, дисципліною праці; на роль роботодавця як основного соціально-забезпечувального суб'єкта; на ступінь втручання держави та її статус у трудові відносини, у т.ч. зміст і форми контрольно-наглядової діяльності, способи вирішення трудових конфліктів тощо.

Відповідно формуються задачі, які стоять перед сучасною наукою трудового права. Їх вирішення має спиратись на сучасні досягнення загальної теорії права, філософії права та інших юридичних наук. Крім того, суттєве значення має зв'язок з науками, які вивчають усі ті, сфери суспільного життя, в яких формуються першопричини виникнення трудового права та формування змісту окремих його норм.

Здобутки філософії, соціології, економічної теорії, політології, етики та інших наук повинні активно використовуватись для розвитку правової науки, зокрема, до науки трудового права. Розвиток як окремих наукових напрямків методології трудового права, філософії трудового права, соціології трудового права, історії трудового права є позитивним для розвитку та реалізації потенціалу трудового права, але безумовно тягне за собою зміну поглядів систему науки трудового права.

Центральне місце у вирішенні актуальних задач посідає визначення ролі трудового права як регулятора трудових відносин – чинника існуючого типу суспільної взаємодії.

Однією із нагальних потреб сьогодення є усвідомлення феномену та методології розвитку трудового права в контексті праворозуміння, яке є на думку Машкова А.Д. центральною проблемою не

© Панасюк О.Т., 2009

тільки теорії права, але й усієї сучасної юридичної науки [1, с. 344].

При тому слід виходити з того, що жодна із визначених правовою наукою концепцій праворозуміння не може вважатись такою, що створює повну уяву про феномен трудового права.

Тому слід погодитись із П. Рабіновичем щодо неминучості співіснування, неусуваності "паралельного" функціонування класичних різновидів праворозуміння [2, с. 65], доповнивши такий висновок лише тим, що це стосується не лише "класичних" його різновидів.

Крім того, слід звернути увагу на доречні та досить успішні спроби викладення методології соціологічної школи трудового права, соціології та філософії трудового права та права соціального забезпечення російською наукою трудового права [3].

Вирішення доктринальних завдань трудового права, у т.ч. в аспекті праворозуміння, не можливо без визначення явищ, які забезпечують виникнення та функціонування трудового права.

В такому контексті трудові відносини повинні знайти свою історичну типологізацію, виходячи не тільки з їх економічної або виробничої суті, але набути змісту відповідно до усіх сфер суспільного життя [4, с. 58–102]: економічної, політичної, соціальної, сфери світогляду та ціннісних орієнтацій.

Українське суспільство до цього часу продовжує знаходитись стані пошуку моделі трудових відносини. Доказом, цього є факт відсутності кодифікованого акту – основи законодавства про працю, який би відповідав реаліям сьогодення.

Як наслідок складність виконання завдання щодо праворозуміння для науки трудового права посилюється відсутністю категорії (категорій), яка з легкої руки Андрія Михайловича Лушнікова може бути названа як *інтегруюча*. Ідеться про такий елемент понятійного апарату, який би, насамперед, в абстрактному вигляді об'єднав в собі дію сутнісних чинників з усіх сфер суспільного життя, був їх наслідком ат при цьому визначав би суть трудового права. У зазначеному контексті, відповідна категорія (категорії) є позначенням явища – першоджерела (першопричини) виникнення норм трудового права та їх змісту.

Відповідно до концепції суспільних наук та теорії радянського трудового права трудове право регулювало трудові відносини, які розглядались у якості складової частини соціалістичних виробничих відносини – базису суспільно-економічної формації соціалізму (розвиненого соціалізму, комунізму). Соціалістична організація праці як об'єкт правового регулювання інтегрувала в собі певний тип трудової поведінки учасників трудових відносин, заснований на ідеї товариської співпраці, рівного ставлення до власності, на якій засновано виробництво тощо.

Таким чином, "соціалістична організація праці" та "соціалістичні трудові відносини" в узагальненому вигляді визначали об'єкти правового регулювання для трудового права, а це означало характеристику завдань, соціального призначення радянського трудового права, основних засад регулювання тощо.

Руйнування радянського соціалізму стало доказом його неефективності щодо вирішення завдань у усіх сферах суспільного життя. Це як наслідок поставило питання про ідентифікацію сучасного типу суспільної взаємодії як визначального фактору для природи та змісту трудових відносин.

Ідентифікація типу суспільного життя та пошук *інтегруючої* категорії складають основу праворозуміння, яке за методологією повинно інтегрувати різні теорії розуміння походження права у одній концепції.

На при великий жаль сучасні суспільні науки не можуть запропонувати концепції, яка могла бути покладену в основу доктрини трудового права. Але, це не означає що наука трудового права повинна стояти осторонь у її пошуках або чекати проведення відповідних досліджень іншими суспільними та юридичними науками. Інтеграційне праворозуміння трудового права передбачається зв'язком його предмету з процесами, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя.

В основу інтеграційного праворозуміння трудового права слід покласти функціонування певного *типу суспільної взаємодії* учасників суспільного життя – інтегрованого явища, яке поєднує відносини усіх сфер суспільного життя. Певний тип суспільної взаємодії є основою певного типу суспільної організації праці, яка формує особливості трудових відносин як предмету трудового права.

З іншого боку актуальним завданням науки трудового права є пошук та визначення змісту *інтегрованої* категорії, яка б, як наслідок певного праворозуміння була узагальненою характеристикою трудового права, змісту його норм, його соціального призначення тощо. У такий якості повинна розглядатись не просто загальна категорія, а така яка б в абстрактному вигляді відтворювала безпосередній зв'язок усіх сфер суспільного життя у процесі праці, поєднувала дію найбільш суттєвих чинників усіх сфер суспільного життя, які визначають потреби у правовому регулюванні тощо.

Така категорія (або одна з таких категорій) народжена наукою трудового права. Це – трудові відносини.

Тип суспільної взаємодії як інтегроване поєднання суспільних відносини, які складаються в усіх сферах суспільного життя, тягне за собою певний прояв у сфері праці – певний тип трудових відносин.

Трудові відносини як інтегрована певним типом суспільної взаємодії суспільна реальність є об'єктом правового регулювання.

Отже, правове регулювання трудових відносин має передумовою певний тип суспільної взаємодії,

функціональний вплив якого надає особливостей правовому регулюванню, починаючи з об'єкту (предмету) та методу регулювання.

Правове регулювання трудових відносин має конкретне спрямування, за рахунок якого забезпечується вирішення суспільних та особистих завдань їх учасників, реалізація суспільних та особистих інтересів на основі їх взаємодії.

Під час такого впливу та в його наслідок трудові відносини перетворюється правову реальність, формою якої є трудові правовідносини.

Одночасно, внаслідок дії норм трудового права відбувається зворотній вплив на "першоджерело" трудового права – тип суспільної взаємодії та, відповідно, на усі сфери суспільного життя, створюються умови для розвитку суспільства. Іншою мовою, функціональний вплив типу суспільної взаємодії народжує потребу у правовому оспосердкуванні, а трудове право як феномен визначений цією потребою здійснює вплив на суспільні відносини об'єднані в тип за певними напрямками, які іменуються функціями трудового права.

При цьому велике значення має зміст поняття "трудові відносини", його визначальних характеристики, ознаки.

Чи слід поширити розуміння змісту трудових відносини за межі найму праці (трудового наймом), несамостійної праці? Чи можна сформулювати спрямування трудового права як регулювання реалізації людиною своїх здібностей до праці? Чи можна стверджувати можливість виникнення та існування трудових правовідносин на підставі інших ніж трудовий договір юридичних фактів, у т.ч. цивільно-правових правочинів, адміністративних актів тощо?

Позитивна відповідь на ці питання тягне за собою перегляд поглядів на сферу дії трудового права, його мету та завдання.

Як об'єктивну нормативну підставу для позитивної відповіді зазначені питання слід розглядати преамбулу Кодекс законів про працю України, яка вказує що КЗпП визначає правові засади і гарантії здійснення громадянами України права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці. Сучасний зміст основних засад та вказаних гарантій визначається тим, що пов'язує в собі задачі, які визначаються історичним призначанням трудового права, задачі, які визначають існуючим типом суспільної взаємодії, а також задачі повинні вирішуватись у майбутньому – як наслідок реалізації функцій трудового права. Конкретні завдання трудового права, є свідченням актуальних потреб суспільного розвитку, які повинні бути вирішені сьогодні та у майбутньому, доводять історичну "спадковість" загальних тенденцій виникнення та розвитку трудового права. Останнє є свідченням об'єктивності існування трудового права, доказом його потенціалу щодо регулюючого впливу, запорукою існування у майбутньому.

Якщо визначити задачі, які стоять перед трудовим правом (його наукою) як задачі сьогоднішнього дня, то їх вирішення закладає основи майбутнього трудового права.

Відповідно майбутнє трудового права складається вже сьогодні вигляді поглядів щодо його праворозуміння, зміни поглядів на зв'язок предмету трудового права з суспільним життям, на обумовленість змісту норм трудового права чинниками усіх сфер суспільного життя тощо.

Цілі трудового права, конкретизовані його завданнями, визначаються відповідно до потреб учасників трудових відносин, які формуються у усіх сферах суспільного життя.

Разом з тим, завдання трудового права можуть бути другорядними та першочерговими, постійними та тимчасовими, комплексними та ситуативними.

Завдання, які підлягають розв'язанню трудовим правом не тільки на сучасному етапі, але визначають його майбутнє, слід назвати основними.

До основних завдань сучасного трудового права слід віднести – сприяння зайнятості, забезпечення справедливих умов праці, реалізація соціальної відповідальності.

Зайнятість, справедливі умови праці, соціальна відповідальність – основні завдання трудового права

1. Сприяння зайнятості. На всіх етапах розвитку правового регулювання трудових відносин існувала потреба активної участі держави у створені умов для реалізації людиною своїх здібностей до праці, забезпеченні виробництва робочою силою.

Історично правове регулювання забезпечення виробничих одиниць робочою силою виникло раніше ніж поява такої мети правового регулювання як на забезпечення кожної людини роботою. Але, у будь-якому випадку формування та розвиток трудового права не можливо уявити без його вирішальної ролі у забезпеченні зайнятості.

Відповідно до ст. 2 КЗпП зміст права громадян України на працю розкривається як можливості одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи. Вказана стаття передбачає обов'язок держави створювати умови для ефективної зайнятості населення, сприяти працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а за необхідності забезпечувати перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку.

Таким чином, вказані формулювання відображають мету Кодексу законів про працю – забезпечення зайнятості.

Визначення поняття "зайнятість", яке використовується у нормативних актах, зокрема, у Законі України "Про зайнятість населення", у якості основної характеристики визначає словосполучення "діяльність громадян". Стосовно цієї характеристики вживається уточнення – наступні ознаки:

• пов'язаність такої діяльності із задоволенням особистих та суспільних потреб, • можливість, як правило, отримання громадянами доходу у грошовій або іншій формі.

Такий підхід до визначення "зайнятості" слід визнати недосконалим, оскільки залишається без уваги роботодавець як учасник діяльності громадян з оплатного задоволення особистих і громадських потреб.

Реалізація інтересів роботодавців по забезпеченню робочою силу також є метою правового регулювання трудових відносин. Ця обставина охоплюється поняттям "зайнятість".

Здійснення функції роботодавця є одночасно проявом діяльності по задоволенню особистих та громадських потреб, та задоволенням потреби у залученні праці інших осіб.

Залучення праці інших осіб роботодавцями, а для працівника надання праці іншим особами складає сутність трудових відносин, того безпосереднього процесу праці, який становить основу предмету трудового права.

Відповідно залучення та надання є змістом правового зобов'язання між учасниками трудових правовідносин (як власне трудових, так і похідних від них правовідносин).

Зміна формулювання абзацу першого п. 1 ст. 13 Закону України "Про зайнятість населення" в редакції Закону України від 21.11.97 N 665/97-ВР створила умови для тлумачення зайнятості як стану повного здійснення громадянами права на працю.

Вказану зміну формулювання слід оцінювати негативно, оскільки це не тільки звузило мету правового регулювання, але поставило під сумнів завдання трудового права.

Попереднє формулювання цієї норми у якості мети правового регулювання визначало як **сприяння повній, продуктивній і вільно обраній громадянами зайнятості.**

Таке формулювання відповідало змісту Конвенції Міжнародної Організації Праці N 122 про політики в галуззі занять, яка прийнята МОП 17.06.64, вступила в силу 15.07.66 та ратифікована Україною 19.06.68 р.

Окреслюючи мету державної політики як спрямування сприянню повній, продуктивній і вільно обраній громадянами зайнятості, ст. 2 Конвенції визначає наступні характеристики такої зайнятості як забезпечення:

- роботи для усіх, хто готовий приступити до роботи та шукає роботу;
- продуктивності такої роботи;
- існування свобода вибору зайнятості та найширші можливості для трудящих щодо отримання підготовки та використання своїх навичок та здібностей для виконання роботи, до якої вони придатні, незалежно від раси, кольору шкури, ст., релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження.

Вказані ознаки повної, продуктивної і вільно обраної громадянами зайнятості є не чим інше ніж конкретними задачами трудового права.

Забезпечення зайнятості як забезпечення роботою громадян, а роботодавця робочою силою не можна звести тільки до підшукання (надання) роботи (робочої сили) тобто до врегульованої правовими нормами (у т.ч. нормами трудового права) діяльності державних та інших органів яка називається працевлаштуванням. Працевлаштування є складовою частиною зайнятості, до змісту якої крім того належить професійна підготовка та перепідготовка, реалізація заходів щодо соціального забезпечення тощо.

Урешті–решт правове регулювання зайнятості слід поділити на дві частини. Перша частина передбачає організаційно-правові форми набуття професійних якостей, особами які бажають здійснювати діяльність, пов'язану із задоволенням особистих та суспільних потреб та отриманням доходу, та організаційно-правові форми включення в організацію праці як в суспільну та конкретного підприємства. Друга частина – організаційно – правові форми підтримання зайнятості, тобто стану трудових відносин або інших відносин, які виникають відповідно до інших форм зайнятості ніж та, яка реалізується на підставі укладення трудового договору.

В контексті трудового права особа, яку слід вважати зайнятою, – це працівник. Якщо зайнятість є продуктивною, то це передбачає певні характеристики праці (організацію праці, умови праці, ефективність праці тощо). Система трудового права є відображенням та поєднанням окремих об'єктів правового регулювання, які у сукупності характеризують можливості трудового права щодо забезпечення продуктивної зайнятості.

2. Умови праці як головний об'єкт правового регулювання трудових відносин. Спрямування трудового права на забезпечення зайнятості поєднується із спрямуванням щодо забезпечення умови праці.

Забезпечення зайнятості та забезпечення відповідних умов праці характеризують соціальне призначення трудового права.

На різних етапах розвитку трудового права відповідно до певного типу суспільної взаємодії кожна із вказаних складових має домінуючий вплив на завдання трудового права, на його конкретні задачі.

Поняття "умови праці" має вирішальне значення для трудового права. В першу чергу це стосується об'єктивного трудового права.

Трудове право України – система встановлених або санкціонованих державою правових норм, якими врегульовуються трудові та тісно пов'язані з ни-

ми відносини суспільної організації праці [5, с.13]. При такому визначені трудового права слід зробити висновок про те, що умови праці є первинної складовою, первинним елементом суспільної організації праці або організації праці на конкретному підприємстві, яка по своїй суті є суспільною.

Організація праці передбачає визначення умов праці конкретного працівника шляхом надання конкретному зв'язку працівника та роботодавця певних організаційно-правових форм.

Починаючи із організаційно-правових форм залучення до праці, організація праці спрямована на визначення та забезпечення належних (гідних, справедливих) умов праці, що досягається нормуванням праці, охороною (безпекою) праці, дисципліною праці, можливістю участі працівників в управлінні працею тощо.

Розгляд у якості *об'єкта* правового регулювання – організацію праці, первинним елементом якої є умови праці, потребує окремого обґрунтування в контексті співвідношення з існуючими в науці трудового права поглядами на *предмет* трудового права.

При цьому слід згадати класичні характеристики трудових відносин, наведені О.І. Процевським при фундаментальному дослідженні предмету трудового права. Зокрема, щодо того, що трудове відношення тому і називається трудовим, що у його основі покладається праця, діяльність трудова, процес праці, а не його організація або управління [6, с.58] Крім того, слід виходити з того, що дії реальних особистостей, обумовлені потребами, складають зміст суспільних відносин [6, с.3].

Регулюючий вплив зазнають дії учасників трудових відносин. При цьому, оскільки дії учасників трудових відносин завжди мають певне спрямування, обумовлене їх потребами, то слід припустити наявність певної мети дії (дій). До такої мети належать фактори, які визначають напрямки праці (а), створюють зовнішні умови здійснення праці (б), визначають внутрішні змістовні характеристики (в), моральні та матеріальні наслідки (результати) праці (г). Все разом можна назвати факторами задоволення потреб як працівника так і роботодавця.

При цьому фактори задоволення потреб та реалізації інтересів існують спочатку як мотиви для початку діяльності, далі як необхідні результати існування трудових відносин, стосовно, яких визначається потреба щодо участі у них.

Зацікавленість працівника та роботодавця складають саме фактори задоволення потреб, а не відірвана від них дія або взаємодія.

Для позначення факторів задоволення потреб вживаються різні найменування, серед яких важливе місце займає поняття "умови праці".

Дія учасника трудових відносин зазнає регулюючий правовий вплив шляхом визначення прав та обов'язків. Як мотив, зміст та результат дії – умова праці це результат правового впливу, виступаючи об'єктом правового регулювання.

Кожен тип суспільної взаємодії передбачає специфіку суспільної організації праці, що народжує відповідні особливості для визначення та дотримання умов праці.

Трудові відносини завжди детерміновані суспільною організацією праці. Зміст трудових правовідносин є ні чим іншим ніж встановленням юридичних прав та обов'язків їх учасників щодо конкретної умови праці.

Певна своєрідність має місце щодо ролі держави у визначені умов праці як активного учасника суспільної організації праці. Держава може гарантувати дотримання певних умов праці, може рекомендувати встановлення певних умов праці, а може покласти визначення умов праці цілком на учасників трудових відносин.

Важливою характеристикою типу правового регулювання трудових відносин є форми та способи вирішення трудових конфліктів. Індивідуальні та колективні спори, конфлікти права та конфлікти інтересів є порушеннями трудових прав [7, с.760–766], які так чи інакше пов'язані із не встановленням, недотриманням умов праці.

Не зважаючи на велике методологічне значення, зміст поняття "умови праці" не має однозначного тлумачення. Можна сформулювати три підходи до його визначення.

Умови праці тільки як сукупність факторів виробничого середовища, що впливають на здоров'я і працездатність людини в процесі праці (1). Умови праці як сукупність факторів виробничого середовища, які впливають на стан здоров'я та працездатність працівника в процесі праці, а також установлена тривалість робочого часу та часу відпочинку, надання відпусток, оплата праці, а також заходи в галузі соціального забезпечення відповідно до законодавства про працю держави працевлаштування (2).

Умови праці – сукупність факторів трудового процесу і виробничого середовища, у якому здійснюється діяльність людини (3) [8].

Причому слід уточнити щодо до факторів трудового процесу слід віднести усі складові соціальної природи. Насамперед, трудову поведінку як індивідуальну так і колективну, суспільна природа яких визначена ще М.Г. Олександровим [9, с.6-9] при характеристиці природи трудових відносин.

Визначення суспільно-трудових відносин, як **відносин між людьми з приводу безпосереднього прикладання робочої сили до засобів виробництва** [9, с.8] дозволяє зробити висновок що прикладання є процесом, первинну структуру якого складає взаємодія учасників трудових відносин на рівні умов праці. Суть прикладання полягає у певних його умовах, визначення та дотримання яких відбувається у формі трудових відносин, які є інтегрованою складо-

вою типу суспільної взаємодії учасників суспільного життя та ним детермінованою.

3. Опосередкування соціальної відповідальності як основи трудових відносин. Регулюючи трудові відносини та інші відносини пов'язані з ними, трудове право забезпечує реалізацію інтересів усіх учасників. Реалізація інтересів кожного із учасників трудових відносин відбувається у взаємодії з інтересами інших учасників. **Інтерес іншого учасника** трудових відносин є суттєвим чинником трудової поведінки як елементу організації праці.

Кожен елемент організації праці – умова праці – є площиною взаємодії інтересів учасників трудових відносин. При цьому ефективна взаємодія інтересів учасників передбачає орієнтир не тільки на власні інтереси.

Спрямування на забезпечення інтересів інших при визначені власної трудової поведінки складає основу соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність є характеристикою типу суспільної взаємодії. Ступінь розвитку цієї характеристики залежить від багатьох чинників, але була притаманна кожному з історичних типів суспільної взаємодії. Відмінності існували та існують стосовно суб'єктів, форм та засобів реалізація соціальної відповідальності.

Реальним чинником типу суспільної взаємодії як інтегруючого явища для певної організації праці соціальна відповідальність стає набуваючи правових форм.

Соціальна відповідальність як правова реальність виникає не мимовільно. Це стає можливим на певних етапах розвитку суспільства, при взаємодії усіх необхідних чинників в усіх сферах суспільного життя.

Перед законодавством про працю стоїть складне завдання – зробити правове регламентування праці соціально – справедливим, таким, що адекватно відображає реалії громадського життя, одночасно зберігши соціальне призначення трудового права, максимально захистивши інтереси працівника як найбільш уразливого суб'єкта трудового права, сторони трудового договору [10, с.8].

Формулювання такого завдання як забезпечення соціально-справедливого правового регламентування праці є доказом прояву соціальної відповідальності учасників трудових відносин. Справедливість у трудових відносинах без соціальної відповідальності неможливо.

Ще один фактор, який об'єктивно дозволить наявність активної ролі соціальної відповідальності учасників трудових відносин – це реалізована у законодавстві ідея "справедливих умов праці". Справедливі умови праці є проявом справедливості у трудових відносинах.

Пошук компромісу між учасниками трудових у вигляді умов праці отримує якість "справедливих", вказує на наявність підґрунтя, яке забезпечило б можливість його досягти. Крім інших чинників це підґрунтя – соціальна відповідальність усіх учасників трудових відносин.

Термін справедливі умови праці поширено вживається у міжнародних актах. Так, право на людини на справедливі умови праці, зазначається у ст. 23 Загальної декларації; ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права; ст. 2, 4 та ін. Європейської соціальної хартії (переглянутої).

Порівняно із чинним законодавством про працю України вказані формулювання виглядають декларативно та занадто утилітарно. Хоча разом вони забезпечують узагальнений підхід до змісту трудових відносин. Їх наявність об'єктивно свідчить про правове опосередкування соціальної відповідальності, а із врахуванням місця міжнародних правових актів у системі джерел трудового права, це явище слід вважати складовою об'єктивного трудового права України.

Для пояснення зазначеного висновку звернемось до загальних обґрунтувань.

Насамперед, слід виходити з нетотожності понять "суспільне" та "соціальне", визначаючи останнє як характеристику суспільних відносин, що повинна підкреслювати певну якість зв'язків між людьми в процесі праці, а контексті трудових відносин – між працівником, роботодавцем, державою [11].

Поняття добровільного прийняття на себе обов'язків пов'язано із почуття справедливості [12, с. 34-36]. З іншого боку, справедливість передбачає наявність прийнятого обов'язку.

Справедливі умови праці реалізуючі інтереси учасників трудових відносин передбачають їх обов'язки. Соціальні узи не можуть існувати без обов'язків, в основі прийняття яких покладається взаємність к суспільству та іншій відповідальній особі.

Крім того, слід визначити співвідношення **обов'язку** (морального, юридичного) та **взаємності**.

Трудові відносини базуються на відносинах взаємного надання між працівником та роботодавцем. Критерій, який пов'язує індивідуальні дії учасників трудових відносин та є продовженням взаємного надання та дозволяє оцінювати взаємність надання, це соціальна відповідальність.

Радянське трудове право визначало трудові відносини як товариської співпраці, яким притаманна відповідальність конкретної особи, працівника за справи держави та суспільства.

Як певна альтернатива, але на тих же соціально-відповідальних засадах виникла концепція солідаризму, основи якої знайшли відображення у практиці соціального партнерства.

Соціальна відповідальність є об'єктом уваги різних наук. Правова наука, зокрема, наука трудового права не є виключенням. Найближчим завданням є визначення юридичних ознак цього явища та об'єднання їх в одне правове поняття.

При цьому слід взяти до уваги наступні:

- за юридичною природою соціальна відповідальність це додаткові обтяження та обмеження правового статусу учасника трудових правовідносин, частіше всього добровільно та власно визначений обов'язок;
- виконання добровільно прийнятих на себе обов'язків (обтяжень, обмежень) базується, за Л.Фулерем, на домінуванні уяви про них як про те, що відбувається не як обмін, або не обумовлено мотивом взаємного надання, забезпеченого нормою права;
- обтяження, обмеження (суб'єктивні обов'язки), які складають зміст соціальної відповідальності, мають позитивну природу, зокрема, як заходи соціального забезпечення, додаткових пільг та гарантій, покращених умов праці тощо;
- соціальна відповідальність може мати вияв у точному дотриманні кожним із учасників трудових відносин умов взаємодії, визначених державою як соціально-відповідальним суб'єктом;
- найближчий правовим об'єктом для порівняння соціальної відповідальності є позитивна юридична відповідальності.

Соціальна відповідальність іманентна статусу усіх учасників трудових відносин. При цьому диференціація правового регулювання враховує специфіку правового положення кожного з учасників.

В періодичній літературі поширено використання термінів "соціальний роботодавець", "соціальний пакет" тощо. Явища, які характеризують соціальну відповідальність роботодавця.

Реалізація суб'єктивного трудового права працівника не можлива без основи – соціальної відповідальності. В такому аспекті слід сформулювати проблему зловживання суб'єктивним трудовим правом, без вирішення якої не можливо узгодження інтересів працівника та роботодавця.

Правова регламентація соціальної відповідальності держави дозволить припинити негативну тенденцію зняття з себе будь-яких соціальних зобов'язань, у т.ч. усування від регулювання трудових відносин, обмежуючи його рівнем централізованого регулювання [12, с.23-26], яка суттєвим чином суперечить існуючому типу суспільної взаємодії.

Соціальну відповідальність визначально характеризує трудові відносин, поєднуючи в собі чинники усіх сфер суспільного життя, забезпечуючи зв'язок трудових відносин з усіма сферами суспільного життя. У зв'язку з чим активне використання потенціалу трудового права в сучасних умовах не можливе без опосередкування соціальної відповідальності усіх учасників трудових відносин.

1. Машков А.Проблеми теорії держави і права. Основи: Курс лекцій – К.:К.І.С., 2008. – 470 с. 2. Рабінович П. Праворозуміння "природне" та "легістстке": неминучість співіснування // Право України. – 2009. – №3. – С.65-70. 3. Зокрема, див. праці Лебедев В.М. Социологическая школа трудового права России // Правоведение. – 2006. – №4. – с.68-72, Лушникова М.В., Лушников А.М. Курс права социального обеспечения. – М.: Юстицинформ, 2008. – 600с. – С.230-266, 267-334. 4. Скуратівський В.А., Палій О.М., Лібанова Е.М. Соціальна політика. 2 вид. – К.:видавництво УАДУ, 2003. – 364 с. – 5. Щербина В.І. Трудове право: Підручн./ За ред. В.С. Венідіктова. – К.: Істина, 2008. – 384 с. – С.13. 6. Процевський А.И. Предмет советского трудового права. – М.: Юридическая литература, 1979. – 224 с. 7. Лушникова М.В., Лушников А.М. Очерки теории трудового права. – СПб.: Издательство Р.асланова "Юридический центр Пресс", 2006. – 940 с. 8. Методичні рекомендації для проведення атестації робочих місць за умовами праці, затверджені наказом Мінпраці від 01.09.92 N 4; наказ Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва та Мінпраці від 19.12.01 N 155/534 "Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном"; наказ Міністерства охорони здоров'я" від 27.12.01 N 528 "Про затвердження Гігієнічної класифікації праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу". 9. Александров Н.Г. Трудове отношение: монография. – М.: Проспект, 2009. – 344 с. 10. Прилипко С.Н., Ярошенко О.М. Трудове право України: Підручник. – Харьків: Видавець ФО-П Вапрнярчук Н.М., 2008. – 664 с. – С.8. 11. Про зміст поняття "соціальне" див., зокрема, 12. Фуллер Лон Л. Мораль права – М.: ИРИСЕН, 2007. – 308с. 13. Для обґрунтування вказаного висновку зробимо посилання соціологічні дослідження практики трудових відносин у Російський Федерації. Наприклад, див. Становление трудових отношений в постсоветской России. – М.: Академический Проспект, 2004. – 320 с. При цьому з великою вірогідністю слід припустити таку саму тенденцію для України, що вимагає окремого соціологічного та правового дослідження.

А.М. Мірошниченко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
земельного та екологічного права,
заступник декана з міжнародних зв'язків

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Без існування системи принципів права неможливо досягти комплексного, узгодженого правового регулювання суспільних відносин (у т.ч. земельних). Існування принципів "земельного законодавства" (що у доктрині іноді розглядається як синонім принципів земельного права) визнано на даний час легально у ст. 5 Земельного кодексу України (далі – ЗК України). Разом із тим, на наш погляд, положення даної ст. є далекими від досконалості. Існує проблема виявлення тих принципів права, що насправді регулюють земельні відносини, і відмежування їх від закріплених законодавчо декларативних положень, що названі законом "принципами". Вирішення даної проблеми дозволило б вдосконалити якість правового регулювання земельних відносин.

Ціллю даної ст. є виявлення принципів права, що регулюють земельні відносини, і відмежування їх від закріплених законодавчо декларативних положень, що названі законом "принципами".

Принципи права, у т. ч. принципи міжнародного права [8, с. 107-108], визнаються у теорії права одними з основних джерел права [14, с. 226]. Окремі дослідники прямо називають принципи міжнародного права серед джерел екологічного (а отже – і земельного) права [див., зокрема, 9, с. 37-38; 10, с. 71-72; 3, с. 35].

У правовій доктрині правові принципи прийнято розглядати як "*відправні, вихідні начала правової системи*" [3, с. 35], "*основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю*" [26, с. 95], "*такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права*"[14, с. 117]; *"основні, початкові положення, ідеї, що висвітлюють закономірності та сутність права як специфічного соціального регулятора"; "керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві*" [25, с. 56], "*виражені у праві вихідні нормативно-керівні начала, що характеризують його зміст, його основи, закріплені у ньому закономірності громадського життя*" [1, с. 102]. Терміни "основні", "керівні", що вживаються практично у всіх визначеннях принципів права, вказують на те, що такі принципи в силу самої своєї сутності повинні мати більшу силу, ніж "звичайні" норми. У правовій доктрині відзначається "вища імперативність" принципів права, їх самостійний вплив на суспільні відносини [14, с. 117].

У радянській правовій доктрині норми-принципи подекуди зводилися лише до *законодавчих* приписів, "*що виражають та закріплюють принципи права*" [15, с. 160-161] (відзначимо очевидну тавтологічність такого визначення). У сучасних умовах очевидно, що *для визнання принципу права не обов'язковим є його законодавче закріплення*. Можливість існування принципів права, що не отримали прямого закріплення у законодавстві, визнається багатьма відомими українськими і зарубіжними вченими: С. Алєксєєвим [2, с. 137], Г. Дуткою [8, с. 8], Д. Керімовим [12, с. 84], М. Козюброю [13, с. 28-29], А. Колодієм [14,с. 285], В. Сіренком [24, с. 18], В. Федоровичем [28, с. 408-412], О. Ющиком [24, с. 18] та ін. Що не менш важливо, на підтвердження даної тези можна послатися і на позицію Конституційного Суду України, висловлену в рішенні від 02.11.2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [6]. Як зазначається у абзаці другому п. 4.1. мотивувальної частини рішення, "*[о]дним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства*" (виділення наше – А.М.). Виняткове значення даної позиції Конституційного Суду України відзначається у правовій доктрині [18, с. 27-30].

Хоча принципи можуть існувати і поза законодавчим закріпленням, більшість з них все-таки за-

© Мірошниченко А.М., 2009

кріплена нормативно і навіть конституційно. Так, у Конституції України зафіксовані принципи верховенства права (ст. 8), рівності у гідності і правах (ст. 21), суворого нормативного режиму регулювання діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування ("дозволено те, що передбачено" – ч. 2 ст. 19) та ліберального режиму регулювання діяльності всіх інших суб'єктів ("дозволено те, що не заборонено" – ч. 1 ст. 19) тощо.

У цьому переліку, поза сумнівом, перше місце належить принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України). *"... [В]ерховенство права можливо визначити як пріоритет найвищих загальнолюдських цінностей у всіх сферах державотворення країни, політичному та соціальному житті, у тому числі й законотворчій діяльності. ... Принцип верховенства права є вираженням ідей примату права над державою, примату природних прав людини у суспільстві та дістає виявлення у верховенстві конституції і правових законів ..."* [23, с. 81].

Як відзначає М.І. Козюбра, можна виокремити чотири основні підходи до розуміння принципу верховенства права. За першим підходом, принцип верховенства права ототожнюється із принципом верховенства закону; за другим – із верховенством всіх нормативно-правових актів, за третім – із верховенством розуму та справедливості, нарешті, за четвертим – із пріоритетом загальновизнаних принципів і норм міжнародного права перед національним законодавством [13, с. 25]. На думку самого науковця, верховенство права "означає насамперед і головним чином верховенство Конституції України". Проте це "*не означає, що поняття "верховенство права" і "верховенство конституції" є повністю ідентичними*", тому що Конституцію України не можна тлумачити з суто позитивістських засад [13, с. 31]. "*Орієнтирами в цьому напрямі мають слугувати загальновизнані сучасним цивілізованим світом принципи права, міжнародні пакти про права людини, міжнародна судова практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини, тенденції розвитку правових засобів захисту прав людини у європейському та міжнародному співтовариствах тощо*" [13, с. 32]. Таким чином, принцип верховенства права – системостворюючий і складає підґрунтя для визнання джерелами права інших принципів, навіть тих, що не отримали формально-правового закріплення.

Отже, принципи права – не лише те, що зафіксоване в законі. З таким висновком, зробленим багатьма авторитетними науковцями, слід повністю погодитися. З іншого боку, не всі положення, що зафіксовані законом як "принципи права" ("принципи законодавства"), насправді можуть бути визнані такими.

Яскравою ілюстрацією останньої тези є положення ст. 5 ЗК України, що начебто покликані зафіксувати галузеві правові принципи. Наприклад, передбачений п. "а" ст. принцип "*поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва*" по суті своїй є принципом *побудови* земельного законодавства. Дійсно, законодавець повинен враховувати (і в більшості випадків враховує) особливості землі як об'єкта права, зокрема, те, що вона є не лише засобом виробництва, територіальним базисом, але і природним ресурсом. Проте даний принцип дуже важко, якщо взагалі можливо, використати у правозастосовчій, а не правотворчій діяльності. Тому навряд чи він може вважатися принципом права в усталеному розумінні.

Закріплений у п. "г" ст. 5 ЗК України "принцип" "*забезпечення гарантій прав на землю*" взагалі сформульований некоректно (допущена тавтологія), оскільки термін "*гарантія*" якраз і означає насамперед "*забезпечення*". Крім того, право (у т. ч. на землю) лише тоді є правом, коли воно підкріплено юридичними гарантіями. Тому у закріпленні "*забезпечення гарантій прав на землю*" як принципу земельного законодавства, на наш погляд, ніякої потреби немає.

Інші положення, закріплені у ст. 5 ЗК України, хоча й можуть бути принципами, проте не мають панівного, керівного становища у правовій системі України, отже, принципами не є. Так, проголошений у п. "б" ст. 5 ЗК України принцип "*забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави*" насправді на сьогодні фактично не належить до основоположних засад земельного законодавства. Правовий статус суб'єктів права власності різниться, часто абсолютно невиправдано, з точки зору підстав і порядку набуття права власності, режиму його реалізації (див. ст.ст. 80-89 ЗК України). Кричущою дискримінацією певних категорій суб'єктів права приватної власності є мораторій на відчуження окремих різновидів земельних ділянок сільськогосподарського призначення (п. 15 розділу X "Перехідні положення" ЗК України), які в сукупності складають величезні масиви.

Проголошений п. "г" ст. 5 ЗК України принцип *"забезпечення раціонального використання та охорони земель"* є визнаним і, справді, основоположним принципом земельно-правового регулювання. Проте, нажаль, зміст даного принципу ЗК України не розкриває. Натомість, поняття "*раціональне використання земель*" наведено у ГОСТ 26640-85 [7], де воно розглядається як *"[з]абезпечення всіма землекористувачами в процесі виробництва максимального ефекту у здійсненні цілей землекористування з урахуванням охорони земель та оптимальної взаємодії з природними факторами."*

Загальний характер даного визначення породив шир. гаму відповідних доктринальних визначень [11, с. 256; 5, с. 101; 17, с. 42, 44, 49; 16, с. 96-97; 4; 29, с. 11]. Незважаючи на розробленість даного доктринального поняття, це не робить застосування принципу "раціонального використання та охорони земель" у конкретній ситуації простішим. Як зазначає А.Д. Юрченко, зміст терміну "раціональне використання земель" відрізняється залежно від того, про які землі йдеться: суходільні, перезволожені, кислі, засолені землі; термін "раціональний" має економічний та екологічний зміст, що конфліктують між собою. Економічно раціональна оранка є нераціональною з екологічної точки зору (тим більше це справедливо по відношенню до забудови), а екологічно раціональне використання земель шляхом їх виведення з обробітку (перелоги) може розглядатися як безгосподарність. Таким чином, зміст одного з основних принципів земельного права, на жаль, є недостатньо визначеним.

П. "д" ст. 5 ЗК України встановлено принцип "пріоритету вимог екологічної безпеки". На наш погляд, це правило справді відповідає поняттю правового принципу і має важливу роль у регулюванні земельних відносин. Слід звернути увагу, що даний принцип виконує роль колізійної норми: він дозволяє знімати колізії між приписами земельного законодавства, які можуть розглядатися як "екологічні вимоги", та іншими положеннями. Наприклад, при одночасній належності земельної ділянки до кількох категорій земель (наприклад, земель природно-заповідного фонду та земель лісогосподарського призначення) у разі, коли норми про правовий режим відповідних земель вступають у колізію, слід керуватися тими положеннями, що спрямовані на забезпечення екологічної безпеки.

Перелік принципів, що мають значення для регулювання земельних відносин, можна продовжувати. Наприклад, законодавство про плату за землю ґрунтується на принципі платності використання землі, що дозволяє, наприклад, судам приймати рішення "на користь державного бюджету" у ситуаціях, коли особа фактично використовує земельну ділянку без оформлення прав на неї (зокрема, набувши у власність будівлю або споруду).

Мають значення для регулювання земельних відносин і міжгалузеві принципи (верховенства права та ін.). Прикладом широкого і точно вивіреного з техніко-юридичної точки зору застосування принципів права, у т. ч. не завжди закріплених нормативно, є практика Європейського суду з прав людини, який тлумачить Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод з точки зору принципів права. Так, § 1 ст. 1 Протоколу 1 Конвенції допускає позбавлення власності "*на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права*". У світлі визнаних правових принципів ці слова тлумачаться як такі, що вимагають не просто відповідності певним нормативно-правовим актам, а і, зокрема, відповідності принципу "правової визначеності", що передбачає обов'язок органів влади при обмеженні права діяти відповідно до доступних для ознайомлення, чітких та передбачуваних у застосуванні правил (див. *Broniowski v. Poland* [31]), що виключають свавілля (вибірковість та непередбачуваність дій – наприклад, при реалізації права переважної купівлі). Наведені принципи часто застосовуються судом при вирішенні справ, пов'язаних з експропріацією земельних ділянок (див., наприклад, *The Former King of Greece and Others* [20]*; Scordino v. Italy* [21], *Jahn and Others v. Germany* [19] та ін.).

Ведучи мову про юридичну силу принципів права, слід погодитися із думкою І.І. Лукашук, за якою при колізії із законом загальновизнані принципи міжнародного права мають такий самий пріоритет, як і договори [22, с. 25].

Цікавою є думка, що висловлюється у правовій доктрині Франції, за якою *"[п]ринципи чи правила, що випливають з судової практики, чільне місце серед яких займають загальні принципи права, мають бути дотримані в нормативних актах"*. *"Законодавець має усвідомлювати, що його робота не здійснюється поза суспільством, де уже діють норми права, тому проекти, які він розробляє, мають враховувати загальновизнані в цьому суспільстві принципи права"* [30]. Поділяємо такі висновки, і вважаємо за потрібне додати, що у разі неврахування принципів права у законодавстві, при колізії принципу права і нормативно-правового акту будь-які принципи права (не лише міжнародного) мають пріоритет. Такий висновок випливає із самої природи принципів права.

Поділяючи розуміння права як об'єктивного явища, яке не можна ототожнювати із писаним правом, вважаємо, що принципи права існують об'єктивно, без суворої залежності від їх нормативно-правового закріплення, і повинні мати найвищу силу у правовій системі, навіть над текстом Конституції. Між тим, у випадку із Конституцією України, як видається, така колізія унеможливлюється тим, що сама Конституція інкорпорує принципи права, насамперед, принцип верховенства права. Тому застосування принципів права випливає із Конституції України.

До нормативного закріплення правових принципів слід підходити дуже виважено. Більшість положень, закріплених як принципи земельного законодавства у ст. 5 ЗК України, і які традиційно розглядаються також як принципи земельного права, насправді такими не є. Така ситуація призводить до "знецінення" ролі принципів права у регулюванні земельних відносин.

Викладене дає підстави зробити наступні висновки.

Принципи права існують об'єктивно і є важливим джерелом права незалежно від їх нормативно-правового закріплення. Принципи права, інкорпоровані у Конституцію України (насамперед принцип верховенства права, мають пріоритет над положеннями закону).

Більшість положень, проголошених у ст. 5 ЗК України принципами "земельного законодавства", принципами права не є. Справді належать до принципів земельного права згадані у цій ст. принцип пріоритету вимог екологічної безпеки, а також принцип раціонального використання земель. Останній принцип, між тим, є нечітким з точки зору змістовного наповнення.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямку є більш точне з'ясування сутності цих та виділення інших принципів правового регулювання земельних відносин.

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций в двух томах. Т. 1. – Свердловск: Свердловский юридический институт, 1972. – 396 с. 2. Алексеев С.С. Философия права. – М.: Издательство НОРМА, 1999. – 336 с. 3. Боголюбов С.А. Экологическое право. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 448 с. 4. Гнаткович Д.И. Земельный кадастр в системе мероприятий по организации использования земель в агропромышленном комплексе: Автореф. дисс. д. э. н. – Львов, 1987. 5. Голиченков А.К. Эколого-правовой словарь // Экологическое право. – 2005. – № 1. – С. 101. 6. Голос України. – 2005. – № 3. – 11 січня. 7. ГОСТ 26640-85. Охрана природы. Земли. Термины и определения. – М.: Издательство стандартов, 1986. – 8 с. 8. Дутка Г.І. Закон у системі нормативно-правових актів України. – Автореф. дис. … к.ю.н. … 12.00.01. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2003. – 18 с. 9. Екологічне право України: Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2005. – 848 с. 10. Ерофеев Б.В. Экологическое право: Учебник для вузов. – М.: Юриспруденция, 1999. – 448 с. 11. Земельне право України: Підручник / М.В. Шульга (кер. авт. кол.), Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.: За ред. М.В. Шульги. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с. 12. Керимов Д. Право и законодательство // Свободная мысль. – 1992. – N18. – С.83-91. 13. Козюбра М.І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24-32. 14. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання). – Дис. … д.ю.н. … 12.00.01. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 1998. – 391 с. 15. Нормы советского права: проблемы теории. Под. ред. М.И. Байтина и В.К. Бабаева. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. – 249 с. 16. Правовий статус районного агропромислового об'єднання / Ц.В. Бичкова, П.Ф. Кулинич, З.А. Павлович та ін.; За ред. В.І. Семчика. – К.: Урожай, 1986. – С. 96-97. 17. Правовые проблемы рационального использования и охраны сельскохозяйственных земель (материалы "круглого стола") // Государство и право. – 1998. – № 4. – С. 42-65. 18. Рабінович П. Інтерпретація верховенства права Конституційним Судом України (доктринальний коментар) // Право України. – 2006. – № 11. – С. 27-30. 19. Рішення Великої палати Європейського Суду з прав людини у справі *Jahn and Others v. Germany* [GC], nos. 46720/99, 72203/01 and 72552/01, ECHR 2005. 20. Рішення Європейського Суду у справі *Former King of Greece and Others v. Greece* [GC], no. 25701/94, ECHR 2000–XII. 21. Рішення Європейського Суду у справі *Scordino v. Italy (no. 1)* ([GC], no. 36813/97, ECHR 2000). 22. Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия (Круглый стол журнала) // Государство и право. – 1996. – N 3. – С. 36-47. 23. Савченко О.С. Принцип верховенства права: історико-теоретичні аспекти визначення та розуміння // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 81. 24. Сіренко В., Ющик О. Законодавство і закон // Вісник Академії правових наук. – Х., 1994. – N2. – С.13-21. 25. Сушко Є.Р. До характеристики поняття принципів права у загальнотеоретичній юриспруденції // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 56. 26. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. проф. В.В. Копєйчикова. – К., 1995. – 189 с. 27. Ткачук А. Законодавча техніка. Практичний посібник. Як готувати проекти законів. – К.: Інститут громадянського суспільства, 2004. – 184 с. 28. Федорович В. Принципи земельного права України // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. – Вип. 36. – С. 408-412. 29. Хапіцька З.С. Охорона земель у системі управління земельними ресурсами // Землевпорядний вісник. – 1998. – № 3. – С. 11-12. 30. Guide pour l'elaboration des textes legislatifs et reglementaires: Ouvrage. – Editeur: CONSEIL D'ETAT. – Auteurs: CONSEIL D'ETAT / LECLERC Jean-Pierre / BOUCHEZ Remi / BOULOUIS Nicolas. – 2005 (http://www.legifrance.gouv.fr/html/Guide_legistique/guide_leg.pdf) / Посібник з розробки законодавчих і нормативних актів. – Переклад українською мовою розміщений на інтернет-сторінці Посольства Республіки Франція в Україні. – С. 12. – Режим доступу: www.ambafrance-ua.org/IMG/pdf/Guide_leg_ukr.pdf. 31. No. 31443/96, § 147, ECHR 2004-V.

Л.К. Воронова,
доктор юридичних наук, академік АПрН України,
професор кафедри конституційного
та адміністративного права

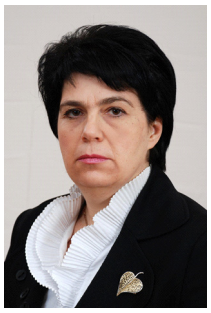

Н.Ю. Пришва,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного
та адміністративного права

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ КАФЕДРИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Кафедра конституційного та адміністративного права в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка існувала з початку створення університету, однак, поновила свою діяльність як окремий структурний підрозділ юридичного факультету у 1960 р. під керівництвом Цвєткова Віктора Васильовича.

Кафедра забезпечує викладання таких нормативних курсів як конституційне право України, адміністративне право України, конституційне процесуальне право України, конституційне право зарубіжних країн, фінансове право України та міжнародне право, а також багатьох спецкурсів, розроблених фахівцями кафедри.

У різний період на кафедрі працювали такі визначні фахівці як Коваль Леонід Васильович (д.ю.н., проф.), Марчук Валентин Мефодійович (д.ю.н., проф.), Опришко Віталій Федорович (д.ю.н., проф.), Селіванов Анатолій Олександрович (д.ю.н., проф.), Фрицький Олег Федорович (д.ю.н., проф.), Цвєтков Віктор Васильович (д.ю.н., проф.), Шаповал Володимир Миколайович (д.ю.н., проф.), Юзьков Леонід Петрович (д.ю.н., проф.), Беленчук Іван Антонович (к.ю.н., доц.), Куришков Євген Лаврентійович (к.ю.н., доц.), Мелащенко Віктор Федорович (к.ю.н., доц.), Майданник Олексій Васильович (к.ю.н., доц.), Макогон Сергій Овсійович (к.ю.н., доц.), Овчинникова Гізела Фоківна (к.ю.н., доц.), Синельникова Рахіль Давидівна (к.ю.н., доц.).

Завідувачами кафедри були Цвєтков Віктор Васильович (1960–1972), Макогон Сергій Овсійович (1972–1974), Воронова Лідія Костянтинівна (1975–1996), Шукліна Наталія Георгіївна (1996–2005).

Наразі колектив кафедри складають 26 науково-педагогічних працівників, з них: 5 докторів юридичних наук, 18 кандидатів юридичних наук, 7 професорів, 11 доцентів, 8 асистентів.

Фахівці кафедри:

Пришва Надія Юріївна

Завідувач кафедри, доктор юридичних наук, професор.

На кафедрі працює з 1986 р. на посадах, асистента, доцента професора, а з 2008 р. – завідувача кафедри.

У 2004 р. захистила докторську дисертацію на тему "Правові проблеми регулювання обов'язкових платежів".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми фінансового та податкового права.

Автор понад 100 наукових та навчально-методичних праць.

Воронова Лідія Костянтинівна

Доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік Академії правових наук України.

Працює на кафедрі з 1963 р. на посадах доцента, професора, завідувача кафедри.

У 1982 р. захистила докторську дисертацію на тему "Теоретичні питання правового регулювання витрат державних бюджетів союзних республік".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми фінансового, у тому числі бюджетного, банківського та податкового права.

Автор понад 120 наукових і навчально-методичних праць.

Берлач Анатолій Іванович

Доктор юридичних наук, професор.

Працює на кафедрі з 2008 р.

У 2002 р. захистив докторську дисертацію на тему "Фінансові відносини у сільському господарстві України та їх оперативно-розшукове супроводження".

© Воронова Л.К., Пришва Н.Ю., 2009

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми фінансового та адміністративного права, адміністративно-правове регулювання соціально-економічної сфери.

Автор понад 80 наукових і навчально-методичних праць.

Голосніченко Іван Пантелійович

Доктор юридичних наук, професор.

Працює на кафедрі з 1992 р.

У 1991 р. захистив докторську дисертацію на тему "Запобігання корисливим правопорушенням засобами адміністративного права".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми адміністративного права та процесу, конституційного права, запровадження системи управління якістю.

Автор понад 150 наукових і навчально-методичних праць.

Городецький Олександр Васильович

Кандидат юридичних наук, доцент.

Працює на кафедрі з грудня 1984 р. на посадах асистента, старшого викладача, доцента.

У 1985 р. захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Система державних органів союзної республіки (на матеріалах Української РСР)" .

Сфера наукових інтересів: конституційне право, конституційне процесуальне право.

За час роботи в університеті опублікував понад 40 наукових та навчально-методичних праць.

Вчений секретар вченої ради юридичного факультету з 1997 р. по теперішній час.

Кадькаленко Сергій Тимофійович

Кандидат юридичних наук, доцент.

Працює на кафедрі з 1975 р. на посадах асистента, старшого викладача, доцента.

У 1983 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Правові основи фінансової діяльності обласної Ради народних депутатів".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми фінансового та банківського права.

Автор понад 60 наукових і навчально-методичних праць.

Кузнєцова Валентина Федорівна

Кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного та адміністративного права, заслужений юрист України.

Працює викладачем кафедри з 1969 р.

У 1973 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: "Правові основи добробуту, розстановки і підготовки управлінських кадрів місцевих Рад".

Сфера наукових інтересів – діяльність ВР України, народних депутатів України, органів ВР України, місцеве самоврядування, регламенти та процедури їх діяльності, правові засади організації діловодства, методика викладання правових дисциплін, зміст юридичної освіти.

Автор понад 60 наукових і науково-методичних праць.

Лотюк Ольга Степанівна

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри, заступник декана юридичного факультету з навчальної роботи.

З 1998 р. працює на кафедрі конституційного та адміністративного права на посадах асистента, доцента.

У 1998 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Теоретичні основи громадянства України".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми конституційного права, теорії конституції, конституційно – правовий статус людини і громадянина.

Автор понад 20 наукових і навчально-методичних праць.

Мяловицька Ніна Анатоліївна

Кандидат юридичних наук, доцент.

На кафедрі працює з 1992 р. на посаді доцента.

У 1978 р. Н.А. Мяловицька захистила кандидатську дисертацію на тему "Діяльність місцевих Рад народних депутатів по забезпеченню соціалістичної законності, охороні державного і громадського порядку і прав громадян".

Сфера наукових інтересів: конституційне право, порівняльне конституційне право, конституційні системи країн світу.

Автор понад 60 наукових і навчально-методичних праць.

Орлюк Олена Павлівна

Доктор юридичних наук, доцент, член-кореспондент Академії правових наук України.

Працює на кафедрі з 1996 на посадах асистента, доцента, професора.

У 2004 р. захистила докторську дисертацію на тему "Правові проблеми організації та діяльності банківської системи України"

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми фінансового, банківського права, права інтелектуальної власності.

Автор понад 130 наукових і навчально-методичних праць.

Рудоквас Олександр Степанович

Працює на кафедрі з 1994 р. на посаді доцента.

У 1982 р. захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему "Нормотворча діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів (питання вдосконалення)".

Сфера наукових інтересів: конституційне право України, конституційне право зарубіжних країн, міжнародне публічне право, захист прав і свобод людини.

Автор близько 40 наукових і навчально-методичних праць.

Шукліна Наталія Георгіївна

Кандидат юридичних наук, професор.

Працює на кафедрі з 1988 р. на посадах доцента, завідувача кафедри, професора.

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми конституційного права України, зокрема, конституційне регулювання суспільних відносин, правовий статус особи і громадянина.

У 1982 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Місце і роль трудових колективів в політичній системі радянського суспільства".

Автор понад 40 наукових і навчально-методичних праць.

Васильченко Оксана Петрівна

Кандидат юридичних наук, асистент кафедри.

Працює на кафедрі з 1994 р.

У 2008 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: "Джерела конституційного права України: системно-функціональний аналіз".

Сфера наукових інтересів: загальна теорія конституційного права, місце та роль омбудсмана та Європейського суду з прав людини в системі гарантій конституційних прав та свобод особи, конституційно-правове регулювання діяльності політичних партій та громадських організацій в Україні та зарубіжних країнах.

Автор понад 10 наукових і навчально-методичних праць.

Ващенко Юлія В'ячеславівна

Кандидат юридичних наук, доцент.

Працює на кафедрі з 2003 р. на посадах асистента, доцента.

У 2003 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Правове регулювання клірингових розрахунків в Україні".

Сфера наукових інтересів: правові засади державного управління та державного регулювання галузей економіки (зокрема, енергетики, житлово-комунального господарства, публічних фінансів), правові аспекти оподаткування, адаптація законодавства України у зазначених сферах до законодавства ЄС.

Автор понад 50 наукових і навчально-методичних праць.

Герасименко Євген Станіславович

Кандидат юридичних наук, доцент

Працює на кафедрі з 1990 р. на посадах асистента, доцента.

У 2000 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Реформування інституту адміністративної відповідальності".

Сфера наукових інтересів: проблеми теорії та практики адміністративного права, зокрема, проблеми реформування інституту адміністративної відповідальності, правовий статус біженців, правовий захист особи.

Автор понад 25 наукових і навчально-методичних праць.

Гетманцев Данило Олександрович

Кандидат юридичних наук, доцент.

Працює на кафедрі з 2000 р. на посадах асистента, доцента.

У 2002 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Банківська таємниця: особливості її нормативно-правового регулювання в Україні та в законодавстві зарубіжних країн".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми банківського та податкового права.

Автор близько 30 наукових і навчально-методичних праць.

Губерська Наталія Леонідівна

Кандидат юридичних наук, доцент.

Працює на кафедрі з 2000 р. на посадах асистента, доцента.

У 2001 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Правові основи фінансової діяльності державної митної служби України (теоретичні питання)".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми фінансового права, банківського права, бюджетного права.

Автор понад 10 наукових і навчально-методичних праць.

Сінькевич Олена Василівна

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри.

Працює на кафедрі з 1997 р. на посадах асистента, доцента.

У 2004 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Норми конституційного права України".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми конституційного права, зокрема, місцеве самоврядування, вчення про конституцію, права та свободи людини і громадянина.

Автор понад 10 наукових і навчально-методичних праць.

Совгиря Ольга Володимирівна

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри.

Працює на кафедрі з 2005 р. на посадах асистента, доцента.

У 2005 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)".

Сфера наукових інтересів: проблеми теорії і практики конституційного права, конституційного процесуального права.

Автор понад 30 наукових і навчально-методичних праць.

Очкуренко Сергій Володимирович

Кандидат юридичних наук, асистент.

Працює на кафедрі з 2007 р.

У 2001 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Правове регулювання відносин, що виникають в процесі кредитної діяльності комерційних банків".

Сфера наукових інтересів: проблеми теорії та практики банківського та податкового права.

Автор близько 10 наукових і науково-практичних публікацій.

Черняк Євгенія Валеріївна

Кандидат юридичних наук, асистент.

Працює на кафедрі з 2004 р. У 2005 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Конституційна юстиція Сполучених Штатів Америки".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми конституційного права України, у тому числі конституційної юрисдикції в Україні, конституційного права зарубіжних країн, міжнародного права.

Автор бл. 10 наукових і навчально-методичних праць.

Чехович Тетяна Валеріївна

Кандидат юридичних наук, асистент.

Працює на кафедрі з 2007 р.

У 2005 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Державна влада як інститут конституційного права України".

Сфера наукових інтересів: актуальні питання конституційного права, конституційного права зарубіжних країн.

Автор близько 10 наукових і навчально-методичних праць.

Задирака Наталія Юріївна

Кандидат юридичних наук, асистент.

Працює на кафедрі з 2007 р..

У 2005 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Теоретико-правові питання законотворчості".

Сфера наукових інтересів: актуальні проблеми адміністративного права, зокрема, адміністративна юрисдикція в Україні, правовий статус біженців.

Автор понад 10 наукових статей у фахових виданнях.

Александров Олександр Анатолійович

Асистент кафедри.

Працює на кафедрі з 2000 р.

Сфера наукових інтересів: актуальні питання конституційного права, зокрема, правовий статус народного депутата.

Автор 10 наукових та навчально-методичних праць.

Тополянська Тетяна Валеріївна

Асистент кафедри.

Працює на кафедрі з 2008 р.

Сфера наукових інтересів: актуальні питання конституційного процесуального права, зокрема, законодавчий процес, процедури реалізації законодавчої ініціативи.

Автор 6 наукових праць, опублікованих у фахових наукових виданнях.

Чуприна Людмила Миколаївна

Асистент кафедри.

Працює на кафедрі з 2007 р.

Сфера наукових інтересів: актуальні питання фінансового права, зокрема, правовий статус бюджетних установ.

Автор 10 наукових праць, опублікованих у фахових наукових виданнях.

Вченими кафедри підготовлено ряд монографій, серед яких – Воронова Л.К. Правовые основы расходов государственного бюджета в СССР. – К., 1981; Воронова Л.К. Бюджетно-правове регулювання в СРСР. – К., 1973; Орлюк О.П. Банківська система України. Правові засади організації. – К., 2003; Орлюк О.П.Теоретичні питання банківського права і банківського законодавства. – К., 2003; Пришва Н.Ю. Правові проблеми регулювання обов'язкових платежів. – К., 2003; Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. – К., 2005; Пришва Н.Ю. Публічні доходи: поняття та особливості правового регулювання. – К., 2008.

Фінансово-правова школа

На кафедрі започатковано визнану не тільки в Україні, а і за її межами фінансово-правову школу. Створила її та очолює визнаний фахівець, академік Академії правових наук, доктор юридичних наук, професор **Воронова Лідія Костянтинівна**. Це школа, яка дала наукове життя багатьом вченим, наприклад, М.П.Кучерявенку (Харків), П.С.Пацурківському (Чернівці), які на сьогодні продовжуючи традиції київської школи, вже підготували плеяду власних вихованців – вчених у сфері фінансового права. Тому можна стверджувати, що фінансово-правова школа Київського університету дала поштовх зародженню регіональних фінансово-правових шкіл (в містах Харкові та Чернівці), які продовжують наукові традиції закладені Л.К. Вороновою.

Розвиток сучасного фінансового права в Україні, і зокрема в Київському університеті, бере свій початок з 60-х рр. XX ст.

Якщо в XIX та на початку XX ст. наука фінансового права була однією із провідних галузей в системі права, то за часів Радянської влади відношення до цієї галузі кардинально змінилось і фінансове право практично втратило свою галузеву самостійність. Його розглядали або в складі адміністративного, або державного права. В Київському університеті курс фінансового права до середини 60-х років викладався в обсязі 12 годин викладачами цивільного права та не відносився до нормативних.

Починаючи з 1965 р. курс фінансового права було введено до переліку основних нормативних курсів юридичного факультету університету. Започаткувала курс і розпочала його викладання Лідія Костянтинівна Воронова. Із спеціальності фінансове право вона захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук на тему "Бюджетні права Української Радянської Соціалістичної Республіки" (1963) та дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук на тему "Теоретичні питання правового регулювання видатків державних бюджетів союзних республік" (1983). За часів Радянського Союзу Л.К.Воронова була єдиним доктором у сфері фінансового права на території України і одним із п'яти докторів – на території СРСР.

До середини 70 –х років Воронова Л.К. одноосібно представляла науку фінансового права як на юридичному факультеті в Київському університеті,

так і в м. Києві. Треба зазначити, що в такому науковому осередку як Інститут держави і права АН УРСР, наукові дослідження в галузі фінансового права на той час не провадились. Наприкінці 70-х років до викладання фінансового права залучається С.Т.Кадькаленко, а з 1986 р. – Н.Ю.Пришва.

На сьогодні у всіх провідних вузах України працюють учні професора Л.К.Воронової – викладачі фінансового та банківського права. Серед них:

- на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка – професори *Н.Ю.Пришва, О.П.Орлюк,* доценти *С.Т.Кадькаленко, Н.Л.Губерська, Д.Гетьманцев, к.ю.н. Очкуренко С.В.;*
- в Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого – професори *М.П. Кучерявенко*, *Є.О.Алісов*;
- на юридичному факультеті Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича – професор *П.С.Пацурківський;*
- *в Одеській юридичній академії* – професор Т.А.Латковська
- на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. І.Франка – професор *І.Б.Заверуха*.

Професор Воронова Л.К. підготувала 9 докторів і понад 40 кандидатів юридичних наук. В 2003 р. за видатні заслуги у підготовці наукових кадрів їй присуджено премію імені Ярослава Мудрого. Серед її учнів *доктори юридичних наук* – Кучерявенко М.П. (1997); Пацурківський П.С. (1998); Савченко Л.А. (2002), Орлюк О.П. (2004), Пришва Н.Ю. (2004), Нечай А.А. (2005), Алісов Є. (2006), Заверуха І.Б. (2007), Латковська Т.А. (2008).

Доцент Кадькаленко С.Т. підготував чотирьох кандидатів юридичних наук. Проф. Пришва Н.Ю. підготувала двох кандидатів наук, серед яких і викладач кафедри доц. Ващенко Ю.В.

Вчені юридичного факультету Київського національного університету є авторами та співавторами десятків підручників з фінансового права. Серед них – *Советское финансовое право*: Учебное пособие. – Киев, Изд-во Киевского университета (Л.К.Воронова); *Радянське фінансове право*. – К.: Вища школа, 1973 (Л.К. Воронова); *Советское финансовое право.* – М.: Юридическая литература, 1978 (Л.К. Воронова у співавторстві); *Советское финансовое право*. – К.: Вища школа 1983 (Л.К.Воронова у співавторстві із Н.В. Мартьяновим); *Советское финансовое право*: Учебник. – М., 1987 (Л.К.Воронова у співавторстві); *Правовое регулирование кредитно-расчетных отношений в народном хозяйстве*: Учебное пособие. К.: Вища школа., 1987 (Л.К.Воронова); *Фінансове право*: Навчальний посібник. – К.: Вентурі, 1995. (Л.К.Воронова, С.Т.Кадькаленко, Н.Ю.Пришва та інші); *Фінансове право*: Навчальний посібник. – К.: Вентурі, 1998 (Л.К.Воронова, С.Т. Кадькаленко, Н.Ю. Пришва, О.П.Орлюк та ін.); *Фінансове право:* Підручник. – Х.: Консум, 1998 (Л.К. Воронова, С.Т. Кадькаленко та інші); *Финансовое право*: Учебное пособие для студентов юридических вузов и факультетов. – Х.: Легас, 2003 (Л.К. Воронова у співавторстві з Кучерявенко М.П.). Воронова Л.К. Фінансове право: Підручник. – К. : Прецедент, Моя книга. – 2006; Ващенко Ю.В. Банківське право: Навч. посібник. – К., 2006; Гетьманцев Д.О., Шукліна Н.Г. Банківське право. – К., 2007; Податкове право України: Кредитно-модульний курс: Навч. посібник /[Л.К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва]; За ред. Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенко. – Київ: Правова єдність, 2009. – 485 с.; Фінансове право України: Кредитно-модульний курс: Навч. посібник /[Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва]; За ред. Л.К. Воронової, М.П. Кучерявенко. – Київ: Правова єдність, 2009. – 395 с.

Н.Ю. Пришва,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного
та адміністративного права

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ НАУКИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Розвиток науки фінансового права в сучасних умовах визначається змінами, які відбуваються в українському суспільстві, станом вітчизняного законодавства та рівнем реформування економічних відносин.

© Пришва Н.Ю., 2009

Можна виділити два основні напрямки розвитку української фінансово-правової науки: • еволюційний (класичний) шлях, зумовлений об'єктивними процесами економічного та правового характеру (Воронова Л.К., Кучерявенко М.П., Орлюк О.П. тощо); • реформістський, який передбачає перегляд та зміну основних базових положень фінансово-правової науки, відмову від традиційного визначення предмета, системи фінансового права (Пацурківський П.С., Ковальчук А.). Зокрема, А. Ковальчук зазначає, що "фінансове право як самостійна галузь юриспруденції переживає непрості часи, якщо не сказати – період тривалого застою". В своїх працях дослідник пропонує "спільними зусиллями авторитетних вчених та зацікавлених народних депутатів домогтися запровадження в законодавчий оборот категорії "фінансове право" [1, 108], та зазначає, що в сучасних умовах "категорія "фінансове право" штучно обмежується, оскільки, фактично ігнорується та очевидність, що на фінансовому полі інтенсивно діють і розвиваються комерційні банки та інші фінансово-кредитні інституції, набуває вагомих масштабів фінансова діяльність приватних підприємницьких структур, яким влада передоручає (за певних умов) права управляти державною власністю і навіть розпоряджатися вільними бюджетними коштами" [2, 103].

Перекреслення концептуальних положень фінансово-правової науки, що є надбанням усіх попередніх десятиріч її розвитку, не дозволить дати відповідь на важливі питання, що виникають в процесі фінансової діяльності держави, місцевого самоврядування. Майбутнє за класичним шляхом її розвитку, із урахуванням висновків теорії фінансового права, починаючи з кінця XIX сторіччя і до сьогодення.

Серед основних проблем, які досліджуються науковцями, це питання предмету, методу та системи фінансового права; аспекти фінансово-правової відповідальності; сутність податкового процесу; недосконалість фінансово-правового понятійного апарату тощо. Зупинимося на окремих проблемних питаннях фінансово-правової науки.

Питання фінансово-правової відповідальності. Тривалий час питання щодо існування фінансово-правової відповідальності як самостійного виду відповідальності в теорії фінансового права не поставало. Серед вчених, так і практиків переважала думка, що фінансові санкції, які застосовуються за порушення податкового, валютного, банківського законодавства є мірою адміністративної відповідальності, незалежно від того, до якого суб'єкта вона застосовується (в т.ч. і до юридичних осіб). Свою позицію вони обґрунтовували посиланням на Кодекс України про адміністративні правопорушення, зазначаючи, що відповідно до ч.3 ст.2 КУпАП, його положення поширюються і на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена законодавством, ще не включеним до Кодексу.

Однак Конституційний Суд України в своєму рішенні від 30.05.01 №7-рп / 2001 дійшов висновку, що ця норма стосується лише законів, якими встановлено адміністративну відповідальність фізичних осіб. Що ж стосується фінансових санкцій, то їх слід розглядати поза межами адміністративної відповідальності.

Свою позицію Конституційний Суд України обґрунтував, виходячи із наступних положень:

- Конституція України не закріплює вичерпного переліку видів юридичної відповідальності.
- В законодавчих актах, які встановлюють відповідальність юридичних осіб за порушення законодавства у публічних сферах, не дається прямої вказівки на її вид чи характер правопорушень, а йдеться про "фінансові санкції", "штрафи" тощо.
- При встановленні адміністративної відповідальності громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення, в законодавчих актах прямо вказується на її адміністративний характер і порядок притягнення таких осіб саме згідно з нормами КУпАП [3, 11-17].

Виходячи із рішення Конституційного Суду України, штраф як фінансова санкція не підпадає під поняття "адміністративне стягнення", а є самостійним видом стягнення.

На сьогодні, фінансово-правова наука розглядає не лише фінансові санкції, як самостійний вид стягнення, а й стверджує про існування фінансово-правової відповідальності. Цей термін знайшов закріплення в чинних нормативно-правових актах, зокрема у ст. 20 Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб", де мова йде про фінансову відповідальність осіб, що порушили порядок сплати податку з доходів фізичних осіб.

Науковцями підготовлено кілька ґрунтовних праць, в яких розкривається сутність фінансово-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності. А.Й. Іванський зазначає, що фінансово-правова відповідальність – це міра державного осуду, яка з точки зору суб'єктивного права виявляється у нормативному та забезпеченому державним примусом у фінансовому праві обов'язку суб'єктів фінансового правопорушення зазнавати заходів державного примусу вигляді фінансових санкцій за вчинене ним правопорушення у сфері фінансової діяльності [4, 116].

Проблеми, породжені недосконалістю фінансово-правового понятійного апарату. Внаслідок недосконалості чинного фінансового законодавства окремі терміни мають однакове звучання, але несуть різне змістовне наповнення. Платники податків, інші суб'єкти податкових правовідносин не завжди можуть знайти відповідь, яку дефініцію їм

застосовувати, оскільки законодавець використовуючи одні і ті ж терміни, вкладає у них різний зміст. Окремі терміни, як "податковий кредит", "податкове зобов'язання" вживаються у різних фінансово-правових актах у відмінному значенні. Наприклад, "податковий кредит" у відповідності з Законом України "Про податок з доходів фізичних осіб" (ст. 5) – це вид податкової пільги, якою можуть скористатися платники податків з метою зменшення оподатковуваного доходу. В Законі України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" (ст. 14) терміном "податковий кредит" позначають одну з умов надання відстрочки (розстрочки) податкового зобов'язання платника. У розумінні Закону України "Про податок на додану вартість" (ст. 1 та 7 Закону) податковий кредит – це сума ПДВ, сплачена платником у складі придбаних товарів (послуг), на яку платник може зменшити своє податкове зобов'язання по ПДВ перед державним бюджетом України.

Подібні труднощі виникають і при застосуванні терміна "податкове зобов'язання". Відповідно до ст. 1 Закону України "Про податок на додану вартість" під "податковим зобов'язанням" розуміють загальну суму податку на додану вартість, отриману (нараховану) платником податку у звітному (податковому) періоді (до бюджету сплачується не загальна сума ПДВ, а зменшена на суму податкового кредиту). В Законі України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" (ст. 1) термін "податкове зобов'язання" означає обов'язок платника податку сплатити до бюджету чи державного цільового фонду відповідну суму коштів.

У зв'язку з численними змінами окремих дефінітивних норм виникають колізії між зміненою нормою закону та нормою підзаконного акту, яка буде приведена у відповідність з нормою закону не раніше чим через два-три місяці. Колізії можуть виникати і між нормами різних фінансово-правових законів, та в рамках одного закону. Так, законодавець 12.01. 05 вніс кілька змін і доповнень до Закону України "Про державну податкову службу в Україні". Закон було доповнено ст. 11-1, яка містить дефініції понять "планова податкова перевірка" та "позапланова податкова перевірка". У березні 2005 р. було внесено чергові зміни до даної ст. в частині проведення позапланових податкових перевірок. В результаті внесених змін та доповнень в рамках однієї ст. Закону виникла колізія. З одного боку встановлюється, що позапланова перевірка проводиться за рішенням суду, а з іншого – достатньою підставою для її проведення вважається наказ керівника податкового органу.

Іноді одні й ті самі фінансові правовідносини регулюються нормами різних фінансових законів, тобто відбувається дублювання в правовому регулюванні. Однак таке дублювання не завжди тотожне. Відповідні дефініції одного і того ж поняття, що містяться в різних законах, вступають в протиріччя між собою або в повному обсязі, або за окремими елементами. Така колізія характерна для норм, що регулюють відстрочку податкового зобов'язання. Відстрочка податкового зобов'язання – це перенесення строку сплати основної суми податкового зобов'язання платника податку на більш пізній період. При характеристиці поняття "відстрочка податкового зобов'язання" в ст. 14 Закону України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами" законодавець акцентує увагу на таких елементах цього поняття як: • рішення про надання платнику відстрочки зі сплати податкового зобов'язання приймає керівник податкового органу та затверджує керівник податкового органу вищого рівня; • термін надання відстрочки не перевищує дванадцяти календарних місяців з моменту виникнення податкового зобов'язання.

У Бюджетному кодексі України відносини щодо відстрочки податкових зобов'язань розглядаються не як податкові, а як бюджетні. Законодавець встановлює (у ст. 50 Бюджетного кодексу України), що: • рішення про надання відстрочки приймається виключно фінансовими органами (а не податковими органами, як це витікає із Закону України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами"); • відстрочка може надаватись не більш як на три місяці.

Визначення поняття відстрочки податкового зобов'язання в двох законодавчих актах породжує податкову колізію, яка вирішується шляхом застосування норми спеціального податкового закону.

Дефініції, закріплені в фінансових законах, суттєво відрізняються від дефініцій таких же термінів, закріплених в господарському та цивільному законодавстві. В першу чергу це стосується термінів, які є базовими в цивільному та господарському праві. Окремі з них набувають в фінансовому законодавстві особливого змістовного значення, яке притаманне виключно фінансовим правовідносинам.

Дефініції, виведені в податкових законах, часто є незрозумілими з позицій цивільного чи господарського законодавства. Так, під "продажем товарів" в податковому законодавстві розуміють будь-які операції, що здійснюються відповідно до договорів купівлі-продажу, міни, поставки чи інших цивільно-правових договорів, які передбачають перехід права власності на такі товари (п. 1.31 ст. 1 Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств"). Тобто податково-правовий термін "продаж товарів" є узагальнюючим для усіх операцій, що передбачають перехід права власності, та не може

розглядатись як рівнозначний цивільно-правовому терміну "продаж товарів". Також різного тлумачення зазнає термін "господарська діяльність". В пункті 1.32 Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" під господарською діяльністю розуміють будь-яку діяльність особи, направлену на отримання доходу у грошовій, матеріальній чи нематеріальній формах, при умові, що безпосередня участь такої особи є регулярною, постійною та суттєвою. А в ст. 3 Господарського кодексу України господарська діяльність визначається вже як "діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність".

На сьогодні усі податкові закони традиційно містять ст. 1 "Визначення термінів". Але закріплені у таких статтях дефініції дають лише загальну уяву про поняття, а інколи вступають у колізію з нормою податкового закону, в якій розкрито механізм регулювання відповідних правовідносин. Недосконалість податкових дефініцій позначається на ефективності податкового законодавства, є однією із суб'єктивних причин появи податкових колізій.

• Прийняті протягом останніх десяти років Закон України "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами", Закон України "Про податок з доходів фізичних осіб" та ряд інших збагатили фінансово-правовий категоріальний апарат такими термінами як "податкова порука", "адміністративний арешт активів", "податковий агент", "податкове зобов'язання".

Наука фінансового права дає свою оцінку цим поняттям, визначаючи їх доцільність, ефективність та відповідність чинним правовим нормам.

Багато дискусій ведеться українськими ученими щодо *правомірності та доцільності уживання в податкових законах терміну "податкове зобов'язання".* Термін "зобов'язання" має цивільно-правову природу. Це одна із базових категорій цивільного, а не фінансового права.

Відповідно до ст. 509 Цивільного кодексу України зобов'язанням є правовідношення, в якому кожна із сторін має взаємні права та обов'язки. У фінансових правовідносинах одна сторона завжди представлена владним суб'єктом, який не має зобов'язань по відношенню до іншого суб'єкта правовідносин. Інша сторона – наприклад, платник податку, відповідно до фінансово-правового припису наділена в першу чергу обов'язком щодо сплати податку. Усі права, які має платник податку є похідними від його основного обов'язку – сплати податку в розмірах та строки, визначені в законі. Наприклад, право на повернення надміру сплаченого податку виникає у платника після сплати ним податку, теж саме стосується і права на застосування податкової пільги тощо.

Податкове зобов'язання, яке містить тільки обов'язки однієї сторони правовідносин, а в іншої вони відсутні, – за своєю сутністю є не зобов'язанням, а обов'язком. У фінансовому (податковому) праві є підстави розглядати не податкове зобов'язання платника податку, а лише його податковий обов'язок.

Як справедливо вказує М.П.Кучерявенко, термін "зобов'язання" притаманний диспозитивному регулюванню, коли мова йде про певну рівність сторін, зустрічні права та обов'язки. Однак в податкових правовідносинах відносини рівності чи умови договорів віднайти важко [5, 375].

В податковому законодавстві ряду зарубіжних країн термін податкове зобов'язання було замінено на термін "податковий обов'язок". Наприклад, такі зміни було внесено до Податкового кодексу Російської Федерації. В інших країнах, хоча і продовжують вживати поняття "податкове зобов'язання", однак розкривають його зміст через поняття податкового обов'язку. Наприклад, у ст. 36 Податкового кодексу Республіки Білорусії зазначається, що "*податковим зобов'язанням визнається обов'язок платника* (іншої особи) за наявності підстав, закріплених в чинному законодавстві, сплатити певний податок, збір (мито)".

Подібні зміни доцільно внести і до українських податкових законів, привести у відповідність форму та зміст правовідносин.

1. Ковальчук А. Ринкові перспективи розвитку фінансового права // Право України. – 2007. – № 5. – С. 108 – 112. 2. Ковальчук А. Фінансове право: усталений термін з невизначеним предметом // Право України. – 2005. – № 8. – С. 100-104. 3. Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №3. – С.11-17. 4. Іванський А.Й. Фінансово-правова відповідальність теоретичний аналіз. – Одеса: Юридична література, 2008. – 504 с. 5. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права. В 6 т. Т. III: Учение о налоге. – Х.: Легас, Право, 2005. – 600 с.

О.С. Лотюк,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права,
заступник декана з навчальної роботи

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД

Характер, сутність та зміст конституційного законодавства, як і інші його параметри ніколи не залишаються незмінними. Вони постійно змінюються і розвиваються. Кожному етапу розвитку суспільства завжди відповідає певний рівень розвитку конституційного законодавства. Безумовно, що повної відповідності досягти досить важко, але законодавець, як правило, намагається досягти відображення найважливіших процесів, що відбуваються у суспільстві в конституційному законодавстві держави.

Останнім часом в Україні пожвавився інтерес до питання ревізії Конституції. Це пов'язано з непростими політичними процесами в країні.

Проблематика встановлення, перегляду та розвитку конституцій завжди була предметом дослідження науки конституційного права. І сьогодні є надзвичайно актуальною.

Конституції виконують різну роль в сучасному світі. Вони можуть мати декларативний (номінальний) або реальний (нормативний) характер. Декларативними можуть бути не тільки номінальні конституції тоталітарних режимів, але і демократичні конституції.

Конституція може виконувати функцію гаранта фундаментальних прав, що закріплює політичні права громадян і обмеження влади (конституції Австрії, Іспанії, ФРН). Конституція може виконувати функцію угоди, і в такій якості вона може перетворити групу людей в націю (Індія). Конституція може виступати як політичний ідеал – закріплювати певну ідеологію (наприклад, конституції марксистських режимів) або релігії (теократичний режим в Ірані). Особлива і надзвичайно специфічна функція конституції – адаптація стародавніх традицій до сучасних умов (Конституція Об'єднаного Королівства та Ізраїлю) [1].

Для покоління засновників, Конституція часто виконує роль угоди. Принаймні, за допомогою філософської теорії суспільного договору, яка пояснює виникнення сучасного громадянського суспільства і держави укладанням угоди між суспільством і владою, дослідники тривалий час пояснювали виникнення конституцій. Українські конституціоналісти, також, визначали Конституцію – як своєрідний суспільний договір, який фіксує і узгоджує політичні інтереси різних суспільних груп [2].

Але, таке розуміння конституції не дає відповіді на запитання: чому приймається конституція відповідного змісту, чому виникає необхідність у внесення змін та доповнень до основного закону, коли і чому виникає ідея прийняття нового тексту конституції, навіть в рамках існуючого політичного режиму в країні. Відповідь на ці питання можна знайти при виявленні соціально – політичної сутності конституції. Значну увагу цій проблематиці приділяв Ф.Лассаль. В своїй відомій доповіді "Про сутність Конституції", Ф.Лассаль приходить до висновку, що дійсна конституція держави – це реальне співвідношення політичних сил в країні, і писані конституції мають цінність тільки тоді, коли вони є точним виразом реального співвідношення сил [3].

В сучасному суспільстві, конституція має бути механізмом здійснення консенсусу всіх соціальних груп. Конституція має виражати інтереси "не стільки держави, скільки інтереси громадянського суспільства, головною цінністю якого є людина" [4]. Це і є виміром соціальної цінності та ефективності конституції.

Іноді, конституція може бути причиною національного розколу, якщо в суспільстві відсутній консенсус з приводу основних принципів, закріплених в конституції. Така ситуація виникає, як правило, тоді коли змінюється розстановка політичних сил і ці політичні сили не можуть досягти консенсусу з приводу ключових положень конституції. Так, перехід Росії від однопартійної диктатури до демократії виявив протиріччя перехідного періоду найбільш гостро. У 1993 р. в Російській Федерації діяли одночасно два центри з розробки Конституції – Конституційна комісія Верховного Совета і Президента. Була створена ситуація певного конституційного двовладдя, коли було запропоновано два різних проекти майбутньої конституції, які так і не вдалося узгодити шляхом до-

© Лотюк О.С., 2009

сягнення консенсусу. На всенародний референдум була винесена Конституція, розроблена Конституційною комісією, яка була під контролем президента країни. Це призвело до того, що Конституція Російської Федерації 1993 р., стала скоріше програмою дій, ніж фіксацією реальності. І, по суті, октроїруваною Конституцією, як зазначає професор Медушевський А.М. [5]. Ситуація нагадує конституційну боротьбу 1917 р., коли на противагу Установчим зборам більшовики створили власну Конституційну комісію.

Непроста ситуація склалась в Україні навколо положень Конституції. Спроби змінити Основний закон з'являлись практично завжди при виникненні конфліктів між представниками різних гілок влади або при зміні розстановки політичних сил в парламенті (всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р., проекти законів "Про внесення змін до Конституції", внесені Президентом та народними депутатами в 2003 р. тощо). Зміни до Конституції України були внесені Законом про внесення змін до Конституції України 08.12.04. В грудні 2004 р. цей закон дійсно був "актом консолідації і примирення", але практика застосування нових положень Конституції не принесла очікуваних результатів.

Конституційні зміни не сприяють збалансованій роботі державного механізму, розподілу владних повноважень, що є необхідною умовою для ефективного зміцнення основ громадянського суспільства, побудови правової держави, розвитку механізмів узгодження інтересів різних соціальних груп, зниження ідеологічної конфронтації.

Криза посилюється в наслідок того, що представники вищих органів державної влади дозволяють собі ігнорувати приписи Конституції або, в силу недосконалості конституційних норм, по різному розуміють зміст конституційних положень, що призводить до посилення кризової ситуації у владі і приниження ролі Конституції як основи національної правової системи.

Питання про те, що краще для країни під час конституційної кризи – прийняття нового основного Закону чи внесення змін до існуючого, обговорювалось в науковій літературі неодноразово. По суті, два вказаних варіанти мають різні історичні орієнтири.

Перший заснований на моделі, що бере свій початок з часів Французької буржуазної революції, пізніше була втілена в конституційну практику Французької республіки. Реалізація цієї моделі простежується на прикладі Іспанії (Конституція 1978 р.). Законодавство країн, що сприйняли ці ідеї, засноване на принципах верховенства народу (народного суверенітету). Держави такого типу є батьківщиною писаних (кодифікованих) конституцій і саме їм належить ідея передбачити в законодавстві порядок перегляду (внесення змін) конституції.

Друга модель орієнтується на англосаксонську правову традицію, представлену досвідом США та Великобританії. Такий варіант конституційних змін потребує сильної та незалежної судової влади. Він більш прийнятний для країн прецедентного права, оскільки розвиток та зміна конституційних положень відбуваються, в основному, шляхом тлумачення норм конституції судами. Ця проблема розглядалась в класичній праці Дайсі [6]. А. Токвіль говорив, що англійська конституція не змінюється, оскільки не є єдиним кодифікованим актом [7], але Дайсі стверджував протилежне, що англійська конституція змінюється постійно саме тому, що не була зведена до статутної форми.

Ш.Боржо вказував, що конституція Об'єднаного Королівства знаходиться в постійному процесі перетворень. Рішення парламентської більшості або постанови вищого суду можуть розширити її або звузити. Конституція Великобританії – своєрідний бар'єр, який згинається під тиском обставин, інколи такий тиск досягає певного ступеню напруги, але він ніколи не ламається. Можна вивчати розвиток англійської конституції, але не можна говорити про її встановлення або її перегляд. Парламент – це складна влада, в діяльності якої беруть участь монарх, лорди і палата громад. Він є незалежним і необмеженим в своїх постановах. Але він не створює конституцію. Він може приймати закони, які є її складовою, але не встановлює самої конституції і не переглядає її. І так як від звичайної компетенції парламенту залежить додати щось до конституції або скасувати певне положення шляхом прийняття постанови парламенту, то цій конституції можуть бути нанесені такі непрямі удари, і такої сили, що виявляться вони не одразу [8].

І тому, нам хотілося б зупинись більш детально на моделі конституційних змін, яка представлена філософією просвітництва.

Така модель виходить із можливості створення певного конституційного плану, який потім повинен сприяти зміні та перетворенню соціальних відносин на основі раціонального конституційного устрою.

Такий варіант стає можливим лише в силу того, що політичним силам вдається досягти згоди відносно самих процедур змін до конституції, а також щодо порядку прийняття нової конституції.

Але, не треба забувати, що дослідники конституційних процесів у різні часи відмічали, що сучасні конституції не є результатом систематичної праці юристів. Навіть у часи філософів, конституції за своїм змістом були, в багатьох своїх аспектах, твором часу та обставин [9]. На наш погляд, ці слова є надзвичайно актуальними і сьогодні, і ми знайдемо підтвердження їм, зокрема, при аналізі конституцій які були прийняті в другий половині XX століття. Основні закони Японії та ФРН – під тиском зовнішніх сил, в умовах повоєнної реконструкції – Конституція Франції 1946 р., конституція Італії 1947 р., в результаті військових пере-

воротів – Конституція Португалії 1974 р., у результаті зміни політичного режиму – Конституція французької республіки 1958 р., яка була затверджена де Голлем в умовах гострої кризи, створення нових держав – Індія, Пакистан; країни східної Європи після 1991 р.. І саме тому, в текстах основних законів прямо не зазначається про порядок прийняття нової Конституції.

Конституція України, як і більшість сучасних конституцій, не містить в своєму тексті положення про порядок прийняття Конституції. Чинна Конституція була прийнята парламентом України, який, "від імені Українського народу" приймав Конституцію. Як зазначено в Рішенні Конституційного Суду України від 03.10.97, "Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. … Прийняття Конституції України Верховною Радою України означало, що у даному випадку установча влада була здійснена парламентом" [10].

Прийняття конституції парламентом, безумовно, є одним із демократичних шляхів прийняття Основного закону. У такий спосіб були прийняті конституції Австрії, Фінляндії, Швеції, Грузії, Чехії [11].

Такі конституції прийнято класифікувати, як народні. На етапі первісного поширення теорії установчої влади такий спосіб розглядався як неприйнятний. Однак, пізніше була сформульована концепція, за якою парламент, приймаючи конституцію, здійснює не законодавчу, а установчу владу. Як зазначає професор Шаповал [12], з огляду на вихідний зміст теорії установчої влади, наявність у члена парламенту мандата на участь у конституційному нормотворенні не викликатиме заперечень лише тоді, коли прийняття основного закону прямо віднесене до компетенції парламенту (напр., Хорватія).

Однак, як найбільш демократичний, визначають спосіб прийняття конституції представницькими Установчими зборами [13].

Сучасна ліберальна конституційна доктрина визнає необхідність обмеження влади заради гарантій прав суверена – народу. Згідно з цією доктриною, інтереси представників народу не завжди і не у всіх питаннях співпадають з інтересами народу в цілому. Саме ця теорія, як зазначає Медушевський А.М. [14], стала обґрунтуванням створення інституційних переваг і вигляді сильних Конституційних судів.

На захист інтересів суверена став Конституційний Суд України, який своїм рішенням від 5 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом), фактично визначив, що правом схвалення нової Конституції України, володіє виключно народ України, і це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. В рішенні КСУ зазначається, що "тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України…". "Належне виключно народові право визначати і змінювати конституційний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами" [15].

Слід мати на увазі, що, у разі проведення референдуму, громадяни будуть мати право лише сказати "так" або "ні", і жодним чином не матимуть можливості впливати на зміст Основного закону держави. Використання референдуму як самостійного способу прийняття Конституції, без участі в її розробці будь якого представницького органу, – дуже рідкісне явище в розвинених країнах.

Однією із спірних проблем повсюди була саме процедура розробки нової конституції. Сучасні політичні технології багато чим повинні завдячити тим практичним зусиллям, які прикладались з приводу створення цих процедур в Португалії, Іспанії, ПАР, Намібії, Країнах Східної Європи. Мабуть, головне завдання при визначенні цих процедур – залучити еліти, які здатні здійснити конструктивний вплив на процес змін, стимулювати їх до діалогу, забезпечити компроміс і створити такі гарантії його дотримання, які б влаштували всі сторони. Вище зазначалось і про досвід країн, в яких не вдалося досягти консенсусу (наприклад, Російська Федерація).

У зв'язку з цим, значної актуальності набувають принципи формування як органів Установчої влади (Конституційні збори, конвенти), які розробляють і попередньо схвалюють проект конституції (США, Франція Румунія, Венесуела, Болгарія.), так і редакційних комісій, які можуть виступати не як політичний, а як суто технічний орган.

У першому випадку необхідно забезпечити партійне представництво, відображати інтереси національних меншин, залучати депутатів парламенту, представників виконавчої влади, регіонів, тощо. Так, в Іспанії до роботи Конституційної комісії не були допущені баскі, що , зменшило легітимність рішень і стало приводом для звинувачень в дискримінації. Якщо ж говорити про формування редакційної комісії, то основним критерієм її компетенції повинен бути професіоналізм – оптимальна співучасть науковців, практиків, представників різних гілок влади та рівнів управління.

Факт прийняття нової конституції, принаймні, в очікуваннях суспільства означає закінчення протистояння політичних сил з питань конституційного устрою. Для забезпечення таких складових конституційної стабільності як легітимність і законність, необхідно виробити оптимальний варіант розробки, обговорення та схвалення конституційних положень.

Саме тому, найбільш перспективною є розробка проекту конституції вузьким колом експертів, як і б могли б обговорити цю проблему при зачинених дверях. Участь професіоналів повинна стати гарантією законності, а також сприяти уникненню попу-

лізму політичних партій, які найчастіше намагаються використати таку ситуацію у власних інтересах. Але, процес розробки проекту не слід ототожнювати з процедурою його обговорення і попереднього схвалення. Зазначені етапи повинні відбуватися з максимальним забезпеченням публічності, що забезпечить легітимність Основного Закону.

Коли народ сам встановлює конституцію, він формулює своє конституційне право в тому вигляді, як воно існує, або з тими змінами, які він вважає за необхідне внести, і робить це так, щоб це право було для нього охороною проти всіх намагань посягнути на його свободу.

Як зазначають сучасні дослідники, відсутність широкої підтримки громадянами тих ідей, що ідуть "зверху" і проводяться адміністративними методами в різних сферах життя дуже негативно впливає на ефективність реалізації конституційних актів, на їх застосування [16].

Безумовно, у випадку зростання позитивного потенціалу тих реформ законодавства, що проводяться в колишніх соціалістичних країнах, а головне посилення їх підтримки з боку широких мас населення, ефективність конституційного законодавства значно підвищиться.

У перехідний період в силу його динамічності особливо яскраво проявляється як реальний, так і формальний характер конституції та інших конституційних актів; виявляється збіг або навпаки невідповідність формальної(писаної) конституції з дійсністю, з реаліями життя; виявляється адекватність або ж неадекватність відображення в конституції реальних економічних та соціально – політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, а як наслідок, і її життєздатність.

У тому випадку, якщо конституція адекватно відображає і, відповідно, закріплює суспільні відносини, що складаються в суспільстві й державі перехідного типу, вона неодмінно сприяє розвитку цих відносин і навіть прискорює його, а разом з ним розвиток суспільства, держави і права. В іншому випадку конституція тільки гальмує еволюцію цих інститутів.

1. Медушевский А.Н. Теория конституционных циклов. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ. – 2005. – с.106. 2. Конституційне право України. За редакцією професора Погорілка В.Ф. – К.: Наукова думка, 200. – с.104. 3. Лассаль Фердинанд. О сущности конституции. Что же теперь?/ Перевод Вл.Шаха. – С.-Петербург, 1906. – с.17. 4. Конституційне право України. За редакцією професора Погорілка В.Ф. – К.: Наукова думка. 2000. – с.106. 5. Медушевский А.Н. Вказана праця. – с.478. 6. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции. – М.: Библиотека для самообразования, 1907. – с.28. 7. Токвиль А. Демократия в Америке. – М.: Прогресс, 1992. – с.128. 8. Боржо Ш. Учреждение и пересмотр конституцій. Под редакцией О.О. Кокошкина – М.: Издание М. и С. Сабашниковых. – 1918. – с.7. 9. Боржо Ш. Вказана праця. – с. 36. 10. Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях і висновках (1997 – 2003 роки). – К.: Атака, 2003. – с.159. 11. Медушевский А.Н. Вказ. праця. – с. 285. 12. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – с.42. 13. Сравнительное конституционное право. В.Н. Шаповал. – К.: ИД "Княгиня Ольга", 2007. – с.56. 14. Медушевский А.Н. Вказ. прац. – с. 473. 15. Рішення Конституційного Суду від 5 жовтня 2005 р. Справа про здійснення влади народом. 16. Общая теория государства и права. Академический курс: У 3 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – М.: Норма, 2007. – с.296.

А.М. Лисенко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

Є.Ф. Бобонич,
завідувач центру дослідження
проблем прав людини

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПРАВ ЛЮДИНИ У СТРУКТУРІ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Створення на юридичному факультеті у 1998 р. Центру дослідження проблем прав людини як структурного підрозділу науково-дослідної частини університету, у значній мірі було зумовлено суспі-

© Лисенко А.М., Бобонич Є.Ф., 2009

льно-політичними подіями в державі. Зокрема, 16.07.90 Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, започаткувавши утворення самостійної держави на європейському континенті, а 24.08.91 Верховна Рада прийняла постанову "Про проголошення незалежності України" і "Акт проголошення незалежності України", які перетворили Україну на повноправного суб'єкта міжнародного права.

Проголосивши державний суверенітет України, ці документи закріпили також основні конституційні принципи новоствореної держави: верховенство влади народу – народ України є єдиним джерелом державної влади; повновладдя народу, яке реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної Ради та місцевих рад; верховенство Конституції та законів на всій території держави; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову; гарантії громадянства та дотримання прав і свобод людини й громадянина в державі; рівності усіх перед законом; принципи територіального верховенства, економічної самостійності, екологічної безпеки, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин. Згодом ці демократичні принципи були втілені в Конституцію незалежної держави, яка була прийнята 28.06.96. Стаття 1 Конституції проголосила Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою, в якій (ст. 3) "...людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави"[4]. Виходячи лише з цих конституційних обов'язків держави перед її громадянами, можна стверджувати, що Конституція України в частині захисту прав і свобод людини і громадянина є однією із найбільш демократичних Конституцій Європи. Водночас слід зазначити, що конституційне проголошення цих прав як тоді, так і на цей час суттєво не покращило в цій сфері становище людини і громадина в Україні. Тому і створено такий Центр на базі юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з метою:

- вивчення і наукового дослідження нагальної проблеми захисту прав і свобод людини, а також відповідного механізму їх реалізації у межах окремої держави та європейської спільноти в цілому;
- виховання і формування правосвідомості у нового підростаючого покоління громадян України;
- закріплення у свідомості молоді не тільки прав, але й обов'язків перед собою, суспільством, державою;
- удосконалення чинного національного законодавства у цій сфері та впровадження відповідних норм міжнародного права в практику захисту прав і свобод людини та в механізм їх реалізації, особливо у частині відшкодування завданих злочином чи іншими правопорушеннями матеріальних і моральних збитків потерпілим;
- розширення міжнародного співробітництва, проведення міжнародних конференцій, форумів, з'їздів з актуальних проблем захисту та реалізації прав і свобод людини і громадянина;
- інших форм діяльності у цій сфері, які є актуальною проблемою сьогодення.

Отже для виконання зазначених завдань та з метою здійснення комплексних наукових міжгалузевих досліджень з проблем реалізації та захисту прав людини і громадянина в Україні, а також впровадження результатів наукових досліджень у навчальний процес та практику підготовки проектів нормативно-правових актів у цій сфері, відповідно до наказу ректора університету від 07.05.1998 р. №189-32, на юридичному факультеті було створено два науково-дослідні сектори: "Центр дослідження проблем прав людини", а згодом і "Центр вивчення проблем злочинності та криміналістичних досліджень". Ініціатором та натхненником створення та функціонування цих наукових підрозділів на факультеті на той час був декан юридичного факультету, академік Академії правових наук України В.І. Андрейцев, якого підтримав колектив факультету.

Відповідно до "Концепції функціонування Центру дослідження проблем прав людини", "Положення про Центр дослідження проблем прав людини", затверджених ректором університету 28.11.2000 р., та розпорядження декана юридичного факультету від 28.11.2000 р. № 042-0824 "Про структурну організацію діяльності Центру (Сектору) дослідження проблем прав людини", сфера діяльності цього наукового підрозділу є різноплановою.

У сфері науково-дослідної діяльності співробітники Центру спільно з колективами всіх кафедр юридичного факультету, відповідно до науково-дослідної тематики і напрямів наукових досліджень, виконують дослідження, розробляють науково-теоретичні і практичні положення та рекомендації, спрямовані на удосконалення правового механізму реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Центр, як сектор науково-дослідної частини університету на факу-

льтеті, сприяє активізації наукової та практичної діяльності студентів, аспірантів, докторантів та викладачів у галузі дослідження проблем реалізації та захисту прав людини в Україні, організовує проведення щорічних міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, "круглих столів" тощо із залученням до їх роботи відомих правоохоронців, правозахисників, представників громадських організацій та інших навчальних закладів і організацій, а також узагальнює результати відповідних наукових досліджень та результати міжнародних конференцій, семінарів у вигляді публікацій чи відповідних положень про вдосконалення юридичного механізму забезпечення прав і свобод людини.

У сфері навчально-методичної роботи на Центр покладаються обов'язки впровадження результатів наукових досліджень щодо проблем реалізації та захисту прав і свобод людини у навчальний процес шляхом підготовки відповідних спецкурсів чи циклу лекцій на юридичному факультеті та інших факультетах університету. Співробітники Центру беруть участь у розробці навчальних програм та науково-методичної літератури з питань захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, координують роботу студентських наукових гуртків щодо дослідження відповідних галузевих прав людини.

У видавничій сфері співробітники Центру готують до друку результати наукових досліджень, матеріалів міжнародних конференцій, допомагають студентам, аспірантам, викладачам у публікації наукових тез, статей, монографій з питань удосконалення правового механізму реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

У сфері обміну інформацією співробітники Центру збирають, обробляють, узагальнюють та оприлюднюють інформацію про організаційно-правові заходи захисту прав і свобод людини в Україні та інших державах, про діяльність неурядових правозахисних організацій у цій сфері діяльності, формують відповідний інформаційний банк даних з цих питань та здійснюють обмін відповідною інформацією з аналогічними центрами та установами.

У сфері співпраці з іншим установами та організаціями, у тому числі міжнародними, Центр надає інформацію про їхню діяльність та заходи, які вони проводять, сприяє студентам, аспірантам та викладачам у відрядженні їх для участі в міжнародних конференціях, семінарах, у стажуванні чи навчанні за відповідною програмою, налагоджує взаємовигідну співпрацю з аналогічними центрами, навчальними закладами та установами, у тому числі й на договірних засадах.

Варто зазначити, що у цей час науково-педагогічні колективи всіх кафедр юридичного факультету активно проводили наукові дослідження на договірних засадах. Зокрема:

- виконавцем теми **№ 97116 "Дослідження державно-правових механізмів забезпечення аграрної, земельної реформи і одержання екологічно безпечної сільськогосподарської продукції"** був науково-педагогічний колектив кафедри трудового, земельного та екологічного права;
- тему **№97117 "Проблеми кримінально-правового захисту підприємницької діяльності", №97118 "Вдосконалення правового становища суб'єктів господарської діяльності в умовах формування ринкової економіки України"** досліджували науково-педагогічні колективи кафедри кримінального права і кримінології та кафедри господарського права;
- тему **№97165 "Проблеми розвитку законодавства про судочинство і судоустрій України"** досліджував науково-педагогічний колектив кафедри правосуддя;
- тему **№97166 "Напрями і засоби підвищення ефективності цивільно-правового захисту права власності в період ринкових реформ"** досліджував науково-педагогічний колектив кафедри цивільного права;
- тему **№97167 "Розвиток і вдосконалення законодавства по цивільно-правовій охороні життя, здоров'я фізичних осіб, а також їхнього майна і майна юридичних осіб в умовах зміцнення державності України"** виконували науково-педагогічні колективи кафедр цивільного права та господарського права;
- тему **№99001 "Удосконалення правового механізму реалізації та захисту прав та інтересів людини і громадянина в Україні"** досліджував науково-педагогічний колектив кафедри конституційного та адміністративного права;
- у виконанні теми **№ 06ДП042-01 "Наукознавці та прикладні аспекти європейської інтеграції правничої освіти на базі навчальних закладів м. Києва"** були задіяні представники усіх кафедр юридичного факультету.

Оскільки два наукових Центри юридичного факультету являються структурним підрозділом науково-дослідної частини Київського національного університету імені Тараса Шевченка, то й тематика наукових досліджень проводилась відповідно до тематичних планів науково-дослідних робіт університету на 2001–2005 і 2006–2010 рр.

У 2001–2005 р. співробітники "Центру дослідження проблем прав людини" виконали наукове дослідження по темі №01БФ042-01 "Формування механізму реалізації і захисту прав та свобод громадян в Україні" (*науковий керівник теми академік АПрН України, д.ю.н., проф. Андрейцев В.І.*), яка виконувалась по відповідних напрямках наукового дослідження із залученням провідних науковців юридичного факультету:

- Конституційно-правові засади реалізації і захисту прав та свобод громадян в Україні

(*науковий керівник напрямку проф. Шукліна Н.Г.*).

- Диспозитивно-правові методи та форми реалізації і захисту прав та свобод громадян в Україні(*науковий керівник напрямку проф. Дзера О.В.*).
- Спеціально-правові способи захисту прав та свобод громадян України (*науковий керівник напрямку проф. Молдаван В.В., а згодом доц. Малюга В.І.*).

Співробітники "Центру вивчення проблем злочинності та криміналістичних досліджень" у 2001 – 2005 рр. працювали над темою №01БФ042-02 "Дослідження кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-процесуальних проблем боротьби з легалізацією доходів, здобутих злочинним шляхом, тероризмом, торгівлею людьми, нелегальною міграцією" (*науковий керівник теми – академік АПрН України, д.ю.н., проф. Яценко С.С.*), яка також виконувалась по відповідних напрямках наукового дослідження із залученням провідних науковців юридичного факультету:

- Криміналістичні проблеми боротьби з легалізацією доходів, здобутих злочинним шляхом, тероризмом, торгівлею людьми, нелегальною міграцією (*науковий керівник напрямку д.ю.н. Котюк І.І.).*
- Кримінально-процесуальні проблеми боротьби з легалізацією доходів, здобутих злочинним шляхом, тероризмом, торгівлею людьми, нелегальною міграцією (*науковий керівник напрямку проф. Шибіко В.П.).*

У подальшому з метою удосконалення структури наукових підрозділів університету, більш ефективного використання бюджетних коштів та поліпшення кадрового забезпечення виконавців наукових тем, що фінансуються із загального фонду Державного бюджету, шляхом об'єднання наукових колективів Центр вивчення проблем злочинності та криміналістичних досліджень увійшов до складу Центру дослідження проблем прав людини, як відповідний напрямок наукового дослідження (*наказ №831-32 від 26.12.03*). Заключний науковий звіт по відповідних наукових напрямках склав 1516 сторінок друкованого тексту де грунтовно досліджені особливості реалізації і захисту прав та свобод громадян в Україні.

З 2006 р. співробітники Центру разом з науково-педагогічним колективом факультету працюють над виконанням наукової теми **№06БФ042-01 "Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу"** (*науковий керівник теми до 31.10.08 д.ю.н., проф. Андрейцев В.І., а з 01.11.08 науковим керівником теми призначена д.ю.н., проф. Беляневич О.А.*). Актуальність наукового дослідження ґрунтується на необхідності адаптації законодавства України до законодавства ЄС відповідно до "Угоди про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом і державами-членами та Україною" від 16.06.94; Закону України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" (*ВВР, 2004. – №29, ст. 367*); Постанови Кабінету Міністрів №1365 від 15.10.2004 р. "Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" (*Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ №174 від 03.03.05*) та інших. Основна мета дослідження – удосконалення механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. Виконання даної теми також здійснюється по відповідних напрямках, що дає можливість всебічно досліджувати проблеми та залучати до виконання цієї теми провідних фахівців юридичного факультету.

Перший науковий напрямок **"Проблеми адаптації законодавства в галузі прав громадян України до законодавства Європейського Союзу у сфері конституційних, фінансових та адміністративних правовідносин"** до 31.10.08 очолювала проф. Шукліна Н.Г., а з 01.11.08 – д.ю.н., проф. Пришва Н.Ю.

Другий науковий напрямок **"Проблеми адаптації екологічного законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу"** очолює д.ю.н., проф. Балюк Г.І.

Третій науковий напрямок **"Проблеми адаптації законодавства в галузі прав громадян України до законодавства Європейського Союзу у сфері підприємницької діяльності"** очолює д.ю.н., проф. Вінник О.М.

Четвертий науковий напрямок **"Кримінально-правові та процесуальні аспекти адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу"** очолює проф. Андрушко П.П.

За результатами дослідження планується надати пропозиції до Державного департаменту з питань адаптації законодавства щодо внесення змін та доповнень до законодавства України з питань реалізації, удосконалення та захисту прав і свобод громадян України, публікувати проміжні звіти та заключний звіт.

Усі наукові дослідження планується впроваджувати в навчальний процес на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Організаційно-управлінські функції в Центрі дослідження проблем прав людини у свій час виконували: к.ю.н., доц. Краснова Марія Василівна, к.ю.н., доц. Ковальчук Тетяна Григрівна, к.ю.н. доц. Лисенко Анатолій Миколайович, а на цей час – Бобонич Євген Федорович.

Необхідно також зазначити, що за недовгу історію свого існування співробітниками, які в різний час працювали в Центрі дослідження проблем прав

людини, були захищені такі дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук:

1. Пацурія Н. Б. "Правове регулювання страхової справи в Україні (організаційно-правовий аспект)". Київ, 2000 р.

2. Лебідь В.І. "Правове становище особистих селянських господарств в Україні". Київ, 2002 р.

3. Ващенко Ю.В. "Правове регулювання клірингових розрахунків". Київ, 2003 р.

4. Клепікова О.В. "Правове регулювання перевезень вантажів морським транспортом". Київ, 2003 р.

5. Молдаван А.В. "Забезпечення обвинуваченому права на захист у кримінальному процесі Федеративної Республіки Німеччини та України (порівняльно-правове дослідження)". Київ, 2003 р.

6. Чучковська А.В. "Правове регулювання господарських договорів, що вчиняються через мережі електронного зв'язку". Київ, 2004.

7. Давидова Н.О. "Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її правове існування". Київ, 2005.

8. Задирака Н.Ю. "Теоретико-правові питання законотворчості". Київ, 2005.

9. Свистуленко М.П. "Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові акти". Київ, 2005.

10. Якубенко В.М. "Принципи соціальної держави: стан і перспективи їх реалізації в Україні". Київ, 2005.

11. Цюра В.В. "Речові права на чуже майно". Київ, 2007.

12. Тернавська В.М. "Інститут суду присяжних в Україні". Київ, 2007.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Випуск 81

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

**Підписано до друку 20.07.10. Формат 60x84$^{1/8}$. Вид. № 246. Гарнітура Tahoma. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 200. Ум. друк. арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 30,0. Зам. № 210-5317.**

**Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua**